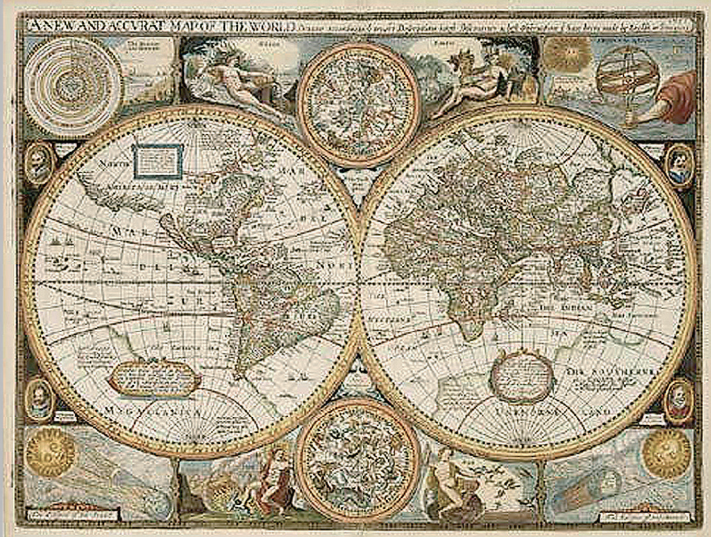

Editori
Zuzana Hasarová – Miroslav Palárik

VOX DISCIPULI HISTORIAE VI.

Nitra 2018

UNIVERZITA KONŠTANTÍNA FILOZOFA V NITRE
FILOZOFICKÁ FAKULTA
KATEDRA HISTÓRIE

VOX DISCIPULI HISTORIAE VI.
(Zborník prác študentov Katedry histórie FF UKF v Nitre)

Nitra 2018

Za jazykovú úpravu zodpovedajú autori príspevkov.

Recenzenti:

Mgr. Zuzana Hasarová, PhD.; prof. Janka Hečková, CSc.;

Mgr. Martin Husár, PhD.; Mgr. Ján Jakubej, PhD.;

PhDr. Emanuel Jirkal, PhD.; PhDr. Ľudovít Marci, CSc.;

Mgr. Beáta Pintérová, PhD.; doc. PhDr. Ladislav Ruman, CSc.

Editori:

© Mgr. Zuzana Hasarová, PhD.

© Mgr. Miroslav Palárik, PhD.

© Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre

Zdroj obrázka na titulnej strane: <http://www.mapycz.cz/anticky-svet-nastenna-mapa-90-x-70-cm-lamino-listy/d-70578/>

OBSAH

Predhovor.....	5
Sociálne reformy ako nástroj mocenskej politiky v Sparte v 3. storočí pred n. l. <i>Andrea Juhászová</i>	8
Premeny západorímskych miest v neskornej antike a počiatkom stredoveku <i>Matej Harvát</i>	59
Vybrané historické piesne Sebastiána Tinódyho ako historický prameň <i>Štefan Szalma</i>	99
Sedmohradské knieža a poľský kráľ Štefan Báthory. Jeho život, pramene a zdroje <i>Mária Molnárová</i>	144
Ľudovít XIV. v diele F. M. A. Voltaira <i>Lenka Sentineková</i>	193
Dejiny sklárstva na panstvách Weitra a Reichenau am Freiwald do roku 1800 <i>Ondrej Šály</i>	235
Vojenský život a napoleonská doba v pamätiach Jána Ignatyho a kapitána Coigneta <i>Monika Mihalovičová</i>	257
Beletria ako prameň k dejinám každodennosti: viktóriánske Anglicko <i>Silvia Marinová</i>	290
Nemecké vojenské operácie vo východnej Afrike počas prvej svetovej vojny <i>Michal Olšíak</i>	330
Experimentálna streľba z arkebúzy - ručnej palnej zbrane 15. storočia <i>Matej Drobka</i>	373

Predhovor

V poradí šiesty ročník zborníka študentských prác *Vox discipuli historiae* vychádza s takmer trojročným časovým odstupom. Počas neho sa viacerým študentom bakalárskeho i magisterského stupňa štúdia podarilo vytvoriť prvé odborné práce, výsledky ktorých boli prezentované na obhajobách záverečných prác, ale i počas Študentskej vedeckej konferencie a umeleckej prehliadky. Časť z tých, ktoré svojím zameraním alebo kvalitou prekračovali bežný rámec požiadaviek, kladených na príslušné typy prác, dostali priestor na nasledujúcich stránkach študentského zborníka Katedry histórie FF UKF v Nitre. Je za nimi potrebné vidieť prvé samostatné kroky nádejných historikov, a v tomto kontexte na ne i nazeráť. Určite sa nájdú miesta, ktoré by po dôkladnom štúdiu problematiky vyžadovali ďalšie doplnenie faktov či ich hlbšiu interpretáciu. Zámerom zostavovateľov však bolo ponúknuť priestor zmieneným prvotinám tak, ako boli vytvorené ich autormi, berúc do úvahy aj isté riziko nepresností či neúplnosti. Začítajte sa teda do širokej ponuky chronologicky radených textov, mapujúcich dejiny od antiky až do 20. storočia.

Prvým z pestrej palety príspevkov je článok venujúci sa problematike sociálnych reforiem realizovaných v Sparte od polovice do konca 3. storočia pred n. l. od kolegyne **Andrey Juhászovej**. Na skúmaný jav nazerá v kontexte celkovej politickej situácie na Peloponéze a zmien, ktorými Sparta v danom období prechádzala. Do úvahy berie aj externé vplyvy, geopolitické udalosti, vnútrospoločenské premeny, či osoby reformátorov. Pri hľadaní príčin a následkov jednotlivých javov si kladie otázku, či boli sociálne reformy v Sparte boli neoddeliteľnou súčasťou boja o moc a presadenia si svojich osobných cieľov, alebo dokumentovali nezištnú snahu ich realizátorov o zlepšenie sociálnych pomer vybraných skupín spoločnosti.

V ďalšej štúdií sa **Matej Harvát** sústredil na sledovanie zmien rímskej municipiálnej správy v období neskorkej antiky a raného stredoveku. Plasticky načrtáva vývoj v mestách vo vybraných oblastiach v zmienenom období, pričom zachytáva rôzne stupne adaptovania mestských vzorov. Odlišnosti zaznamenáva pri mestách v Británii, Galii a severnej Itálii.

Štefan Szalma približuje v texte život a dielo Sebastiána Tinódyho, uhorského speváka, kronikára a básnika, ktorý popisoval udalosti odohrávajúce sa v krajine v prvej polovici 16. storočia. Pri čítaní jeho prác sa Szalma sústredil na zodpovedanie si otázky, do akej miery môžu byť jeho piesne považované za hodnoverný historický prameň. Tinódyho diela podrobil kritike a výsledky výskumu zhrnul v publikovanej štúdií.

O sedmohradskom kniežati a poľskom kráľovi Štefanovi Báthory, sa dozvedáme od **Márii Molnárovej**. Tá na niekoľkých stranách rozobrala jeho život a pôsobenie, pričom starostlivo analyzovala pramene a literatúru, píšucu o jeho mieste v dejinách. Predstavila ho ako mladého ambiciózneho šľachtica, obraňujúceho krajinu pred nájazdmi osmanských Turkov. Popísala jeho cestu k titulu sedmohradského kniežaťa a na poľský trón, vykreslila ho ako reformátora, silne veriaceho katolíka i premožiteľa ruského cára Ivana IV. Hrozného.

Lenka Sentineková skúmala obraz panovníka Ľudovíta XIV. v diele francúzskeho osvietenca Voltairea. Načrtla i vnímanie osobnosti tohto absolutistického vládcu očami modernej historiografie a vo vybraných okruhoch ich komparovala s názormi a hodnoteniami jeho súčasníkov, obsiahnutými v dobových memoároch. Svoje rozprávanie zasadila do historického politicko-spoločenského kontextu, vďaka čomu sa čitateľ dozvedá čosi viac aj o udalostiach, akými bola napríklad Devolučná vojna, francúzska fronda či usporiadanie finančných záležitostí krajiny.

Záujem o dejiny vlastného rodu pritiahol **Ondreja Šályho** k skúmaniu vývoja sklárskej výroby na panstvách Weitra a Reichenau am Freiwald do konca 18. storočia. V príspevku sleduje aj spôsob života sklárov a technologický postup produkcie skla v priebehu sledovaného obdobia. Zároveň popisuje osudy významných rodov, ktoré sa venovali tomuto odvetviu hospodárstva.

Príspevok „Vojenský život a napoleonská doba v pamätiach Jána Ignatyho a kapitána Coigneta“ písala autorka **Monika Mihalovičová**

s cieľom priblížiť pamäť francúzskeho a uhorského vojaka z vojen napoleonskej epochy, a bližšie poukázať na spomienky oboch autorov v kontexte udalostí danej doby. Ich spísané zážitky a spomienky kriticky zhodnotila a vzájomne porovnala, vďaka čomu vytvorila plastický obraz na vybrané dejinné obdobie, ale ponúkla i pohľad do samotného vnútra armádneho života.

Beletriu, ako prameň k poznaniu dejín každodennosti, sa pri koncipovaní štúdie rozhodla využiť **Silvia Marinová**. Prostredníctvom analýzy krásnej literatúry z dôb viktoriánskeho Anglicka a za pomoci početnej odbornej literatúry rekonštruovala vybrané aspekty každodenného života. Hlavnú pozornosť zamerala na vtedajšiu úroveň hygieny a poznatky z oblasti zdravotnej starostlivosti. V práci tiež predostrela výhody a ťažkosti využívania fiktívnej literatúry pre dielo historika.

Hoci prvá svetová vojna sa pre bežných čitateľov spája skôr s vojenskými konfliktami v Európe, vlna násilia zasiahla aj kolónie európskych krajín. **Michal Olšiak** sa v príspevku sústredil na nemecké vojenské operácie v Afrike. Na základe štúdia najmä cudzojazyčnej literatúry autor popisuje boje Schutztruppe a askariov – afrických žoldnierov pod nemeckým velením, v oblasti Nemeckej východnej Afriky.

Posledný článok istým spôsobom vyčnieva z predošlej ponuky textov. Jeho autor, **Matej Drobka**, sa pokúsil pretaviť teoretické vedomosti do praxe a otestovať účinnosť ručnej palnej zbrane z 15. storočia, arkebúzy. Experimentom zisťoval efektívnosť výstrelu projektilu pri rôznych hmotnostiach strelného prachu na obrneného pešiaka – figurínu, ktorá mala na sebe odeté prvky ochrannej výzbroje, napríklad kyrys či prešívaný kabátec. Pokusnú streľbu doplnil o prehľadnú tabuľku so základnými výsledkami a ilustroval podrobnou fotodokumentáciou.

Desať predložených príspevkov je zrkadlom snahy, nadšenia a hlbokého záujmu študentov Katedry histórie FF UKF v Nitre o odbor, ktorému zasvätili študentské roky. Ich prvé pôvodné texty zároveň preukazujú i odvahu ponúknuť výsledky výskumov širšiemu odbornému, ako i laickému publiku. A to aj s vedomím, že sa môžu stretnúť nielen s pochvalnými odozvami, ale i s prípadnou kritikou. Sme presvedčení, že publikované články si nájdu čitateľov, ktorí ocenia tvorivé úsilie i vedecký talent, ktoré museli autori pri ich zostavovaní preukázať.

SOCIÁLNE REFORMY AKO NÁSTROJ MOCENSKEJ POLITIKY V SPARTE V 3. STOROČÍ PRED N. L.

Andrea JUHÁSZOVÁ

Andrea JUHÁSZOVÁ. Social Reform as an Instrument of Power Politics in Sparta in the Third Century B. C. The study is concerned with reforms of spartian kings in the 3rd century B. C., mainly their causes and impacts on overall political situation in Sparta. It emphasises the motivation and main intentions of the rulers and presents close connection of social reforms to power politics and personal ambitions of individuals. By using the ancient sources it analyses the reign of Ágis IV., Kleomenés III. and Nábis, the leadership, direction of their home and foreign policy. It also describes their activities and efforts to bring Sparta back into its hegemonic position among other ancient states. The later part is dedicated to a comprehensive view on social and economic changes in Sparta, it explains the reasons and consequences of radical social reforms from different aspects. The study reviews also the level of intervention of hellenistic states to situation on Peloponnese and their own power interests.

Keywords: Sparta; Social Reforms; Ágis IV.; Kleomenés III.; Nábis

Témou predkladanej štúdie je problematika sociálnych reforiem realizovaných v Sparte od polovice, do konca 3. storočia pred n.l., v kontexte celkovej politickej situácii na Peloponéze a so zmenami, ktorými Sparta v tomto období prechádzala. Reformy sú posudzova-

né s ohľadom na širší kontext - externé vplyvy, geopolitické udalosti, vnútrospoločenské premeny, osoby reformátorov, príčiny a následky jednotlivých dejov. Hlavným cieľom práce je poukázať na fakt, že sociálne reformy v Sparte boli neoddeliteľnou súčasťou mocenskej politiky. Spartským panovníkom išlo hlavne o získanie moci, presadenie svojich osobných cieľov a všetky reformy, ktoré organizovali, boli účelové. Prvotným zámerom nebola sociálna rovnosť, prípadne zlepšenie sociálnej situácie obyvateľstva, ale zvýšenie bojaschopnosti, posilnenie vojska a získanie politického vplyvu. Vládcom išlo najmä o dosiahnutie čo najväčšieho úspechu, slávy a moci nielen vo vnútri štátu, ale aj v boji proti svojim zahraničným politickým rivalom. Reformy im slúžili ako cesta k naplneniu osobných ambícií, boli jedným z nástrojov politickej manipulácie a súčasťou stratégie pre získanie širokej vrstvy podporovateľov. V štúdiu som sa taktiež sústredila na dôkladnú analýzu pramennej bázy, s dôrazom na zachovanie objektivity. Dostupné antické pramene totiž často poskytujú pomerne jednostranný a skreslený náhľad na popisované udalosti a je dôležité identifikovať, zhodnotiť a vytiahnuť z nich fakty relevantné pre výskum.

Vývoj v Sparte do polovice 3. storočia pred n. l.

Hospodárske a politické pomery v Sparte, ako aj v ostatných gréckych štátoch na začiatku 3. storočia pred n. l., boli ovplyvnené zásahmi a konfliktami helenistických veľmocí, ktoré sa sformovali po rozpade Alexandrovej ríše a po vzájomných bojoch diadochov. V Macedónii vládol Antigonos Gonátas a za sféru svojho vplyvu považoval aj Grécko. Egyptským vládcom sa stal Ptolemaios II., ktorý ovládal aj južnú Sýriu a územia vo východnom Stredomorí a v Egejskej oblasti. V Prednej Ázii prevzal moc Antiochos I.¹ Tieto veľmoci a ich krížiacce sa záujmy diktovali vývoj v celej stredomorskej oblasti a výrazne vplývali na spoločenské pomery v Grécku. Grécke obce čelili situácii, v ktorej nebolo už viac možné udržať samostatnú hospodársku politiku, sebestačnosť gréckych poleis, pretože mocenský vplyv Macedónie a Egypta neustále narastal. Následkom toho vznikali nové mestá a ekonomicky silné centrá najmä v Egypte a Prednej Ázii, ako konkurencia pôvodných gréckych miest. To sa odrazilo v klesajúcej prosperite gréckych miest a úpadok vyústil do nespokojnosti a vnú-

¹ OLIVA, Pavel. Svět Helénismu. Praha: Arista, Epoque, 2001, s. 31.

tornej nestability. Rozdiely medzi menej početnou vládnuou vrstvou a ostatným obyvateľstvom narastali, najvýraznejšie sa to prejavovalo na bohatnutí aristokracie a stále väčšej biede nižších vrstiev – remeselníkov a roľníkov. V Sparte, podobne ako v iných gréckych štátoch, sa čoraz výraznejšie ukazovala absencia zdrojov a sociálne problémy, ktoré jej znemožňovali opätovne získať významné postavenie. Preto bolo nevyhnutné, aby spartskí králi nasmerovali svoje úsilie do vnútra štátu a pokúsili sa obnoviť silu Sparty, ktorá kontinuálne upadala. Spartský kráľ Areus I. sa usiloval o obnovenie spartskej hegemonie na Peloponéze, pričom sa spoliehal na podporu zo strany Ptolemaiovcov, ktorí mali záujem oslabiť macedónsky vplyv v Grécku. Lenže spartskí králi sa spolu s malou skupinou majetných aristokratov snažili predovšetkým dosiahnuť prepych a moc helenistických vládcov, a vo svojich rukách hromadili pôdu aj financie. Stále menej spartských občanov sa mohlo zúčastňovať na spoločnom stolovaní – *syssitia*, pretože na to nemali prostriedky. Následkom toho boli zbavení svojich občianskych práv a počet plnoprávných spartských občanov rýchlo klesal. Táto situácia viedla k narastajúcim sociálnym nepokojom a mala devastujúci vplyv na spartskú armádu, pretože jej základom boli výhradne plnoprávni občania.² Ako tieto udalosti vnímala antickej historiografia, v čom boli príčiny zložitého stavu v Sparte a aké boli reformné snahy spartských kráľov od polovice 3. storočia pred n. l. sprostredkúva najmä Plutarchos vo svojom diele *Paralelné životopisy*. Toto dielo tvorí základný zdroj informácií o danom období, preto predložený text sprvu popisuje udalosti tak, ako ich podal Plutarchos a autorský pohľad a hodnotenie je prezentované v ďalšej časti štúdie.

Pomery v Sparte sa podľa informácií od Plutarcha začali zhoršovať už po víťazstve Sparty nad Aténami v Peloponézskej vojne. Vtedy sa spartskí občania odklonili od pôvodných cností a bohatstvo začalo byť prvoradým cieľom. Plutarchos vidí počiatok všetkých majetkových nerovností v zákone efora Epitadea. Ten sa kvôli sporu s vlastným synom odklonil od Lykurgovho zákona, podľa ktorého mal otec zanechať synovi zákonný podiel z majetku. Epitadeus navrhol zákon, podľa ktorého môže darovať dedičstvo aj pozemok komukoľvek, a to odkazom v testamente.³ Tak sa stalo, že majetok sa začal hromadiť

² OLIVA, Pavel. *Sparta a její sociální problémy*. Praha: Academia, 1971, s. 199–204.

³ PLUTARCHOS. *Vitae parallelae*. *Vita Agidis*, 5.

v rukách zopár jednotlivcov, čo prinášalo nepokoje, konflikty a duchovný úpadok mesta. „Pravých Sparťanov neostalo viac ako sedemsto, a aj z tých bolo asi iba sto, ktorí si uhájili pôdu a dedičný podiel. Ostatný biedny ľud vysedával v meste bez príjmov a bez politických práv, bez snáh a ochoty postaviť sa na odpor proti zvratu a zmene vtedajších pomerov.“⁴

Ágis

V Sparte boli volení vždy dvaja králi, jeden z rodu Eurypontovcov a jeden z rodu Agidovcov. V roku 245 pred n. l. nastúpil na kráľovský trón Ágis a jeho vtedajším spoluvládcom bol Leónidas II. Ágidovým hlavným cieľom bolo zvýšiť počet spartských občanov a obnoviť lýkurgovské zriadenie.⁵ Chcel to dosiahnuť zrušením dlhov a prerozdelením pozemkového vlastníctva aj medzi nemajetných perioikov a cudzincov. Ágis si týmto počínom získal na svoju stranu ľud, ale jeho odporcom sa stal spoluvládca Leónidas, ktorý si získal priazeň gerontov. Geronti boli členovia gerusie, teda rady starších, a boli to veľmi majetní Sparťania, čiže Ágidove reformy ohrozovali ich majetky. Preto sa Leonidovi vďaka podpore gerontov podarilo zvíťaziť v hlasovaní o navrhovanom zákone a teda zákon zamietnuť. Ágis a jeho spojenci sa ale nevzdávali a Lysandros, ktorý bol v tom čase eforom, sa rozhodol stíhať Leónida na základe starého spartského zákona, ktorý zakazuje Sparťanom mať deti s cudzou ženou a žiada trest smrti pre každého, kto sa zo Sparty odsťahoval. Tak sa mu podarilo prinútiť Leónida k úteku a na jeho miesto spoluvládcu nastúpil Kleombrotos, Leónidov zať. Ágidovi sa opäť otvorila cesta k uzákonneniu reforiem, pretože sa jemu a jeho stúpencom podarilo okrem vyhnania Leónida i zbaviť funkcie pôvodných eforov a dosadiť nových. Jedným z novovymenovaných eforov bol Agésilaos, ktorý bol podľa Plutarchovho výkladu bezcharakterným človekom, manipulátorom, ktorý zneužil Ágida, Lysandra, aj ostatných priaznivcov reforiem. Presvedčil totiž Ágida, že je lepšie uskutočňovať reformy postupne

⁴ PLUTARCHOS. Vitae parallelae. Vita Agidis, 5. Preložili Daniel Škoviera a Peter Kuklica. Všetky citáty a preklady Vitae parallelae použité v nasledujúcom texte sú od Daniela Škoviera a Petra Kuklicu.

⁵ Lýkurgos bol mýtický zákonodárca Sparty, ktorý podľa Plutarcha v 8. storočí pred n. l. usporiadal pomery v Sparte tak, aby potlačil prepych a pôžitkársky spôsob života. Všetku pôdu spravodlivo rozdelil medzi spartských občanov, zaviedol spoločné stravovanie mužov, aj povinnú výchovu chlapcov.

a že v prvom rade je potrebné realizovať odpustenie dlhov a až potom ďalšie časti zamýšľaných reforiem. Plutarchos píše: „jeden jediný človek – Agésilaos – zvrátil všetko a urobil zmätok, zničiac najkrajší spartský počin najhanebnejším činom skazy – lakomstvom. Mal totiž veľa dobrej pôdy, ale aj veľa dlžôb.“⁶ Ágis, presvedčený o správnosti tohto riešenia dal zhromaždiť na námestí zoznamy dlhov a dlžníkov a všetky spaľiť. V čase, keď chcel pokračovať v reformách a začať prerozdeľovať pôdu podľa pôvodného zámeru, Agésilaos sa ako jeden z eforov všetkými silami snažil naťahovať čas a odkladať zrealizovanie druhej časti reforiem. V tom období požiadal vodca Achájskeho spolku Arátos o pomoc Spartu v boji proti Aitóloom, ktorí sa pokúšali vpadnúť na Peloponéz. Ágis teda odišiel so svojim vojskom do Korintu, ale nakoniec k boju neprišlo a Arátos Ágidove vojsko prepustil domov. V Sparte sa však počas Ágidovej neprítomnosti situácia radikálne zmenila. Agésilaos zneužíval svoje postavenie efora, vydával nezmyselné nariadenia a obohacoval sa na úkor ľudu. To samozrejme nezostalo bez odozvy a jeho nepriatelia sa spojili s Leónidom, primáli ho vrátiť sa do Sparty a ujať sa znova moci. Ľud sa priklonil na jeho stranu, pretože panovalo všeobecné sklamanie z toho, že sľúbené prerozdelenie pôdy nebolo uskutočnené. Hneď ako sa Leónidas opäť ujal vlády, rozhodol sa zajať a potrestať oboch kráľov. Kleombrotos bol poslaný do vyhnanstva a Ágis uväznený, pričom odmietol oľutovať svoje činy a rozhodnutia. To utvrdilo eforov v ich úmysle usmrtiť ho. V dave, ktorý sa zhromaždil pred väzením bola aj Ágidova matka a stará matka, ktoré žiadali, aby kráľ Sparty dostal možnosť hájiť sa pred spoluobčanmi.⁷ Žiaľ, ich žiadostiam nebolo vyhovené, naopak, obe boli popravené ihneď po Ágidovi. Ľud zhromaždený pred väzením bol zhrozený z počínania Leónida a jeho prisluhovačov, čo Plutarchos popisuje takto: „Keď sa správa o tých vraždách rozšírila po meste a keď z väznice vynášali tri telá, ľudia sa nedali odradiť ani strachom, aby neprejavovali žiaľ nad tým, čo sa stalo, aj svoju nenávisť voči Leónidovi a Amfarovi (efor a údajný najvernejší Leónidov priateľ). Nazdávali sa totiž, že v Sparte sa nestalo nič strašnejšie a zločinnejšie odvtedy, ako Dórovia obývajú Peloponéz.“⁸

⁶ PLUTARCHOS. Vitae parallelae. Vita Agidis, 13.

⁷ PLUTARCHOS. Vitae parallelae. Vita Agidis, 19.

⁸ PLUTARCHOS. Vitae parallelae. Vita Agidis, 21.

Čo sa skrýva za Plutarchovým podaním?

Vzhľadom na absenciu iných antických prameňov k tomuto obdobiu sa bolo potrebné pridržať Plutarchovho výkladu o Ágidových reformných snahách. Je však veľmi dôležité pokúsiť sa z Plutarchovho oslavného, miestami až romantického výkladu vytrhnúť skutočné historické fakty. Je známe, že Plutarchos sa v životopise Ágida opiera o dielo Fýlarcha, ktoré je podrobené veľkej kritike už v staroveku. Polybios mu vytýka prílišné skresľovanie faktov za účelom dramatisácie a úmyselné upravovanie skutočnosti. Na druhej strane treba povedať, že Polybios mal svoje osobné dôvody na kritiku Fýlarcha, takže aj k jeho výtkam treba pristupovať s ohľadom na širší kontext. V každom prípade, Plutarchos vychádzajúc z Fýlarchovho diela nie je príliš kritický a na niektorých miestach Ágidovho životopisu až príliš zdôrazňuje kráľove šľachetné pohnútky. Ako som už spomenula, gro plánovaných Ágidových reforiem tvorilo zrušenie dlhov a najmä zvýšenie počtu občanov Sparty a s tým súvisiace prerozdelenie pôdy. Účelom bol podľa Plutarcha návrat k Lykurgovmu zriadeniu a morálnym ideálom, ktoré by zabránili ďalšiemu úpadku spartskej spoločnosti. Tento pohľad však môže byť príliš zjednodušený, resp. treba brať na zreteľ Plutarchov hlavný dôvod spísania Paralelných životopisov, a tým bolo zdôrazniť cnosť a vysokú morálku porovnávaných jednotlivcov a prezentovať ich ako nasledovaniahodný vzor, ideálny charakter. Zámerom bolo dosiahnuť u čitateľa ponaučenie. Plutarchos je preto považovaný za jedného z prvých morálnych filozofov.⁹ Životopis Ágida presne zapadá do tohto rámca, je písaný s cieľom vyzdvihnúť kráľove morálne hodnoty a túto skutočnosť je potrebné pri interpretácii zohľadniť. Ja za Ágidovou snahou o reformy vidím okrem iného aj jeho žiadostivosť po moci a víťazstvo nad politickým rivalom Leónidom. Je celkom možné, že hlásaním návratu k rovnosti a k Lykurgovým myšlienkam chcel na svoju stranu dostať väčšinu obyvateľstva, bola to teda akási stratégia pre získanie a udržanie silnej pozície vládca. Túto jeho ambíciu môžem podporiť samotným Plutarchovým textom: „*Ba aj sám kráľ prosil matku, aby mu svojim bohatstvom pomohla uplatniť jeho zámer a dosiahnuť slávu, keďže peniazmi sa nemohol vyrovnáť ostatným kráľom, lebo vraj služobníci satrapov a sluhovia správcov Ptolemaia a Seleuka majú väčšie bohatstvá ako všetci spartskí králi dohro-*

⁹ CANFORA, Luciano. Dějiny řecké literatury. Praha: KLP, 2001, s. 590 – 592.

*mady.*¹⁰ Je tu zrejmä individuálna snaha o vyrovnanie sa najmocnejším mužom tej doby. Aj slová Ágidovho spolukráľa Leónida svedčia o možných skrytých zámeroch: „*chudobným sľubuje majetky bohatých ako odmenu za vládu a rozdelením pôdy a zrušením dlhov chce získať nie občanov pre Spartu, ale vojakov pre seba.*“¹¹ Plutarchos to síce podáva ako ohováranie a výmysly Leónida, mohlo by to ale naznačovať aj skutočné Ágidove pohnútky. Aj motivácia mnohých Ágidových stúpenčov bola v podstate jednoznačná. Dá sa pozorovať na príklade Agésilaa, ktorý bol jedným z najväčších Ágidových podporovateľov a navyše dosadeným eforom. Agésilaos bol zadlžený a jeho hlavným cieľom bolo zbaviť sa dlhov. O rozdelenie pôdy a zvýšenie počtu občanov už nemal veľký záujem, šlo mu skôr o vlastný prospech. A nebol jediný, kto takto zmýšľal.

Aj medzi priaznivcami reforiem sa vyskytovalo dosť majiteľov pôdy, ktorí už po zrušení dlhov nemali záujem deliť sa o pôdu s perioikami a cudzincami. Pôda totiž mala byť rozdelená tak, že 4.500 údelov tzv. občianskej pôdy malo byť pridelených plnoprávnym občanom Sparty a 15.000 údelov zo získaného územia malo byť pridelených perioikom, ktorí by sa tým stali tiež plnoprávnymi občanmi.¹² Tento návrh mal okrem Ágidových stúpenčov podporu najmä v apele, teda ľudovom sneme, v ktorom boli väčšinou chudobní občania. Odporcami návrhu boli privilegovaní bohatí občania vlastníci pôdy, väčšinou členovia gerusie – rady starších. Tu sa jasne odrážal mocenský zápas medzi aristokratmi opierajúcimi sa o apelu a aristokratmi sústredenými v gerusii, ktorý ešte umocňovalo protichodné postavenie oboch kráľov, Ágida na strane reformátorov a Leónida na strane privilegovaných bohatých občanov. Obe strany sa snažili všetkými prostriedkami presadiť svoje ciele. Ágis a jeho stúpenec Lysandros dosiahli odchod Leónida do vyhnanstva a na jeho miesto spolukráľa dosadili Leónidovho zaťa Kleombrota. Stúpeneci reformy taktiež násilím zbavili eforov ich úradov a dosadili na ich miesta svojich sympatizantov.¹³ Tu bolo možné vidieť snahu prikloniť na svoju stranu aj eforát, ktorý

¹⁰ PLUTARCHOS. *Vitae parallelae. Vita Agidis*, 7.

¹¹ PLUTARCHOS. *Vitae parallelae. Vita Agidis*, 7.

¹² OLIVA, ref. 2, s. 216. WALBANK, F. W. et al. *The Cambridge Ancient History. The Hellenistic World*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984, s. 252 – 253.

¹³ OLIVA, ref. 2, s. 218.

bol veľmi dôležitým úradom v Sparte, efori mali totiž dozerať na dodržiavanie zákonov a na činnosť štátnych orgánov.

Po tom, čo sa Ágidovi a jeho stúpencom podarilo uskutočniť prvú časť reformy a dlhy boli zrušené, obyvatelia sa dožadovali aj nového prerozdelenia pôdy tak, ako to bolo v pôvodnom návrhu. Tomu však bránili majetní občania, ktorí sa nechceli o pôdu deliť, stačilo im, že boli zbavení dlhov. Na ich čele bol Agésilaos, ktorý sa všemožnými spôsobmi snažil odsunúť pozemkovú reformu. Plutarchos Agésilao-vo konanie považoval za jeden z dôvodov zlyhania Ágidovej reformy o rozdelení pôdy.¹⁴ Nebol to však jediný dôvod. Ágis odložil realizáciu pozemkovej reformy kvôli svojej účasti v konflikte Achájskeho spolku s Aitólmami. Na túto vojenskú výpravu Ágida sa názory antic-kých aj neskorších autorov rôznia. Plutarchos píše, že na žiadosť Ará-
ta o pomoc v boji poslali efori Ágida s jeho vojskom, pretože to boli všetko odhodlaní a disciplinovaní vojaci. Keď sa Ágis spojil s Ará-
tovým vojskom, údajne sa nejaký čas radili o spôsobe boja a Arátos sa napokon rozhodol nebojovať a požiadal Ágidovu armádu, aby sa vrátila domov.¹⁵ Podľa niektorých historikov 20. storočia je Ágidov návrat domov bez boja výsledkom Arátovej obavy o šírenie reform-
ných myšlienok na celom Peloponéze. Keď totiž žiadal o pomoc, už vedel, aké zmeny sa podarilo Ágidovi v Sparte uskutočniť, takže sa bál nasledovania spartského príkladu.¹⁶ W. G. Forrest vo svojej kni-
he *A History of Sparta 950–192 B. C.* prezentuje myšlienku, že Ági-
dova výprava na pomoc Arátovi bola taká nezmyselná, až vyvoláva podozrenie z tajnej dohody Aráta s Ágidovými odporcami v Sparte.¹⁷ Aj anglickí historici Paul Cartledge a Antony Spawforth sa prikláňajú k myšlienke, že Arátos povolaním Ágidovho vojska zámernie pre-
rušil reformný proces smerujúci k prerozdeľovaniu pôdy, pretože sa obával jeho šírenia na gréckom území. Napokon, v Achájskom spolku mali bohatí vlastníci pôdy dominantné zastúpenie a Arátos samozrej-
me patril medzi nich.¹⁸ V každom prípade, Ágidovu dočasnú nepri-

¹⁴ OLIVA, ref. 1, s. 37.

¹⁵ PLUTARCHOS. *Vitae parallelae. Vita Agidis*, 14–15.

¹⁶ OLIVA, ref. 2, s. 220.

¹⁷ FORREST, William George. *A History of Sparta 950–192 B. C.* New York: W. W. Norton & Company, 1969, s. 144.

¹⁸ CARLEDGE, Paul - SPAWFORTH, Antony. *Hellenistic and Roman Sparta.* London: Routledge, 2002, s. 47.

tomnosť v Sparte využili stúpenci Leónida k tomu, aby zvrátili situáciu vo svoj prospech. Umožnili mu vrátiť sa z vyhnanstva a znovu zaujať miesto kráľa. V čase návratu Ágida s vojskom späť do Sparty, bola už Leónidova moc podporená novými eformi a na jeho stranu sa navyše priklonil aj ľud, ktorý sa cítil oklamáný, pretože k sľubovanému prerozdeleniu pôdy vôbec neprišlo.¹⁹ Leónidas v snahe zabrániť pokračovaniu reforiem a zbaviť sa svojich odporcov, poslal svojho zaťa Kleombrota do vyhnanstva a Ágida dal bez možnosti regulárnej obhajoby obesiť aj s jeho matkou a starou matkou. Ostatní stúpenci reforiem boli vyhnaní, alebo sami ušli zo Sparty. Ágidove reformy teda stroskotali.²⁰

Príčiny neúspechu reforiem je možné vidieť v nedostatočnej politickej obratnosti Ágida, jeho prílišnej zanietenosti a podcenení protivníkov. Ako som už písala vyššie, nestotožňujem sa s Plutarchovým výkladom o Ágidových čisto šľachetných pohnútkach a tiež si nemyslím, že jeho primárnym cieľom bolo sociálne vyrovnanie obyvateľstva. Je možné sa domnievať, že Ágis videl nepriaznivú situáciu Sparty v porovnaní s vtedajšími mocenskými rivalmi a pokúšal sa nadobudnúť vojenskú aj politickú prevahu posilnením armády a usporiadaním vnútorných pomerov. Samozrejme, v tomto boji videl aj naplnenie svojich túžob po sláve, bohatstve a vplyve. Predsa (aj podľa Plutarchových slov) vyrastal v prepychu a bohatstve, ktoré vedel šikovne využiť na presviedčanie a získavanie prívržencov. Nechal sa však uniesť prvotným úspechom pri zrušení dlhov a poskytol príliš veľa priestoru svojim rivalom na jednej strane, ale tiež podporovateľom a ich osobným ambíciám na strane druhej. Fatálnou chybou bola vojenská pomoc Arátovi, ktorý možno zámerne narušil reformný proces, Ágis však túto situáciu vôbec neodhadol. Napriek svojim pochybeniam a neúspechom mladý spartský kráľ vytvoril akúsi živnú pôdu pre reformy, ktoré nasledovali v réži Kleomena, zdatnejšieho a skúsenejšieho politika.

Kleomenés

Aj popis Kleomenovho života, vlády a politického pôsobenia sa opiera o Plutarchov výklad udalostí, ktorý je v ďalšej časti textu podrobený kritike a interpretácii za podpory využitia zahraničných zdro-

¹⁹ PLUTARCHOS. *Vitae parallelae*. Vita Agidis, 16.

²⁰ OLIVA, ref. 2, s. 222.

jov. Leónidas sa po smrti Ágida zmocnil jeho majetku a svojho syna Kleomena, i keď ešte veľmi mladého, oženil s vdovou po Ágidovi. Tá sa snažila novému manželstvu všemožne vyhnúť, avšak Leónidas na svadbe trval, keďže pochádzala z bohatej rodiny a bola dedičkou veľkého majetku. Kleomenés bol svojou manželkou značne ovplyvnený, často mu rozprávala o činoch a názoroch Ágida, navyše sám odsudzoval vtedajšie pomery v Sparte, zanedbávanie štátnych záležitostí a všeobecnú ľahostajnosť občanov k verejným záležitostiam. Od detstva bol tiež vedený k stoicej filozofii, prostredníctvom Sfaira z Borysténu, ktorý v Sparte pôsobil. Kleomenés sa často vo svojom okolí pýtal na Ágida a jeho reformy a stále viac bol presvedčený, že pomery v štáte potrebujú radikálnu zmenu. Tiež sa mu nepáčila prílišná moc eforov a domnieval sa, že pre nové usporiadanie pomerov je najvhodnejšie vyvolať vojenský konflikt. Vyvolal preto roztržku s Achájcami, ktorí sa pod vedením Arátu usilovali spojiť obyvateľstvo Peloponézu do jedného spolku. Na Arátovej strane boli už takmer všetci, okrem Sparťanov, Eliďanov a Arkád'anov.

Arátos Kleomenom spočiatku opovrhoval, považoval ho za mladého a neskúseného, ale postupom času zistil, že proti nemu stojí nebezpečný protivník. Po porážke pri Lykaiu, ktorú od Kleoménoho vojska utŕžil, pritiahol Arátos so zvyškom vojska k Mantinei, dobyl a obsadil mesto. Kleomenés chcel naďalej pokračovať vo vojenských výpravách proti Achájom, efori v Sparte však boli proti a nesúhlasili s ďalším vedením vojny. Kleomenés sa domnieval, že na potlačenie moci eforov bude najlepšie vytvoriť protiváhu posilnením kráľovskej funkcie. Chcel to dosiahnuť povolaním Ágidovho brata Archidama, ako člena druhého kráľovského rodu späť do Sparty. Mal sa ujať moci spolu s Kleomenom a spoločne by sa im podarilo obmedziť moc eforov. Tento plán sa ale neuskutočnil, pretože Archidamos bol ihneď po svojom príchode do Sparty zavraždený. Podľa Plutarcha ho zabili vrahovia Ágida v obave, že by sa im chcel za smrť svojho brata pomstiť. Plutarchos v tejto súvislosti spomenul aj názor Fýlarcha, podľa ktorého dal sám Kleomenés súhlas na vraždu Archidama, zmiernuje však toto tvrdenie tým, že ho údajne priatelia na tento čin nahovorili a súhlas s Archidamovým zabitím si vynútili. V každom prípade musel Kleomenés hľadať iné prostriedky na uskutočnenie plánovaných zmien v Sparte a na zrealizovanie vojenskej výpravy. Podplatil nie-

koľkých eforov, aby mu odhlasovali výpravu do Lakónie, finančne ho podporovala aj jeho matka, ktorá navyše agitovala v prospech svojho syna v bohatých a mocných kruhoch, a tým sa jej podarilo získať podporu veľkého počtu obyvateľov Sparty. Kleomenés so svojim vojskom obsadil územie patriace Megalopoliťanom, na čo hneď zareagoval Arátos a postavil sa spartskému vojsku na odpor. Ani s podporou Megalopoliťanov sa mu však nepodarilo Kleoménovo vojsko vytlačiť, naopak, Sparťania zaznamenali víťazstvo a Achájcov prinútili ustúpiť.

Sebavedomie spartského kráľa po tomto úspechu výrazne narástlo a bol presvedčený, že jeho plán znovu usporiadať pomery v Sparte bude úspešný. Zaútočil teda na eforov, väčšinu z nich zabil a eforát ako úrad zrušil. Tiež vyhnal osemdesiat občanov, ktorí neboli naklonení jeho myšlienke o zreformovaní spartskej spoločnosti. Potom zvolal snem, aby vysvetlil a ospravedlnil svoje činy. Vo svojej obhajobe sa opieral hlavne o Lykurgove činy a vysvetľoval, že bez násilia nie je možné vykonať štátny prevrat. Tiež hovoril o postupnom uzurpovaní moci zo strany eforov, čo posilňovalo ich postavenie v štáte a bránilo kráľom vykonávať svoju funkciu. Musel ich odstrániť, pretože boli prekážkou v nastolení nového zriadenia. Kleomenés prisľúbil odpustenie dlhov a prerozdelenie pôdy. Dal svoj majetok aj majetok svojej rodiny do spoločného vlastníctva a po jeho vzore tak urobili aj jeho priatelia a ostatní občania. Doplnil počet občanov najschopnejšími perioikami, čím posilnil armádu o štyritisíc ťažkoodencov. Pozornosť venoval aj riadnemu výcviku chlapcov a ich návratu k spartskej disciplíne. Obnovil aj spoločné stolovanie a prísnu životosprávu. Formálne obnovil aj spartskú dyarchiu, ale už nie podľa starej zásady, že jeden z kráľov je vždy z rodu Agidovcov a druhý z rodu Eurypontovcov. Za druhého kráľa zvolil svojho brata Eukleida. Tieto zmeny mu umožnili posilniť armádu a prezentovať jej schopnosti v ďalších bojoch. Chcel totiž ukázať Achájcom na čele s Arátom, že reformy a závažné politické zmeny Spartu neoslabili, naopak, je schopná zúčastniť sa nových bojov. Obsadil preto Megalopolis, zmocnil sa veľkej koristi a vyplienil celé mesto.²¹

²¹ PLUTARCHOS. Vitae parallelae II. Vita Cleomenis, 1 – 12.

Kleomenés – ambiciózny politik

Zdá sa dosť prekvapujúce, že Kleomenés ako syn Ágidovho zarytého odporcu Leónida, nenasledoval spôsob vládnutia svojho otca, ale vydal sa cestou Ágidových reforiem. Plutarchos ako dôvod tohto Kleoménovho rozhodnutia uvádza jeho ovplyvnenosť manželkou Ágiatiadou, ktorú veľmi miloval a spomína aj dôverného priateľa Xenara, ktorý mu často rozprával o Ágidových činoch. Tiež bol údajne od mladosti naklonený starým spartským tradíciám z Lykurgových čias. V Plutachovom texte teda Kleomenove rozhodnutie vydať sa cestou Ágidových reforiem vyznieva ako rozhodnutie založené predovšetkým na emóciach. Plutarchos tiež zdôrazňuje pôsobenie filozofa Sfaira z Borysténu v Sparte, dokonca píše, že bol Kleoménovým učiteľom. S týmto väčšina bádateľov nesúhlasí. Plutarchos vychádzajúc z Fýlarcha chcel zrejme vyzdvihnúť vznešenosť a oprávnenosť Kleoménových činov tým, že ho zaradil medzi Sfairových žiakov. Prikláňam sa k myšlienke Pavla Olivu, že Kleomenés povolal Sfaira do Sparty až keď začal uskutočňovať reformy, aby mu pomohol s organizáciou výchovy spartských mladíkov²² Domnievam sa, že Kleomenés bol veľmi racionálnym politikom a jeho rozhodnutia neboli motivované emóciami. Preto nechcel nasledovať príklad svojho otca a viesť štát starým spôsobom, ktorý sa neosvedčil. Videl v Ágidových reformách veľmi reálnu cestu ako usporiadať vnútorné pomery v Sparte, zvýšiť jej vojenskú a politickú moc a zároveň posilniť svoje mocenské ambície.

Ak sa vrátíme k prvotnej myšlienke, že Kleoménove rozhodnutie pokračovať v Ágidových reformách, i keď bol synom Ágidovho najväčšieho rivala, mohlo byť zdanlivo prekvapujúce, nie je to tak. Naopak, bolo to jediné možné a logické riešenie, ak chcel pomýšľať na opätovné zaradenie Sparty medzi najväčších politických hráčov. Myslím si, že vôbec nebol motivovaný emóciami, mal jasnú realistickú predstavu ako dosiahnuť svoj cieľ. Vedel, že apelovaním na návrat k lykurgovskému spôsobu života si získa mnoho priaznivcov a preto povolal do Sparty Sfaira práve v čase, keď realizoval svoje reformy. O Kleomenovom premyslenom jednaní svedčia aj ďalšie kroky, ku ktorým sa odhodlal takmer ihneď po svojom nástupe na trón v roku 235 pred n. l. V tom čase sa stala Megalopolis súčasťou Achájskeho spolku a onedlho na to do spolku vstúpili tiež Argos, Fleiús

²² OLIVA, ref. 2, s. 225.

a Hermioné. Achájsky spolok získaval nových členov tým, že prisľúbil jednotlivým tyranom významné postavenie v spolku. Tak to bolo v prípade Lýdiada, ktorý sa dobrovoľne vzdal svojej funkcie tyrana v Megalopoli, aby bol následne zvolený stratégom Achájskeho spolku a tiež neskôr v prípade Aristomacha – tyrana v Argu, ktorý tiež súhlasil s pripojením svojej obce k Achájskemu spolku, výmenou za funkciu stratéga pre rok 228/7 pred n. l. Týmto spôsobom veľmi rýchlo narastal vplyv Achájcov a tak isto sa rozširovalo územie, ktoré ovládali.

Situácia pochopiteľne znepokojovala Spartu, keďže susedila s obcami, ktoré sa postupne pridávali k Achájskemu spolku. Kleomenés preto musel reagovať a postaviť sa Megalopoli, ktorá už v tom čase bola súčasťou Achájskeho spolku. Nadviazal spojenectvo s Aitólmami, čím vznikla na Peloponéze protiachájska koalícia.²³ Za rozhodnutím vstúpiť do vojenského konfliktu bol predovšetkým strach z rastúceho vplyvu Achájcov na Peloponéze a s tým súvisiaca obava z úplnej straty moci a vplyvu Sparty pri silnejúcom Achájskom spolku. Kleomenés nechcel v žiadnom prípade dopustiť, aby Sparta stratila svoje postavenie, pretože pre naplnenie vlastných mocenských ambícií potreboval silný štát, schopný konkurovať rivalom a rozširovať svoje územie. To bolo v rozpore s Arátovou politikou, ktorý sa snažil dostať čo najviac gréckych štátov na Peloponéze pod svoju kontrolu. Shipley vo svojej knihe *The Greek World after Alexander* píše o snahe Aráta prinútiť Spartu, aby vstúpila do Achájskeho spolku.²⁴ Myslím si, že z Arátovej strany to bol logický krok, pretože táto stratégia mu vychádzala s ostatnými gréckymi obcami - ako som spomenula vyššie v texte, ponúkal funkcie stratégov v Achájskom spolku za to, že sa pôvodní tyrani vzdali vlády a pripojili sa k spolku. O to isté sa snažil aj so Spartou, Kleomenés však jeho ponuku neprijal. Bol by to zrejme koniec jeho ambícií. Zastával by pravdepodobne funkciu stratéga po dobu jedného roka, jeho moc by však bola značne obmedzená a musel by sa prispôbiť pravidlám spolku pod taktovkou Aráta. Preto sa Kleomenés rozhodol ísť cestou otvoreného konfliktu, v ktorom ak by uspel, získal by finančné prostriedky na posilnenie armády a otvorili by sa mu ďalšie možnosti expanzie na Peloponéze. S týmto plánom tiež,

²³ OLIVA, ref. 2, s. 227. PLUTARCHOS. *Vitae parallelae* II. Vita Arati, 35.

²⁴ SHIPLEY, Graham. *The Greek World after Alexander 323–30 B. C.* New York: Routledge, 2000, s. 144.

samozrejme, súviselo usporiadane vnútorných pomerov a upevnenie moci na domácej scéne.

Po prvotných bojoch s Achájcami, ktoré skončili striedavými úspechmi na oboch stranách, čelil nesúhlasu eforov s ďalšími vojenskými výpravami a preto hľadal spôsob ako oslabiť vplyv eforov a posilniť ten svoj. Podľa Plutarchovho výkladu za týmto účelom povolal Ágidovho brata Archidáma späť do Sparty, aby obnovil diarchiu a obmedzil podiel eforov na rozhodovaní o štátnych záležitostiach. Nedopadlo to však podľa plánu, pretože Archidámos bol ihneď po svojom príchode do Sparty zavraždený. Údajne mali jeho smrť na svedomí Ágidovi vrahovia, ale Plutarchos pripúšťa aj Kleomenov podiel na vražde, ktorý však ihneď ospravedlňuje tým, že bol k tomuto činu prinútený. Naopak, Polybios nemá žiadne pochybnosti o Kleomenovej vine a priamo píše, že Archidáma dal zavraždiť cieľne, dokonca na to využil Archidámovho priateľa Níkaгора, s ktorým vyjednával a dohodol Archidámov bezpečný návrat do Sparty. Dohodu Kleomenés nedodrжал a dal Archidáma zavraždiť hneď po jeho príchode.²⁵ Keďže už antické zdroje sa nezhodujú v priebehu tejto udalosti, vyvstáva mnoho otázok a možných interpretácií. Oliva rozoberá názory niekoľkých bádateľov, napríklad Belocha, ktorý tvrdil, že Kleomenés mal obavy z toho, že by Archidámos mohol organizovať v Messénii odpor voči jeho politike a tak ho povolal späť do Sparty, aby ho mohol odstrániť. Tento názor bol podrobený kritike od Sterna, ktorý podotkol, že Archidámov útek do Messénie po smrti jeho brata Ágida svedčí o tom, že bol stúpencom reforiem a preto nemal dôvod organizovať akýkoľvek odpor voči Kleoménovi. Na druhej strane, ak by aj nebol stúpencom reforiem a snažil by sa o odpor voči Kleoménovi, potom by predsa nepristal na výzvu vrátiť sa do Sparty.

Obaja bádatelia, aj Beloch aj Stern sa tiež vyjadrujú k dôvodom odlišného podania u Plutarcha a Polybia a sám Oliva sa prikláňa k názoru, že antickí autori pravdepodobne čerpali informácie z rovnakého zdroja, ale svojimi odlišnými postojmi k osobám Archidáma a Kleoména podali príbeh každý vo svojej upravenej verzii. Plutarchos považoval Archidáma za Kleoménovoho spojenca proti eforom a preto sa snažil očistiť Kleoména od zodpovednosti za jeho smrť. Naopak, Polybios podozrieval Kleoména, že vidí v Archidámovi hrozbu pre

²⁵ OLIVA, ref. 2, s. 227. POLYBIOS. *Historiae* V, 37, 3–5.

svoje tyranské ambície a preto mu prisudzuje vinu aj účasť na jeho usmrtení. Podľa Olivu by Kleomenés zavraždením Archidáma nič nezískal, iba by tým pomohol eforom a posilnil ich moc. A že ako kráľ vôbec nepotrestal údajných Archidámových vrahov zdôvodňuje Oliva tým, že sa v tej dobe ešte neodvážil proti eforom otvorene vystúpiť.²⁶ Olivove podanie udalosti je iba jedným z možných scenárov. Súhlasím s ním v tom, že Kleomenés potreboval rozhodujúcu podporu pre svoje ciele a mohol sa domnievať, že ju nájde v Archidámovi a jeho stúpencoch. Je však celkom možné, že sa napokon na spoločnom postupe nedohodli a Kleomenés sa rozhodol Archidáma odstrániť ako píše Polybios. Nesmieme zabúdať, že túžba po moci a osobné ambície antických mužov boli neoddeliteľnou súčasťou ich života. Preto je možné, že Archidámos mal tiež svoje podmienky, za ktorých bol ochotný pridať sa na Kleoménovu stranu, nehovoriac o tom, že bol legitímnym Eurypontovským nástupcom na spartský trón. V tejto situácii je dosť nepravdepodobné, že by z messénskeho vyhnanstva nečinne prihliadal Kleoménovým pokusom o uzurpovanie moci.

Ďalší možný scenár predkladá britský historik Peter Greene, podľa ktorého Kleomenés povolal Archidáma z exilu, aby mu pomohol potlačiť vplyv eforov a presadiť reformy. Lenže opozícia, teda bohatí vlastníci pôdy, medzi ktorých patrili aj efori vo svojej snahe uchovať si majetok a zabrániť reformám, Archidáma zavraždili. Greene zdôrazňuje, že aktivity Kleoména, pred ním Ágida, aj aktivity ich odporcov, boli vlastne mocenským bojom medzi dvoma skupinami spartskej elity. Reformy, ktoré plánoval zrealizovať Kleomenés boli iba prostriedkom na získanie prevahy, pričom primárnym cieľom bolo získať neobmedzenú moc.²⁷

Vo svetle rôznorodosti názorov odborníkov na osud Archidáma sa domnievam, že Kleomenés sa nikdy neodklonil od svojich zámerov a neváhal použiť všetky prostriedky na získanie a upevnenie svojej pozície voči rivalom. Ak povolal Archidáma z vyhnanstva, mal pravdepodobne vopred vykalkulované všetky pozitíva aj negatíva a rozhodne to z jeho strany nebol akt vznešenosti a spravodlivosti. Oprávnený nárok Archidáma na trón mu poslúžil ako argument v boji proti nepohodlným eforom. Taktiež je možné, že z Archidámovej strany cítil

²⁶ OLIVA, ref. 2, s. 228 – 235.

²⁷ GREENE, Peter. *Alexander to Actium. The Historical Evolution of the Hellenistic Age*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1990, s. 250.

hrozbu a napokon sa rozhodol zbaviť sa ho, ako píše Polybios. Podporou tohto tvrdenia je fakt, že údajní vrahovia Archidáma neboli nikdy potrestaní, pričom z pozície kráľa bolo viac ako žiaduce potrestať vinníkov vraždy zákonitého spoluvládcu. Samozrejme, ak by sám neniesol žiadnu vinu. Obraz Kleoména ako nekompromisného panovníka, ktorý sa nezastaví ani pred vraždou nachádzame nielen u Polybia, ale aj Pausanias vo svojom diele spomína, že Kleomenés otrávil Ágidovho syna Eudámida ešte v detskom veku²⁸, čím si zabezpečil neohrozený nárok na trón. Aj ďalšia činnosť Kleoména potvrdzuje jeho záľubu v nekompromisnej a násilnej politike. V snahe pokračovať v bojoch proti Achájcom, neváhal podplácať eforov, ktorí pôvodne nesúhlasili s vojenskými výpravami. Plutarchos toto podplácanie dôvodí tým, že Kleomenovi veľmi záležalo na uskutočnení reforiem, zároveň však nepopiera jeho veľkú ctižiadosť. „Z ostatných obyvateľov si získal veľký počet zásluhou svojej matky Kratesikley, ktorá nešetřila ani vlastnými peniazmi, lebo nebola o nič menej ctižiadostivá ako jej syn.“²⁹

Sparský kráľ evidentne využíval všetky dostupné prostriedky na presadenie svojich cieľov a efori sa oprávnene obávali jeho rastúcej moci. Ich obavy sa potvrdili po Kleomenovom víťazstve nad Achájcami pri obci Ladokeia v roku 227 pred n. l., po ktorom sa cítil dostatočne silný, aby uchoпил moc v Sparte do svojich rúk a definitívne sa zbavil svojich politických rivalov. Časť svojho vojska zanechal v Arkádii a vybral sa späť do Sparty, aby uskutočnil štátny prevrat. Najväčšiu hrozbu pre neho predstavovali efori, preto ich dal hneď po svojom príchode zabiť. Ďalej sa Kleomenés rozhodol zbaviť 80-tich občanov, svojich odporcov, ktorých poslal do vyhnanstva. Krátko potom vystúpil pred ľudovým zhromaždením s prejavom, v ktorom sa oprel hlavne o myšlienku návratu k Lykurgovmu zriadeniu. Podľa neho Sparta nepotrebovala žiadny iný úrad okrem kráľov a rady starších a efori mali byť iba pomocníkmi a dozorcami v niektorých štátnych záležitostiach. Obvinil ich, že postupne prebrali na seba moc, spravodlivé zriadenie tým narúšali a potláčali, rokmi sa ich moc zväčšovala a svojimi činmi ohrozovali kráľov aj samotnú vlasť. Kleomenés, vedomý si svojej sily, urobil niekoľko premyslených, veľmi pedantne vopred naplánovaných krokov. V správnom momente využil svoje postave-

²⁸ PAUSANIAS. Graeciae descriptio 2,9,1.

²⁹ PLUTARCHOS. Vitae parallelae II. Vita Cleomenis, 6.

nie panovníka a vojenskú silu, ktorá za ním stála po víťaznom ťažení. Bez zaváhania dal zavraždiť najväčších protivníkov a zvyšných poslal do vyhnanstva. Taktiež si vzal ponaučenie z Ágidových chýb, o čom svedčí niekoľko faktov. V prvom rade sa spoľahol na uzurpáciu moci násilím, resp. výlučne vojenskou silou, nie presvedčaním. Na rozdiel od Ágida nedosadzoval nových eforov, u ktorých by dúfal, že mu budú naklonení. Eforát jednoducho zrušil, pričom veľmi obratne využil naklonenosť spartskej spoločnosti k Lykurgovmu zriadeniu, ktoré eforát nepoznalo. Preto sa zrušenie funkcie dozorných úradníkov Kleoménovi podarilo presadiť a obhájiť bez akéhokoľvek odporu.

S radou starších to bolo zložitejšie. Gerusia mala výnimočné postavenie v Sparte, členstvo v nej bolo doživotné a geronti boli predstaviteľmi aristokracie. Kleomenés ju teda nemohol zrušiť, ale potreboval uskutočniť kroky na obmedzenie jej moci. Niektorí z členov gerusie zrejme patrili medzi tých občanov, ktorých poslal do vyhnanstva a nad ostatnými potreboval získať kontrolu. Vytvoril teda úrad tzv. patronomoi. Boli to úradníci volení na jeden rok a ich úlohou bolo dohliadať na dodržiavanie „otcovských zákonov“. Vytvorením úradu patronómov sa mu zručne podarilo vplyv gerusie oslabiť, resp. značne utlmiť jej autoritu v štáte.³⁰ Kleoménovo smerovanie k autokracii je zrejme aj z jeho ďalších krokov. Za spolukráľa si zvolil svojho brata Eukleida, čím síce formálne udržal dyarchiu, ale prakticky ukončil spoluvládu dvoch rovnocenných spartských rodov - Ágidovcov a Eurypontovcov. Vyhnaním väčšiny konzervatívne a protireformne zmýšľajúcich aristokratov v podstate zničil opozíciu a obklopil sa overenými stúpenkami.

Po nevyhnutných radikálnych zmenách vo vedení štátu pristúpil Kleomenés k plánovaným sociálno-politickým reformám. Rovnako ako Ágis, v prvom kroku vyhlásil zrušenie všetkých dlhov. Ďalším krokom bolo skonfiškovanie obecnej pôdy, jej rozdelenie na 4000 rovnakých klérov a opätovné prerozdelenie medzi pôvodných, ale aj nových občanov rovnakým dielom. Nových občanov bolo približne 1400 a boli nimi perioikovia, považovaní za „najlepších“, alebo „zaslúžilých“ - zrejme členovia starých a bohatých rodín, a tiež cudzinci, ktorí pomáhali a podporovali Kleoména počas prevratu a podieľali

³⁰ CARTLEDGE - SPAWFORTH, ref. 18, s. 51, OLIVA, ref. 2, s. 237 - 238.

sa na boji proti jeho odporcom.³¹ Prerozdelenie pôdy malo markantný dopad na zvýšenie počtu občanov a tým aj vojakov v Sparte. Ich bojaschopnosť Kleomenés zvýšil aj zmenou a vylepšením výzbroje – dostali výzbroj macedónskeho typu – namiesto oštetu používali dlhú kopiju. Tento typ výzbroje sa už dávnejšie používal v iných gréckych obciach, čo svedčí o skutočnej potrebe zreformovať spartské tradičné a veľmi konzervatívne vojsko.³² Kleomenés mal teda po uskutočnení pozemkovej reformy k dispozícii približne 4000 dobre vyzbrojených ťažkoodencov. Pre Achájsky spolok to bol dostatočný dôvod na obavy z ďalšej spartskej expanzie, pričom sa do konfliktu výraznejšie začali zapájať aj Macedónia a Egypt.

Rozpad Achájskeho spolku a zásahy Macedónie a Egypta

Po obsadení Megalopole Kleomenom boli vyslaní posli so žiadosťou o pomoc k Antigonovi Dosónovi, avšak Arátos už dlhší čas uvažoval o možnosti podpory z macedónskej strany. Musel brať do úvahy rastúcu silu Sparty, nepriateľstvo Aitólcov, krehkú spoluprácu vo vnútri Achájskeho spolku a uvedomoval si aj to, že macedónska pomoc bude určite motivovaná ich vlastnými záujmami. Tomu potreboval prispôbiť aj vyjednávanie. Polybios to vyjadril veľmi výstižne: „Uvedomoval si (Arátos), že Antigonos je skúsený a schopný a že sa chová dôveryhodne, vedel však dobre, že králi nikoho nepovažujú za prirodzeného priateľa či nepriateľa a že nepriateľstvo a priateľstvo vždy účelovo zvažujú.“³³ Arátos teda prostredníctvom megalopolských poslov dohodol podporu Macedónie, ale priamu intervenciu požadoval iba v prípade, že Achájski nedokážu zvládnuť konflikt vlastnými silami. Vedel totiž, že zapojenie Antigona Dosóna bude znamenať územné ústupky – vrátenie Korintu do macedónskych rúk – a tiež možné nepriaznivé opatrenia voči Achájskemu spolku. Zastaviť Kleomena v jeho expanzii však vôbec nebolo jednoduché. Ten po obsadení Megalopole pokračoval vo svojom ťažení, zmocnil sa Mantinei, prešiel ďalej cez Arkádiu až k obci Dymé, kde sa mu podarilo zvíťaziť nad achájskym vojskom. Toto jeho víťazstvo prinútilo Aráta začať rokovania o mie-

³¹ CARTLEDGE – SPAWFORTH, ref. 18, s. 51 – 52.

³² ADKINS, Lesley – ADKINS, Roy A. Staroveké Řecko. Encyklopedická příručka. Praha: Slovart, 2011, s. 95. OLIVA, ref. 2, s. 238.

³³ POLYBIOS. *Historiae* II, 47, 5. Preložil Pavel Oliva. Všetky citáty aj preklady Polybiovoho diela *Historiae*, použité v nasledujúcom texte, sú od Pavla Olivu.

ri. Kleomenés bol ochotný uzatvoriť mier, avšak za podmienky, že mu bude zverené velenie nad Achájskym spolkom a že bude uznaná spartská hegemonia na Peloponéze. Tieto požiadavky boli pre Aráta neakceptovateľné, ale niektoré obce Achájskeho spolku boli naklonené prijať nadvládu Sparty radšej ako tú macedónsku.

Aj pre tieto vnútorné spory v Achájskom spolku prebiehalo Kleomenove vojenské ťaženie na území Peloponézu pomerne hladko. Postupne obsadil Pellenu a Feneos a v lete roku 225 pred n. l. sa mu podarilo dobyť Argos, jednu z najvýznamnejších gréckych obcí. Po tomto úspechu sa Achájsky spolok definitívne začal rozpadáť a mnohé mestá sa dobrovoľne pridávali na Kleomenovu stranu. Arátos sa snažil zabrániť úplnému rozkladu spolku a kruto trestal všetkých Kleomenových sympatizantov. V jednotlivých mestách, napríklad v Korinte prebiehali rozsiahle boje medzi Kleomenovými a Arátovými stúpenkami, pričom k nepokojom prispieval aj strach z opätovného obsadenia Peloponézu macedónskou armádou.³⁴ Rozpad Achájskeho spolku môžem označiť za hlavnú príčinu rýchleho vzostupu a vojenských úspechov Sparty. Otázkou ale zostáva, prečo sa dovtedy funkčný spolok s relatívne stabilným riadením tak rýchlo rozložil a akú úlohu v tom zohrávala Kleomenova sociálna politika?

Rozpad Achájskeho spolku mal niekoľko dôvodov. Na čele spolku stál stratég, ktorého si volili predstavitelia jednotlivých členských štátov na spolkovom zhromaždení. Dlhoročné pôsobenie Aráta na najvyššom poste mohlo byť dôvodom nevôle niektorých ambiciózných členov, čiže sa vytvárala istá opozícia voči jeho osobe. Taktiež násilný spôsob akým Arátos realizoval pričleňovanie niektorých miest k spolku sa určite stretával s nesúhlasom a odporom. Mnoho oponentov si isto vytvoril aj presadzovaním myšlienky osloviť Macedóniu v boji proti spartskej rozpínavosti a jeho nechota ustúpiť akýmkoľvek Kleomenovým požiadavkám. Časť predstaviteľov Achájskeho spolku podporovala Kleoména či už z pocitu historickej väzby k Sparte, alebo kvôli sympatiám k reformám, ktoré zrealizoval. Je pravdepodobné, že hlavne menej významní členovia Achájskeho spolku videli v reformách svoju vlastnú cestu ako posilniť štát a vymaniť sa spod nátlaku spolku.³⁵

³⁴ OLIVA, ref. 2, s. 242 – 244. GREENE, ref. 27, s. 258 – 259, SHIPLEY, ref. 24, s. 145.

³⁵ WALBANK, ref. 12, s. 464 – 465.

Nakoľko silný a rozhodujúci bol vplyv Kleoménovej sociálnej politiky na rozpad Achájskeho spolku je veľmi ťažké posúdiť. Plutarchos píše, že sa mnohé mestá pridávali ku Kleoménovi v domnienke, že bude pokračovať v realizácii sociálnych zmien, že zruší dlhy a prerozdelí pôdu tak, ako to urobil v Sparte: „*ľud dúfal, že sa bude deliť pôda a že sa budú rušiť aj dlhy.*“³⁶ Táto domnienka však pravdepodobne vychádzala iba z radov nemajetných vrstiev, pretože na čele obcí združených v Achájskom spolku boli väčšinou oligarchovia, ktorým by prerozdeľovanie majetku určite nebolo po vôli. Veľká časť bádateľov sa prikláňa k názoru, že vplyv Kleoménových sociálnych reforiem na rozpad Achájskeho spolku by sa nemal preceňovať, i keď čiastočne patrí k dôvodom jeho kolapsu. Vo väčšine miest združených v Achájskom spolku sa prejavovali sociálne nerovnosti, neboli však tým hlavným dôvodom jeho dezintegrácie. Kleoménovi by sa nedostalo toľkej podpory, ak by bola založená iba na ideologickom základe boja proti sociálnej nerovnosti. Najvýznamnejším faktorom rozpadu spolku bol nesúhlas veľkého počtu miest s Arátovým príklonom k Macedónii a nebezpečenstvo plynúce z tohto rozhodnutia.³⁷ Boli to hlavne strach a obavy z macedónskeho zásahu, ktoré najväčšou mierou prispeli k destabilizácii pomerov v Achájskom spolku.

Macedónska hrozba stála pravdepodobne aj za rozhodnutím Korinťanov dobrovoľne odovzdať mesto Kleoménovi. Polybios píše: „... Korinťania vyzvali veliteľa Aráta a Achájcov, aby opustili mesto a vyslali poslov, aby pozvali Kleoména...“³⁸ Obyvatelia Korintu sa pravdepodobne rozhodli podrobiť radšej Sparte ako Macedónii. Tento krok zároveň poslúžil Arátovi ako zámienka obrátiť sa znovu na Antigona Gonáta, tentoraz už s priamou žiadosťou o vojenský zásah. Už z predošlých jednaní bolo známe, že Antigonos ako odmenu za pomoc Achájskemu spolku v boji proti Sparte žiadal Korint. Lenže Arátos spočiatku nechcel vydať Korint Macedónčanom bez súhlasu jeho občanov. Až keď sa Korinťania z vlastnej vôle pripojili ku Kleoménovi, bolo to pre Aráta jasným signálom a už mu nič nebránilo povolať Antigona na pomoc.³⁹ Boj o hegemoniu na Peloponéze sa tým zmenil na širší konflikt so zásahom vtedajších mocností – Macedónie

³⁶ PLUTARCHOS. Vitae parallelae II. Vita Cleomenis, 17.

³⁷ WALBANK, ref. 12, s. 466.

³⁸ POLYBIOS. Historiae II, 52, 3.

³⁹ POLYBIOS. Historiae II, 52, 4.

a Egypta. Totiž, nielen Antigonos Gonátas videl možnosť získať väčší vplyv na gréckom území. Do diania zasahoval aj Ptolemaios III., ktorý spočiatku udržiaval styky aj so Spartou, aj s Achájskym spolkom, ale v čase Arátovej intervencie u Antigona sa priklonil na Kleomenovu stranu, aby zabránil prílišnej macedónskej expanzii.

Tu opäť narážame na protichodné názory antických autorov na vstup a zásahy mocností do lokálneho gréckeho konfliktu. Plutarchos uvádza, že Ptolemaios Kleomenovi prisľúbil pomoc až vtedy, keď už bola Sparta nútená ustupovať macedónskemu vojsku na Peloponéze.⁴⁰ Naproti tomu Polybios píše, že sa Ptolemaios rozhodol podporovať Kleomena ešte predtým, než Arátos vyzval Antigona k vojenskému zásahu.⁴¹ Tieto odlišné výklady svedčia o zaujatosti oboch autorov, vychádzali totiž z jedného zdroja a ten si patrične prispôbili. Plutarchos tendenčne obhajoval a zveličoval Kleomenove činy a Polybios sa snažil ospravedlniť Arátovu žiadosť o pomoc u Macedóncov. Z môjho hľadiska nie je presné časové zaradenie macedónskych a egyptských zásahov až také dôležité, pretože nielen počas vrcholiaceho konfliktu na Peloponéze, ale už dávnejšie pred ním obe mocnosti sledovali veľmi starostlivo vývoj v Grécku a ich mocenské ambície ich nútili reagovať na politické zmeny v danej oblasti. Dôkazom toho sú aj už spomínané Ptolemaiiove styky so Spartou a Achájcami ešte pred vypuknutím boja o hegemoniu, a tiež jeho finančná podpora oboch strán. Plutarchos potvrdzuje pravidelné Ptolemaiiove dotácie v Kleomenovom aj Arátovom životopise: „... (Kleomenés) prisľúbil osobne Arátovi, že mu bude ročne dávať dva razy takú veľkú sumu, akú dostával od kráľa Ptolemaia. (...) Sľuboval mu okrem mnohých iných vecí dvanásť talentov ročného dôchodku, čím prevýšil o polovicu to, čo mu dával Ptolemaios, lebo ten mu každý rok posielal šesť talentov.“⁴² Kleomenés by pravdepodobne nemohol ponúkať veľkorysú rentu, ak by sám nebol podporovaný zo strany vtedajších mocností. Z uvedeného vyplýva, že ako Macedónia, tak aj Egypt dlhodobo zasahovali do politických udalostí v Grécku a sledovali tým vlastné záujmy. Už v čase Arátovho boja o zvrhnutie tyrannidy v Sykióne, teda približne od roku 251 pred n. l., prúdili finančné prostriedky z Egypta za účelom urovnania gréckych sporov, čo potvrdzovalo ptolemaiiovskú poli-

⁴⁰ PLUTARCHOS. Vitae parallelae II. Vita Cleomenis, 22.

⁴¹ POLYBIOS. Historiae II, 51, 2–5.

⁴² PLUTARCHOS. Vitae parallelae II. Vita Cleomenis, 19, Vita Arati, 41.

tiku zameranú proti macedónskemu vplyvu v Grécku.⁴³ Z toho istého dôvodu, zhruba o 25 rokov neskôr, v čase konfliktu medzi Spartou a Achájskym spolkom, Ptolemaios III. finančne podporoval spočiatku obe strany. Až po príklone Achájskeho spolku k Macedónii sa definitívne rozhodol svoju finančnú pomoc orientovať na Kleoména, pretože v tom videl splnenie svojho zámeru, zabrániť hroziacej macedónskej expanzii.⁴⁴

Približne koncom roka 225 pred n.l. sa uskutočnilo zasadanie Achájskeho spolku v Aigiu, ktoré definitívne odsúhlasilo vstup macedónskej armády do konfliktu. Antigonos sa so svojou armádou 20 tisíc pešiakov a vyše tisíc jazdcov vydal cez Euboiu na Peloponéz. Kleomena to prinútilo prerušiť obliehanie Sykiónu a zaujať obrannú pozíciu pri Akrokorinte. Tu sa mu podarilo odolať útoku Antigonovho vojska, lenže v tom čase sa odohral prevrat v Argu, ktorý úplne zmenil situáciu. Argos bol pod kontrolou Kleomenovej posádky, ale povstalcov podporil achájsky oddiel nachádzajúci sa v Argu a tiež im prišiel na pomoc Arátos, ktorý bol v tom čase s časťou svojich jednotiek na Korintskej šiji. Kleomenés poslal najprv časť svojej armády na pomoc posádke v Argu, neskôr však bol nútený opustiť pozície v Korinte a zapojiť sa do boja aj so zvyškom svojich jednotiek. V tej chvíli však už do Argu dorazil aj Antigonos so svojim vojskom, takže Kleoménovi nezostávalo nič iné, iba sa stiahnuť na juh do Arkádie. Antigonos bez boja obsadil Korint a spolu s Achájcami sa postupne zmocňovali území obsadených Kleomenom. Zároveň kruto trestali všetkých spartských spojencov a mestá na Peloponéze sa opäť dostávali pod macedónsku a achájsku kontrolu. Na jeseň roku 224 pred n. l. na sneme v Aigiu bola moc Antigona Gonáta nad väčšinou gréckych obcí potvrdená jeho zvolením za hegemóna novovzniknutého Hellénskeho spolku.⁴⁵

⁴³ OLIVA, Pavel. Řecko mezi Makedonií a Římem. Praha: Academia, 1995, s. 150 – 152.

⁴⁴ MAREK, Václav – OLIVA, Pavel – CHARVÁT, Petr. Encyklopedie dějin starověku. Praha: Libri, 2008, s. 372.

⁴⁵ OLIVA, ref. 2, s. 248 – 250. OLIVA, ref. 43, s. 172. MAREK – OLIVA – CHARVÁT, ref. 44, s. 168. WALBANK, ref. 12, s. 467 – 468.

Cesta k Sellasii a jej dôsledky

Úspešné povstanie proti Kleoméнови v Argu bolo prelomovým bodom v jeho ťažení a tvrdou ranou pre jeho mocenské ambície. Dôvodom vzbury bola podľa Plutarchových slov nespokojnosť ľudu s tým, že Kleomenés neuskutočnil očakávané reformy, ani nezrušil dlhy.⁴⁶ Doplatil Kleomenés na fakt, že v mestách, ktoré si podrobil neuskutočnil žiadne z reforiem, ktoré tak posilnili Spartu? Ak áno, bol to jediný dôvod zlyhania jeho plánu na expanziu a obnovenie spartskej hegemonie? Hlavným problémom bolo, že niektoré obce, ktoré sa pridali na Kleomenovu stranu, očakávali uskutočnenie rovnakých sociálnych reforiem, aké Kleomenés zaviedol v Sparte. Toto bol z ich strany mylný predpoklad hneď z niekoľkých dôvodov. Opatrenia, ktoré Kleomenés uskutočnil v Sparte boli striktne viazané na socio-politické podmienky spartskej spoločnosti a nebolo možné ich exportovať, resp. rovnakým spôsobom realizovať v iných mestských štátoch. Prvotným Kleomenovým cieľom bolo zvýšiť počet bojaschopných obyvateľov a nie oslobodzovať obyčajných ľudí od dlhov, pridelovať im pôdu a vyrovnávať tým sociálne pomery v spoločnosti. Vôbec nebolo v jeho záujme šíriť reformný program na podrobenom území, išlo mu striktne o uzurpáciu moci, expanziu a hegemoniu Sparty na Peloponéze. Ak sa závislí obyvatelia podrobených obcí domnievali, že zavedením reforiem získajú majetok, alebo nadobudnú nejaké práva na úkor aristokracie, prípadne, že by mohli získať podiel na správe štátu, nemohli sa mylíť viac. Šírenie akýchkoľvek demokratických tendencií považoval Kleomenés za nebezpečné vzhľadom na stabilitu gréckych miest a neustálu hrozbu macedónskych záujmov. Ako pragmatický politik mal skôr v pláne dosiahnuť vyhranenú oligarchickú nadvládu Sparty nad gréckymi obcami, jej hegemoniu na spôsob starého Peloponézskeho spolku.⁴⁷ Jeho pohnútky ale zostali nepochopené a ľud pravdepodobne očakával široké sociálne zmeny, zbavenie sa ťaživých dlhov a v mnohých prípadoch aj pridelenie pôdy. Kroky, týkajúce sa prerozdelenia pôdy, ktoré podnikol Kleomenés v Sparte ale viedli iba k získaniu väčšieho počtu občanov, teda mužov schopných slúžiť v armáde. Okrem toho si pre tento účel uvážene vybral malú časť perioikov, ktorí navyše už disponovali nejakým majetkom, takže sa

⁴⁶ PLUTARCHOS. Vitae parallelae II. Vita Cleomenis, 20.

⁴⁷ CARTLEDGE – SPAWFORTH, ref. 18, s. 53.

rozhodne nejednalo o akt sociálnej rovnosti. Dokazujú to aj jeho nasledujúce kroky.

V snahe získať finančné prostriedky a zvýšiť početnosť vojska, prepustil na slobodu 6000 heilótov, ktorí boli schopní vykúpiť sa, teda zaplatiť za svoju slobodu požadovanú čiastku. Tým Kleomenés získal peniaze na ďalšie vedenie bojov a z prepustených heilótov navyše vyzbrojil a začlenil 2000 mužov do svojej armády. Nové zdroje mu pomohli na krátky čas obsadiť Megalopolis a podniknúť menšie útoky v okolí Argu. Antigonos Dosón na tieto Kleomenove aktivity reagoval zmobilizovaním približne 30 tisícového vojska, čo bola veľká početná presila, keďže Sparťanov bolo približne 10 tisíc. K rozhodujúcej bitke prišlo začiatkom leta roku 222 pred n. l. pri meste Sellasii, kde Kleomenés utrpel definitívnu porážku, znamenajúcu koniec všetkým spartským nádejám na hegemoniu na Peloponéze. Kleomenés ušiel do Egypta a Sparta bola začlenená do Hellénskeho spolku.⁴⁸ To malo značný vplyv na následný vývoj v Sparte, aj na osud Kleomenových reforiem. Podľa Plutarcha Antigonos Dosón obnovil v Sparte zákony a ústavu, čo znamená, že sa opäť zaviedla inštitúcia eforátu a gerusii bolo navrátené jej významné postavenie. Funkcia kráľa nebola obsadená, takže politická moc spočívala v rukách eforov a Macedóncom podriadenému veliteľovi Brachyllovi z Boiótie. Polybios píše o obnovení starobylej ústavy, čím pravdepodobne myslí fakt, že zásluhou Antigona Dosóna bola Sparta zbavená Kleomenovej tyranie. Obaja autori taktiež vyzdvihujú veľkorysosť a zhovievavosť macedónskeho kráľa, keďže Spartu nestihol štandardný osud dobytých miest.⁴⁹ Domnievam sa, že Antigonov počin súvisel s jeho ďalšími aktivitami – potreba zásahu proti Illýrom v Macedónii – nemohol sa teda zdržovať veľkými štrukturálnymi zmenami v Sparte. Preto čisto pragmaticky obnovil pôvodný systém, čo bolo v danej situácii najjednoduchším riešením a vrátil sa do Macedónie.

Bádatelia sa nezhodujú v úvahách o osude Kleomenových reforiem, navyše neexistuje opora v antických prameňoch, nemáme žiadne konkrétne informácie, alebo vyjadrenia o tom, či reformy pretrvali, alebo boli odstránené. Úrad patronómov bol zrejme zachovaný a An-

⁴⁸ OLIVA, ref. 2, s. 251 – 254, FORREST, ref. 17, s. 148, PLUTARCHOS. Vitae parallelae II. Vita Cleomenis, 28 – 29. POLYBIOS. Historiae II, 65 – 69.

⁴⁹ OLIVA, ref. 2, s. 255. PLUTARCHOS. Vitae parallelae II. Vita Cleomenis, 30. POLYBIOS. Historiae II, 70, 1. POLYBIOS. Historiae XX, 5, 12.

tigonos sa vyhol akémukoľvek zasahovaniu do vlastníctva pôdy. Kleomenovi „noví občania“, ktorým sa podarilo prežiť bitku pri Sellasie prijali bez problémov podriadenie sa macedónskemu kráľovi, keďže im pravdepodobne zostali pozemkové údelé pridelené Kleomenom.⁵⁰ Akým spôsobom sa prerozdělila pôda, ktorá zostala po padlých občanoch, heilótoch a tých, ktorí ušli s Kleomenom do Egypta žiaľ nie je známe. Myslím si, že otázka usporiadania majetkových pomerov v Sparte zostala nevyriešená, pretože sociálne nepokoje sa objavovali aj v ďalšom období, po smrti Antigona Dosóna. Opäť sa obnovili vnútorné rozbroje, hlavne medzi promacedónskymi a protimacedónskymi politikmi a početnú skupinu tvorili aj zástancovia pôvodných Kleomenových reforiem. Aktivizácia Kleomenových sympatizantov v Sparte zrejme súvisela s účasťou Kleomena na prevrate v Egypte, proti Ptolemaiovi IV. Filopatrovi v roku 219 pred n. l. Ten totiž odmietol pomôcť Kleomenovi v jeho snahe vrátiť sa do Sparty a opäť sa ujať vlády. Kleomenovi pokus o prevrat nevyšiel, čím prišiel o svoj politický vplyv a Ptolemaios IV. ho dal uväzniť a jeho rodinu usmrtiť. Kleomenés po týchto udalostiach v Egypte spáchal samovraždu spolu so skupinkou svojich najvernejších priaznivcov.⁵¹

V Sparte bolo približne v rovnakom čase zosnované spiknutie, promacedónski efori boli zabití aj spolu s niekoľkými členmi gerúzie, ostatní promacedónsky zmýšľajúci občania boli poslaní do vyhnanstva. Boli zvolení noví efori, ktorí uzatvorili spojenectvo s Aitólmi a obnovili dyarchiu.⁵² Tým sa však vnútorné boje a politická nestabilita v Sparte ani zďaleka neskončili. Udalošiam, ktoré nasledovali vo forme obnoveného boja za spartskú hegemoniu a s tým súvisiacimi sociálnymi zmenami je venovaný text v časti popisu Nábidovej vlády.

Aby som však odpovedala na otázku, aké boli dôvody zlyhania Kleoménoých plánov na expanziu a udržanie vedúceho postavenia Sparty; ako som už spomenula, súviseli s mylnými očakávaniami o šírení reformných krokov v gréckych mestách, podporujúcich Spartu. Tá sledovala svoje vlastné vojenské záujmy a navyše prostredie a štruktúra ostatných gréckych miest nepriali šíreniu reforiem vo forme, akú zvolil Kleomenés v Sparte. Tiež zámery spartského kráľa jednoznačne

⁵⁰ CARTLEDGE – SPAWFORTH, ref. 18, s. 58.

⁵¹ PLUTARCHOS. Vitae parallelae II. Vita Cleomenis, 35–38. POLYBIOS. Historiae V, 37–39.

⁵² GREENE, ref. 27, s. 261. OLIVA, ref. 2, s. 259. POLYBIOS. Historiae IV, 35.

zodpovedali snahe o vojenské úspechy, vedúce postavenie a čo najväčší mocenský vplyv. Nemal žiadnu tendenciu k zrovnoprávneniu, alebo oslobodzovaniu širokých mas obyvateľstva, čo sa jasne ukázalo, keď udelil občianske práva iba malému množstvu perioikov a následne prepustil heilótov s dostatočným majetkom, za jediným účelom – získať finančné zdroje a vojenskú silu. Hneď ako grécke obce pochopili jeho skutočné ciele, postupne upúšťali od partnerstva so Spartou a pridávali sa na stranu Achájcov a Macedónie. Je tiež možné, že po zapojení sa mocnosti akou bola Macedónia do tohto konfliktu, ostatné grécke mestá, vidiac macedónsku vojenskú silu a nasadenie, považovali za nerozumné a nevýhodné stavať sa im na odpor a zvolili jednoduchšiu cestu, ktorou bola spolupráca.

Nemenej podstatnou príčinou Kleomenovej porážky bol permanentný nedostatok finančných prostriedkov. Jeho vojenské výpravy záviseli od pravidelnej finančnej podpory zo strany Ptolemaiovského Egypta a ihneď po zastavení dotácií sa Kleomenés dostal do bezvýhodiskovej situácie.⁵³ Green jeho pozíciu vystihol nasledujúcimi slovami: „Kleomenovo znovuoobnovenie moci bolo vždy iluzórne, pretože záviselo od žoldnierov a Kleomenés im mohol platiť iba vďaka podpore od Ptolemaia. Antigonos, ktorý o tomto veľmi dobre vedel, mohol Ptolemaiovi ponúknuť odstúpenie nejakých území v Malej Ázii, aby ho presvedčil stiahnuť podporu, ktorú poskytoval Sparte. V každom prípade, Ptolemaios aj sám videl, ktorým smerom fúka vietor na Peloponéze, preto zastavil svoje platby Kleomenovi. Výsledok bol okamžitý a dramatický.“⁵⁴ Green tu naznačuje dohody a spoluprácu medzi Macedóniou a Egyptom, teda mocnosťami, ktorým sa Sparta nemohla rovnať a skôr pôsobila iba ako dočasný a málo významný hráč vo veľkej politickej hre. Napokon aj v Plutarchovom diele je náznak čulej komunikácie medzi Antigonom a Ptolemaiom v čase, keď bol Kleomenés požiadaný, aby poslal do Egypta svoje deti a matku ako rukojemníkov za prísľub pomoci od Ptolemaia: „Keď však prišla do Egypta (Kleomenova matka Kratesikleia), dozvedela sa, že Ptolemaios prijíma listy a posolstvá od Antigona.“⁵⁵ Koniec Kleomenovej expanzie a nárokov na získanie vedúceho postavenia na Peloponéze teda priamo súvisí s nedostatkom finančných prostriedkov a ne-

⁵³ POLYBIOS. *Historiae* II, 63.

⁵⁴ GREENE, ref. 27, s. 260.

⁵⁵ PLUTARCHOS. *Vitae parallelae* II. Vita Cleomenis, 22.

schopnosťou konkurovať vtedajším helénistickým mocnostiam, či už po stránke vojenskej, politickej, alebo hospodárskej.

Nábis

V Sparte po Kleomenovej smrti neutíchli vnútorné boje o moc, ani snahy o obnovenie niekdajšej vojenskej a politickej sily. V rokoch 219–207 pred n. l. sa Sparta priklonila k protimacedónskej politike Aitólskeho spolku a obnovila nevraživosť voči Achájskemu spolku. V tom čase v Sparte prebiehali aj vnútropolitické boje, nastalo niekoľko neúspešných pokusov o uzurpáciu moci zo strany legitímnych aj samozvaných nárokovateľov na kráľovský trón. Tak isto sa efori snažili zvýšiť svoj podiel na vedení štátu, čím prispievali k úplnej destabilizácii pomerov. Z tohto dôvodu nemohla Sparta pomýšľať na výraznejšie úspechy na zahraničnom poli a opäť raz sa stala súčasťou politických hier Macedónie a hlavne novej rýchlo expandujúcej veľmoci – Ríma.⁵⁶

Rimania sa dostali do konfliktu s Macedóniou počas 2. púnskej vojny, ktorá prebiehala medzi Rímom a Kartágom. Vtedajší macedónsky panovník Filip V., ktorý sa na trón dostal po smrti Antigona Dosóna v roku 222 pred n. l., sa rozhodol uzatvoriť spojenectvo s Kartágom, čo bolo zámienkou pre začatie 1. macedónskej vojny v roku 215 pred n. l.⁵⁷ Na stranu Macedónie sa v tejto vojne pridali Achájci, na stranu Ríma Aitóli a taktiež Sparta. Po niekoľkoročných bojoch bol konflikt ukončený porážkou Sparty achájskymi vojskami pri Mantinei v roku 207 pred n. l., následkom čoho došlo k oslabeniu Aitólov, ktorí boli nútení uzatvoriť mier s Filipom V. Táto situácia znamenala pre Rimanov stratu spojencov, navyše stále bojovali proti Kartágu a to ich primälo k podpísaniu mieru s Macedóniou v roku 205 pred n. l.⁵⁸ Na pozadí týchto ozbrojených stretov sa v Sparte dostal k moci Nábis – kráľ z vedľajšej vetvy Eurypontovcov, ktorý sa rozhodol prinavrátiť Sparte niekdajší vplyv na Peloponéze. Svoj cieľ plánoval dosiahnuť prostredníctvom sociálnych zmien, presne tak, ako pred ním Kleomenés. Základným zdrojom pre popis udalostí z obdobia Nábidovej vlády v Sparte je opäť Polybios a i keď sa jeho dielo nezachovalo

⁵⁶ CARTLEDGE, Paul. Sparta. Heroická historie. Praha: Academia, 2012, s. 211–214.

⁵⁷ OLIVA, ref. 1, s. 39. SHIPLEY, ref. 24, s. 372.

⁵⁸ BURIAN, Jan – OLIVA, Pavel. Civilizace starověkého středomoří. Praha: Svoboda, 1984, s. 349–350.

celé, chýbajúce údaje doplnil Livius, ktorý vychádzal z jeho výkladu, podobne ako Diodóros, Plutarchos a Pausanias.⁵⁹ Vystáva tu však problém s objektivitou podaných informácií, keďže Polybios bol voči spartským tyranom značne zaujatý a preferoval politiku Achájskeho spolku. Preto aj antickí autori, ktorí z neho vychádzali, vykresľujú Nábida ako bezohľadného vládcu.

V snahe zbaviť sa zaujatosti vyplývajúcej z Polybiovho textu, sa práce niektorých bádateľov úplne odkláňajú od negatívneho hodnotenia Nábidovej politiky a až príliš akcentujú sociálny rozmer jeho reformnej činnosti. Oliva poskytuje pomerne hlbokú analýzu starších diel na tému Nábidovho pôsobenia v Sparte, od nekritického prevzatia Polybiových myšlienok až po veľmi sporné analógie so sociálnymi programami novodobých dejín.⁶⁰ Ja som sa snažila vychádzať z diel antických historiografov, pri zachovaní maximálneho možného objektívneho prístupu, podporeného novšími prácami zväčša zahraničných autorov, napríklad britských historikov – Cartleagea a Shipleyho.

Už samotný Nábidov nárok na spartský trón bol spochybňovaný antickými autormi, resp. zachovala sa časť diela Diodora Sicílskeho, ktorá obviňuje Nábida, že zabil nedospelého následníka Pelopa, aby si kráľovský trón uzurpoval pre seba.⁶¹ Túto informáciu považujú za korektnú aj viacerí novší autori, napriek tomu, že nie je známy presný zdroj, z ktorého Diodoros čerpal. Predpokladá sa však, že čerpal z Polybia, ktorého knihy z tohto obdobia sa zachovali iba vo fragmentoch a preto je možné, že pôvodne obsahovali aj túto správu. Na druhej strane sú niektorí vedci presvedčení, že zabitie Pelopa je súčasťou negatívneho obrazu o Nábidovi, účelovo vytvoreného Polybiom a považujú ho za nepodložené ohováranie.⁶² Ak chceme k Nábidovej činnosti pristupovať nezaujato, musíme sa pridržať širšieho pohľadu na situáciu, v ktorej sa Sparta nachádzala po porážke pri Mantinei. Všetky Nábidove politické kroky museli byť uskutočňované s ohľadom na vnútornú nestabilitu štátu, permanentné konflikty s Achájskym spolkom a neustálu prítomnosť mocenských ambícií Macedónie a Ríma. Nábis

⁵⁹ POLYBIOS. *Historiae* XIII, LIVIUS. *Ab Urbe condita* XXXIII – XXXIV. DIODORUS SICULUS. *Biblioteca Historia* 27, 1. PLUTARCHOS. *Vitae parallelae* II. *Vita Philopoimenis*. PAUSANIAS. *Graeciae descriptio* 4, 29, 10.

⁶⁰ OLIVA, ref. 2, s. 265 – 268.

⁶¹ DIODORUS SICULUS. *Biblioteca Historia*, 27, 1.

⁶² CARTLEDGE – SPAWFORTH, ref. 18, s. 68.

nemal veľa možností ako zvrátiť nepriaznivú situáciu Sparty a preto sa logicky rozhodol nadviazať na Kleomenovu politickú činnosť, resp. vylepšiť a rozšíriť reformy, ktoré sa ukázali byť cestou k dosiahnutiu výhodnejšieho a silnejšieho postavenia Sparty medzi helénistickými mocnosťami. Napokon, bol Kleomenovým súčasníkom, takže je pravdepodobné, že jeho činnosť sledoval a mal možnosť posúdiť všetky kroky, ktoré Kleomenés s väčším, či menším úspechom realizoval. Tak ako jeho predchodca, aj Nábis sa vo svojich aktivitách odvolával na starobylú Lykurgovu ústavu, v jeho prípade však niet pochyb o tom, že realita sa diametrálne odlišovala od propagandy. Mal v úmysle posilniť svoju pozíciu jediného a neobmedzeného vládcu Sparty a postupne pretvoriť štát podľa vzoru helénistických monarchií. Nevyhýbal sa ani znakom charakteristickým pre absolutistických panovníkov, chodil odetý v purpurovom rúchu, býval v paláci, mal osobnú stráž, nebránil sa sobášnej politike. Za manželku si nie náhodou vzal Apiu z Argu, neter bývalého argejského tyrana Aristomacha, čím si veľmi dômyselne zabezpečil budúcu lojalitu štátu, ktorý striedavo spolupracoval s Achájskym spolkom, aj s Macedóniou.⁶³ Jeho príklon ku kráľovským výsadám mu však nebránil prezentovať myšlienku rovnosti a slobody v štáte, čím si získaval priaznivcov z radov cudzincov, žoldnierov aj ostatných závislých skupín obyvateľstva. Postupne sa zbavoval svojich odporcov a upevňoval si pozíciu koncentrovaním moci vo svojich rukách.

Nábidovým najviac diskutovaným krokom je prepúšťanie veľkého počtu otrokov na slobodu a pridelovanie im pôdy, pôvodne patriacej váženým a majetným občanom, ktorí boli zo Sparty vyhnaní, alebo zabíjati. Heilótom a ich postaveniu v súvislosti s Nábidovými reformami sa podrobnejšie venujem v nasledujúcej kapitole, keďže ich oslobodenie bolo kontroverzným a neobvyklým počínom. Antická historiografia nepopisuje Nábidove reformy do podrobností, zachovali sa iba kusé informácie od Polybia a Livia, ktoré sú ako som už spomínala, jasným vyjadrením negatívneho postoja oboch autorov voči spartskému politikovi. Polybios píše: „zaoberal sa (Nábis) upevňovaním základov svojej dlhodobej a ťaživej krutovlády. Zahubil úplne všetkých členov kráľovských rodín v Sparte, vyháňal občanov, ktorí vynikali svojím bohatstvom a vznešeným pôvodom a ich majetok a ženy rozdával ostatným občanom

⁶³ CARTLEDGE – SPAWFORTH, ref. 18, s. 67–69.

a svojim žoldnierom.“⁶⁴ Livius Nábida označil za tyrana, ktorý terorizoval obyvateľstvo vlastného štátu, len aby si udržal vedúce postavenie: „v obave, aby nevy pukla nejaká vnútorná vzbura, krotil Lakedaimoncov zastrešovaním a drsnými trestami... potom boli obvinení aj niektorí z Heilótotov, že chceli prebehnúť k nepriateľovi a tak boli hnaní po všetkých obciach a bičovaní, až boli pobití.“⁶⁵ Nábis nepochybne bol tyranom so snahou neobmedzene vládnuť, expandovať a zmocniť sa čo najväčších území. Nechoval sa však nijako výnimočne kruto v porovnaní s inými vládcami. Je pochopiteľné, že použil všetky dostupné nástroje k dosiahnutiu svojich cieľov v tak extrémne konkurenčnom prostredí. Politická situácia na Peloponéze aj v celom Stredomorí určovala jeho priority a zdanlivý sociálny rozmer jeho rozhodnutí bol v skutočnosti cieľenou stratégiou pre nadobudnutie dominancie.

Heilóti

Vzhľadom na tendenciu niektorých autorov vnímať zapojenie spartských heilótotov do armády ako revolučný akt smerom k zrovnoprávneniu spartskej spoločnosti, je potrebné viac priblížiť a vysvetliť ich postavenie a úlohu v Sparte v čase Kleomenových a Nábidových reforiem. Následkom zastavenej finančnej pomoci z Egypta bol Kleomenés nútený vymyslieť iné riešenie ako sa dostať k peniazom a k ďalším vojakom. Preto „oslobodil“ tisíce heilótotov, ktorí boli schopní vyplatiť svoju slobodu. Tak isto Nábis siahol k tomuto kroku, pretože heilóti pre neho znamenali zdroj vojenskej sily, nevyhnutnej k nasledujúcim bojom proti silným súperom. Samozrejme sa pri tom odvolával na ústavu svojich predkov, čím mal na mysli Lykurgove zákony. Pôdu, ktorú zabavil majetným občanom Sparty prerozdelil nielen oslobodeným heilótom, ale aj cudzincom a žoldnierom, ktorí boli ochotní podporovať jeho záujmy. Odporcov posielal do vyhnanstva a tvrdo zakročoval proti svojim oponentom nielen v Sparte, ale aj na získaných územiach. Heilóti, ktorých prepustil a prideliť im pôdu boli starostlivo vybraní a najdôležitejším kritériom výberu boli ich vojenské schopnosti. Preto je veľmi nepravdepodobné, že by Nábidovi išlo o sociálne zmeny v štáte pre dobro chudobných a bezprávných obyvateľov. Ako Kleomenés, tak i Nábis nikdy neuvažovali o ploš-

⁶⁴ POLYBIOS. Historiae XIII, 6, 2–3.

⁶⁵ LIVIUS. Ab Urbe condita XXXIV, 27. Preložil Pavel Kucharský.

nom prepustení všetkých heilótov na slobodu a už vôbec nie o pridelení občianskych práv, ktoré prináležali spartským občanom.⁶⁶

Heilóti boli v spartskej spoločnosti dôležitým ekonomickým faktorom, pretože pracovali na pozemkoch spartských občanov a zabezpečovali vyrovnanú poľnohospodársku produkciu, čím udržiavali schopnosť Sparťanov zúčastňovať sa *syssitii* a zachovať si svoje občianstvo. Lenže v polovici 3. storočia pred n.l. sa ich úloha zmenila, pretože pôda sa hromadila v rukách malého počtu jednotlivcov, čiže aj heilóti pracovali pre menšie množstvo spartských občanov a začali produkovať vysoké prebytky pre úzku skupinu aristokratov. Rola heilótov sa tak zmenila od poskytovania hospodárskeho základu občanom – vojakom, k zabezpečovaniu bohatstva pre málopočetnú aristokratickú elitu. Aj vďaka tomu zrejme prišlo k situácii, kedy si niektorí heilóti boli schopní nazhromaždiť istý majetok z uvedených vzniknutých prebytkov, ktorý neskôr mohli použiť na kúpenie si vlastnej slobody.⁶⁷

Nasledovala reforma Ágida IV. – prerozdelenie všetkej pôdy, ktorú potom rozšíril a dokončil Kleomenés. Táto reforma mala zaiste vplyv aj na populáciu heilótov, pretože pozemky patriace elite, na ktorých pracovali, boli prerozdelené novým majiteľom a je otázne akým spôsobom boli rozdelení heilóti. Ani jeden z reformátorov nerátal s heilótmi ako s potenciálnymi plnoprávnymi občanmi, iba časť z nich dostala pridelenú pôdu, aj to iba z dôvodu ich schopnosti preukázať aspoň minimálny majetok a ochotu splniť si vojenskú povinnosť. Postaveniu väčšiny heilótov po reformách Ágida a Kleomena sa priamo nevenuje žiadny z antických autorov, i keď prerozdelenie pôdy muselo znamenať zmenu aj pre túto časť populácie. Pôda pridelená novým občanom musela byť obhospodarovaná, k čomu je potrebná pracovná sila, takže je otázne, akým spôsobom boli rozdelení heilóti. Buď mohli byť jednoducho rozdelení a priradení podľa novo vyčlenených pozemkov novým pánom, alebo mohli heilóti naďalej pokračovať v práci na rovnakom území ako predtým, aj ak bolo medzitým prerozdelené, s tým, že produkcia z každého pozemku by išla príslušnému spartskému vlastníkovi. Je tu i tretia možnosť – heilóti mohli zostať

⁶⁶ KENNEL, M. Nigel. *Agreste Genus. Helots in Hellenistic Laconia* [online]. Dostupné na internete: <http://chs.harvard.edu/CHS/article/display/5621>

⁶⁷ AFRICA, Thomas, W. *Cleomenes III. and the Helots. California Studies in Classical Antiquity I*. Berkley, Los Angeles: University of California Press, 1968, s. 4.

so svojimi pôvodnými pánmi, zanechajúc nových majiteľov pôdy bez vlastných otrokov, ktorí by sa o nich starali. Posledné riešenie je veľmi nepravdepodobné, keďže podľa Lykurgovych zákonov spartskí občania neobrábali pôdu sami. Prvé riešenie tiež neprichádzalo do úvahy, pretože zaviesť ho do platnosti by znamenalo rozbitie niekoľkých už existujúcich heilótskych komunít a rozptýlenie ich členov do niekoľkých menších skupín na širokom území, aby pracovali na roztrúsených pozemkoch patriacich novým občanom. Ako najschodnejšia sa javí druhá možnosť, čiže heilóti zostali na pôvodných pozemkoch, ale výnosy ich činnosti boli priradené novému vlastníkovi pozemku. Pôvodná spartská elita teda stratila kontrolu nad heilótmi, ich úlohu prevzal štát, regulujúc miesto ich pôsobenia, v snahe zabezpečiť stabilnú pracovnú silu pre nových majiteľov pôdy, prípadne využiť ich prácu na zabezpečenie niektorých verejných prác.⁶⁸ Z uvedeného vyplýva, že reformy realizované Ágidom a Kleomenom presunuli vlastníctvo závislého obyvateľstva z občanov na štát a rozhodovanie o heilótoch patrilo k právomociam kráľovskej funkcie. Z toho dôvodu mohol Kleomenés ponúknuť oslobodenie istému počtu heilótov vo chvíli, keď nimi potreboval posilniť vojsko a tiež Nábis vo väčšom počte prepúšťať heilótov schopných slúžiť v armáde, teda priniesť Sparte osov.

Ako to teda bolo s oslobodzovaním otrokov v Sparte? Dôležitým faktom je, že v Sparte bol okrem heilótov aj nemalý počet bežných otrokov vo vlastníctve spartských rodín, na ktorých sa žiadne z Kleomenových či Nábidových reforiem nevzťahovali. Akékoľvek náznaky a zovšeobecnené revolučné prepúšťanie otrokov na slobodu je nereálne a mylné. Ďalej je tu skutočnosť, že napriek prepusteniu istého počtu heilótov za účelom ich služby v armáde, nikde nie je doložené, že by sa títo ľudia dostali k plnoprávnemu spartskému občianstvu. Áno, Nábis zapisoval ako občanov svojich sympatizantov, podporovateľov a mecenášov, boli to však s najväčšou pravdepodobnosťou cudzinci, žoldnieri, perioikovia a exulanti, ktorí sa stotožňovali s jeho politikou, resp. videli možnosť profitovať zo vzniknutej situácie. Nábis odobral majetok svojim odporcom, zabavil ich pozemky, ktoré potom prideliť okrem iných aj vybraným heilótom, aby sa dostal k dodatočným ľudským zdrojom, použiteľným pre vojenské účely.⁶⁹ A keď začal túto

⁶⁸ KENNEL, ref. 66. Dostupné na internete: <http://chs.harvard.edu/CHS/article/display/5621>

⁶⁹ CARTLEDGE – SPAWFORTH, ref. 18, s. 70.

politiku realizovať aj v dobytých mestách a na získaných územiach, začal byť nebezpečný pre svojich rivalov. Achájski aj Rimania videli v jeho činnosti reálnu hrozbu a Nábis so svojou politikou prestal zapadať do ich plánov. Obávali sa masového zabavovania pôdy majetným občanom, odstavenia aristokracie od moci, prevratov a celkových nepokojov v gréckych štátoch, ktoré iba posilňovali vojenskú a politickú moc Sparty. Aj z tohto dôvodu prorímski historiografi poukazovali na tyranskú podobu Nábidovej vlády a snažili sa ho všemožne diskreditovať.⁷⁰ Za všetkých citát z Liviovho diela: „*Ved' by sa to vôbec nemohlo k sebe hodiť, aby sme my, ktorí sme viedli vojnu za slobodu Grécka proti Filipovi uzatvárali priateľský spolok s tyranom! A to ešte s tyranom tak krutým, ba najkrutejším a najzbesilejším voči svojim poddaným, aký kedy žil! My však musíme – aj keby si býval mesto Argos nedobyl ľstou a nedržal ho pod svojim panstvom – my osloboditelia celého Grécka, sme dokonca povinní uviesť i Lakedaimón do starobylého stavu slobody a obnoviť v ňom zákony...*“⁷¹

Ak sa vrátíme k heilótom a ich postaveniu v Sparte počas Kleomevho a Nábidovho pôsobenia, dá sa nštatovať, že ich život sa nijako dramaticky nezmenil, stali sa na istú dobu súčasťou politických a mocenských ambícií spartských kráľov a ich priaznivcov, časť z nich prechodne nadobudla slobodu, nikdy sa však úplne nevymanili zo závislosti na vládnucich vrstvách spartského obyvateľstva. Heilótstvo ako spoločenstvo poľnohospodárskych otrokov pretrvalo v Sparte podľa slov Strabóna až do rímskej nadvlády.⁷²

Nábidova politika na pozadí Rímskej expanzie

Ako Polybios, tak Livius boli zástancami politiky Nábidových protivníkov, preto je prirodzené, že ho vykreslili v takom negatívnom svetle. Okrem toho, činy a rozhodnutia spartského kráľa ohrozovali ambície aj politické ciele všetkých ostatných vtedajších mocností. Mal pod kontrolou Argos, v ktorom zavádzal rovnaké reformy ako v Sparte, teda aristokraciu zbavoval majetkov, ktoré potom prideloval cudzincom aj vybraným skupinám nemajetných obyvateľov. Zaútočil na Megalopolis, postupne plienil jej územie a v roku 201 pred n. l. sa vojensky angažoval v Messénii, kde zasahoval do vnútorných bojov

⁷⁰ POLYBIOS. *Historiae* XIII, 6, 1 – 6. LIVIUS. *Ab Urbe condita* XXXIII, 44.

⁷¹ LIVIUS. *Ab Urbe condita* XXXIV, 32. Preložil Pavel Kucharský.

⁷² STRABÓN. *Geographica* VIII, 365.

medzi oligarchami a demokratmi.⁷³ Pravdepodobne tu videl príležitosť realizovať svoju politiku a tým nadobudnúť prevahu nad protivníkmi. Následkom tejto spartskej expanzie bolo obnovenie rivality s Achájskym spolkom, na čele ktorého stál v tom čase stratég Filopomén.

Achájcom v boji proti Nábidovi ponúkol podporu aj macedónsky kráľ Filip V., ktorého ponuka však nebola nezištná, keďže si pre budúcnosť potreboval zabezpečiť spojenca proti Rimanom. Acháji odmietli podporiť Filipa, neskôr sa dokonca pridali k protimacedónskej koalícii vedenej Rímom.⁷⁴ Filip V. teda oslovil k spolupráci Nábida, ktorý ponuku prijal, keďže v nej videl záruku upevnenia si moci na Peloponéze. To pochopiteľne narazilo na nesúhlas Ríma, ktorý prostredníctvom veliteľa Tita Quinctia Flaminina vyzval Nábida k ukončeniu konfliktu s Achájcami a k vojenskej podpore protimacedónskej koalície. Nábis sa snažil robiť všetko preto, aby si udržal moc aj získané územia, takže s Flamininovým návrhom súhlasil, čím si upevnil vplyv v Argu.

Politická situácia na prelome 3. a 2. storočia pred n.l. sa niesla v znamení rastúcej rímskej expanzie a zúfalých pokusov Macedónie udržať si postavenie vo východnom Stredomorí. Tak došlo v rokoch 200–197 pred n.l. k vypuknutiu 2. macedónskej vojny, v ktorej na strane Ríma bojoval okrem Achájskeho aj Aitólsky spolok. Konflikt sa skončil porážkou Macedónie v bitke pri Kynoskefalách v roku 197 pred n.l., následkom čoho extrémne vzrástol vplyv Ríma v Grécku aj Malej Ázii. V roku 196 pred n.l. na Isthmických hrách Flamininus vyhlásil slobodu všetkých gréckych štátov.⁷⁵ Keďže k nim patril aj Argos, opäť sa ozvali hlasy najmä zo strany Achájcov, za okamžitý zásah proti Sparte a Nábidovej politike. To veľmi dobre využili Rimania, ktorí si chceli upevniť moc na gréckom území a vyhovelí požiadavke ostatných gréckych obcí, vojensky zakročiť proti Sparte. Nábis sa tak ocitol v nemilosti nielen svojich gréckych rivalov, ale aj Rimanov, ktorých dovtedy považoval za svojich spojencov.

⁷³ OLIVA, ref. 1, s. 41, OLIVA, ref. 2, s.273–274.

⁷⁴ WALBANK, F. W. et al. *The Cambridge Ancient History. Rome and the Mediterranean to 133 B. C.* Cambridge: Cambridge University Press, 1989, s. 262.

⁷⁵ BURIAN – OLIVA, ref. 58, s. 350. CHRIST, Karl. *Krize a zánik Rímské republiky.* Praha: Vyšehrad, 2010, s. 43–44.

Vojenské operácie namierené proti Sparte nemali hladký priebeh aj napriek tomu, že početná prevaha rímskych a gréckych vojakov oproti spartským bola niekoľkonásobná. Nábis mal k dispozícii spartské vojsko posilnené žoldnieri a heilótmami, spojenecké jednotky z Kréty a navyše Rimania a ich spojenci nemohli počítať s vnútorným odporom voči Nábidovi, pretože si v Sparte vybuďoval veľmi silnú podporu. Útok protispartských spojencov bol zdrvivý, napriek tomu sa Sparťanom darilo odolávať najmä na juhu Peloponézu, kde mali silný oporný bod – prístav Gytheion. Až po jeho páde a niekoľkých porážkach na pobreží bol Nábis nútený prijať kruté mierové podmienky v roku 195 pred n. l. Musel sa vzdať Argu a jemu priľahlých území, vrátiť všetkých zajatcov aj celú korisť z Messénie, žoldnierov musel prepustiť a umožniť im návrat do svojich obcí, ďalej sa musel vzdať loďstva, aj všetkých pozícií na Kréte, stiahnuť svoje posádky zo všetkých obsadených miest, zaplatiť vysokú finančnú čiastku a odovzdať Rimanom rukojemníkov vrátane svojho syna.⁷⁶ Spartský kráľ sa ale stále nevzdával snahy o expanziu a získanie niekdajšej slávy a rešpektu. Podporu nachádzal aj u Aitólov, ktorí boli značne nespokojní so svojimi ziskami po skončení 2. macedónskej vojny a navyše nesúhlasili so stálou prítomnosťou rímskej armády na Balkáne. Intervenovali u Nábida a tomu sa podarilo v roku 192 pred n. l. zmobilizovať sily, opäť dobyť Gytheion aj časť achájskeho územia. Lenže Acháji podporení príslubom pomoci zo strany Ríma a pôsobením Filopomena – stratéga Achájskeho spolku porazili Sparťanov a prinútili ich znovu uzatvoriť prímerie.⁷⁷ Rimania mali situáciu pod kontrolou a ich hlavným záujmom bolo zachovať pokoj medzi gréckymi štátmi a zabrániť akýmkoľvek konfliktom, ktoré by mohli využiť ich nepriatelia. Aitólcovia boli veľmi sklamaní vývojom na Peloponéze a snažili sa získať spojencov pre svoje protirímske aktivity. Oslovili Seleukovcov, konkrétne Antiocha III., ktorý im mal prísť na pomoc so svojou armádou v boji proti rímskej nadvláde. Okrem toho chceli ovládnuť aj strategické územia v Grécku, mimo iných aj Spartu, za účelom posilnenia svojej moci.⁷⁸

Na aitólsku politiku doplatil napokon aj sám Nábis, ktorý s nimi uzatvoril dohodu o spolupráci, dúfajúc v zisk stratených pozícií na Pe-

⁷⁶ OLIVA, ref. 2, s. 277 – 282. LIVIUS. Ab Urbe condita XXXIV, 28 – 40.

⁷⁷ LIVIUS. Ab Urbe condita XXXV, 12 – 13. LIVIUS. Ab Urbe condita XXXV 25 – 30.

⁷⁸ OLIVA, ref. 2, s. 286, LIVIUS. Ab Urbe condita XXXV, 32 – 34.

loponéze, netušiac o ich skutočných zámeroch. Aitólci Nábida zavraždili a pokúsili sa ovládnuť Spartu, čo sa im však nepodarilo, pretože sa stretli s veľkým odporom Sparťanov a veliteľ aitólskeho vojska Alexamenos bol zabitý aj s väčšinou svojich vojakov. Nábidovu smrť aj neúspech Aitólcov využil Filopoiménos a pripojil Spartu k Achájskemu spolku.⁷⁹ Týmto sa definitívne končí spartská snaha o získanie prevahy nad ostatnými politickými rivalmi a v podstate je to aj koniec éry Sparty ako samostatného dominantného štátu. Nábidova vláda teda vyústila ku koncu politickej nezávislosti Sparty, a sám Nábis je v historickej vede považovaný za pomerne kontroverznú postavu. Na jednej strane je pokladaný za skutočného reformátora, vďaka ktorému sa spartská spoločnosť priblížila k ideálu rovnosti a prešla reálnymi sociálnymi zmenami, na strane druhej je označovaný za „hrobára Sparty“, pretože sa svojimi prílišnými ambíciami pokúšal vyrovnáť najväčším vládcom svojej doby, táto mocenská politika však bola nad jeho sily aj nad možnosti samotného štátu.⁸⁰ Ak sa pozriem na politické udalosti konca 3. a začiatku 2. storočia pred n. l. v širších súvislostiach, musím pripustiť, že situácia bola nesmierne komplikovaná a určite nebolo jednoduché zvoliť tú správnu cestu a prijať rozhodnutia, ktoré by zabezpečili stabilitu, bezpečnosť a prosperitu štátu. Grécke obce aj spolky boli súčasťou politických hier mocnejších zoskupení a dalo by sa povedať, že mnohé udalosti nebolo možné z ich strany plne ovplyvniť. Kým Nábis zapadal do rímskych politických plánov, neváhali ho podporovať. Neskôr, keď začal byť ohrozením, resp. nekonal podľa rímskych predstáv, urobili všetko preto, aby sa ho zbavili. Veľmi dobre pochopili jeho moc v Sparte, ktorú využili pre svoje ciele a keď ho už nepotrebovali, ochotne sa zúčastnili na jeho oslabení a vyradení z hry.

Hospodársky vzostup Sparty počas Nábidovej vlády

Pre Spartu neznamenalo obdobie Nábidovej vlády iba neustále vojenské aktivity, i keď je evidentné, že jeho mocenské ambície boli vysoké a úsilie o expanziu výrazné. Netreba však popierať aj jeho zásluhu na hospodárskom raste Sparty, ktorý dosiahol vďaka niektorým

⁷⁹ BURIAN – OLIVA, ref. 58, s. 350. OLIVA, ref. 2, s. 287. PLUTARCHOS. Vitae parallelae II. Vita Philopoimenis 15.

⁸⁰ WELWEI, Karl – Wilhelm. Sparta. Aufstieg und Niedergang einer antiken Grossmacht. Stuttgart: Klett-Cotta, 2004, s. 340 – 341.

aktivitám v obchodnej a ekonomickej sfére. Už koncom 3. storočia pred n. l. za pôsobenia Kleomena ťažila Sparta zo svojej výhodnej geografickej polohy – pozícia Lakónie na námornej trase z Alexandrie cez Krétu k západným gréckym štátom pomáhala politickým aj ekonomickým kontaktom. Ďalej, relatívna izolovanosť a odľahlosť spôsobovala, že Sparta bola pomerne od ruky macedónskej kontrole, čo jej poskytovalo priestor na nezávislé jednanie. Nedávne nálezy keramiky datované do konca 3. storočia pred n. l. na území Peloponézu hovoria o jednoznačnom vplyve externých faktorov a dokazujú rozvíjajúce sa obchodné kontakty najmä s Alexandriou, Krétou a južnou Itáliou.⁸¹ Tieto kultúrne vplyvy mohli byť sčasti dôsledkom sociálnych reforiem organizovaných Kleomenom a neskôr Nábidom.

Zatiaľ čo sa Kleomenés vo svojich vojenských ambíciách opieral takmer výhradne o vnútorné zdroje – armádu posilnil o perioikov a časť heilótov, Nábis okrem prepustenia väčšieho počtu heilótov, hľadal zdroje aj za hranicami Sparty, ako som už spomenula, veľkú časť jeho podporovateľov tvorili cudzinci. Dalo by sa povedať, že sa tým otvoril vplyvom zvonka, čo spôsobilo nemalé zmeny v hospodárstve Sparty. Jeho prvotný zámer bol tak isto, ako u Kleomena, posilniť vojsko a expandovať, ale jeho činnosť mala dosah aj na ostatné sféry spoločnosti. Je možné sa stretnúť aj s názorom, že Nábidovým plánom bola komplexná ekonomická modernizácia.⁸² S touto myšlienkou nesúhlasím, pričom nepopieram, že k istému ekonomickému napredovaniu prišlo, avšak jednalo sa o dôsledok Nábidových vojenských aktivít a úsilia získať prostriedky na ďalšiu expanziu. Napríklad oživenie prístavu Gytheion a jeho využitie na vybudovanie námornej základne a oporného bodu, mohlo zintenzívniť spartské obchodné aktivity na mori. Nábis v úmysle vybudovať, resp. posilniť flotilu, spolupracoval s krétskymi žoldniermi a podľa Livia inicioval pirátske akcie pri myse Maleia.⁸³ Následkom snahy o posilnenie vojenských námorných aktivít bolo s veľkou pravdepodobnosťou aj osvieženie a rozšírenie obchodovania.

Na vnútornej scéne kládol Nábis dôraz najmä na dobudovanie opevnenia mesta, Sparta mala mať kompletne súvislé hradby. Ďalej

⁸¹ SHIPLEY, Graham. *Early Hellenistic Sparta: Changing Modes of Interaction with the Wider World?* New York: A. S. Onassis Public Benefit Foundation, 2009, s. 58.

⁸² CARTLEDGE, ref. 56, s. 213.

⁸³ LIVIUS. *Ab Urbe condita* XXXIV, 35–36.

budoval infraštruktúru s dôrazom na rast mestských sídiel a obchodných ciest. Archeologické nálezy z obdobia Nábidoého pôsobenia v Sparte hovoria o zahutnení osídlenia, budovaní vodných potrubí, dláždených komunikácií, a najmä o vzostupe remesiel – našla sa rôznorodá tvarovaná a zdobená domáca keramika, čo bolo pre Spartu v jej histórii veľmi neobvyklé.⁸⁴ Myslím si, že všetky tieto spomenuté zmeny a vylepšenia neboli produktom Nábidoovej cielenej ekonomickej politiky, ako som už viac krát spomenula, jeho zábery boli vojenské a mocenské, skôr sa domnievam, že sa spartská spoločnosť prirodzeným procesom dostávala pod vplyv rozvinutejších mocností a postupne podliehala nastolenému trendu, ktorý bol v rozpore s hospodárskym izolacionizmom. Navyše, takéto radikálne ekonomicke zmeny nemohli podľa môjho názoru prebehnúť počas niekoľkých rokov vlády jedného panovníka, obzvlášť v čase, keď jeho prvoradým záujmom bolo udržať si postavenie a získať politickú prevahu, resp. odolať tlaku silných protivníkov. Nábis svojou politikou sčasti pomohol hospodárskemu rozvoju Sparty, ktorá ale v tom čase už nenávratne smerovala k strate svojej nezávislosti a podriadeniu sa politike Achájskeho spolku a neskôr zvrchovanej vláde Ríma.

Zájmy štátu versus osobné ciele – politické hľadisko

Kleomenés ako kráľ Sparty potreboval dobrú stratégiu na ochranu svojho štátu a zároveň zabezpečenie jeho ďalšej existencie, ak zväžeme veľmi reálnu hrozbu zo strany Achájskeho spolku a Macedónie. Jeho prvoradým cieľom musela byť stabilita a zachovanie Spartou ovládaného teritória, následne mohol myslieť na expanziu a prípadnú dominanciu nad svojimi protivníkmi a rivalmi. Politológ Rastislav Tóth píše o potrebe stratégie a vízie v antických štátoch ako o nevyhnutnosti z hľadiska samotného prežitia. Vojenská stratégia ako jedna zo zložiek strategických úvah sa opierala o efektivitu, mobilitu, dostatok ľudských a materiálnych zdrojov. Hospodárska stratégia vychádzala z nutnosti a schopnosti obchodovania, z potreby ľudskej a tovarovej komunikácie, a tiež otvorenosti príchodu cudzincov. Politická stratégia sa týkala otázky vládnutia, charakteru moci a stability systému.

Nemenej dôležitou súčasťou fungovania antickej spoločnosti bola vízia, ako súbor hodnôt s akcentom na komunitnú súdržnosť a vlas-

⁸⁴ CARTLEDGE – SPAWFORTH, ref. 18, s. 72.

tenectvo.⁸⁵ Išlo teda predovšetkým o spoločné záujmy komunity, o vytvorenie fungujúceho samosprávneho štátu a o zabezpečenie jeho kontinuity. Pri uplatnení a upevnení vízie zohrávalo dôležitú úlohu prepojenie dvoch skupín – filozofov a vládcov.⁸⁶ Prvá skupina zabezpečovala teoretickú rovinu šírenia vízie, tá druhá jej samotnú realizáciu. „*Najmä v antických helénskych štátoch sa filozofi dostávali do blízkosti vládnucích, mocných, či vplyvných ľudí, resp. mali vplyv aj na formovanie verejnej mienky, takže sa ich názory dostávali podstatne ľahšie do realizačnej fázy, ako tomu bolo v neskorších dobách. Úlohou vládcu bolo viesť štát na základe istého systému hodnôt, pričom hierarchiu týchto hodnôt určoval sám. Tým do určitej miery udával smerovanie komunity, prispôboval víziu a menil stratégiu jej dosiahnutia.*“⁸⁷ Uvedená politologická teória v mnohom zodpovedá spôsobu Kleomenovho uvažovania a konania. Jeho myšlienka v prvom rade posilniť vojsko, výzbroj a bojaschopnosť Sparty zabezpečila dostatočnú ochranu a umožnila zisk ďalších území.

Otázku vládnutia a stability systému v Sparte vyriešil odstránením politických odporcov, rozšírením počtu svojich podporovateľov a získaním takmer neobmedzenej moci. Čo sa týka vízie, bola ňou spartská hegemonia, ktorú filozoficky podporil myšlienkou návratu k Lykurgovskému zriadeniu, v čom mu pomohol stoický filozof Sfairos z Borysténu. To plne zodpovedá teórii o prepojení filozofov a vládcov a vplyvu tohto prepojenia na formovanie verejnej mienky pri realizácii vízie. Tiež si pomerne rýchlo získal na svoju stranu veľkú časť obyvateľstva, hlavne vďaka zavedeným reformám, ktoré zdanlivo evokovali tendenciu k zrovnoprávneniu občanov, prípadne vidinu oslobodenia neplnoprávných obyvateľov Sparty a obyvateľov novozískaných území.

Tu sa opäť dostávame k situácii, ktorá bola prelomovou pre nasledujúce dianie. Kleomenés zrejme neuvažoval o rozšírení reforiem ani o stabilizácii pomerov v štátoch, ktoré sa pridali na jeho stranu. Sloboda a pridelenie pôdy perioikom a neskôr aj heilótom boli čisto pragmatické a nemali nič spoločné s myšlienkami zrovnoprávnenia a oslobodenia širokých mas obyvateľstva. Kleomenove záujmy sa ne-

⁸⁵ TÓTH, Rastislav. Politické stratégie. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2015, s. 8.

⁸⁶ FINLEY, MOSES I. Antická a moderná demokracia. Bratislava: Kalligram, 2014, s. 88. PLATON. De Republica VI., 497a – 503b.

⁸⁷ TÓTH, ref. 85, s. 9 – 12.

stotožňovali s očakávaniami obyvateľstva a tento fakt spartský kráľ podcenil. Je dokonca možné, že na obsadených územiach prisľúbil realizáciu reforiem, za účelom získania ešte väčšej podpory, ale táto propagandistická politika sa mu stala osudnou. Buď sa proti redistribúcii pôdy postavili oligarchovia daných štátov, čo znemožnilo realizáciu reforiem, alebo ich Kleomenés vôbec nemal v pláne uskutočniť. Skôr sa prikláňam k druhej možnosti. Jednoducho povedané, jeho vízia bola úplne odlišná od uskutočňovania hlbokých sociálnych zmien v gréckych štátoch, uprednostňoval osobné ambície a záujmy Sparty, ktorú videl ako budúceho hegemonu celej oblasti. Či to bolo jeho hlavným cieľom od začiatku, alebo sa jeho záujmy postupom času menili je ťažko posúdiť. Je však pravdepodobné, že osobné mocenské ambície Kleomena stáli za všetkými jeho rozhodnutiami.

Po víťazných ťaženiach a jeho zásluže na rozpade Achájskeho spolku sa vízia spoločných záujmov spartskej komunity definitívne rozišla s osobnou víziou jej hlavného predstaviteľa. Možno ak by sa Kleomenés viac snažil o dohodu s Arátom, prípadne by sa pokúsil zstabilizovať politickú a ekonomickú situáciu na dobytých územiach, nemusel byť macedónsky zásah taký neodvratný. To už však patrí do roviny dohadov. Na politike spartských tyranov vnímam jeden rozhodujúci faktor, ktorý podľa môjho názoru znemožnil výraznejšie a dlhodobejšie úspechy. Tým faktorom je absencia širšieho hospodárskeho a obchodného rozvoja, ktorá súvisí s konzervatívnym zriadením a uzatvorením sa pred akýmkoľvek štrukturálnymi zmenami v rámci spoločnosti. Je pravda, ako som napísala v časti o hospodárstve Sparty počas Nábidovej vlády, že snaha reformátorov o posilnenie vojska mala vplyv na zmeny v ekonomike, tento vplyv však bol sekundárny a nepramenil z jednoznačného zámeru modernizovať Spartu. Podporou tohto názoru je špecifickosť spartskej spoločnosti, založenej na ovládaní veľkého územia a podrobení si veľkého počtu obyvateľov, ktorí poskytovali spartským občanom základňu pre ich prísne vojenský spôsob života.

Občanom Sparty v jej starších obdobiach nebolo povolené vykonávať akúkoľvek činnosť alebo prácu, okrem prípravy na vojenské ťaženia a celý život striktnie prispôbovali fyzickej aj psychickej príprave na boj. Nevenovali sa obchodovaniu, cestovaniu, kultúre, ani sami neobrábali pôdu. Verili svojej Lykurgovskej ideológii a konzervatív-

nemu zriadeniu. „Sparta bola spoločnosťou uzatvorenou do vnútrozemia, hierarchickou, s oligarchickým pohľadom na svet. Mala tendenciu preháňať význam všetkého, čo sa udialo v minulosti a odmietať novoty, ako napríklad peniaze v podobe mincí, alebo boj založený na obliehaní.“⁸⁸ Po strate Messénie prišla o svoju ekonomickú bázu, pričom sa stále snažila udržať svoj starý spôsob života – spoliehala sa na produkciu zvyšku heilótskeho obyvateľstva aj v nasledujúcich storočiach.

Reformy, ktoré začali Ágidom, a pokračovali Kleomenom nesmerovali prioritne k rozvoju obchodných a kultúrnych kontaktov, čo bolo hendikepom v porovnaní s rastúcimi helénistickými štátmi. Navyše, Kleomenés a ani po ňom Nábis neuvažovali o zmenách v základnom rozdelení obyvateľstva – občania, perioikovia, heilóti – striktne sa držali tohto modelu, čo zabránilo akémukoľvek vývoju a dlhodobjšiemu úspechu na medzinárodnej scéne. Predpokladom pre rast spoločnosti v staroveku boli obchodné a kultúrne kontakty, príchod cudzincov a tým aj flexibilita v prijímaní nových hodnôt. V tomto Sparta zaostávala za helénistickými veľmocami a preto neustále trpela nedostatkom zdrojov pre novú expanziu. Až Nábis si na sklonku svojej vlády uvedomil dôležitosť ekonomického a obchodného rastu a sústredil sa na rozvoj v tomto smere, nemal však dostatok času na rozšírenie a stabilizáciu. Tóth píše o nevyhnutnej potrebe ľudskej a tovarovej komunikácie, ktorá zabezpečuje hlavne menším štátom dostatočné ekonomické zdroje. Uzatváranie sa zmenám zvonka spôsobuje vývojové zaostávanie a navyše v Sparte išlo aj o pomerne vysokú mieru neslobody veľkej časti obyvateľstva. Tá môže byť krátkodobo efektívna, ale z dlhodobého hľadiska príliš limitujúca. Preto spartské reformy prispeli iba k dočasnému nadobudnutiu postavenia a Sparta bez nevyhnutného hospodárskeho vývoja nemohla očakávať výraznejší triumf.⁸⁹

Sociálno-ekonomické hľadisko

Obdobie približne od polovice 4. storočia pred n. l. do polovice 2. storočia pred n. l. bolo v Grécku obdobím neustálych sociálnych problémov a desiatok pokusov o revolučné sociálno-ekonomické zmeny. Sociálne problémy, ako ich vnímal napríklad izraelský historik Alexander Fuks, boli nerovnosti vo vnútri gréckych poleis, týkajúce sa

⁸⁸ CARTLEDGE, ref. 56, s. 21.

⁸⁹ TÓTH, ref. 85, s. 11.

majetku, sociálneho statusu a ekonomickej polarity. Problém spočíval najmä v nevyrovnanom prerozdelení pôdy a iných materiálnych zdrojov, čo spôsobovalo konflikty medzi málopočetnou majetnou vrstvou občanov a ostatným obyvateľstvom s minimálnou, prípadne žiadnou držbou majetku. Tento stav narúšal vzťahy vo vnútri spoločnosti a vyústil v sociálno-ekonomickú revolúciu, ktorú Fuks definoval ako komplexnú a signifikantnú zmenu vo vlastníctve majetku. Slovo revolúcia považoval za adekvátne, pretože podľa neho išlo o pokus, i keď v mnohých prípadoch neúspešný, úplne zmeniť štruktúru spoločnosti, resp. o zámer jednej strany radikálne zmeniť pomery v štáte na úkor druhej strany. Fuks vo svojej štúdii komentuje diela skorších autorov najmä zo začiatku 20. storočia, ktoré poukazovali na revolučný charakter zmien v starovekých gréckych štátoch, avšak neposkytovali dostatočne komplexnú a ucelenú analýzu udalostí. Spomína napríklad dielo britského historika W. W. Tarna – *The Social Question in the Third Century, in the Hellenistic Age*, vydané v roku 1923, v ktorom autor rozoberá revolučné udalosti 3. storočia pred n. l. v Grécku, nevenuje sa však udalostiam, ktoré im predchádzali, ani tým, ktoré po nich nasledovali. Ďalšie diela, ktoré podľa Fuksa priniesli čiastočný pohľad do sociálnej problematiky gréckych polis sú napríklad: M. Rostovtzeff – *Social and Economic History of the Hellenistic World* z roku 1941, alebo T. W. Africa – *Phylarchus and the Spartan Revolution* z roku 1961. Uvedené nazerajú na problematiku z rôznych uhlov a všímajú si aj pozadie sociálnych zmien.

Fuks vo svojej práci podrobne vysvetľuje ekonomické procesy, ktoré stáli za vznikom sociálnych nerovností. Bol to hlavne radikálny pokles menších a stredných vlastníkov pôdy, ktorý sa začal už v 4. storočí pred n. l. a formovanie úzkeho kruhu majetných občanov, ktorí nahromadili obrovské údely pôdy vo svojich rukách. V prípade Sparty, ktorá bola striktne naviazaná na poľnohospodárstvo, to znamenalo krízu. Tú navyše urýchlil aj fakt, že niektoré aristokratické spartské rodiny extrémne zbohatli už na konci Peloponézskej vojny, kedy im spojenectvo s Perziou prinieslo dotácie a dary, ktoré pochopiteľne pri štruktúre spartskej spoločnosti mohli investovať opäť iba do kúpy ďalšej pôdy.

Problematika je omnoho zložitejšia a vyžadovala by si hlbší rozbor, pre účely práce je ale najdôležitejším faktorom úbytok občanov

Sparty. Majetok bol teda koncentrovaný v rukách niekoľkých desiatok rodín a zvyšok plnoprávneho obyvateľstva vďaka pokračujúcemu zadlžovaniu prišiel o svoje občianske práva. Dovtedajší malí a strední vlastníci nemohli konkurovať vlastníkom veľkých pozemkov, stratili svoje údely, neskôr prišli o občianstvo a tým aj o akúkoľvek možnosť ďalšieho uplatnenia. Táto situácia v Sparte viedla v polovici 3. storočia pred n. l. k revolúcii, avšak nie k revolúcii vyvolanej masami nespokojných chudobných ľudí, ale k „revolúcii zhora“, organizovanej vtedajším spartským kráľom Ágidom IV.⁹⁰ Pri tomto Fuksovom výklade je dobré pozastaviť sa, pretože medzi bádateľmi panujú nezrovnalosti v ponímaní sociálnych zmien v Sparte – mnohými je považovaná za skutočnú sociálnu revolúciu, ale vyskytujú sa aj názory, že sa v tomto prípade o revolúcii nedá hovoriť a ide o nesprávnu interpretáciu vtedajších udalostí. Podľa niektorých názorov charakter Ágidových a Kleomenových reforiem ani zďaleka nezodpovedal koncepcii revolúcie, pretože reformy neboli iniciované nespokojnými masami, nebol to ľudový odpor voči vláde, ani žiadne prevzatie iniciatívy zo strany utlačaných. Naopak, bol to prevrat vyvolaný kráľom, podporený jeho priaznivcami z majetných kruhov s následnou elimináciou odporcov. Jedna z možných definícií revolúcie je „*pokus o zvrhnutie existujúcich politických autorít, sprevádzaný násilím, nahradenie týchto autorít, s cieľom uskutočniť hlboké zmeny v politických vzťahoch, právo-ústavných nariadeniach a socio-ekonomickej sfére*“.⁹¹

Zodpovedajú Ágidove a Kleomenove reformy tejto definícii? Minimálne v Kleomenovom prípade išlo o násilné prevzatie moci a sčasti aj o zvrhnutie politických autorít a ich nahradenie – eliminácia eforov a zavedenie funkcie patronómov, ale tým revolučný závan končí. Politické aj právne vzťahy zostali bez radikálnej zmeny, a tak isto podmienky vlastníctva majetku zostali nezmenené. Právo vlastníť pôdu mal aj naďalej iba obmedzený počet občanov, pričom jej prerozdelenie bolo výrazne účelové a organizované samotným kráľom a jeho stúpenkami. Navyše tu absentuje akékoľvek zapojenie davu –

⁹⁰ FUKS, Alexander. *Social Conflict in Ancient Greece*. Jerusalem: The Magnes Press, 1984, s. 51 – 73.

⁹¹ MARTINEZ-LACY, R. J. F. *Agis's and Cleomenes's Reforms and Their Relationship to Expressions and Appearances of Resistance by the Ruled. Forms of Control and Subordination in Antiquity*. Tokyo: The Society for the Study of Resistance Movements in Antiquity, 1988, s. 476.

bežných obyvateľov, ktorí tvorili väčšinu. Kleomenés teda uskutočnil prevrat, z ktorého profitoval on a jeho priaznivci a nemôžeme v tomto prípade hovoriť o revolúcii. Je možné, že niektorí historici jeho konanie považujú za revolučné, pretože zrušením dlhov a prerozdelením pôdy vyvolal zdanie akýchsi demokratických zmien v štáte. Zdanie, že by sa získaním pôdy mohol väčší počet obyvateľov zapojiť do správy štátu. Dojem demokratického rázu jeho reforiem je ale mylný, pretože sa nevzťahovali na široké masy, ani nijakým spôsobom nesmerovali k zmene politického systému, naopak, boli účelovo orientované na prevzatie neobmedzenej moci v štáte.⁹²

Motiváciu reformátorov veľmi výstižne charakterizuje Greene. Podľa jeho slov neboli ani Ágis ani Kleomenés revolucionármi v modernom ponímaní. „*To, čo očividne chýbalo počas všetkých konfliktov a sociálnych nepokojov tohto obdobia, bol akýkoľvek druh skutočnej a jednoznačnej ideologickej motivácie. Nikto nechcel zmeniť systém (okrem zopár excentrikov, ktorí do neho nezapadali), prvotný zámer bol vždy vylepšiť si svoju vlastnú pozíciu vo vnútri tohto existujúceho systému.*“⁹³ Sparťania nedokázali prispôbiť svoju sociálnu štruktúru meniacim sa podmienkam. Ich nízku adaptabilitu spôsobovalo najmä konzervatívne zmýšľanie ohľadom občianskych práv a preferovanie starých štruktúr, v ktorých nebol priestor na významné rozširovanie radov plnoprávných občanov. Spartskí králi sa síce svojimi reformami pokúšali rozšíriť počet občanov, ale ich zámer bol krátkodobý a obmedzený na zvýšenie vojenskej sily. Nepremýšľali o podstate problému, ktorým bola ekonomická a sociálna nerovnováha v štáte.⁹⁴

Antické pramene a objektivita

Nemalý vplyv na spôsob nazerania historikov na sociálne zmeny v Sparte majú dostupné písomné pramene a ich interpretácia. V podstate sa dá vychádzať najmä z Plutarchovho a Polybiovho podania udalostí, pričom existuje mnoho štúdií zaoberajúcich sa podrobnou analýzou diel oboch antických autorov.

Pri Plutarchovi sa vedci zhodujú na tom, že prvotným zámerom väčšiny jeho diel nie je historické podanie faktov, ale poukázanie

⁹² MARTINEZ-LACY, ref. 91, s. 476 – 480.

⁹³ GREENE, ref. 27, s. 387 – 388.

⁹⁴ RICH, John – SHIPLEY, Graham. War and Society in the Greek World. London: Routledge, 1993, s. 149.

na morálne hodnoty jednotlivcov a spoločnosti. Vždy a za každých okolností demonštroval česť, poctivosť a statočnosť a tieto vlastnosti udával ako základný model, ktorý je nevyhnutné nasledovať.⁹⁵ Preto neváhal skresľovať a prispôsobovať historické fakty tak, aby dosiahol morálne ponaučenie. Je jasné, že reputácia spartských kráľov bola pre neho dôležitejšia ako objektívne historické skutočnosti, preto vyzdvihoval a zveličoval zásluhy Ágida aj Kleomena. Taktiež zámer obnoviť Lykurgovu ústavu, pripisovaný obom kráľom, bol opísaný s cieľom zdôrazniť jej dôležitosť a výnimočnosť. Pritom treba zobrať do úvahy, že Lykurgove zákony regulovali osobité podmienky Sparty archaického obdobia, ktoré bolo diametrálne odlišné od helenistického obdobia. Z tohto dôvodu určite nebolo možné aplikovať ústavu v nezmenenej forme a ako Ágis, tak aj Kleomenés ju použili iba ako ideologickú a filozofickú koncepciu.⁹⁶ V tomto svetle sa zdajú byť úspechy aj revolučné činy spartských kráľov preceňované, najmä ak zväžeme Plutarchovu tendenciu uprednostniť a zdôrazniť morálne hľadisko pred objektívnym pohľadom. A aký náhľad na dané udalosti umožňuje druhý známy antický prameň – Polybiove dielo *Historiae*?

Polybios, na rozdiel od Plutarcha, trval na čo najvernejšom opise udalostí tak, ako sa stali, i keď sa, samozrejme, ani on nevyhol svojmu subjektívnemu názoru a vplyvu prostredia, v ktorom žil a pôsobil. Podľa Polybiových vlastných slov by mal historik mať politické a vojenské skúsenosti, geografický prehľad, dbať na overené zdroje a kriticky zhodnocovať získané informácie.⁹⁷ Všetky historické udalosti by mali byť podávané pragmaticky, bez citových zafarbení a hlavne malo platiť nasledujúce pravdivo: „*Tak ako toor zbavený zraku stráca akékoľvek schopnosti, zostáva z histórie zbavenej pravdy iba ničotné rozprávanie.*“⁹⁸ Za veľmi užitočné a dôležité pri popisovaní minulých dejov považoval Polybios skúmanie príčin a dôsledkov jednotlivých udalostí: „*Ja totiž tvrdím, že najdôležitejšou časťou histórie sú dôsledky udalostí, ich sprievodné javy a najmä ich príčiny.*“⁹⁹ Polybios sa teda snažil popisovať históriu podľa uvedených zásad. Netreba však zabúdať na to, že žil v dobe vzostupu Ríma, sám niekoľko desaťročí v Ríme pôsobil, stýkal

⁹⁵ BORECKÝ, Bořivoj et al. *Slovník řeckých spisovatelů*. Praha: Leda, 2006, s. 434.

⁹⁶ MARTINEZ-LACY, ref. 91, s. 478.

⁹⁷ OLIVA, Pavel. *Polybios a jeho svět*. Praha: Arista, Baset, 2013, s. 29–36.

⁹⁸ POLYBIOS. *Historiae* I, 14, 6. Preložil Pavel Oliva.

⁹⁹ POLYBIOS. *Historiae* III, 32, 6. Preložil Pavel Oliva.

sa s najväznejšími rímskymi rodinami. To pochopiteľne ovplyvnilo jeho názory a napriek snahe o objektivitu je v jeho diele citel'ný obdiv k Rímu a jeho politike. Taktiež bol veľkým priaznivcom Achájskeho spolku, sám sa počas svojho života angažoval v politických záležitostiach Achájcov, jeho otec Lykortas bol niekoľkonásobným stratégom spolku.¹⁰⁰ Preto aj Polybios pohľad na reformné hnutie v Sparte a jeho predstaviteľov nesie znaky subjektivity.

Kleomenova činnosť spadala do obdobia konfliktov Sparty s Achájskym spolkom pod vedením Aráta, a Nábis sa svojou činnosťou stal nepohodlným nielen pre Achájcov, ale aj pre mocenské zábery Rimanov. Je pravdepodobné, že práve z uvedených dôvodov pristupoval Polybios k reformnej činnosti Kleomena aj Nábida veľmi skepticky, resp. negatívne sa vyjadroval ku všetkých ich počínom i politickým rozhodnutiam. Okrem toho, Polybios pochádzal z bohatej a váženej rodiny, takže reformy, ktoré spartskí králi zavádzali – odoberanie majetku aristokratickým rivalom, ich eliminácia a prerozdeľovanie pôdy nemajetnému obyvateľstvu – boli určite proti jeho vôli a presvedčeniu.

Ďalším dôvodom Polybiovej zaujatosti voči sociálnym zmenám iniciovaným Spartou bol jeho názor na Lykurgovu ústavu, ktorú považoval za príklad najlepšieho a najdokonalejšieho usporiadania štátu. Presnejšie povedané, Polybios sa vo svojom diele *Historiae* zaoberal rôznymi formami vlády, pričom zrejme vychádzal z diel Platóna a Aristotela, popisoval vývoj a premeny ústavných foriem, ktoré vyústili v tzv. zmiešanú ústavu a jej autorom mal byť práve Lykurgos. Pre Polybia bolo dôležité poukázať na podobnosť spartskej ústavy s tou Rímskou, ktorú považoval za najlepšiu ústavu svojej doby.¹⁰¹ Tento popis je veľmi zjednodušenou formou vyjadrenia Polybiovyh názorov na ústavné zriadenia a téma by si zasluhovala širší rozbor, ale pre účely tejto práce je dôležitý pohľad práve na spartské usporiadanie.

Polybios sa domnieval, že Lakedaimonská ústava vytvorená Lykurgom postačovala Sparte na zachovanie poriadku, rovnosti a bezpečia v štáte a pokiaľ by sa jej držali, nemuseli čeliť sociálnym problémom a nerovnostiam vo svojej obci. Ale keďže mali ambíciu ovládnuť a podrobiť si iné územia, doplatili na to vnútornou nestabilitou a ohro-

¹⁰⁰ BORECKÝ, et al. ref. 95, s. 439–441. DOBIÁŠ, Josef. Dějepisectví starověké. Praha: Historický klub, 1948, s. 174.

¹⁰¹ OLIVA, ref. 97, s. 45–53, POLYBIOS. *Historiae* VI, 10, 2–14. PLATON. *De Republica*. VIII, 545–556. ARISTOTELES. *Politica* II, 9. ARISTOTELES. *Politica* III, 15.

zením vlastnej slobody. „Priamo na základe faktov je zrejmé, že Lykurgovo zákonodarstvo je schopné spoľahlivo zabezpečiť ich vlastné územie a zachovať im slobodu. Tým, ktorí tvrdia, že je to dokonalá ústava, je treba priznať, že nie je a nebolo vzornejšie štátne zriadenie a usporiadanie ako to lakónske. Ak však niekto túži po niečom väčšom a domnieva sa, že je krásnejšie a úctyhodnejšie byť na čele mnohých ľudí, vládnúť a panovať nad veľkým množstvom, aby k nemu všetci vzhliadali a obracali sa na neho, je lakónska ústava nedokonalá a rímska ústava je lepšia a má účinnejší systém.“¹⁰² Tento Polybios názor by vysvetľoval jeho kritiku a negatívny postoj k činnosti Kleomena a Nábida, keďže sa obaja usilovali o expanziu a vojenské úspechy. Polybios to zrejme považoval za porušenie Lykurgovej ústavy, pričom sa obaja reformátori paradoxne odvolávali práve na Lykurgove zákony vo svojej snahe presadiť sa v boji proti svojim politickým odporcom.

Je evidentné, že Polybios pri popise udalostí súvisiacich s politikou Kleomena a Nábida opustil svoju zásadu neustrannosti, objektivity a pravdy, pretože nezaznamenal jediný pozitívny fakt, ktorý by vyplýval z radikálnych zmien, pričom reformy spartských kráľov nepochybne priniesli aj pozitívne zmeny ako v rámci štátu, tak aj v zahraničnej politike Sparty. Na druhej strane, nešetril negatívnymi údajmi na adresu Kleomena aj Nábida a neváhal preceňovať a zveličovať ich nekalé úmysly a skutky. Dalo by sa povedať, že Polybios nebol priaznivo naklonený akejkolvek snahe o deľbu moci, resp. tendencii presunúť časť rozhodovacích právomocí v štáte z aristokracie na iné vrstvy obyvateľstva. Prejavilo sa to v jeho striktnom odmietavom postoji k vláde širších mäs, alebo k „ľudovej revolúcii“ – v časoch keď sa na rozhodovaní podieľajú vážení aristokrati, resp. vo vedení štátu je aristokratický element, hovorí o vzostupe a raste celej spoločnosti. Naopak, v časoch keď sa nearistokratickej vrstve obyvateľstva podarilo prevziať moc, alebo významnejšiu účasť na vláde, hovoril o úpadku a deštrukcii spoločenstva.¹⁰³ Ako príklad je možné uviesť Polybiovu charakteristiku kartágijskej ústavy v období Puských vojen: „V dobe, keď zahájili Hannibalovu vojnu, bola kartágijská ústava v horšom stave

¹⁰² POLYBIOS. *Historiae* VI, 50, 1–4.

¹⁰³ MENDELS, Doron. Polybius and the Socio-economic Revolution in Greece (227–146 B. C.) [online]. Dostupné na internete: http://www.persee.fr/doc/antiq_0770-2817_1982_num_51_1_2062.

a v lepšom stave bola rímska ústava.¹⁰⁴ V Kartágu získal najvýznamnejšie postavenie ľud a v Ríme mal najväčšiu moc senát. Keďže v prvom prípade zasadal ľud a v druhom prípade najznámejší muži, bolo rozhodovanie Rimanov o verejných záležitostiach účinnejšie.¹⁰⁵

Kartágijská ústava bola podľa Polybia podobná lakedaimonskej a tú považoval Polybios za ideálnu, takže akákoľvek politika narúšajúca toto usporiadanie bola pre neho neakceptovateľná a ohrozujúca stabilitu spoločnosti. Podnecovanie jednoduchých mas k podieľaniu sa na rozhodovaní v štáte znamenalo priame nebezpečenstvo pre Polybiu ideál a preto, z jeho pohľadu logicky, považoval činnosť spartských reformátorov za odsúdeniahodnú.¹⁰⁶ V neposlednom rade je tu fakt, že Polybios úplne vynechal popis socio-ekonomických reforiem u Kleomena a u Nábida videl iba ich deštruktívnu stránku. Tým ignoroval svoju vlastnú zásadu o povinnosti historika vysvetľovať príčiny aj následky udalostí. Samozrejme, tieto konštatovania sú závislé od stavu zachovaných prameňov a je možné, že Polybios sa k tejto téme vyjadruje v častiach práce, ktoré sa nezachovali. Táto hypotéza je však nepravdepodobná, pretože jeho názory sprostredkovali antickí historici neskoršej doby, a tí zmieňujú, vychádzajúc práve z Polybia, pomerne vyhranený a odmietavý názor na sociálne hnutie v Sparte.

Na základe uvedeného sa dá tvrdiť, že Polybiu v politike spartských reformátorov evidentne prekážal najmä element presunu moci na perioikov, cudzincov a heilótov, s ktorým zásadne nesúhlasil. V jeho podaní je viditeľný aj iný aspekt, a tým je účelovosť, resp. tendenčné jednanie hlavne Nábida, jeho úsilie podriadiť všetko svojim osobným cieľom. Livius, čerpajúc z Polybia vo svojom diele popisoval Nábidovu agresívnu zahraničnú politiku a jeho nekompromisné jednanie na dobytých územiach, kde zavádzal rovnaké reformy ako v Sparte s jasným cieľom, upevniť si postavenie a naplniť ambície. „Potom zvolal ľudové zhromaždenie a dal vyhlásiť dva návrhy zákona, jeden o nových dlžných knihách, druhý o parcelácii pozemkov podľa hláv: dve pochodne pre strojcu politických prevratov, aby dal ľudu podnet k boju proti šľachte.“¹⁰⁷ Podporuje to názor, že reformy spartských kráľov sme-

¹⁰⁴ POLYBIOS. *Historiae* VI, 51, 3.

¹⁰⁵ POLYBIOS. *Historiae* VI, 51, 6–7. Preložil Pavel Oliva.

¹⁰⁶ MENDELS, ref. 103, s. 110.

¹⁰⁷ LIVIUS. *Ab Urbe condita* XXXII, 38. Preložil Pavel Kucharský.

rovali k nadobudnutiu moci a nie k zlepšeniu sociálneho postavenia obyvateľov obce, resp. ak toto zlepšenie nastalo, bolo iba druhotným javom. Odvolávanie sa na starobylú ústavu slúžilo len ako prostriedok na získanie si širšej podpory. Reformy samotné boli využité na boj proti aristokratickým odporcom a masy obyvateľstva zneužitú za účelom zabezpečenia si dominantného postavenia.

Spoločenské podmienky a morálka

Polybiova zaujatosť voči zmenám a politickému smerovaniu Sparty je evidentná, ako už vyplynulo z predošlého textu. Na druhej strane, jeho pragmatický a jednoznačný postoj historika, politika, vojaka a aristokrata, veľa vypovedá o dianí a atmosfére vo vtedajšej spoločnosti a spôsobe myslenia jej elity. Je potrebné uvedomiť si, že snaha o moc, bohatstvo, ovládnutie nových území a s tým súvisiace vojnové konflikty, boli prirodzenou súčasťou antického sveta a prioritou jeho hodnôt. Jednotlivec bol spoločnosťou hodnotený na základe svojho aktívneho príspevku k vojenským úspechom a uznania vo verejnom živote. Jedine bohatstvo a prestíž umožňovali získať politický vplyv, naplniť si vysoké osobné ambície a vytvárali možnosť zúčastňovať sa na rozhodovaní. Naopak, chudoba znamenala stratu akejkoľvek autority, možnosti participácie na spoločenskom dianí alebo dokonca stratu osobnej slobody.¹⁰⁸ Toto nastavenie antickej spoločnosti determinovalo pohľad na politiku, spoločenské dianie aj úspechy a neúspechy jednotlivcov. Z tohto dôvodu je pomerne jednoducho vysvetliteľné, že široké masy nemajetného ľudu nasledovali vplyvných jednotlivcov, očakávajúc pomoc a ochranu, a to aj za cenu toho, že dotyčný získal neobmedzenú a zvrchovanú moc. Navyše, ak okolnosti v spoločnosti naznačovali neistotu, zmätok a ohrozenie základných potrieb, existencia reformátora, ktorý prisľúbil zmenu k lepšiemu, bola všeobecne podporovaným riešením situácie.

Pre Spartu, ktorá bola zvyknutá na spoločenskú aj ekonomickú stabilitu od čias Lykurga bolo prekvapivé, že prechádza rovnakou vnútornou krízou ako mnohé iné grécke štáty. Navyše, dôsledkom tejto krízy bola postupná strata jej povestnej vojenskej sily a dominancie.¹⁰⁹ Preto bolo Kleomenovi aj Nábidovi v podstate jasné, že najlepším spô-

¹⁰⁸ ADKINS, A. W. H. *Moral Values and Political Behaviour in Ancient Greece- From Homer to the End of the Fifth Century*. London: Chatto & Windus, 1972, s. 55.

¹⁰⁹ CARTLEDGE, ref. 56, s. 208 – 209.

sobom pre dosiahnutie osobných cieľov je apelovanie na myšlienku návratu k Lykurgovmu zriadeniu, prísľub usporiadania pomerov a znovunadobudnutia niekdajšej slávy a moci. Rátali s tým, že sa vidina zmien a vylepšenia životných podmienok stretne s pozitívnym ohlasom veľkej časti obyvateľov, ktorí im následne poskytnú potrebnú podporu v boji proti ich politickým protivníkom. V tomto konaní videli i cestu ako sa vysporiadať s vnútornými sociálnymi, hospodárskymi aj vojenskými problémami a dostať sa na úroveň, z ktorej by mohli konkurovať vtedajším mocnostiam.

Ak zvolíme triezvy a obozretný prístup k dostupným prameňom a odhliadneme od moralizujúceho prístupu Plutarcha, zaujatosti Polybia aj prorímskych historikov, môžeme konštatovať, že pohnútky spartských reformátorov boli výrazne ovplyvnené spoločenskými podmienkami, morálnou rovinou a základnými pravidlami fungovania antickej spoločnosti. Prirodzeným javom bola extrémna honba za mocou, kladenie si ambiciózných cieľov a bezvýhradné úsilie o výnimočné a silné postavenie. Logickým dôsledkom tejto snahy boli vojenské strety, vytváranie rozporuplných aliancií, striedavé vzostupy a pády a celková turbulencia na politickej scéne. Počiny spartských reformátorov zapadali do štandardnej schémy správania sa a pôsobenia vtedajších čelných politických predstaviteľov a neboli ničím výnimočným v porovnaní s počínmi ich súčasníkov. Spôsob, akým ich popisujú pramene je iba dôkazom a zrkadlom špecifického nastavenia antickej spoločnosti a jej zásad.

Na záver

Akúkoľvek reformnú činnosť a jej priebeh nie je možné skúmať izolovane, keďže predpokladá zapojenie všetkých spoločenských faktorov a odráža celkovú úroveň a nastavenie spoločnosti. Príčiny uskutočňovania reforiem môžu byť rozmanité a súvisia s historickým vývojom, geografickými podmienkami, politickými preferenciami, aj vonkajšími vplyvmi. Základom fungovania väčšiny antických štátov bola snaha o mocenskú prevahu a expanziu, pričom sa tomuto cieľu podriaďovali všetky sféry spoločnosti.

Vtedajší vládcovia a vplyvné skupiny obyvateľstva s rozhodovacími právomocami volili rôznorodé stratégie na dosiahnutie dominance nad svojimi súpermi. Spartská spoločnosť 3. storočia pred n. l. nebola výnimkou a všemožne sa snažila nadobudnúť významné

a perspektívne postavenie medzi gréckymi štátmi. Vtedajší vládcovia Sparty sa usilovali o získanie prostriedkov na zabezpečenie ochrany štátu a posilnenie bojaschopnosti pre plánovaný zisk ďalších území. Nezanedbateľnú úlohu pritom zohrávali aj ich osobné ambície.

Špecifická sociálna štruktúra spartskej spoločnosti zabraňovala výraznejšiemu hospodárskemu rozvoju, preto bolo nevyhnutné realizovať reformy za účelom získania potrebných zdrojov pre zabezpečenie svojho územia a následnú expanziu. Sociálne reformy v Sparte teda nemuseli byť nutne súčasťou jednotného a súvislého procesu, ktorý by vyplynul z nepriaznivej sociálnej situácie obyvateľstva. Neboli totiž uskutočňované z iniciatívy širokých mas, ale jednoznačne zavedené zhora, teda ako rozhodnutia spartských kráľov. Tí pochádzali výlučne z aristokratických rodín a reformy potrebovali ako nástroj na stabilizáciu vnútorných pomerov, na uzurpovanie moci v štáte a zisk vplyvu na medzinárodnej scéne.

Ágis, Kleomenés, aj Nábis využili „lykurgovskú rétoriku“, aby si získali podporovateľov v radoch obyvateľstva, finančné dary, aby si zabezpečili náklonnosť tých správnych politických partnerov, dotácie ostatných mocností na posilnenie armády. Všetci reformátori eliminovali nepohodlných rivalov, uskutočnili štátny prevrat a všetky zdroje nasmerovali k vojenskej expanzii a snahe o zisk čo najväčšieho vplyvu. Na základe zistených faktov je možné preukázať, že prvoradým cieľom vládcov bol vojenský a politický triumf a reformy využili presne k tomuto účelu. Sociálny efekt reforiem teda nebol plánovaný, a ak sa aj situácia obyvateľstva dočasne zlepšila, bolo to na úkor neustálej vojenskej hrozby a nestabilného výhľadu do budúcnosti. Nezanedbateľnou súčasťou diania v Sparte bol samozrejme aj vplyv ostatných mocností antického sveta, ich ciele, zámery, preferované hodnoty a rozhodnutia.

PREMENY ZÁPADORÍMSKÝCH MIEST V NESKOREJ ANTIKE A POČIATKOM STREDOVEKU

Matej HARVÁT

Matej HARVÁT. Transformation of Western Roman Cities during the Late Antiquity and the Early Middle Ages. The subject of this article is to analyse transformation process of the Late Antique cities and Roman municipal government. Emphasis is laid on the explanation of changes, which have affected western provincial cities in the third century and during the course of Late Antiquity eventually led from transformation of the classical roman urban model to the post-Roman (early medieval) city. The paper provides analysis of inner and outer reasons of this change and offers an interpretation of surviving of late antique urban forms in the newly emerged barbaric kingdoms from 5th-7th century.

Keywords: Roman Cities; Municipal Government; Western Provinces; The Fall of the Roman Empire; Barbarian Kingdoms

Mocenský vzostup rímskeho panstva je neodlúčiteľne spätý s upevňovaním miest. Antický model mestského štátu dosahoval výrazný rozmach predovšetkým v Egejskom prostredí, avšak jedine v Itálii vývoj smeroval k zjednoteniu rozsiahlejšieho teritória pod priamou vládou jediného mestského celku. Rímu sa postupom času podarilo nielen mocensky si podriaďiť ostatné mestá na Apeninskom polostrove, ale predovšetkým podnietiť proces zjednocovania mestských štruktúr. Rímsky model mesta sa tak stal vzorom pre všetky provinčné obce.

Samotný Rím bol predobrazom a ideálom, formujúcim podobu i fungovanie všetkých miest v impériu.¹

Postupné upevňovanie a rozširovanie kontroly novozískaných rímskych území priamo súvisí s etablovaním miest ako hlavného nástroja tohto zjednocovacieho procesu. Mestá predstavujú hlavný zdroj romanizácie a oporný bod stredomorskej kultúry v barbaricu. Rímska municipálna správa tvorí nevyhnutný rámeč pre pochopenie provinciálneho vývoja. Inak povedané, postup senátu pri utváraní a udržiavaní provincií je priamo ovplyvnený formovaním, zakladaním a cieľavedomou podporou funkčnej siete mestských celkov.²

Municipálny systém samosprávnych mestských jednotiek možno považovať za nosný pilier, podpierajúci rozsiahlu stavbu rímskeho imperiálneho panstva. Prosperita a vitálnosť miest v ríši zabezpečovala životaschopnosť imperiálneho systému vlády. Vonkoncom nie je zjednodušením tvrdiť, že mestá predstavovali základný komponent rímskej správy a tým pádom aj ustanovujúci prvok Rímskej ríše. V istom zmysle by preto taktiež nebolo príliš odvážnym zovšeobecnením hovoriť o municipálnych dejinách Ríma skôr, než o dejinách imperiálnych.³ Mestá, a konkrétnejšie systémestskej správy, tak predstavujú kľúč k pochopeniu úspechu, ale aj úpadku rímskej moci.

Mestské elity (*ordo decurionum*) tvorili aristokratickú vrstvu obyvateľstva, ktorá riadila administratívu obce prostredníctvom samosprávneho systému odvodeného z rímskeho prostredia. Títo *decuriones* tvorili členov mestskej rady (*curia*) vo všetkých municípiách a kolóniách⁴

¹ LAURENCE, Ray – CLEARY, Simon E. – SEARS, Gareth. *The City in the Roman West, c. 250 BC – c. 250 AD*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011, s. 18.

² DAHLHEIM, Werner. *U kolébky Evropy, Odkaz antického Ríma*. Praha: Vyšehrad, 2006, s. 29–33.

³ ABBOT, Frank F. – JOHNSON, Alan C. *Municipal Administration in the Roman Empire*. Princeton: University Press, 1926, s. 11.; REID, James S. *The Municipalities of the Roman Empire*. Cambridge: University Press, 1913, s. 24.

⁴ Charakteristickými typmi miest sú najmä municipia a coloniae. Ide o typické rímske kategórie miest, ktorých pôvod spočíva ešte v kráľovskom období, a ktorých atribúty boli úspešne prenesené na územia mimo Apeninského polostrova. Taktiež sú to formy mestských sídel, ktoré našli uplatnenie takmer výlučne v západnej časti ríše, keďže kolónie sa na východe zakladali iba zriedka (aj to skôr v zmysle formálneho titulu) a municípiá vôbec. K základnej typológii a terminológii rímskych miest pozri HARVÁT, Matej. *Transformácia provinciálnych miest koncom antiky a nástupom raného stredoveku*: diplomová práca. Nitra: UKF, 2017, s. 20–23.

disponujúcich rímskym právom.⁵ Mestská správa bola vedená splnomocnenými úradníkmi, fungujúcimi v dvojčlenných kolégiách, kde najvyššie postavenie mali dvaja magistráti so súdnymi právomocami – *duoviri iure dicundo* (stretávame sa aj so štvorčlenným kolégiom *quatroviri*)⁶, ďalej dvaja *aediles* a dvaja *questores*. Každý z nich bol volený po rímskom vzore na jeden rok.⁷ *Decuriones* mali na starosti dozor nad hospodárením miest a boli zodpovední za daňové povinnosti voči štátu. V prípade nutnosti ručili za daňové odvody vlastným majetkom, pričom sa od nich zároveň očakávalo, že budú sponzorovať komunálne náklady, najmä na výstavbu a verejné podujatia.⁸ Zmeny v postavení mestských elít, resp. kuriálneho stavu, sa priamo odrážajú na premene neskoroantických miest. Mestskí hodnostári sa najneskôr od 3. storočia ocitajú v sociálnych ťažkostiach, ich postavenie sa postupne výrazne zhoršuje. Z pôvodne prominentného statusu kuriála

⁵ Municipia sine suffragio ako napríklad Caere a Capua si svojho času ešte stále ponechali tradičné „nerímske“ úradnícke či skôr vodcovské funkcie ako zilaq alebo meddix. Je však problematické určiť nakoľko sa tieto pôvodné úrady zmenili a adaptovali na rímsky spôsob municipálnej správy. GALSTERER, Hartmut. „Municipium“, In CANKIK, Hubert – SCHNEIDER, Helmut. Brill's New Pauly, Consulted online on 28 February 2017 Dostupné online: <http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e811910>.

⁶ GIZEWSKI, Christian – CAMPBELL, Brian. J. „Decurio, decuriones“, In CANKIK – SCHNEIDER, ref. 5. Dostupné online: <http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e312510>.

⁷ Aktivity a povinnosti mestských úradníkov sú v plnej šírke obsiahnuté v tzv. municipálnych zákonníkoch. Tento špecifický typ prameňov, dochovaný najmä vo forme epigrafických pamiatok, predstavuje mestské štatúty jednotlivých municipií. Zahŕňajú právne normy z rozmanitých oblastí, ako napr. menovanie mestských stráží, práva a povinnosti dekúriónov, tiež informujú o komunálnych záujmoch ako napr. prepúšťanie otrokov, záležitosti mestských kultov, hier či kalendára a pod. Pomerne kompletnú podobu municipálneho práva sa podarilo rekonštruovať na základe objavu šiestich bronzových dosiek obsahujúcich štatúty mesta Irni v dnešnom južnom Španielsku. Pre kompletný prepis fragmentov, rekonštrukciu chýbajúcich častí a odborný komentár pozri GONZÁLEZ, Julián – CRAWFORD, Michael H. The Lex Irnitana: A New Copy of the Flavian Municipal Law. In The Journal of Roman Studies, 1986, Vol. 76, s. 147–243. Dostupné na internete: <<http://www.jstor.org/stable/300371?origin=JSTOR-pdf>>; Pozri aj GALSTERER, Hartmut. Municipium Flavium Irnitana, A Latin Town in Spain. In The Journal of Roman Studies, 1988, Vol. 78, s. 78–90. Dostupné na internete <<http://www.jstor.org/stable/301451>>.

⁸ MAREK, Václav – OLIVA, Pavel – CHARVÁT, Petr. Encyklopedie dějin starověku. Praha: Libri, 2008, s. 245–246.

sa stáva čoraz ťažšie finančné bremeno. Máme tu dočinenie s primárnou príčinou tzv. krízy rímskeho mesta v neskorom cisárstve. Táto i ďalšie skutočnosti, ktoré viedli k transformácii rímskych miest koncom antiky tvoria obsah nasledujúcich strán.

***Civitates* v kríze**

Rímske teritórium bolo do rozpadu západnej časti ríše v roku 476 spravované prostredníctvom rozsiahlej siete samosprávnych mestských jednotiek, označovaných ako *civitates*. Právny model *civitates* je samozrejmou aj pre mestá na východe, pričom v gréckom prostredí pretrvával koncept *polis*, obohatený o rímske konštitučné prvky.⁹ Rímske *civitates* tak už od principátu označujú nielen komunity pôvodne nerímskeho obyvateľstva, ktoré neskôr získali municipálne práva, ale najmä základné administratívne celky ríše. Samotný *civitas* treba chápať ako územno-správnú jednotku, ako komunitu občanov, ako presne vymedzené teritórium s lokálnou autonómiou a centrálnym mestským sídlom. Model *civitas* tým pádom reprezentuje nielen samotné mesto, ale taktiež priľahlé územie, tvoriace spoločne s hlavným mestom ucelený administratívny celok.¹⁰

Termín *civitas* reflektuje predovšetkým administratívne hľadisko mestských centier, nepomôže nám však pri rozlišovaní miest na základe veľkosti populácie či určitých prvkov zástavby. Zjavný je najmä populačný rozdiel medzi rozmanitými mestami impéria, kedy tradičné regionálne centrá ako Antiochia, Alexandria, Thessaloniki, Kartágo či Triér dosahovali pravdepodobný počet obyvateľov nad 100 000, nehovoriac o samotnom Ríme, ktorý mohol byť počas vrcholného cisárstva obývaný až miliónom ľudí. Na druhú stranu, mnohé mestá boli len regionálnymi centrami menšieho významu, disponujúcimi v nie-

⁹ CORBIER, Mireille. City, territory and taxation. In RICH, John - WALLACE-HADRILL, Andrew (ed.). *The City and Country in the Ancient World*. London: Routledge, 1991, s. 214.

¹⁰ GALSTERER, Hartmut. "Civitas", In CANKIK - SCHNEIDER, ref. 5, Dostupné na internete: <http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e235100>. Z dobových textov vyplýva určitá nejasnosť v chápaní *civitas* aj *polis*. Nie je totiž vždy zrejmé, či tieto pojmy odkazujú iba na samotné hlavné mesto alebo na celé administratívne územie aj s ostatnými včlenenými obcami. Pozri: WARD-PERKINS, Bryan. *The cities*. In CAMERON, Averil - GARNSEY, Peter. *Cambridge Ancient History XIII, The Late Empire, A. D. 337-425*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, s. 373.

ktorých prípadoch iba niekoľko stočlennou populáciou, čomu bolo prispôsobená aj pomerne malá veľkosť územia *civitas*.¹¹ Tieto menšie mestské centrá by boli podľa anglického jazyka vhodne pomenované ako *town*, kým skutočne rozsiahle a monumentálnejšie mestá by sme označili slovom *city*. Latinčina však obdobnú dichotómiu nepozná a veľkosť mesta, čiže aj počet obyvateľstva neboli určujúcim hľadiskom pre antické *civitas* a ani *polis*. Ešte menšie obce než *civitas*, prevažne agrárne sídliska, sa podľa municipálnych právnych záznamov označovali *vici*, *castella*, *castra*, *conncinabula*, *pagi* a pod.¹² V každom prípade, spoločným znakom menších aj veľkých miest identifikovaných ako *civitates*, bola ich funkcia hlavného centra administratívnych celkov, pričom každé z nich disponovalo mestskou radou *curia*, v gréckom prostredí *boule*.¹³

Je asi aj zbytočné neustále zdôrazňovať mantru o dejinách antiky ako dejinách miest. Inštitúcia mesta, odvodená zo stredomorského prostredia, je určite vhodným rámcom pre výklad sociálnych dejín Rímskej ríše.¹⁴ Preto, keď sa od začiatku 3. storočia spoločenské a politické štruktúry impéria ocitajú v kríze, turbulentný vývoj prirodzene neobchádza ani kľúčové orgány provinčnej správy – *civitates*. Premeny, ktoré v priebehu nasledujúcich storočí postihli rímske mestá sú neodlučiteľné späté s procesom transformácie, resp. úpadkom rímskeho sveta v 4. až 7. storočí. Imperiálny systém mestských celkov a im pridružených obcí, prechádza od prvých decénií 3. storočia určitými zmenami. Ide o súčasť širšieho socio-politického procesu, ktorý býva historikmi označovaný pojmom „kríza tretieho storočia.“ Vznik dominátu reprezentuje moment dočasného zvrátenia krízového vývoja a výraznú zmenu či odklon od prechádzajúceho systému imperiálnej vlády. Je iba príznačné, že v desaťročiach po ustanovení *Constitutio*

¹¹ BURNS, Thomas S. – EADIE, John W. (ed.). *Urban Centers and Rural Contexts in Late Antiquity*. East Lansing: Michigan State University Press, 2001, s. 12 – 13.

¹² *Lex de Galia Cisalpina*. CIL I, 205, pozri: ABBOT, ref. 3, s. 332.

¹³ WARD-PERKINS, ref. 10, s. 372 – 373.

¹⁴ Pozri: DAHLEHEIM, ref. 2. Pôvodný názov znie *An der Wiege Europas – Städtische Freiheit im antiken Rom*; ALFÓLDY, Géza. *Römische Sozialgeschichte*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2011, s. 169 – 192.; Najmä však rozsiahla syntéza neskoriantického mesta a spoločnosti profesora Liebeschuetza: LIEBESCHUETZ, John H. W. G. *The Decline and Fall of the Roman City*. Oxford: Oxford University Press, 2001, 479 s.

*Antoniniana*¹⁵ sa zvykne hľadať aj počiatok krízy a postupného zániku rímskeho mesta.¹⁶

Transformácia miest v neskorrej antike a včasnom stredoveku je komplexnejším problémom než sa môže zdať. Okrem iného to vyplýva zo skutočnosti, že samotné dejinné epochy antiky a stredoveku nemožno presne časovo ohraničiť. Môžeme však na základe dostupných prameňov postihnúť procesy a fenomény, ktoré viedli k premene antického sveta a k postupnému sformovaniu toho, čo nazývame stredovekou Európou. Nakoľko je toto zlomové dejinné obdobie - rovnako ako mestské osídlenie - vnímané optikou úpadku a degenerácie či naopak progresívnych zmien, bude načrtnuté v nasledujúcom texte.

Zánik alebo premena? Koniec antiky a kontinuita miest

Problém zániku či kolapsu mesta klasického typu tvorí medzi odborníkmi na neskorú antiku a včasný stredovek značne pertraktovanú tému, keďže výsledky bádania nie sú v mnohých bodoch konsenzuálne prijímané. Historické i archeologické bádanie sa však pomerne jednoznačne zhoduje, že existuje zásadný rozdiel medzi klasickým mestom grécko-rímskeho typu a mestom v stredoveku. Z perspektívy globálnejšej urbánnej histórie, ako aj v rámci tzv. dejín západnej civilizácie, v podstate dochádza k prerušeniu vývoja medzi antikou a stredovekom.¹⁷ Stredoveké mesto sa niektorými typickými znakmi a špecifickými prvkami líši od svojho predchodcu. Prosperujúce mesto stredoveku, obkolesené hradbami, disponujúce osobitým právnym štatútom a často aj nezávislé na centrálnej kráľovskej autorite, je historickým fenoménom, ktorý priamo nenadväzuje na antické formy vývoja.

Tento rozdiel v charaktere a štruktúre mestských sídiel v antike a stredoveku podľa mnohých súvisí s úpadkom a následným zánikom rímskych miest. Bolo spomenuté, že počiatok rozkladu mestských

¹⁵ Známy aj ako Caracallov edikt z r. 212. Cisár Marcus Severus Antoninus ním udelil plné občianske práva takmer všetkým slobodným mužským obyvateľom ríše. Išlo o udalosť, ktorá sa výrazne odrazila na municipálnom vývoji, keďže de facto zrovnoprávnila postavenie väčšiny provinciálnych miest. Bližšie pozri: ABBOT, ref. 3, s 53 – 54.

¹⁶ LIEBESCHEUTZ, ref. 14, s. 74.; WARD-PERKINS, ref. 10, s. 373 – 378.

¹⁷ MUMFORD, Lewis. *The City in History*. London: Harcourt, 1989, s. 168.; LE GOFF, Jacques. Město. In LE GOFF, Jacques – SCHMITT, Jean Claude (ed.) *Encyklopedie středověku*. Praha: Vyšehrad, 2002, s. 378.

štruktúr je kladený do obdobia krízy 3. storočia. Kolaps rímskeho mesta mal viesť k prerušeniu vývoja antického urbanizmu a postupnému vzniku už odlišných, takpovediac nerímskych stredovekých miest.¹⁸ Avšak je dosť pravdepodobné, že takýto model nemožno bez výhrad uplatniť pre všetky územia západných provincií.

Zmeny, ktoré postihli mestské celky v prechodnom období neskoréj antiky a tzv. sťahovania národov, sa dajú iba ťažko poprieť. Dôležitou otázkou nasledujúceho výkladu je, do akej miery – a či vôbec – môžeme hovoriť o týchto zmenách ako postupnom úpadku a definitívnom zániku. Tým pádom sa dostávam k otázkam a problémom, ktoré moderné bádanie popisuje ako na jednej strane kvalitatívnu premenu, a na druhej strane kvantitatívny úpadok rímskych miest.¹⁹

Kladenie si otázky, či v skutočnosti došlo k úpadku a zániku rímskeho mesta, sa môže javiť ako nadbytočné. Zdá sa predsa samozrejým, že ak je očividná odlišnosť a „prerušovaný vývoj“ medzi formou mesta v antike a v stredoveku, musela rímska municipálna správa prirodzene v istom stupni neskoroantického vývoja zaniknúť a zmiznúť. Do akej miery je však presné konštatovanie, že so zánikom politickej jednoty západorímskeho cisárstva v roku 476 dochádza k rozloženiu rímskej siete miest? Prestávajú naozaj mestá v tzv. barbarských kráľovstvách plniť obdobné úlohy ako za rímskeho panstva? Zanikajú definitívne niekdajšie administratívne celky *civitas*? Napriek očividnému úpadku a postupnému rozloženiu systému municipalít, môžeme automaticky prehliadať pretrvávajúcu ekonomickú a kultúrnu dôležitosť provinciálnych miest? Nehovoriac už o fungujúcej sieti miest vo východnej časti ríše, kde môžeme dokonca hovoriť o zjavnom kvalitatívnom raste v rozmedzí 5. až 7. storočia.²⁰ Dezintegrácia rímskej imperiálnej správy ešte nemusí znamenať faktický kolaps a náhle opúšťanie provinčných miest.²¹

¹⁸ ŠTEPÁNEK, Tomáš. Transformation of Cities under rule of the Ostrogoths. In BEDNAŘÍKOVÁ Jarmila – MEŠKO, Marek – ŽÁKOVA, Anna (ed.). On Research Methodology in Ancient and Byzantine History. Brno: Muni Press, 2015, s. 142., por. ALFÓLDY, ref. 14, s. 235 – 239.

¹⁹ Por. LE GOFF, ref. 18, s. 378 – 379.

²⁰ LAVAN, Luke (ed.). Recent Research in Late-Antique Urbanism. In Portsmouth: Journal of Roman Archeology Supplementary Series 42, 2001, s. 243 – 245.

²¹ GARNSEY, Peter. Trade, industry and the urban economy. In CAMERON, Averil – GARNSEY, Peter. Cambridge Ancient History XIII, The Late Empire, A. D. 337 – 425. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, s. 335 – 337.

Problém interpretácie úpadku a zániku rímskeho mesta má priamy súvis s kritikou konceptu úpadku (ang. *decline*) rímskeho sveta. V súčasnosti sa totiž zdá, že výklad konca Rímskej ríše, a tým pádom aj všeobecne antického sveta, ako postupného úpadku a zániku (r. 476) je prakticky prekonaný. Dnes už bádatelia poväčšine odmietajú obraz konca antiky ako kolapsu a jednoznačnej katastrofy, nasledovanej včasnostredovekým úpadkom a dobou temna. Namiesto zániku a prerušenia vývoja sa prechod medzi antikou a stredovekom akcentuje ako obdobie premeny klasických prvkov a transformácie rímskeho sveta.²²

Prakticky hovoríme o zmene paradigmy v rámci historiografie neskoršej antiky. Ukázalo sa, že naratív konca Rímskej ríše ako postupného úpadku a násilného zániku celkom presne nezodpovedá komplexnejšej historickej realite 5. až 7. storočia n.l. Akoby koncept „pádu Ríma“ nebol ďalej udržateľný, keďže skôr než kontinuitu evokuje katastrofu. Odklon od modelu „zániku“ vychádza predovšetkým z modernej kritiky Edwarda Gibbona a zo zamietnutia jeho výkladu pádu Rímskej ríše.²³ Gibbonov model sa už od vydania prvej časti jeho diela *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* v roku 1776 stal nesmierne vplyvným a čoskoro určil podobu predstáv o sklonku antiky, a to nielen u odborníkov, ale aj v širšej čitateľskej obci.²⁴ Úpadok bol ponímaný ako postupné odumieranie a rozklad klasických antických foriem, ktorý bol na západe dovŕšený barbarským ovládnutím Ríma r. 476. Zosadenie Romula Augustula bolo už Gibbonom vnímané iba

²² V tomto zmysle je charakteristický názov rozsiahleho edičného projektu prestížneho odborného vydavateľstva Brill, pomenovaného: „Transformation of the Roman World“. Pozri online odkaz: <<http://www.brill.com/publications/transformation-roman-world>>. Obdobná terminológia sa prakticky od deväťdesiatych rokov aplikuje pre vedecké konferencie (nielen) o neskoriantických mestách. Tak napr. CHRISTIE, Neil – LOSEBY, Simon T. (ed.). *Towns in Transition: Urban Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages*. Aldershot: Scolar Press, 1996, 318 s.; POULTER, Andrew G. *The transition to Late antiquity on the Danube and beyond*. Oxford: Oxford University Press, 2007, 678 s. K tomuto terminologickému posunu pozri aj zasvätenú stať: WARD-PERKINS, Bryan. *The making of Late antiquity*. In DRINKWATER, JOHN – SALWAY, Benet (ed.). *Wolf Liebeschuetz reflected: Essays presented by colleagues, friends, & pupils*. London: Institute of Classical studies, 2007, s. 14 – 17.

²³ GIBBON, Edward. *Úpadok a zánik Rímskej ríše*. Bratislava: Premedia, 2012, 448 s.

²⁴ BOWERSTOCK, Glen W. *The Vanishing Paradigm of the Fall of Rome*. *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences*, Vol. 49, No. 8 (May, 1996), s. 29 – 30.

ako dôsledok výrazne oslabeného postavenia cisára a neúprosného zanikania rímskej moci; tento dátum v jeho ponímaní nebol adekvátnym momentom pádu, keďže ten mal započat' už v predchádzajúcich storočiach.²⁵ Nielen striktné osvietenský pohľad autora, pranierujúci dezintegračnú rolu kresťanstva či morálny úpadok vládnucich elít, ale taktiež osobný Gibbonov dojem spôsobený pohľadom na ruiny niekdajšieho svetovládneho mesta, stáli pri zrode obrazu osudového pádu Ríma.²⁶ Tento uhol pohľadu sa stal osou výkladu pre nasledujúce generácie bádateľov, v očiach ktorých bol rozpad rímskej moci na západe chápaný ako jasná katastrofa a koniec civilizácie. Historik Glen Bowerstock konštatuje, že počínajúc 18. storočím: „*sme boli posadnutí pádom: ten bol cenený ako archetyp vševysvetľujúceho úpadku, a z tohto dôvodu aj ako symbol našich vlastných obáv.*“²⁷

Keď dnešný čitateľ berie do rúk pozoruhodné dielo Edwarda Gibbona, činí tak skôr kvôli autorovmu štýlu či možnosti nahliadnúť do myslenia osvietenského intelektuála z konca 18. storočia, než preto, aby nadobudol objektívne poznatky o rímskej spoločnosti. Každopádne nemožno tvrdiť, žeby bol Gibbonov pohľad z princípu pomýlený či absolútne chybný – rozhodne však bol politicky nekorektný, značne zjednodušujúci a do veľkej miery jednoducho nesprávny.²⁸

Napriek odmietnutiu konceptu úpadku, iba ťažko možno ignorovať zjavný kolaps rímskej správy a faktický rozklad antických štruktúr. Aj keď na západe ríše barbarské vpády a problémy spôsobené s ich usadzovaním spôsobili v r. 476 pád cisárstva, tak situácia na východe bola značne stabilnejšia a významnejší rozvrat možno pripísať

²⁵ CAMERON, Averil – WARD-PERKINS, Bryan – WHITBY, Michael. Cambridge Ancient History XIV. Late Antiquity: Empire and Successors, A.D. 425 – 600. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, s. 972.

²⁶ WARD-PERKINS, Bryan. The Fall of Rome and the End of Civilisation. Oxford: Oxford University Press, 2005, s. 12.

²⁷ BOWERSTOCK, ref. 24, s. 29 – 43. K zmene v ponímaní a prístupu k neskorej antike pozri aj: CAMERON, Averil. Remaking the Past. In BOWERSTOCK, Glen W. – BROWN, Peter – GRABAR, OLEG (ed.). Interpreting Late Antiquity: Essays on the Postclassical World. Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2001, s. 1 – 16.

²⁸ K tomu pozri diskusiu k príspevku: LIEBESCHUETZ, J. H. W. G. The uses and abuses of the concept of „decline“ in later Roman history or, was Gibbon politically incorrect? In LAVAN, ref. 20, s. 233 – 245.

až obdobiu arabských výbojov začiatkom 7. storočia.²⁹ Ak máme teda hovoriť o zániku a páde v rámci antiky, treba zdôrazňovať, že to, čo zaniká, sú predovšetkým klasické antické vzory a formy správy. Pádom cisárstva na západe zaniká predovšetkým klasický rímsky model vlády; inštitúcia rímskeho cisára stráca politickú kontrolu nad provincijnými územiami. Preto treba rozlišovať medzi koncom Rímskej ríše na jednej strane a zánikom antického sveta, resp. koncom neskorej antiky.³⁰

Na prvý pohľad sa dichotómia neskoré cisárstvo (Rímska ríša) verzus neskorá antika môže javiť umelou. Avšak tradičný učebnicový dátum 476 ešte neznamena jasný predel medzi antikou a stredovekom, ako tomu bolo povedzme pri páde Berlínskeho múru, ktorý bol kľúčovým momentom rozpadu komunizmu v Európe. Stotožniť nepochybne dramatickú udalosť zosadenia posledného rímskeho cisára s pádom impéria však nie je celkom na mieste, keďže vieme, že Odoaker zaslal cisárske insígnie na Zenónov dvor do Konštantínopolu, čím fakticky uznával kontinuitu rímskej moci a svoju vládu sa snažil uplatňovať v zhode so senátom.³¹ Prechod z neskorej antiky do stredoveku je charakteristický dlhším obdobím zmien a preto vnímanie ostrého zlomu medzi dvomi dejinnými epochami je jednohlasne zamietnuté ako medzi odborníkmi na antiku, tak aj samotnými medievistami.³² Túto skutočnosť nezdôrazňujem len ako obligátny

²⁹ JONES, Arnold H. M. *The Later Roman Empire (284 – 602)*, vol II. Oxford: Oxford University Press, 1964, s. 1065 – 1066. Kontinuita východorímskeho cisárstva, i keď nedosahujúceho pôvodný antický mocenský rozsah, postupne sa transformujúceho na „stredovekú Byzanciu“, pretrváva až do r. 1453. K procesu transformácie byzantského sveta pozri: BROWN, Peter. *The World of Late Antiquity, AD 150 – 750*. London: Thames & Hudson, 2013, s. 172 – 188.

³⁰ LAVAN, ref. 20, s. 240.

³¹ JONES, ref. 29, s. 254. Por. CAMERON – WARD-PERKINS – WHITBY, ref. 25, s. 27.

³² Za zmienku určite stojí aj chápanie tzv. dlhého stredoveku Jacquesa Le Goffa a jeho analýza možnosti a limitov čo najpresnejších periodizácií. Pozri: LE GOFF, Jacques. *Must we divide history into periods?* New York: Columbia University Press, 2015, 163 s. O niečo odlišné chronologické východiská ponúka syntéza včasne stredovekých dejín: COLLINS, Roger. *Evropa raného stredoveku 300 – 1000*. Praha: Vyšehrad, 2005, 528 s. Pre porovnanie poslúži aj projekt rozsiahlych syntéz z dielne Cambridgskej univerzity; prvý diel stredovekej série je koncipovaný zhruba v rozmedzí rokov 500 – 700, kým posledná časť *Ancient history* je dotiahnutá k roku 600. Pozri: FORACRE, Paul. *The New Cambridge Medieval History*:

periodizačný problém, ale predovšetkým v súvislosti s „novým“ po-nímaním neskorkej antiky, ktoré v konečnom dôsledku ovplyvnilo aj pohľad na premenu rímskych miest.

Po dlhú dobu bola v rámci anglosaskej historiografie hlavnou prácou komplexne a ucelene mapujúcou vývin Rímskej ríše v neskorkej antike dvojdielna monografia A. H. Jonesa z roku 1964, nazvaná: *The Later Roman Empire (284–602)*. Jonesovým cieľom nebol primárne politický výklad dejín neskorého cisárstva, ale rozsiahly popis a analýza spoločenských, kultúrnych a hospodárskych aspektov. Nemožno sa veľmi čudovať, že ako klasický historik vychádzal metodologicky takmer výlučne z písomných prameňov. Ignorácia archeologického materiálu – nepochybne ešte značne limitovaného – sa ukázala byť v istom zmysle dosť zväzujúca, čo je zreteľne vidno aj na stati venovanej mestám, ktorá okrem obrazu úpadku municipálnej správy, prakticky neposkytuje širší obraz okolností transformácie miest.³³ Napriek tomu Jones rozlišoval, že samotný úpadok mestských elít, reprezentovaných kuriálnym stavom, ešte automaticky neznamenal zánik miest ako centier antickej populácie.³⁴ V mnohom dodnes platný Jonesov výklad rozpadu rímskej mestskej správy bude spomínaný na inom mieste, tu však ešte treba zdôrazniť jeho vymedzenie neskorkej antiky. Ním stanovená periodizácia rokov 284 až 602 zohľadňuje pretrvávanie rímskej moci do nástupu arabskej expanzie. V tomto smere je jeho výklad odlišný od zavedeného vnímania pádu západného cisárstva ako katastrofického predelu.³⁵

Čo sa týka širšieho chápania neskorkej antiky, dôležitú rolu zohralo najmä historiografické dielo belgického historika Henri Pirrena.³⁶ Minimálne od jeho čias bádatelia kladú dôraz na kontinuitu kultúrnej a politickej legitimacy rímskych foriem. Pirenne posunul skon antickej civilizácie od roku 476 do 8. storočia, kedy až dominantný vplyv Arabov mal prerušiť tradičné stredomorské obchodné kontakty a ukončiť

Volume 1. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 1008 s. a por. CAME-
RON – WARD-PERKINS – WHITBY, ref. 25, 1185 s.

³³ LAVAN, Luke. A. H. M. Jones and „The Cities“ 1964–2004. In GWYN, David M. A. H. M. (ed.). Jones and the Later Roman Empire. Leiden: Brill, 2008, s. 173–184.

³⁴ JONES, ref. 29, s. 762.

³⁵ WARD-PERKINS, ref. 22, s. 10.

³⁶ Z pohľadu tejto práce je dôležitá najmä monografia: PIRENNE, Henri. *Medieval Cities, Their origins and the Revival of Trade*, Oxford: Princeton University Press, 2014, 168 s.

niekdajšiu jednotu antického sveta. Tiež spochybnil názor, že germánski barbari spôsobili pád Západorímskej ríše a odmietol stotožňovať jej koniec so zánikom úradu cisára v Itálii.³⁷

Moderné, „post-Gibbonovské“ chápanie neskorej antiky, zdôrazňujúce kontinuitu namiesto kolapsu, výrazne podnietil Peter Brown v knihe: *The World of Late antiquity*, prvýkrát vydané v roku 1971. Chronologický rámec tejto veľmi podnetnej práce tvoria roky 150 – 750 n. l. Brown v rámci sledovaného obdobia postihuje postupné miznutie hlboko zakorenených antických inštitúcií, ktoré viedli ku zmene výrazne homogénneho klasického stredomorského sveta, transformujúceho sa na tri vzájomne odlišné socio-kultúrne okruhy stredoveku – katolícku západnú Európu, ortodoxnú Byzanciu a islamský svet. Toto do veľkej miery priekopnícke i provokatívne dielo pevnejšie uchopilo nový koncept neskorej antiky (*Late Antiquity, die Spätantike*)³⁸, ktorý nahradil zaužívanú predstavu „doby temna“ a post-klasického úpadku. Namiesto katastrofy či kolapsu, sa začal klásť dôraz na kontinuitu.³⁹ Moderné bádanie preto zohľadňuje plynulý prechod aj po období straty politickej kontroly na západe, ktorý je čoraz lepšie preukázateľný aj archeologicky. Tento proces býva momentálne častejšie opisovaný ako komplexná kultúrna transformácia, skôr než zánik či pád.⁴⁰

³⁷ K bližšiemu rozboru a ku kritike tzv. „Pirenovej tézy“ pozri úvod k novému anglickému vydaniu od prof. M. McCormicka: *PIRENNE*, ref. 36, s. 15 – 25.

³⁸ Termín neskorá antika bol propagovaný najmä nemecky píšucimi učencami v prvej polovici 20. storočia, pričom pôvodne spadal skôr do kunsthistorickej sféry. Pojem mal označovať najmä vizuálne umenie, ktoré bolo odlišné jednak od stredovekej, ale i klasickej antickej umeleckej tvorby. S novým termínom prišlo aj rozlíšenie neskororímskej kultúry od kultúry klasickej éry, ktorá jej predchádzala. *WARD-PERKINS*, ref. 22, s. 10.

³⁹ Brown veľmi výstižne zachytáva rozdielnosť nálad pri hodnotení konca Rímskej ríše: „Looking at the Late Antique world, we are caught between the regretfull contemplation of ancient ruins and the excited acclamation of new growth. What we often lack is a sense of what it was like to live in that world. Like many contemporaries of the changes we shall read about, we become either extreme conservatives or hysterical radicals. A Roman senator could write as if he still lived in the days of Augustus, and wake up, as many did at the end of the fifth century AD, to realize that there was no longer a Roman emperor in Italy.“ *BROWN*, Peter. *The World of Late Antiquity, AD 150 – 750*. London: Thames & Hudson, 2013, s. 7.

⁴⁰ *BOWERSTOCK – BROWN – GRABAR* (ed.), ref. 27, s. 15 – 16.; *LAVAN*, ref. 20, s. 238 – 239., por. *CAMERON – WARD-PERKINS – WHITBY*, ref. 25, s. 972 – 981.

Je teda možné zhrnúť, že pojem „úpadok“ (*decline/decay*) bol zavrhnutý, kým termín „pád“ (*fall*) ako politická a vojenská katastrofa, bol zase zatlačený do úzadia a oba boli nahradené „náboženskou a kultúrnou revolúciou,“ začatou v neskorej antike a pokračujúcou dlho po jej konci.⁴¹ Avšak takýto model progresívnej či pozitívnej transformácie nie je napriek všetkému jednohlasne prijímaný a mnohí historici i archeológovia odmietajú pripustiť, že kolaps Rímskej ríše bol vlastne nie príliš výnimočnou a takpovediac netraumatickou udalosťou. Preto časť odborníkov zastáva názor, že pomalý zánik kultúrnych a politických tradícií v neskorej antike, môže byť oprávnené vnímaný nielen ako premena, ale tiež ako tristný úpadok.⁴² Dôraz na regres rímskeho sveta a na zjavnú recesiú antických inštitúcií, kedy je napríklad zdôrazňovaný aj dezintegračný rozmer vzostupu germánskych barbarov a koniec jedného typu civilizácie, stále nestratil na význame.⁴³

V prostredí československej historiografie terminologická otázka skúmania prechodného obdobia antiky a stredoveku dosiaľ nebola hlbšie reflektovaná. Obdobie premeny neskoro antického sveta už v súčasnosti aj v našom priestore tvorí istý chronologický rámec pre parciálne výskumné otázky.⁴⁴ Mnou popisovaný model neskorej antiky sa však dosiaľ zdá byť nie príliš vyhovujúcim pre regionálny výskum. Namiesto širšie poňatej neskorej antiky sa historici a archeológovia skôr identifikujú s pojmom sťahovania národov. Namiesto

⁴¹ WARD-PERKINS, ref. 22, s. 9.

⁴² LAVAN, ref. 20, s. 241.

⁴³ Novšiu obhajobu „katastrofického“ modelu predstavuje širšie zameraná práca: WARD-PERKINS, Bryan. *The Fall of Rome and the End of Civilisation*. Oxford: Oxford University Press, 2005, 239 s. V súvislosti s rímskym mestom a s osobitným dôrazom pre západnú a východnú časť ríše, argumentuje v prospech úpadku a zániku: LIEBESCHUETZ, John H. W. G. *The Decline and Fall of the Roman City*. Oxford: Oxford University Press, 2001, 479 s. Spomedzi archeológov venujúcich sa neskorootickým a ranostredovekým mestám sa medzi najvplyvnejších „katastrofistov“ počíta najmä Pietro Brogiolo. Pozri napr.: BROGIOLO, Gian Pietro. *From Ancient to Early Medieval Town: Reflections Starting from the Case of Verona*. In HEINRICH-TAMÁSKA, Orsolya. *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Budapest: Rahden Westf, 2001, s. 195 – 210.

⁴⁴ BYSTRICKÝ, Peter. Medzi antikou a stredovekom. In *Historický časopis*, 2009, roč. 57, č. 2, s. 381. Podobne aj konferencia s názvom: *Premeny severnej časti stredodunajského priestoru a jeho okolia na prelome antiky a stredoveku*, konaná v dňoch 25. - 26. 2017 apríla na UKF v Nitre.

transformácie rímskeho sveta sa v rámci česko-slovenského územia zvykne písať napr. o procese barbarizácie⁴⁵ či o páde rímskej moci na strednom Dunaji,⁴⁶ ktoré sú považované za kľúčové momenty zániku antického sveta. Podobne aj práce hlbšie skúmajúce neskorú antiku akcentujú predovšetkým zánik⁴⁷ alebo v súčasnosti populárny trend kolapsu civilizácie.⁴⁸ Že však nejde iba o otázku terminológie, ale o komplexnejší problém prežívania antických foriem sa pokúsím predložiť na príklade vybraných provinčných regiónov a ich miest.

Na záver tejto časti chcem predostrieť, že práve zjavný nesúlad v pojmovom uchopení procesov, vedúcich k faktickému koncu antického sveta, priamo súvisí s odbornou diskusiou o neskorooantikých mestách. Tak ako stále nepanuje jednota v názore či treba úplne zavrhnúť koncept úpadku a namiesto toho zdôrazňovať trvanie a prerod antického sveta, takisto nie je súlad medzi zástancami zániku rímskych miest a obhajcami ich postupnej transformácie. Preto sa pri problematike miest na sklonku antiky a počiatkom stredoveku zjednodušene hovorí o tábore „katastrofistov“ a „kontinuitistov“. Podobne ako pri otázke zániku rímskeho sveta, aj výskum rímskych miest do značnej miery záleží od interpretácie pramenného materiálu a často aj od osobných preferencií a takpovediac prednastavení konkrétnych autorov.⁴⁹

⁴⁵ HEČKOVÁ, Janka. *Rimania a Germáni na strednom Dunaji*. Nitra: UKF FF, 2005, 315 s.

⁴⁶ BOUZEK, Jan – SAKAŘ, Vladimír. *Římské provincie a limes romanus ve střední a západní Evropě*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1990, 149 s.

⁴⁷ ČEŠKA, Josef. *Zánik antického světa*. Praha: Vyšehrad, 2000, 280 s.

⁴⁸ MUSIL, Jiří. *Krise a úpadek římské říše*. In BÁRTA, Miroslav – KOVÁŘ, Martin (ed.). *Kolaps a regenerace. Cesty civilizací a kultur*. Praha: Academia, 2011, s. 267 – 294. Autor však čiastočne chápe kolaps a krízu práve ako premenu a nový zrod, čo priamo súvisí s „progresívnym“ ponímaním kolapsov, propagovaným egyptológom Miroslavom Bártom. V závere eseje však Jiří Musil naráža na problém s presným sformulovaním povahy procesov vedúcich k zániku Rímskej ríše. „Popisem některých prvků, které by bylo možné označit za společné znaky vedoucí k zániku či pádu, který však v definitivní podobě nenastal, bychom mohli definovat bod zlomu, okamžik, kdy se původní vyspělejší společenské a kulturní formy staly základem pro další vývoj, vedoucí ke středověké a moderní společnosti.“ MUSIL, 2011, s. 290.

⁴⁹ WARD-PERKINS, Bryan. *Continuitists, Catastrophists, and the Towns of Post-Roman Northern Italy*. In *Papers of the British School at Rome*, 1997, vol. 65,

Zhrnúc vyššie uvedené, domnievam sa, že pre výklad premeny rímskych miest v neskoréj antike je dôležité mať na zreteli základnú skutočnosť. A totiž, pokiaľ chápeme prelomové obdobie 5. – 7. storočia ako istý bod zlomu alebo zmeny, musíme si uvedomiť, že to, čo sa mení alebo zaniká, sú výlučne klasické rímske štruktúry odvodené zo stredomorského prostredia. Preto aj nasledujúci výklad transformácie miest treba chápať ako premenu klasického rímskeho modelu mesta.

Na tomto mieste použijem niekoľko príkladov, ktoré podľa J. H. W. G. Liebeschuetza jasne svedčia o úpadku a zostupných tendenciách nielen samotných rímskych miest, ale aj neskoréj antiky všeobecne. Podľa jeho chápania je rozklad a pokles v mnohých sférach antického sveta natoľko očividný, že situácia miest sa minimálne od prelomu 4. a 5. storočia nemôže vnímať inak než zánik. Ide o tieto skutočnosti:

1. Rozklad monumentálnych mestských centier
2. Drevo nahrádza kameň a tehlovinu ako stavebný materiál pri všetkých budovách okrem kostolov
3. Úbytok mestskej populácie; objavujú sa veľké vyprázdnené oblasti v rámci miest
4. Zánik diaľkového obchodu
5. Gramotnosť a literárna produkcia je obmedzená takmer výlučne na kresťanský klérus
6. Zánik mestskej konštitučnej politiky (kolaps municipálnej správy)
7. Koniec *pax romana*, koniec rímskej ríše⁵⁰

Takto vymedzená klasifikácia krízových javov neskoréj antiky je však problematická, keďže okrem šiesteho bodu uvedené skutočnosti nemôžeme zákonite spájať s úpadkom či zánikom miest. Totiž, ak chceme hovoriť o procese zániku rímskeho mesta v neskoréj antike, musíme upustiť od zovšeobecňujúceho pohľadu a zohľadniť výraznú variabilitu provinčných miest a osobitý prístup ku konkrétnym regiónom.⁵¹ Tento spôsob sa pokúsim aplikovať v záverečnej časti

s. 157–176. Dostupné na internete: <<http://www.jstor.org/stable/40310949>>; ŠTEPÁNEK, ref. 18, s. 141.

⁵⁰ LIEBESCHUETZ, J. H. W. G. The uses and abuses of the concept of „decline“ in later Roman history or, was Gibbon politically incorrect? In LAVAN, ref. 20, s. 233.

⁵¹ LAVAN, ref. 20, s. 243–244.

na príklade Británie, Galie a severnej Itálie. Ešte predtým však treba upriamiť pohľad na krízu mestských elít a rozklad rímskej municipálnej správy. Pokúsim sa predostrieť, že práve zmeny, ktoré postihli kuriálny stav, zásadne podnietili proces transformácie rímskeho mesta klasického typu, z ktorého postupne vzišiel model mesta založený na už odlišných základoch.

Kríza mestských elít a transformácia municipálnej správy

Bolo spomenuté, že situácia miest v neskorej antike je značne variabilná a závislá od regionálnych odlišností. Nejde tu len o odlišný vývoj latinsky hovoriaceho západu a gréckeho východu, ale tiež výrazný partikularizmus municipálnej správy v rámci celého impéria. Toto treba mať neustále na pamäti, keďže počas obdobia premeny antickeho sveta (3. – 7. storočie) napríklad mestá v severnej Afrike prešli odlišným vývojom než mestá v Galii alebo Hispánii. Interpretácia dejín rímskych miest buď ako zániku alebo ako kontinuity, býva z tohto dôvodu dosť ambivalentná. Pretože, kým v niektorých provinciách sa predpokladá prerušenie vývoja a zrejmy kolaps (Británia, Panónia), v iných častiach ríše vidíme jasné pretrvávajúce a pokračovanie funkcie miest ako správnych centier nástupníckych barbarských kráľovstiev (Galia, Hispánia). Vývoj urbanizmu, či už v antike ako aj post-rímskom svete, teda nepredstavuje ucelený, jednotný proces. Preto akýkoľvek zovšeobecňujúci výklad pojednávajúci o rímskych mestách zostáva zákonite závislý od lokálnych špecifik a regionálnej optiky.⁵² V ďalšom texte sa venujem výlučne provinciálnym mestám západnej časti ríše, pričom ďalej budú spomenuté konkrétne regióny.

Istý prejav jednotného vývoja a spoločných tendencií však môže postihnúť na procese tzv. úpadku kuriálneho stavu, respektíve krízy mestských elít. Práve rozklad municipálnej správy rímskej ríše, zavŕšený pádom západného cisárstva, spretrhal dovtedajšiu jednotu stredomorského sveta. Vzhľadom k tomu je možno prekvapujúce, že vývoj miest v rozličných oblastiach pokračoval takpovediac tam, kde skončil – nové barbarské kráľovstvá poväčšine nepodnietili faktický zánik systému rímskych *civitates*, ale tie sa často paralelne vyvíjali v novom prostredí, avšak už za zmenených podmienok.⁵³ Spoločným rysom miest a synchronným prvkom vývoja počas neskorej antiky

⁵² LIEBESCHUETZ, ref. 43, s. 29–30.; CHRISTIE – LOESBY, ref. 22, s. 1–3.

⁵³ LIEBESCHUETZ, ref. 25, s. 207.; JONES, ref. 29, s. 760.

bola zmena niektorých prvkov administratívneho systému. Zmena, ktorá v určitom momente ovplyvnila všetky mestá bez regionálnych rozdielov. Ide o krízu kuriálnych elít, započatú v 3. storočí, a následný rozvrat a čiastočné nahradenie úlohy *curiae* novými vykonávateľmi mestskej správy.⁵⁴

Peter Brown konštatuje, že jedným z hlavných problémov obdobia vymedzeného približne rokmi 200–700 n. l. je otázka, ako udržať v rámci impéria spôsob života a kultúry pôvodne stredomorského pobrežia s jeho mestskými štátmi. Na inom mieste za najzávažnejšiu rozdielnosť medzi neskorou antikou a klasickým obdobím považuje rozdiel v kvalite mestského života.⁵⁵ Tieto problémy môžeme chápať ako na jednej strane udržateľnosť municipálnej správy v zmenejších socio-kultúrnych, hospodárskych a politických podmienkach, a na druhej strane pokles či zmenu v postavení, funkcii a podobe mesta.

Krízový vývoj rímskeho impéria v 3. storočí sa zásadne odrazil na municipálnej správe a následnom oslabovaní postavenia mestských rád. Ich predstavitelia *decuriones* za principátu financovali väčšinu mestských výdavov a tvorili základ ríšskeho provinciálneho hospodárstva. Mestská samospráva výrazne saturovala štátne zdroje.⁵⁶ Po období krízy 3. storočia dochádza k reorganizácii vo viacerých oblastiach rímskej ríše. V rámci cisárskej politiky voči mestám pozorujeme rozsiahlejšie zásahy centrálnej moci voči samosprávnemu postaveniu mestských rád. Táto politika imperiálnych nariadení, regulujúcich a meniacich konštitučné prvky municipálnej správy, stojí pri zrode transformácie klasického rímskeho mesta.

Medzi odborníkmi na antiku je už tradične hlavnou skutočnosťou podnecujúcou premenu rímskeho mesta, úpadok mestskej rady *curiae* spôsobený oslabovaním postavenia a prestíže kuriálneho stavu *decuriones*.⁵⁷ Mestská rada zložená z dekurionov nielenže priamo vykonávala samosprávu (magistráti), ale v jej gescii boli tiež verejnoprospešné záležitosti ako výstavba verejných budov či organizovanie hier a sviatkov. Verejná služba dekurionov bola priamo realizovaná prostredníctvom finančných darov (*leitourgia*) pre účely mesta. Táto ko-

⁵⁴ WARD-PERKINS, ref. 21, s. 373–375.

⁵⁵ BROWN, ref. 29, s. 11, 40.

⁵⁶ BEDNARÍKOVÁ, Jarmila – MELOUNOVÁ, Markéta. Římské císařství II. Dominiát. Brno: Muni Press, 2014, s. 18–19.

⁵⁷ JONES, ref. 29, s. 757–763.; ABBOT, ref. 3, s. 197–231.; REID, ref. 3, s. 465–492.

munálna prax sa v odbornej spisbe označuje pojmom euergetizmus, pričom jej pôvod spadá do gréckeho prostredia.⁵⁸ Výdavky mestských elít, chápané ako štedrosť (*munera*), tvorili pilier lokálnej autonómie a boli meradlom blahobytu mesta.⁵⁹

V prvých dvoch storočiach principátu predstavovali *munera* samozrejmu a ešte nie príliš náročnú formu verejných výdavkov členov mestských rád, pričom náklady dekurionov obsahovali aj ďalšie poplatky. Pokým ešte prakticky do konca 2. storočia n. l. boli výdavky v prospech obce uplatňované na báze dobrovoľnosti a nepredstavovali výraznú záťaž, už za posledných Antoninovcov museli byť dekurioni čoraz častejšie donucovaní platiť verejné dotácie. Z verejno-prospešnej štedrosti (*munificentia*) sa stávalo čoraz väčšie bremeno. Septimius Severus zaviedol osobnú zodpovednosť dekurionov za vykonávanie *muner*.⁶⁰ Niektoré subjekty však boli priamo oslobodené od povinnosti platiť verejné výdaje, a to napríklad prenajímatelia daní (*conductores*)⁶¹ či vlastníci senátorských a cisárskych statkov.⁶²

Od 3. storočia, na niektorých miestach však aj skôr, došlo k výraznému finančnému preťaženiu provinciálnych miest. Zvýšený ekonomický tlak sa zákonite odrazil práve na zhoršovaní postavenia dekurionov. V čase častých vojenských uzurpácií a politickej nestability boli mestské rady nútené vyberať mimoriadne subvencie pre provinciálnych správcov. Zvyšovanie finančného zaťaženia miest najzreteľnejšie postihlo práve kuriálny stav, keďže dekurioni ručili za výber daní vlastným majetkom. Najťažším finančným bremenom mestských elít však bola nákladná stavebná činnosť a údržba mestských

⁵⁸ Bližšie k postaveniu a povinnostiam *ordo decurionum* pozri: JONES, ref. 29, s. 737–745.; MAREK – OLIVA – CHARVÁT, ref. 8, s. 221.; ALFÓLDY, ref. 14, s. 169–175. K úlohe kuriálneho stavu v kontexte provinciálnej správy pozri: GARNSEY, Peter – SALLER, Richard. *The Roman Empire. Economy, Society and Culture*. Los Angeles: University of California Press, 1987, 328 s.; GARNSEY, ref. 21, s. 33–34.

⁵⁹ Pre podrobnejší výklad mestskej ekonomiky a výdavkovej politiky dekurionov pozri: GARNSEY, Peter. *Trade, industry and the urban economy*. In CAMERON – GARNSEY, ref. 21, s. 328–336.

⁶⁰ BEDNAŘÍKOVÁ – MELOUNOVÁ, ref. 56, s. 19. ALFÓLDY, ref. 14, s. 236–237.

⁶¹ JONES, ref. 29, s. 727.

⁶² ČEŠKA, Josef. *Ekonomický boj venkova s městem v prvním století římského dominantu*. In *Sborník historický*, 1964, roč. 12, s. 200.

budov vo všeobecnosti.⁶³ Režijné náklady mestských rád a úradníkov sa postupne stali natoľko problémovými, že ich plynulé vykonávanie sa stávalo stále neudržateľnejším. Táto skutočnosť sa odrazila na úpadku atraktivity kuriálneho stavu. Objavujú sa tendencie zriekať sa postavenia dekuriona a tým pádom aj čoraz nepríjemnejších povinností. Členovia mestských rád sa pokúšali migrovať na vidiek alebo sa vojenskou službou oslobodiť od muner.⁶⁴

Vysoká nákladnosť daňových odvodov a liturgií v mnohých prípadoch podnecuje opúšťanie kuriálnych majetkov a unikanie od ťaživých finančných záväzkov. Správy o procese rozkladu kuriálneho stavu nám poskytujú početné ustanovenia legislatívnych prameňov, prostredníctvom ktorých sa imperiálna správa pokúšala reagovať na tieto krízové javy. Neskoroantické právne kódexy sú plné nariadení, ktoré sa snažia vyrovnať s útekmi občanov a čoraz častejším opúšťaním mestských rád.⁶⁵ Rozklad municipálnej správy sa prejavuje nielen v kvantitatívnom úbytku dekurionov, ale aj v nedostatku adekvátnych záujemcov o verejnú službu. Na základe citácie právnika Callistrata z prelomu 2. a 3. storočia sa napríklad dozvedáme, že dvere mestských rád sa otvárajú aj dovedty neakceptovaným obchodníkom, remeselníkom a celkovo tým, ktorí nie sú vnímaní ako *virii honesti*.⁶⁶ Prijímanie osôb plebejského pôvodu medzi dekurionov je spomínané pomerne zriedkavo, napríklad v prípade snahy cisára Juliána revitalizovať mestské rady.⁶⁷ V roku 415 západorímsky cisár Honorius ustanovil, že tí, ktorí nie sú členmi žiadneho spolku (*corporis societati*), majú byť zaradení do radov *curiae* alebo *collegia* v ich meste.⁶⁸ Valentinian III. v roku 439 oprávnil včleniť všetky osoby da-

⁶³ JONES, ref. 29, s. 736.

⁶⁴ GIZEWSKI – CAMPBELL, ref. 6, dostupné na internete <http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e312510>. First published online: 2006; ABBOT, ref. 3, s. 197 – 198.

⁶⁵ Napríklad len cisárske nariadenia od r. 319 do r. 370: Codex Theodosianus XII. 1.6; 11; 13; 22; 24; 25; 40; 43; 49; 63 etc.

⁶⁶ Digesta. 50,2,12; BEDNAŘÍKOVÁ – MELOUNOVÁ, ref. 56, s. 19.

⁶⁷ Codex Theodosianus. XII. 1. 53, 362: „placuit etiam designare, quae corpora sint, in quibus nominationis iuste sollemnitas exercetur. Decurionum enim filios necdum curiae mancipatos et plebeios eiusdem oppidi cives, quos ad decurionum subeunda munera splendor fortuna subvexit, licet nominare sollemniter.“

⁶⁸ Codex Theodosianus. XII. 1.179, 415.

ného civitas, ktorých majetok prekročil hranicu 300 solidov do kuriálneho stavu.⁶⁹

Obdobné zásahy imperiálnej legislatívy, regulujúce a upravujúce municipálne práva neskoroantických miest, sú charakteristickým prejavom zmien v postavení kuriálov. Spomedzi snáh ústrednej moci reagovať na oslabené pozície mestských rád, treba zdôrazniť ešte dôležitú skutočnosť. Centrálna vláda na krízový vývoj reagovala tiež prenosom municipálnych právomocí na imperiálnych, respektíve provinčných úradníkov a splnomocnencov. Reorganizácia municipálnej správy od 3. storočia smerovala k ochabovaniu samosprávnych pozícií jednotlivých civitates. Legislatívne a súdne právomoci vo veľkom prechádzali do rúk centrálnych autorít. Cisárom menovaní splnomocnenci, miestodržiteľia či špeciálni zmocnenci postupne ovládli kontrolu komunálnych výdavkov a hospodárenia. Prakticky od čias Trajána začali mať mnohé mestá problémy so spravovaním zdrojov či s poklesom finančných príjmov, na čo imperiálna vláda reagovala vysielaním špeciálnych úradníkov, ktorých cieľom bolo preskúmať a regulovať metódy mestského hospodárenia.⁷⁰

Prax vysielania imperiálnych kontrolórov minimálne od 3. storočia narúšala tradičnú mestskú samosprávu. Dotyční splnomocnenci, podobne ako provinční správcovia, získali výrazne právomoci, a to práve na úkor mestskej rady. Cisár dosadzoval úradníkov *curatores civitatis*, ktorých úlohou bol dozor nad komunálnymi financiami a hospodárením priamo do systému municipálnej správy. Constantin I. zaviedol funkciu akéhosi ochrancu mestských obyvateľov *defensor civitatis*, ktorá sa za vlády Valentiniana I. a Valenta rozšírila o úrad *defensor plebis*. Tieto nové úrady mali na starosti obranu záujmov mesta ako celku, často aj proti krivdám mestských elít, pričom prebrali aj časť právomocí lokálnych magistrátov.⁷¹ Úrad defensora nadobudol časom takú prestíž, že postupne úplne zatienil ostatné mestské authority a v niektorých civitates bol na začiatku 5. storočia jediným mestským magistrátom.⁷²

Môžeme teda zhrnúť, že socio-politická pozícia tradičných elít, spravujúcich rímske mestá, je v neskorej antike výrazne oslabovaná.

⁶⁹ Codex Theodosianus. Val. III, Novellae §4, 439.

⁷⁰ ABBOT, ref. 3, s. 200 – 201.

⁷¹ BEDNAŘÍKOVÁ – MELOUNOVÁ, ref. 56, s. 50.

⁷² ABBOT, ref. 3, s. 201.

Predovšetkým došlo k ohrozeniu význačnej pozície kuriálov ako lokálnych aristokratov a postupnej strate ich prominentného postavenia v rámci municipálnej správy. K tomu došlo dvoma spôsobmi. Po prvé, od 3. storočia imperiálne úrady vyžadovali od civitates omnoho väčšie množstvo odvodov, než tomu bolo za raného cisárstva. Toto presmerovanie peňažných prostriedkov v prospech cisárskych inštitúcií sa realizuje nielen prostredníctvom zvýšenia daňových povinností, ale aj priamou konfiškáciou mestských príjmov dekurionov. Po druhé, cisári 3. a 4. storočia výrazne rozširujú imperiálnu moc a dozor nad sieťou civitates. To sa týka na jednej strane zavedenia praxe špeciálnych cisárskych splnomocnencov, priamo zasahujúcich do tradičnejestskej samosprávy, a na druhej strane ustanovenia nového administratívneho systému diecéz a prefektúr. Vzniká množstvo menších provincií a noví provinční správcovia ako realizátori imperiálnej moci vykonávali omnoho pevnejšiu kontrolu nad civitates a ich kuriami, než guvernéri za principátu.⁷³

Tieto stručne načrtnuté faktory boli do značnej miery spúšťačom zmien, ktoré postihli mestá v neskorších storočiach. Načrtnuté premeny politického a sociálneho systému predstavujú významný odklon od klasickej správy Rímskej ríše v ranom cisárstve. Vývin počas krízy 3. storočia, pokračujúci v období dominátu, viedol k reorganizácii niektorých štruktúr, pričom mnohé ťažkosti pretrvávali počas celého obdobia neskorej antiky. Napriek tomu môžeme konštatovať, že nedošlo k fundamentálnej zmene sociálneho či politického systému a tradičné prvky a zákonitosti rímskeho štátu pretrvávali nielen do mocenského kolapsu na západe, ale aj v oblastiach ovládaných barbarmi. Rímska spoločnosť preukázala počas 4. a 5. storočia pozoruhodnú schopnosť zachovať tradičný sociálny rád, a to aj pod barbarským tlakom.⁷⁴

Krízový vývoj, ktorý postihol municipálnu správu, ešte neznamená zánik systému rímskej organizácie provinčných území riadenej prostredníctvom mestských elít. Lokálne *curiae* jednoznačne strácali pôvodné dominantné postavenie a stavestskej aristokracie *ordo decuriones* politicky, spoločensky i ekonomicky upadal. Rozpadom

⁷³ WARD-PERKINS, ref. 10, s. 375.; JONES, ref. 29, s. 757–759.

⁷⁴ ALFÖLDY, Géza. *Difficillima Tempora: Urban Life, Inscriptions and Mentality in Late Antique Rome*. In BURNS, Thomas S. – EADIE, John W. (ed.). *Urban Centers and Rural Contexts in Late Antiquity*. East Lansing: Michigan State University Press, 2001, s. 4.

cisárstva na západe došlo k faktickému zániku rímskej municipálnej správy. Avšak rímske mesto i administratívny systém *civitates* definitívne nezanikol. Taktiež nemožno hovoriť ani o celkovom zániku rímskych mestských elít. Mestskí kuriali, síce v už zmenených podmienkach barbarskej vlády, ale ešte po dlhú dobu plnia časť pôvodných funkcií komunálnych úradníkov.⁷⁵ V nasledujúcom texte sa pokúsim podložiť tieto tvrdenia a postihnúť uvedenú premenu post-rímskeho mesta v 5. až 7. storočí a to na príklade vybraných provinčných regiónov západnej časti ríše. Osou výkladu budú dva kľúčové procesy transformácie rímskeho sveta, a teda rozhodujúce udomácnenie kresťanstva a rastúci úspech barbarského živlu.

Provinciálne mestá na post-rímskom Západe

V súčasnosti je nemožné viesť akýkoľvek výklad premeny rímskych miest bez zohľadnenia archeologického výskumu. Výsledky práce archeológov a interpretácia nálezového materiálu tvoria gro moderného výskumu neskorootantických urbánnych dejín.⁷⁶ Pri snahe preukázať kontinuitu alebo diskontinuitu v existencii a úlohe miest medzi antikou a raným stredovekom už nestačí využívať iba tradičné pramene ako legislatívne texty, epigrafické pamiatky, papyrologické zdroje či mince.⁷⁷ Písomné zdroje sú neoceniteľné pri výskume administratívnych funkcií miest či sociálnych dejín, ako je tomu v prípade procesu oslabovania kuriálnych elít. Kritéria uplatňované pri analýze sociálnej a politickej situácie miest na sklonku antiky však vychádzajú z obdobného legislatívneho konceptu, aký som načrtoval v prvej kapitole.⁷⁸ Municipálna správa tak reflektuje predovšetkým právny status miest a vychádza z rímskeho chápania *civitates* ako teritoriálnej administratívnej jednotky s hlavným mestom a príslušnými sídlami. Na základe

⁷⁵ CAMERON – WARD-PERKINS – WHITBY, ref. 25, s. 207.

⁷⁶ Pozri: LAVAN, ref. 20, s. 10–12.; BROGILO, Gian Petro – WARD-PERKINS, Bryan (ed.). *The Idea and Ideal of the town between Late antiquity and the Early Middle Ages*. Leiden: Brill, 2003, s. 247–249.

⁷⁷ Opomínanie archeologického materiálu pri interpretovaní premeny neskorootantických miest je charakteristické pre syntetické práce: JONES, ref. 29, 772 s. a LIEBESCHUETZ, ref. 14, 479 s. Ku kritike Jonesovej metodológie, ktorú aplikuje aj Liebeschuetz, pozri: LAVAN, ref. 33, s. 177–178. K náčrtu moderných metodologických východísk, akcentujúcich regionálny archeologický výskum a interpretáciu analogických dát pozri: LAVAN, ref. 20, s. 243–245.

⁷⁸ Pozri: HARVÁT, ref. 4. s. 12–17.

tejto optiky sa kladie primárny dôraz práve na hlavné mesta *civitates* a na fungovanie samosprávy ako hlavného ukazovateľa urbánnych zmien. Pre celistvejší obraz je však nevyhnutné porovnávať výsledky historickej textovej analýzy s archeologickými dátami. Pokúsim sa ukázať, že na Západe v období prechodu a vzniku nových mocenských útvarov klasické rímske právne vymedzenie mesta stratilo na význame, čo však ešte zákonite nespustilo proces zániku miest ako takých.

Zmenené podmienky barbarskej vlády spôsobili zánik provinčného systému a vznik nových teritoriálnych jednotiek. Noví vládcovia sa pokúšali kontrolovať vládu nad mestami, a to najmä prostredníctvom menovania miestodržiteľov *comites civitatis*. Výkon tejto funkcie vo viacerých post-rímskych „germánskych kráľovstvách“ svedčí v prospech kontinuity mestského systému. Je diskutabilné, do akej miery dokázali barbarskí panovníci uplatňovať nad mestami porovnateľnú politickú kontrolu ako rímski cisári. Mnohí splnomocnenci *comites* totiž boli lokálnymi magnátmi s významným spoločenským a mocenským vplyvom. V konečnom dôsledku je dosť možné, že mnohé mestá disponovali počas 6. storočia väčšou mierou nezávislosti od centrálnej vlády než v období oslabeného samosprávneho postavenia od Diokleciánovej vlády.⁷⁹ Na príklade vybraných oblastí sa budem snažiť ozrejmiť zaužívané tvrdenie, že rímske mestá na západe pretrvávali a pokračovali vo vývoji predovšetkým pri stredomorskom pobreží a severnej Itálii, kým v hraničných oblastiach ako severná Galia, Británia i Panónia prebehol úpadok a diskontinuitný vývoj.⁸⁰

Británia

Rímske mestá v Británii vznikali v dôsledku vojenského obsadenia južnej a strednej časti ostrova v polovici 1. storočia n. l., kedy bola sformovaná *Provincia Britannia*. Prvé rímske mestá na tomto území vznikali predovšetkým v dôsledku vojenskej kolonizácie, najčastejšie v okolí táborov légii. Municipálne práva získavajú vo veľkom až od 2. sto-

⁷⁹ CAMERON – WARD-PERKINS – WHITBY, ref. 25, s. 208 – 209.

⁸⁰ Pozri: LIEBESCHUETZ, J. H. W.G. The End of The Ancient City. In RICH, John (ed.). The City in Late Antiquity. London: Routledge, 1992, s. 9 – 10.; ŠTEPÁNEK, ref. 18, s. 146.

ročia.⁸¹ Rozsah rímskej teritoriálnej správy založenej na *civitates* je pomerne problematické presnejšie určiť, keďže reálny dosah uplatňovania imperiálnej autority na získaných územiach nie je celkom jasné zistiteľný. Je otázne, do akej miery dokázali Rimania nahradiť pôvodné sociálne štruktúry vlastnými inštitúciami a importom právnych a kultúrnych foriem stredomorského prostredia. Najviac romanizované oblasti ležali v južnej a juhovýchodnej časti ostrova, kým smerom na sever intenzita rímskych socio-kultúrnych vplyvov strácala na sile.⁸²

Napriek periférnosti najsevernejšej provincie impéria a rezíduám pôvodného, prevažne keltského prostredia, si model rímskeho mesta našiel pevné miesto v územnej organizácii i spoločenskom živote rímskej Británie. Municipálna správa územných celkov *civitates* bola aplikovaná na sídla mestského i vidieckeho typu, pričom provinčným centrom a najväčším mestom bol Londýn, ktorý nepatril pod žiadne *civitas*. Rímske *Londinium* nadobudlo význačné postavenie pravdepodobne vďaka funkcii obchodného a remeselného centra a v neskoroantickom období slúžilo ako centrálné mesto diecézy Británie.⁸³ Grécky geograf Claudius Ptolemaius, píšuci v 2. storočí n. l., vyratúva celkovo 53 miest na území celého ostrova, ktoré majú predstavovať kmeňové sídla.⁸⁴ Pri kategorizácii miest rímskej Británie pretrváva určitá nejednotnosť, kedy sa stretávame nielen s klasickými mestami plniami administratívne funkcie v rámci municipálnej správy, ale tiež s menšími mestami (*small towns*), ktoré síce nedisponujú legálnym statusom plnoprávneho mesta, ale napriek tomu z hľadiska urbanizmu ide do určitej miery o mestské sídla.⁸⁵

⁸¹ BEVAN, James O. *The Towns of Roman Britain*. London: Chapman & Hall, 1917, s. 7–12.; REECE, Richard. *The end of the city in Roman Britain*. In RICH, John (ed.). *The City in Late Antiquity*. London: Routledge, 1992, s. 136–137.

⁸² REID, ref. 3, s. 223.

⁸³ REECE, ref. 81, s. 136.

⁸⁴ CLAUDIUS PTOLEMAEUS. *Geographica*. II, 2.; BEVAN, ref. 81, s. 7.

⁸⁵ LOSEBY, Simon T. *Power and towns in late Roman Britain and early Anglo-Saxon England*. In RIPOLL, Gisela – GURT, Josep M. (ed.). *Sedes regiae* (ann. 400–800), Barcelona: RM Rivista, 2000, s. 321–322.; Archeológ Richard Reece bagatelizuje význam municipálneho právneho statusu pri posudzovaní neskoroantických miest. Podľa jeho názoru, mesto robí mestom skôr hustota a početnosť osídlenia, rozloha a zástavba sídelného priestoru. Administratívne funkcie nepovažuje

V tomto zmysle je charakteristický príklad mesta *Eboracum* (dnešný York). Pôvodne vojenský tábor, založený r. 71 n. l., nadobudol status kolónie až počiatkom 3. storočia, kedy bol cisárom S. Severom ustanovený za hlavné mesto provincie *Britania inferior*.⁸⁶ S rastom významu *civitates Eboracum* prišiel aj vzostup menších lokálnych sídel v jeho teritóriu, a to na mieste dnešného Aldborough, Maltonu a Shiptonthorpe. Išlo o urbánne sídla obmedzeného regionálneho významu, neschopné úplnej hospodárskej sebestačnosti a bez výraznejších administratívnych funkcií, ťažiacie najmä s väzieb s hlavným mestom *civitas*.⁸⁷ Tieto menšie mestá však v post-rímskom období strácajú na význame a iba málo z nich hrá významnejšiu úlohu v anglosaskej správe.⁸⁸

Transformáciu rímskych miest v Británii možno zaradiť do dvoch fáz. V prvom rade dochádza k zmene v klasických urbánnych prvkoch od 3. storočia a v druhom rade k výraznému zlomu po zániku rímskej správy od 5. storočia.

Neskoroantické mestá v Británii prechádzajú zmenami, ktoré vyplývajú z odlišných podmienok a iného vývoja ako na kontinente. Jednou z odlišností je napríklad výstavba mestských hradieb. Tieto mestá už koncom 2. storočia budujú fortifikácie, pričom, na rozdiel od napr. galských miest, obkolesujú väčšiu plochu aj s príľahlým predmestím *suburbium*. Okrem toho, vo viacerých prípadoch išlo o násypy, ktoré boli až v priebehu 3. storočia prebudované na kamenné hradby. Ďalším špecifikom vývoja 3. storočia je archeologicky zistená výstavba rozsiahlejších, prestížnejších obytných budov (*domus*) na mieste niekdajších kompaktnějších a menších činžových domov *insulae*. Skutočne väčšie mestské domy sa objavujú až okolo r. 250. Rozloha ani stavebná činnosť rímskych miest v tomto období sa nezmenšovala ani neutrácala na kvalite, len vykazovala odlišné tendencie.⁸⁹

za rozhodujúce, keďže podľa neho aj niektoré menšie mestá mohli plniť určité správne úlohy v rámci *civitates*. REECE, ref. 81, s. 137–140.

⁸⁶ BEVAN, ref. 81, s. 56.

⁸⁷ ROSKAMS, Steve. Urban Transition in Early Medieval Britain: The Case of York. 262–289. In CHRISTIE, Neil – LOSEBY, Simon T. (ed.). Towns in Transition: Urban Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages. Aldershot: Scolar Press, 1996, s. 274–276.; Aldborough uvádza aj J. Bevan v prehľade miest rímskej Británie. BEVAN, ref. 81, s. 19.

⁸⁸ REECE, ref. 81, s. 139.

⁸⁹ FRERE, Sheppard. The cities of Britain in the crisis of the third century. In *Revue archéologique de Picardie*, 1984, n 3–4, Dostupné na internete <<http://www>.

Istým náznakom sociálnych zmien 3. storočia je aj transformácia verejného priestoru, zistená v mestách Silchester a Wroxeter. V oboch mestách došlo k novému využitiu okolia fóra, kde priestory niekdajších bazilík začali byť v neskoršom období preukázateľne využívané ako dielne kovotepcov a oceliarov.⁹⁰ Táto skutočnosť naznačuje, že rané formy politickej správy mohli byť v tomto období čiastočne pozmenené, čo viedlo k opúšťaniu priestoru bazilík. K modernizácii hradieb niekedy počiatkom 3. storočia došlo aj v Eboracu, taktiež pozorujeme paralelný presun baziliky do inej lokality ako aj reorganizáciu priestoru v rámci mesta.⁹¹ Je možné predpokladať, že v tejto dobe došlo k sociálnym presunom v dôsledku spájania pôvodnej vojenskej pevnosti s civilným osídlením *canabae*, čo sa následne odrazilo na zmene verejného priestoru. Transformáciu miest v 3. storočí nemožno chápať ako kvalitatívny pokles miest. Pozorujeme však odklon od klasických vzorov. Ide skôr o zmenu charakteru miest a ich adaptáciu na zmenené sociálne a ekonomické podmienky, pričom vidíme aj náznaky modifikácie pôvodných administratívnych vzorov.⁹²

Zásadný bod obratu v dovtedajšom vývoji miest predstavuje počiatok 5. storočia, kedy došlo k rozpadu municipálnej správy v Británii. V roku 410 sa imperiálna vláda vzdala celého ostrova a rímsky aparát sa odsťahoval späť na kontinent.⁹³ Rímsku éru nahradilo v historiografii obdobie post-rímskej Británie, charakteristické návratom vplyvu predrímskeho „Britónskeho“ živilu a nasledované anglosaským záborom.⁹⁴ Na základe dostupných literárnych prameňov nie je

persee.fr/doc/pica_0752-5656_1984_num_3_1_1445>, s. 240–241.; LOESBY, Simon T. Reflections on urban space: streets through time. In MÉNDEZ Carmen E. – GASPARRI, Stefano. (ed.). Le trasformazioni dello spazio urbano nell'alto medioevo (secoli V-VIII). Città mediterranee a confronto. Firenze: Firenze University Press, 2011, s. 119.

⁹⁰ FRERE, ref. 89, s. 243–44.

⁹¹ ROSKAMS, ref. 87, s. 276–277.

⁹² FRERE, ref. 89, s. 244.; LOESBY, ref. 85, s. 236–237.

⁹³ ZOSIMUS, Historia nova. VI. 5.

⁹⁴ Termínu „post-Roman“ v anglosaskej spisbe chronologicky predchádza pomocný termín „sub-Roman“, zdôrazňujúci predovšetkým odlišnú materiálnu kultúru obdobia od začiatku 5. do konca 6. storočia. Z historického hľadiska je táto fáza vymedzená koncom imperiálnej vlády v r. 410 a založením arcibiskupstva v Canterbury sv. Augustínom v r. 597. Označenie „post-Roman“ je v podstate používané pre rovnaké obdobie, avšak bez zohľadnenia archeologického kontextu. Pozri: COLLINS, Roger. The Western Kingdoms. In. CAMERON – WARD-PERKINS –

jednoduché určiť stupeň rozvratu alebo kontinuity v mestskom živote.⁹⁵ Pre územie Británie nie je otázkou, do akej miery dokázali rímske mestá prežiť ako centrá politickej a cirkevnej autority, ale či vôbec niektoré mestá pretrvali v nových mocenských podmienkach. Nejde teda ani tak o to, či konkrétne mestá mohli v 5. až 7. storočí plniť časť politických a správnych funkcií z rímskeho obdobia, ale či vôbec koncept mesta má význam pre anglo-saský štátny útvar.

V prospech diskontinuity rímskych miest nesvedčí len skutočnosť konca rímskej administratívnej správy. Dokonca je možné predpokladať určité prejavy kvantitatívneho poklesu mestského života už v priebehu 4. storočia, kedy je zistený úbytok hustoty mestského osídlenia. V protiklade k tomu je možné sledovať nárast počtu menších miest, čo môže vypovedať o čiastočnej ruralizácii či „deromanizácii“, ktorá sa prejavuje práve narastajúcim zmenšovaním mestského priestoru. Napriek pretrvávajúcemu významu starších *civitates* predstavovalo rozmedzie rokov 250 – 450 n. l. úpadok politického významu mestských sídel.⁹⁶ Strata významu a v niektorých prípadoch až miznutie miest dosahovalo vrchol v druhej polovici 4. storočia. Úpadok miest v tomto období súvisí aj s obmedzenou rolou kresťanstva v Británii, ktoré si tu nestihlo vybudovať pevnejšie postavenie a kresťanské inštitúcie biskupstiev či kláštorov nedokázali efektívne rozvíjať mestský život tak, ako tomu bolo napr. v Galii.⁹⁷ Istý rozklad urbánnych štruktúr tak prebehol ešte pred koncom rímskej správy a rozhodnutie imperiálnej vlády opustiť Britániu zrejme vyplýva aj z nepriaznivého lokálneho vývoja, neumožňujúceho naďalej efektívne spravovať provinciálne

WHITBY, ref. 25, s. 132 – 134. Termín post-rímsky používam v štúdiu všeobecnejšie pre oblasť rímskeho západu, kde dochádzalo k formovaniu barbarských kráľovstiev.

⁹⁵ Pre územie Británie nemáme písomné správy, ktoré by sa bližšie venovali mestám tak, ako pre oblasť Galie napr. Ausonius, Sidonius Apollinaris a Gregor z Tours. Dielo Gildasa nie je v tomto smere príliš nápomocné. Ostávajú nám hlavne dve nie príliš jasné pasáže zo Zosima. Prvá pojednáva o akomsi pokuse časti obyvateľstva o nezávislú organizáciu v protiklade k rímskej municipálnej správe. Druhá, známejšia pasáž hovorí o správe cisára Honorio z r. 410, v ktorej radí britským poleis, aby sa voči invázii severných kmeňov bránili na vlastnú päsť. ZOSIMUS, *Historia nova*. VI. 5. 3; VI. 10. 2. Okrem skromných správ z 5. a 6. storočia existuje ešte niekoľko zmienok z neskoršej, tzv. Anglo-saskej kroniky, čiastočne vypovedajúcich o situácii miest pod anglosaskou mocou. K tomu: LOESBY, ref. 85, s. 329 – 330.

⁹⁶ REECE, ref. 81, s. 141 – 142.

⁹⁷ LIEBESCHUETZ, ref. 14, s. 76.

teritórium.⁹⁸ Začiatkom 5. storočia, po odchode rímskych elít a vojsk z ostrova, prestala fungovať aj municipálnej správa. Mestá však rozhodne nezanikli ani neboli vyľudnené. Pôvodné, menej či viacej romanizované obyvateľstvo, ktoré ostalo v bývalej provincii, nepochybne stále využívalo rímsku infraštruktúru čiže aj mestá.⁹⁹ Práve v momente straty rímskej kontroly nad Britániou nastal aj zrejmy kvalitatívny úpadok miest.

Dovtedajší urbánny vývoj bol charakterizovaný určitou premenou miest a následným kvalitatívnym vrcholom okolo polovice 3. storočia, pričom neskôr v sebe niesol prvky postupného úpadku, ktorý bol dovršený v období po roku 410. Tieto vývojové tendencie odráža aj archeologický materiál. Rímske stratigrafické vrstvy nevykazujú kontinuitu do nástupu anglosaského materiálu, ale indikujú skôr zlom než plynulý prechod; rímsky horizont zaniká, nastupuje tzv. sub-rímske obdobie, ktoré neskôr striedajú nálezy anglosaského okruhu.¹⁰⁰

Pre vývoj miest v Británii počas prechodného obdobia neskorej antiky je typický ich rozklad a zánik. Rozpad municipálnej správy a následné mocenské vákuum po r. 410 nepodnietili ďalší vývoj rímskych centier. Naopak, príchod germánskych kmeňov ešte viacej destabilizoval oslabenú mestskú sieť. Kolaps rímskych municipalít spôsobil, že anglosaskí vodcovia nenadviazali na predošlý mestský systém, ale postupne bol sformovaný už nový koncept mesta. Niektoré centrá ako *Eboracum* a *Londinium* síce kontinuálne zastávali významné postavenie a to aj v čase príchodu kresťanskej misie sv. Augustina na konci 6. storočia, kedy bola ustanovená nová cirkevná správa so sídlom

⁹⁸ COLLINS, Roger. Evropa raného stredoveku (300–1000). Praha: Vyšehrad, 2005, s. 183–184.

⁹⁹ Gildasov neskorší, a síce nie príliš spoľahlivý popis situácie 5. storočia nesie pravdepodobné svedectvo o pretrvávajúcej úlohe miest ako mocenských centier a strategických pevností. Obyvateľstvo podľa Gildasa opúšťalo mestá skupinovo až pod tlakom nepriateľskej hrozby, kedy mali hľadať bezpečnejšie útočisko v neobývanej krajine. GILDAS. De Excidio et Conquestu Britanniae. II. 18–19.

¹⁰⁰ REECE, ref. 81, s. 142–143. Zlom v archeologickom materiáli reprezentuje vrstva tzv. čiernej pôdy (black earth), ktorá predstavuje zánikový horizont. „Čierna pôda“ je prítomná v nálezových situáciách viacerých mestských lokalít rímskeho západu, pričom v niektorých prípadoch jej interpretácia nie je celkom jednotná. Pozri: WARD-PERKINS, ref. 49, s. 160–161., a por.: HALSALL, Guy. Towns, Societies and Ideas: The Not-so-strange Case of Late Roman and Early Merovingian Metz. In CHRISTIE – LOSEBY, ref. 87, s. 246.

v Canterbury.¹⁰¹ Nová cirkevná administratíva čiastočne nadviazala na teritoriálny systém *civitates*, avšak nie v takom rozsahu, ako tomu bolo v barbarských kráľovstvách na kontinente. Post-rímske mestá v Británii preto charakterizuje skôr diskontinuita a prerušený vývoj.

Galia

Oblasť rímskej Galie, zahrňujúca viacero provincií, disponovala pomerne rozvinutou sieťou mestských sídel. Galské *civitates* boli v porovnaní s inými časťami rímskeho západu situované pomerne pravidelne, bez väčších regionálnych disproporcií, pričom napríklad oblasť Galie Narbonskej dosahovala vysoký stupeň hustoty mestského osídlenia aj v rámci celého impéria. Stupeň urbanizmu, a teda aj romanizácie, bol preto na podstatne vyššej úrovni ako v Británii. Adrian Verhulst rozlišuje v prostredí severnej a strednej časti Galie 4 fázy vývoja miest počas rímskej nadvlády. Pre tento text je podstatná iba posledná, neskoroantická fáza, ktorú vymedzuje približne od r. 260/84 do polovice 5. storočia.¹⁰²

Neskoro antické mestá Galie postihol rovnaký proces transformácie, ktorý sa s mierne odlišnou časovou postupnosťou šírili celým územím Rímskej ríše. Klasický model mesta s jeho charakteristickou architektúrou a politickou organizáciou zjednocujúcou vidiecke oblasti s mestským jadrom *civitas* a s lokálnymi reprezentantmi v podobe *curiae*, všetky tieto stredomorské vzory najneskôr v 3. storočí prešli určitou zmenou.

Ako prvé treba spomenúť modifikáciu fortifikačného systému miest. Vo väčšine prípadov je doložené budovanie nových hradieb, ktoré však obkolesujú výrazne menšie územie než v ranom cisárstve, čo vedie ku zvýšenej koncentrácii časti obyvateľstva *extra muros*. Napríklad mesto *Burdigala* (Bordeaux) dosahuje rozlohu územia v rámci hradieb 32 ha, čo tvorilo približne iba štvrtinu celkovej rozlohy mesta v ranom cisárstve. Ďalej mestá *Avaricum Biturigum* (Bourges) iba 22 ha (oproti skorším 100 ha), *Lugdunum* (Lyon) 21 ha (za principátu 65 ha), *Vienna* (Vienne) okolo 20 ha (predtým 100 ha), *Augustodunum* (Autun) 12 ha (oproti 180!), atď.¹⁰³ Nakoľko sa táto skutočnosť odrážala

¹⁰¹ LOESBY, ref. 85, s. 366 – 367.; ROSKAMS, ref. 87, s. 284.

¹⁰² VERHULST, Adriaan. *The Rise of Cities in North-West Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, s. 16.

¹⁰³ LIEBESCHUETZ, ref. 14, s. 84.

na veľkosti populácie, nie je preukázateľne zistiteľné, avšak výstavba hradieb okolo menšieho územia mala pravdepodobný súvis s čiastočnou ruralizáciou i určitou koncentráciou verejného priestoru a sociálnymi zmenami týkajúcimi sa nielen elít, ale i presunu ekonomických odbytísk a výrobných centier.¹⁰⁴ Taktiež treba zohľadniť sociálny a ideologický aspekt vzťahujúcej sa cirkvi a formovanie špecifického kresťanského spoločenstva.¹⁰⁵ Skutočnosť, že množstvo budov, dokonca aj verejného významu (amfiteátre, kostoly a baziliky), zostávala v priestore mimo opevnenia, nenasvedčuje, že menšie územie vymedzené novými hradbami zákonite implikuje zmenšenie populácie.

Christianizácia a silnejúci vplyv cirkevných autorít sa výraznejšie prejavil na raste počtu kostolov. Kresťanské sakrálne stavby postupne nahrádzali nielen pohanské chrámy, ale klasická monumentalita verejných stavieb bola vystriedaná veľkoleposťou cirkevnej architektúry.¹⁰⁶ Zmenená topografia neskoroantických galských miest signalizuje určitú zmenu v ich funkcii. Mestá sa postupne stávali náboženskými centrami a pevnosťami, rezidenciami imperiálnych úradníkov *comes*. Hradby obkolesujúce zmenšený priestor neskoro antických miest tvoria akýsi predstupeň opevnených citadel, ktoré v niektorých prípadoch (Cambrai, Arelate) poslúžia ako základ neskorších stredovekých miest.¹⁰⁷

Zásadnejšia transformácia galských miest súvisela s reálnym zaníkaním rímskej municipálnej správy a definitívnym zaujatím územia germánskymi barbarmi. Nepochybne aj politické a vojenské otrasy 5. storočia mali v niektorých prípadoch za následok rozvrat miest. Tak tomu bolo napríklad v prípade hunského vpádu do galských provincií, kedy boli Attilom dobyté mnohé mestá (*plurimae civitates effractae*),

¹⁰⁴ LOESBY, Simon T. Arles in Late Antiquity: Gallula Roma Arelas and Urbs Genesii. In CHRISTIE – LOSEBY, ref. 87, s. 52–54.; HALSALL, ref. 100, s. 242–243.; WARD-PERKINS, ref. 10, s. 408.

¹⁰⁵ LIEBESCHUETZ, ref. 14, s. 83–84.; YOUNG, Bailey K. Autun and the Civitas Aeduorum: Maintaining and Transforming a Regional Identity in Late Antiquity. In BURNS, Thomas S. – EADIE, John W. (ed.). Urban Centers and Rural Contexts in Late Antiquity. East Lansing: Michigan State University Press, 2001, s. 31–36.

¹⁰⁶ LIEBESCHUETZ, ref. 14, s. 85.

¹⁰⁷ VERHULST, ref. 102, s. 17.

pričom v okolí podmaneného mesta Metz sa podľa kronikára Hydatia mala odohrať aj rozhodujúca bitka z r. 451.¹⁰⁸

Prípád Metz je o to zaujímavejší, že z archeologického hľadiska predstavuje dobytie mesta Attilom zjavný problém. Materiálne dôkazy nasvedčujú, že Metz prechádzalo medzi rokmi 400–560 obdobím úpadku a v dobe hunského záboru pravdepodobne nešlo o prosperujúce a významné mesto. Keďže od druhej polovice 6. storočia Metz získalo pozíciu rezidenčného sídla Merovejovcov, vyvstáva tu jasný problém diskontinuity. Čo viedlo franských Merovejovcov, aby si zvolili za centrum Austrázie mesto, ktoré podľa archeologických zistení nepatrilo medzi príliš rozsiahle a z hľadiska osídlenia zjavne stagnovalo? Je pravdepodobné, že pokles významu mesta začiatkom 5. storočia súvisel s rozpadom sekulárnych mocenských štruktúr, kedy došlo aj k strate kontroly nad menšími obcami vlastného *civitas*.¹⁰⁹ Guy Halsall presvedčivo dôvodí, že s poklesom postavenia mestských reprezentantov rímskej správy došlo k nahradzovaniu chýbajúcej autority náboženskými predstaviteľmi. Tradičné administratívne funkcie boli postupne zatláčané na druhú koľaj a význačným nositeľom lokálnej autority sa stala cirkev. Kresťanskí reprezentanti začali voľne suplovať obmedzenú municipálnu správu. Christianizácia mestského prostredia sa v prípade Metz preukazovala aj nárastom budovania kostolov a s tým spojeného pochovávaní v ich blízkosti. Metz sa tak v období určitého regresu rokov 400–560 sformovalo do podoby význačného náboženského centra, ktoré bolo následne franskými Merovejovcami využité ako exponované stredisko pre uplatňovanie politického vplyvu v rámci nového štátu.¹¹⁰

Vo vývoji miest od 5. do 7. storočia teda pozorujeme dva zásadné faktory. Zjednodušene povedané, ide o barbarizáciu mestskej správy a christianizáciu verejného priestoru. Počas zlomového obdobia sťahovania národov došlo k zintenzívneniu prenikania nových politických zvyklostí a udomácnovaniu nových kultúrnych vzorov. Dôležitým momentom je transpozícia pôvodne nerímskych, cudzích foriem

¹⁰⁸ HYDATIUS, *Chronicon*. 150: „gens Hunorum pace rupta depraedatur provincias Galliarum. Plurimae civitates effractae (in campis Catalaunicis) haud longe de civitate, quam effregerant, Mettis,...“. Por. GREGORIUS TURONENSIS. *Historiae Francorum libri decem*, II, 6.; PROSPER, *Epitoma Chronicon*, s.a. 451

¹⁰⁹ HALSALL, ref. 100, s. 249–250.

¹¹⁰ HALSALL, ref. 100, s. 250–256.

správy a odlišná podoba uplatňovania regionálnej lojality než tomu bolo počas obdobia tradičnej municipálnej správy.

Pre ilustráciu poslúži príklad *civitas Aeduorum* s centrálnym mestom Augustodunum (Autun). Po rozpade rímskej moci nad galskými provinciami bolo *civitas* do r. 530 súčasťou Burgundského kráľovstva. Augustodunum si podržalo dôležité postavenie a teritórium rímskeho *civitas* bolo plynule začlenené do nových administratívnych štruktúr burgundského územia. Franské podmanenie burgundského panstva viedlo k novému politickému a teritoriálnemu rozdeleniu. Merovejovskí kráľi si rozdelili územie niekdajšieho *civitas*; Theodobert získal mesto Autun a Childebert zabral menšie južnejšie mesto Mâcon. V tomto momente zaniká teritoriálna celistvosť rímskeho administratívneho obvodu *civitas*, keďže Merovejovci aplikujú vlastný systém správy, už nezohľadňujúci neskoroantické členenie. Novým reprezentantom mestskej samosprávy sa neformálne stali náboženský predstavitelia; Mâcon bol už od 5. storočia sídlom kláštora a Autun bol napriek absencii biskupstva významným cirkevným strediskom Burgundska a sídlom viacerých synod. Zmenila sa aj mestská identita, vychádzajúca z imperiálnej správy a regionálneho galorímskeho svojrázu, ktorá bola transformovaná a čiastočne nahradená príslušnosťou k lokálnej kresťanskej komunite.¹¹¹

Barbarské invázie z 5. storočia sa najsilnejšie prejavili na mestách severnej Galie a oblasti Porýnia. Kým mestá Akvitánie a centrálnej Galie, napriek predpokladanému populačnému a územnému poklesu, zostali administratívnymi centrami aj za Merovejovcov, situácia na severe bola menej priaznivá. Usadzovanie Frankov v oblastiach severovýchodnej Galie bolo sprevádzané rozkladom administratívnych

¹¹¹ YOUNG, ref. 105, s. 37–38. Silný vplyv pri sakralizácii mestského priestoru mali určite aj relikvie, tvoriace a legitimujúce lokálne kulty svätých. Patrocínium ranokresťanských kostolov bolo sprevádzané „prinesením“ ostatkov svätca, ktorých význam značnou mierou profiloval postrímske lokálne identity. Podobne aj význam kazateľskej činnosti kresťanských duchovných výrazne vplýval na utváranie nových ideologických väzieb medzi mestami a vidieckym územím. Pozri: CAROLI, Martina. Bringing Saints to Cities and Monasteries: Translations in the Making of a Sacred Geography. In BROGIOLO, Gian Petro – GAUTHIER, Nancy – CHRISTIE, Neil (ed.). Towns and their territories between Late Antiquity and the Early Middle Ages. Leiden: Brill, 2000, s. 259–273.; CLARK, E. G. Pastoral Care: Town and Country in Late Antique Preaching. In BURNS – EADIE, ref. 105, s. 265–280.

väzieb medzi mestom a teritóriom *civitas*. Menšie vidiecke sídla *pagus* sa namiesto miest stávali vhodnejšími jednotkami novej kráľovskej administratívy. Niektoré výstavnejšie mestá si germánski králi zvolili za rezidenčné sídla, ako napr. Trier, Soissons, Paríž či spomínaný Metz.¹¹² Nové sídelné mestá barbarských vládnucich elít boli v porovnaní s ich neskoroantickým vývojom značne revitalizované. Tu môžeme opäť spomenúť Metz, ktoré napriek uvedenému kvalitatívnemu úpadku v 5. storočí nadobudlo čoskoro postavenie dôležitého biskupského centra. Neprerušená nástupnícka línia biskupov¹¹³ znamenala zlepšenie situácie po r. 550, vďaka čomu sa Metz stalo merovejovskou rezidenciou. Okolo roku 700 mesto disponuje už približne tridsiatimi kostolmi s desiatimi pohrebiskami.¹¹⁴

Rozsiahlejšie *civitates* sa v priebehu 5. storočia zvykli fragmentarizovať na menšie cirkevné obvody. Tak tomu bolo v prípade južnejších miest ako Nice, Carpentras, Toulon a Lizés, ktoré sa de facto osamostatnili zo správnych jednotiek *civitates* a získali vlastného biskupa.¹¹⁵ Formujúca sa episkopálna správa v Galii pokračovala v pôvodne sekulárnom trende emacipovania sekundárnych centier, kedy biskupi podporovali menšie mestá ako Grenoble, Gap, Sisteron či dnešnú Ženevu. Tieto mestá získali už v 5. storočí svojich biskupov, ktorí sú nielen náboženskou autoritou, ale aj charakteristickým mestským úradníkom či miestodržiteľom.¹¹⁶ Kdekoľvek sa rozpadli svetské administratívne štruktúry, či už urbánne alebo imperiálne, tam nachádzame biskupov na najvyšších pozíciách. Celkovo, nielen v rámci Galie, ale pre celý Západ, môžeme konštatovať, že biskupi v tomto období nadobudli rozhodujúcu spoločenskú a politickú úlohu v mestskom živote. Aj keď biskup nebol formálne akceptovaný ako oficiálny mestský reprezentant, reálny vplyv sa koncentroval práve okolo jeho osoby. Mestské populácie sa v zlomovom období kolabujúceho rímskeho cisárstva rýchlo stávali hlavnými nositeľmi kresťanstva.

¹¹² LIEBESCHUETZ, ref. 14, s. 86.

¹¹³ V zoznamoch biskupov pre severnejšie mestá Galie prevláda od neskorého 5. storočia do prvej polovice 6. storočia mlčanie, preto sa v tomto intervale predpokladá absencia episkopátu, čo sa negatívne odráža na úrovni mestského života. LIEBESCHUETZ, ref. 14, s. 86.

¹¹⁴ HALSALL, ref. 100, s. 253–256.

¹¹⁵ LIEBESCHUETZ, ref. 14, s. 88.

¹¹⁶ LIEBESCHUETZ, ref. 25, s. 230.

Dôsledky tohto procesu boli pre urbánny vývoj závažné. Novonadobudnutá kresťanská identita bola založená na kulte ostatkov svätcov uložených v miestnom svätostánku, garantujúcich prílev pútnikov i kapitálu a na episkopálnej autorite, ktorá zaručovala mestu určitú mieru politickej emancipácie. Neskoroantický model mesta sa mení na prototyp mesta ako strediska kresťanskej viery.¹¹⁷

Aspoň v krátkosti treba spomenúť dopad kresťanstva na transformáciu kuriálneho systému. V rámci merovejovskej Galie došlo k významnému oslabeniu klasických mestských inštitúcií. *Curia* a z jej radov menovaní úradníci boli výrazne zatlačení do úzadia. Hlavné samosprávne úlohy prebrali kráľovskí úradníci *comites civitatis*. Títo plnili prakticky úlohu miestodržiteľov *civitas*. Ich územná celistvosť bola Merovejovcami v mnohých prípadoch stále rešpektovaná a využívaná vlastnou administratívou. Hodnosť *comes* bola priamo prebratá z rímskeho prostredia, pričom na podriadené vidiecke jednotky *civitates*, nazývané *pagi*, dohliadali ich zástupcovia s titulom *vicarii*.¹¹⁸

Okrem funkcie *comes* to bol predovšetkým biskup, ktorý bol zvyčajne zďaleka najmocnejším a najvplyvnejším jedincom v galských mestách, preto nie je prekvapivé, že medzi oboma úradmi bola istá rivalita. *Curia* a *curiales* prežili do merovejovskej éry, ale boli pozbavení svojej primárnej funkcie – zodpovednosti za výber daní. Pod ústrednou vládou kráľa predstavoval hlavného sekulárneho činiteľa v mestách *comes civitatis* a tým pádom spadali do jeho gescie aj dane; konkrétne mali výber na starosti jemu podriadení zmocnenci. Je však dosť možné, že daňové odvody miest neboli pre centrálnu vládu natoľko kľúčové ako za cisárstva, ale dôležitejšia bola skôr mobilizačná úloha miest pri verbovaní kráľovho vojska.¹¹⁹ Aj z tohto dôvodu mohla užitočnosť *curiae* pre merovejovských vládcov ešte viacej poklesnúť. Mestské elity dekurionov, ktoré zažívali už od 3. storočia krízu, síce rozpadom rímskej municipálnej správy nezanikli, avšak v barbarických kráľovstvách prechádzali záverečnou etapou svojho pôsobenia.

¹¹⁷ BROWN, ref. 29, s. 65 – 67.; LIEBESCHUETZ, ref. 25, s. 230. Por. WARD-PERKINS, ref. 10, s. 398 – 399.

¹¹⁸ COLLINS, ref. 98. s. 181.; BEDNAŘÍKOVÁ, Jarmila. Frankové a Evropa. Praha: Vyšehrad, 1999, s. 122, 165 – 157.

¹¹⁹ GREGORIUS TURONENSIS. *Historiae Francorum libri decem*, IV.2; V.34; IX.30.; LIEBESCHUETZ, ref. 14, s. 130.

Severná Itália

Rímske mestá na severe Apeninského poloostrova predstavujú asi najfrekvencovanejší predmet diskusie o povahe urbánnych zmien na konci antiky. Oblasť Pádskej nížiny sa dlhú dobu teší značnej pozornosti archeológov, ktorí stále neprestávajú nanovo interpretovať získaný materiál. Bohaté náleziská neskoroantických a včasnostredovekých centier ako Aquileja, Padova, Brescia, Verona, Miláno a mnohé ďalšie, permanentne podnecujú prehodnocovanie predstáv o zániku či premene rímskych miest.

Nielenže oblasť severnej Itálie poskytuje hojný archeologický materiál, ale o situácii tunajších mestských sídel môžeme mnohé zistiť aj prostredníctvom dobových písomných prameňov. Vývoj a postavenie rímskych miest na severe Itálie je síce hojne preberanou témou, ale odborníci z radov historikov a archeológov dosiaľ nedospeli k jednotnému výkladu. Sporným bodom je opäť kontinuita, respektíve diskontinuita vo vývoji. V historiografii je už tradičným názorom, že práve oblasť severnej Itálie bola počas prechodu medzi antikou a stredovekom jednou z najviac urbanizovaných častí bývalého impéria, pričom tunajšie mestá poväčšine prežili aj zánik Ríma a stali sa centrami nových mocenských útvarov. Napriek tomu v posledných desaťročiach, predovšetkým na základe archeologických výskumov, dochádza k spochybňovaniu plynulého a netraumatického prechodu a zdôrazňuje sa naopak výrazný kontrast medzi klasickými a post-rímskymi mestami.¹²⁰

Sever Itálie bol výrazne exponovaným územím; Mediolanum (Miláno) už za dominátu nahradilo Rím ako sídlo cisárskej moci, pričom v r. 402 Honorius presunul cisársky dvor do Ravenny, ktorá je významnou rezidenciou do konca Západorímskej ríše. Na severe poloostrova sa tak v neskorej antike koncentrovala imperiálna správa a mestá v okolí rieky Pád nadobudli kľúčový strategický i politický význam.¹²¹ Predpokladá sa, že z pôvodných približne 100 rímskych municípií v oblasti Pádskej nížiny a Toskána, až tri štvrtiny pretrvali do r. 1000.¹²² V južnej a strednej časti poloostrova bol stupeň životaschopnosti miest na nižšej úrovni. Viac než polovica miest južnejších *civitates* s prevažne horským a menej úrodným územím neprežila spo-

¹²⁰ WARD-PERKINS, ref. 49, s. 157 – 158.; BROGILOLO, ref. 43, s. 195 – 196.

¹²¹ COLLINS, ref. 98, s. 81.

¹²² ŠTEPÁNEK, ref. 18, s. 142.

ločenské otrasy 6. a 7. storočia. Zaujímavý je fakt, že vo väčšine miest, ktoré neprežili obdobie po zániku cisárstva, nemáme doloženého biskupa, na základe čoho Liebeschuetz predpokladá, že neprítomnosť episkopálnej autority výrazne redukovala šancu miest na prežitie.¹²³

Transformáciu miest možno oprávnene spájať s novonadobudnutým prominentným postavením biskupa v neskoroantickvej spoločnosti. V porovnaní s centrálnou a južnou Itáliou, kde Rím zaujímal kľúčovú úlohu v šírení a distribúcii kresťanstva, bol vývoj christianizácie na severe o niečo pomalší. Počet biskupstiev tu bol do konca 4. storočia proporcionálne nižší a k výraznejšiemu nárastu počtu episkopátov došlo až počas 5. storočia. Tento trend sa odrazil napr. v prípade Aquileie a Milána, kde boli skoršie kongregačné kostoly v tomto období prebudované na rozsiahle episkopálne komplexy. Progresívny monumentalizmus biskupských chrámov vyplýval zo zintenzívneného šírenia kresťanstva a narastajúcej ekonomickej a politickej moci cirkvi. Autorita biskupa mohla povzbudiť, a pravdepodobne aj povzbudzovala, vedúcich predstaviteľov mestskej aristokracie, čiže aj kuriálov, ku konverzii a účasti na kresťanskej forme euergetizmu.¹²⁴

Kuriálna správa v Itálii prežila aj počas ostrogótskej vlády počas rokov 493 – 553. Theoderichove kráľovstvo v Itálii bolo do určitej miery prejavom rímsko-germánskej spolupráce a synkretizmu. Najvyššie vrstvy rímskej spoločnosti neprestali v mnohých prípadoch fungovať ako správny aparát nového režimu a rímske formy stále pretrvávali ako hodnotový a kultúrny vzor. Ostrogótsky živel, sídliači najmä severne od Pádu a s vládcom v Ravenne, mal na jednej strane rozhodujúci politický vplyv, na druhej strane však gótske elity rešpektovali hodnoty a spôsob života rímskej spoločnosti a ich miesto v novom mocenskom celku.¹²⁵ Tieto tendencie pozorujeme aj pri nadväzovaní Ostrogótov na rímsku municipálnu správu. Theoderich vskutku využíval systém kuriálnej administratívy miest, pričom zásahy gótskej vládnucej vrstvy do municipálnej správy pravdepodobne neboli vô-

¹²³ LIEBESCHUETZ, ref. 14, s. 95 – 96.

¹²⁴ MARANO, Yuri A. The Christianisation of the Towns in northern Italy (4th – 6th century A.D.). In TAMÁSKA-HEINRICH, Orsolya – RISTOW, Sebastian (ed.). Christianisierung Europas/Christianization of Europe: Archaeological Evidence for its Creation, Development and Consolidation. Regensburg: Bergish-Gladbach, 2010, s. 179 – 180.

¹²⁵ COLLINS, ref. 98, s. 128.

bec zásadné. Zmenené postavenie dekurionov a celková neskoroantická transformácia mestských elít vyplýva z písomností rímskeho senátora Cassiodora, ktorý je hlavným písomným zdrojom pre mestá za Theoderichovej vlády.¹²⁶

Od Cassiodora sa dozvedáme o čulej kráľovskej korešpondencii s mestskými reprezentantmi a vzájomných politických väzbách. V prvom rade môžeme pozorovať rozklad *curiae* a nárast moci vplyvných aristokratov. Požiadavky v Theoderichových listoch totiž smerujú k lokálnym autoritám, a to v poradí: *honorati*, *possessores* a až následne *curiales*,¹²⁷ pričom niekedy sa uvádza aj *defensor*.¹²⁸ Vládnuce teleso mesta pod ostrogótskou správou tvorí v prvom rade honorácia vplyvných a majetných jedincov a tiež centrálni dozorní úradníci, pričom *curia* stále plní úlohu samosprávneho orgánu, avšak, podobne ako v prípade galských miest, zodpovedá v prvom rade za výber daní.¹²⁹ Treba zdôrazniť, že v období 5. a 6. storočia, a to ani v čase zriadenia Ravennského exarchátu, sa ešte nestretávame s oficiálnym menovaním cirkevných predstaviteľov medzi mestskou honoráciou.¹³⁰

V čase príchodu Longobardov do Itálie, v druhej polovici 6. storočia, mestá slúžili ako mocenské základne a centrá obrany. Ostrogótske enklávy v Pavii, Miláne a Verone a Justinianom obnovené sídlo imperiálnej správy v Ravenne, predstavovali ohniská odporu voči longobardskej invázii. Iba dobytím týchto, a ďalších exponovaných sídel, došlo k uplatneniu širšej politickej kontroly Longobardov nad celým územím severnej Itálie. Nový vládca Alboin sa usadil v dobytej Verone a jeho nástupcovia sa presunuli najprv do Milána a neskôr do Pavie, ktorá sa stala definitívnou rezidenciou longobardských panovníkov.¹³¹ Od neskorého 6. až do počiatku 8. storočia došlo k vzostupu regionalizmu či „lokalizmu“ miest, ktorý môžeme charakterizovať akýmsi uzatváraním miest do seba a dôrazom na hospodársku sebestačnosť, s čím súvisel aj vzostup kláštorného života, ktorý význam-

¹²⁶ ŠTEPÁNEK, ref. 18, s. 140.

¹²⁷ Napr. CASSIODORUS. *Variae*. IV. 45; V. 14; III. 9.

¹²⁸ CASSIODORUS. *Variae*. III. 49; IV. 45.

¹²⁹ CASSIODORUS. *Variae*. II. 17; IX. 4; XII. 8. LIEBESCHUETZ, ref. 14, s. 125–126.

¹³⁰ V byzantskom období boli mestské elity severoitalských miest označované ako *proceres*, *primates*, *optimates*, *seniores*, či *maiores*, pričom nie je formálne určené, ktorá skupina zastávala vedúcu úlohu. Pozri: LIEBESCHUETZ, ref. 14, s. 127.

¹³¹ COLLINS, ref. 98, s. 206.

ne ekonomicky suploval prerušené väzby medzi mestami a vidiekom. Hospodársky význam kláštorov nahradil úlohu upadajúcich alebo zaniknutých výrobných centier, ktorých rozklad súvisel s prerušením územnej celistvosti *civitates* i častými politickými otrasmi na území Pádskej nížiny.¹³² Longobardská éra je síce typická obnovenou sociálnou dynamikou, okrem iného podnecujúcou aj nové prvky sakrálnej architektúry, avšak v porovnaní s neskorootantským mestom 4. storočia je z hľadiska urbanizmu iba ťažko možné hovoriť o progrese či kvalitatívnom raste.¹³³

Na záver tohto stručného prehľadu treba spomenúť, že transformácia municipálnej správy nemôže slúžiť ako výlučné kritérium výkladu transformácie rímskych miest. Napriek tomu, že administratívne a rezidenčné funkcie miest pretrvávali aj v ostrogótskom období, a i keď prítomnosť vládnucich elít garantoval určitý urbánny rozvoj, ako to môžeme vidieť na príklade Padovi či Vicenzy,¹³⁴ bolo by nedôsledné nevidieť, ak nie rovno kvalitatívny pokles, tak nepochybne aspoň kvalitatívnu zmenu v niektorých sférach mestského života.

Kľúčovým faktorom tak okrem rozkladu municipálnej správy bola premena verejného priestoru miest. V 4. až 6. storočí začalo kresťanstvo zaujímať dominantnú pozíciu v topografii severoitalských miest. Klasické rímske monumentálne budovy, najmä však chrámy, ale často i kúpele, amfiteátre a kolonády, boli zvyčajne ponechané úpadku a namiesto obnovy dochádzalo k novému využitiu priestoru.¹³⁵ Tento postupný úbytok monumentálnych a komunálnych stavieb mal za následok premenu klasického urbanizmu a s tým spojený nový obraz

¹³² BALZARETTI, Ross. Cities, Emporia and Monasteries: Local Economies in the Po Valley, c. AD 700 – 875. In CHRISTIE – LOSEBY, ref. 87, s. 214 – 228.

¹³³ BROGIOLO, ref. 43, s. 206.

¹³⁴ MARANO, Yuri A. The Towns of Central and Eastern Venetia in the Ostrogothic Period. In HEINRICH-TAMÁSKA, Orsolya. Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia. Budapest: Rahden Westf, 2001, s. 183 – 188.

¹³⁵ Theodorich sa však snažil nielen zachovať „klasický ráz“ miest, ale vo viacerých prípadoch sám podnecoval budovanie typicky rímskych stavieb ako kúpele, akvadukty či amfiteátre. BROGIOLO, Gian Petro. Ideas of Town in Italy during the Transition from Antiquity to the Middle Ages. In BROGIOLO, Gian Petro – WARD-PERKINS, Bryan (ed.). The Idea and Ideal of the town between Late antiquity and the Early Middle Ages. Leiden: Brill, 2003, s. 105 – 108.

mesta.¹³⁶ Okrem toho sa častejšie začalo používať drevo ako stavebný materiál, čo je už pomerne razantný odklon od rímskych architektonických zvyklostí, ale pomerne bežný prvok pre nový dominantný verejný priestor kresťanského centra. Christianizácia urbanizmu bola pravdepodobne zavŕšená koncom 6. storočia, kedy sa kostoly stali najvýznamnejšími atribútmi, identifikujúcimi miesto ako celok.¹³⁷

Christianizácia verejného priestoru však nebola jediným aspektom včasnostredovekej transformácie. Určujúcim faktorom bol aj nárast strategicko-obrannej úlohy miest. Napríklad Aquileia počas ostrogótskeho obdobia pravdepodobne stále plnila obdobné administratívne funkcie ako za rímskej vlády. Avšak v zmenených podmienkach nového panstva zrejme došlo k nárastu významu blízkeho menšieho sídla Cividale (*Civitate Forum Iulii, Foroiulani*). Toto mesto mohlo slúžiť ako sídlo vojenskej posádky a exponovaná pevnosť, v prospech čoho svedčia nielen rozsiahle hradby, ale tiež svedectvo Paula Diacona, ktorý toto mesto ešte v longobardskom období považuje skôr „podobné pevnosti než mestu.“¹³⁸ V písomných prameňoch sa čoraz častejšie môžeme stretnúť so sídlami mestského typu, ktoré sú označované *castell* či *castrum*. A niekedy v tomto momente sa pomaly rysuje aj počiatok nového, takpovediac stredovekého chápania mestských sídel.

Záver

Rímske mestá prešli v neskorej antike a počiatkom stredoveku pomerne turbulentným vývojom. Proces zmien, ktorý postihol mestské celky rímskej ríše v posledných storočiach jej existencie, ako aj v skorých storočiach po zániku západného cisárstva, môžeme považovať za transformáciu. Rozpad politickej jednoty ríše v r. 476 a následný nástup tzv. barbarských kráľovstiev znamenal fakticky koniec rímskej municipálnej správy, ktorá tvorila organizáciu impéria od republikánskych čias. Nespochybniteľný úpadok a v niektorých prípadoch aj zánik rímskych štruktúr, znamenal predovšetkým koniec klasického

¹³⁶ LIEBESCHUETZ, ref. 14, s. 94.; Brogiolo hovorí o novej „predstave“ či idei včasnostredovekého mesta, ktorá ma odrážať nový vzťah centrálného urbánneho územia a priľahlého teritória, vychádzajúceho z odlišných ekonomických a sociálnych štruktúr. BROGIOLO, ref. 135, s. 120–128.

¹³⁷ MARANO, ref. 124, s. 181.

¹³⁸ PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum*. II, 9: „... hoc est civitatis vel potius castris Foroiulani...“; MARANO, ref. 134, s. 187.

antického sveta a pád stredomorského impéria. Početné vzory, modely a inštitúcie rímskeho prostredia boli v prechodnom období neskoršej antiky transformované na včasnostredoveké formy, ktoré však boli v mnohom dedičom i priamym pokračovateľom antiky. Tento čiastočne kontinuálny a čiastočne prerušený vývin postihol aj rozmanité rímske mestá.

Odlišný post-rímsky vývoj v Británii, Galii a severnej Itálii svedčí tiež o rozličnom stupni adaptovania mestských vzorov. Všeobecným trendom bolo viac menej kontinuálne a koherentné využívanie samotných miest a čiastočne aj administratívnych obvodov *civitates*. Príklad Británie ukazuje, že noví mocenski ašpiranti nemali vždy využitie či pochopenie pre rímsky model mesta. V prípadoch, kedy sa barbarské elity rozhodli nevyužívať rímske mestá, sa tak dialo napr. aj z dôvodu nevyvinutej, resp. dostatočne nefungujúcej cirkevnej organizácie. Nová a oficiálne demonštrovaná kresťanská identita nahrádzala niekdajšiu identifikáciu s cisárskou mocou a teda aj municipálnou správou, reprezentovanou mestskou radou a lokálnymi magistrátmi. Germánski vládcovia väčšinou prejavili ochotu nadviazať na rímsky mestský systém, preto Vizigóti v Hispánii, Ostrogóti v Itálii či Frankovia v Galii do značnej miery stále využívali mestá. Taktiež netreba zanedbať význam romanizovanej mestskej populácie, ktorá, pokiaľ nedošlo k násilnej konfrontácii či vysťahovaniu, ďalej žila v pôvodných centrách. Nepochybne došlo k poklesu kvality mestského života i zmenšeniu populácie, kedy sa predpokladá čiastočný odchod obyvateľstva na vidiek. Tvrdiť však, že rímske mestá v 5. storočí a nasledujúcom období zanikli, prestali existovať či padli za obeť barbarom, jednoducho nezodpovedá historickej realite.

VYBRANÉ HISTORICKÉ PIESNE SEBASTIÁNA TINÓDYHO AKO HISTORICKÝ PRAMENĚ

Štefan SZALMA

Štefan SZALMA. Some Historical Songs of Sebastian Tinódy as Historical Source. Work Cronica was got out in 1554. This work is a collection of historical songs. It describes thoroughly the most important incidents between 1540–1553. Therefore the Hungarian science considers this as an authentic historical source. Sebastian Tinódy is the author of the work. He was musician, poet and chronicler. History, literature and musicology also study his work Cronica. His works are structurally similar to historical songs. Its contents are similar to historical works. Therefore a question occurs: are Tinódy's works really authentic historical sources? The aim of this article is to give new answers for this question. The basic of work is to study two historical events, which were also described by Tinódy. The author criticizes Tinódy's historical song Erdéli história at first. Tinódy describes in this song the siege of castle Lipova in November 1551. The author compared the mentioned poem with other sources. Author deals with campaign of Pasha Hadim Ali in 1552. Tinódy also described this in many of his works. The author shows many importances of Tinódy's songs in this case.

Keywords: *Sebastián Tinódy; Cronica; György Martinuzzi; Lipova; Ulama*

Úvod

V roku 1554 bolo v tlačenej verzii vydané dielo Sebastiána Tinódyho s názvom *Cronica*. Ide o zbierku historických piesní v maďarskom

jazyku, ktorú maďarská historiografia považuje za historickú prácu napísanú vo veršoch. Dielo obsahuje opis najdôležitejších udalostí v rozmedzí rokov 1540 až 1553, preto sa pokladá za dôležitý prameň k dejinám 16. storočia. *Cronicu* vnímali doboví, ako aj neskorší historici ako plnohodnotný prameň a preto viacero významných historických prác nadväzuje priamo na Tinódyho. Z uvedeného dôvodu je Tinódy predmetom skúmania aj historickej vedy.

Autorom tohto diela, Sebastián Tinódy, bol spevák, kronikár a básnik. Ide o autora historických piesní, ktorý vecnosťou a snahou detailne a hodnoverne opísať dobové udalosti, presiahol rámec básnických súčasníkov a zapísal sa aj do historiografie. Tinódy sa od klasických spevcov líšil tým, že obsahovo tvoril historické diela. Od vzdelancov opisujúcich históriu sa však odlišoval tým, že písal vo veršoch. Preto je jeho dielo dodnes predmetom štúdia muzikológie, literárnej a aj historickej vedy. Pre historika sa naskytá nasledujúca výskumná otázka: môže byť Tinódyho dielo pokladané za hodnoverný historický prameň? Cieľom štúdie je priblížiť tvorbu Sebastiána Tinódyho a poukázať na jej význam pre historickú vedu. V texte sa pritom snažím priniesť nové poznatky na zodpovedanie vyššie položenej otázky. Základom tohto článku je štúdium úryvkov z Tinódyho opisov dvoch historických udalostí, ktoré sa odohrali v rokoch 1551 a 1552. V prvom prípade ide o kritiku a bližšie štúdium úryvkov zo štvrtej časti rozsiahleho diela s názvom *Erdéli história* alebo *Sedmohradská história*. V danej historickej piesni Tinódy opisuje obliehanie hradu a mesta Lipova v novembri 1551. Spomenuté dielo je podrobené kritike na základe iných dobových ako aj neskorších prameňov, archívneho materiálu a odbornej literatúry. V druhom prípade sa venujem ťaženiu budinského pašu Hadim Aliho v lete 1552 popísaného v dielach Tinódyho. V tomto prípade sa snažím zachytiť niektoré pozitívne vlastnosti Tinódyho pracovných postupov. Štúdiom vyselektovaných prameňov som sa dopracoval aj k novým zisteniam.

Pri skúmaní Tinódyho tvorby ako historického prameňa je dôležité zohľadniť tiež širšie okolnosti spojené s jeho životom ako aj s jeho tvorbou. Z toho dôvodu popíšem miesto Sebastiána Tinódyho v rámci literárnej vedy, ktorej je tiež dôležitou súčasťou. Zároveň z literárneho hľadiska uvediem i tie vlastnosti jeho tvorby, ktoré vplývali aj na jeho historickú produkciu, a ktoré je potrebné zohľadniť pri skúmaní

jeho diel ako historických prameňov. Ďalej uvediem stručný prehľad o mieste jeho tvorby v rámci historickej vedy až do dnešných čias. Príbližím vývoj a stav bádania historickej vedy ohľadom tejto problematiky, ako aj najrelevantnejšie historické práce a zistenia o jeho dielach. Pre pochopenie jeho postojov a opisov je potrebné poznať i jeho život. Udalosti, ktoré prežil, totiž vplývali na jeho tvorbu.

Život a pôsobenie Sebastiána Tinódyho

O mieste a dátume Tinódyho narodenia nie sú presné údaje. Hypotézy o roku jeho narodenia sa kolíšu medzi rokmi 1505 – 1515.¹ Ohľadom miesta narodenia prevláda v súčasnosti názor, že pochádzal z Baranskej župy (dnešné Maďarsko). Pravdepodobne priezvisko Tinódi, ktoré pri preklade do slovenčiny znamená Tinódsky alebo Tinódy, odvodzoval od rodnej obce.² V niektorých dobových oficiálnych zápisoch sa Tinódyho meno vyskytuje vo forme Lantos Sebastian, teda v slovenčine Sebastian Lantos a v maďarčine zase Lantos Sebestyén. Presnejší slovenský preklad by mohol znieť: Sebastian s Kobzou alebo Sebastian Lutnista. Priezvisko Tinódy ale sám používal v dielach,³ ako aj vo väčšine oficiálnych dokumentov. Osobne som sa stretol s jeho menom pri štúdiu materiálov v Archíve mesta Košice, kde sú uložené archíválie jeho proveniencie aj pod menom Lantos Sebastian.⁴

¹ HEGEDŰS, Géza. A magyar irodalom arcképcsarnoka. Budapest: Trezor, 1995, s. 15. Podľa skorších bádateľov 1505–1510 DÉZSI, Lajos. Tinódi Sebestyén. Budapest: Magyar történelmi társulat, 1912, s. 6. Podľa neskorších 1510–1515. SZAKÁLY, Ferenc. Igaz történelem – versben és énekben elbeszélve. In SUGÁR, István – SZAKÁLY, Ferenc. Tinódi Sebestyén: Krónika. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984, s. 9.

² SZAKÁLY, ref. 1, s. 9. István Vadai upozorňuje na to, že väčšinu údajov o živote a životných peripetiách Tinódyho poznáme iba z jeho kolofónov, kde Tinódy o sebe uvádzal isté nepravdivé informácie vzhľadom na to, že často využíval šablónovité frázy. Preto tieto informácie treba brať zo strany Tinódyho s rezervou. VADAI, István. História és fabula. In CSÖRSZ, Rumen István (ed.). Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika: A 2006. évi budapesti és kolozsvári Tinódi-konferenciák előadásai. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2008. s. 29.

³ Napr. v diele Dávid királ sám seba nazval ako „Sebastianus litteratus de Tinod lutinista condam magnifici Valentinus Terek de Enying“. SZAKÁLY, ref. 1, s. 9.

⁴ Archív mesta Košice (ďalej AMK), Tabularium metropolitanae in Superioribus Partibus regiae ac liberae civitatis Cassoviensis Tomus IV (ďalej Tabularium IV), Supplementum Halagianum (ďalej Supplementum H), III/2 pur 5, 122 reverz 123 averz. Taktiež sa vyskytuje podobný záznam v makulatúre Archívu mesta Košice (ďalej AMK), Tabularium metropolitanae in Superioribus Partibus regiae ac libe-

Pravdepodobne študoval v Pécsi a tu mohol nadobudnúť aj isté hudobné vzdelanie, keďže sú známe notové zápisy, ktoré sám napísal k dielam.⁵ Ovládal latinčinu, často citoval antických autorov a do viacerých piesní zakomponoval latinské vety.⁶ Po štúdiách sa dostal do služby Valentína Töröka, ktorý bol neskôr zároveň aj jeho prvým patrónom. Spočiatku u neho vykonával administratívne a pravdepodobne aj vojenské služby.⁷ Z tohto obdobia sú známe aj jeho prvé diela. Väčšina autorov uvádza, že pri službe u Töröka sa počas jednej vojenskej výpravy zranil, následkom čoho sa musel vzdať vojenskej kariéry.⁸ Je však viac pravdepodobné, že k danému zraneniu prišiel až za patrónátu Imricha Werbőczyho.⁹ V erbe Tinódyho sa nachádza ruka držiaca meč. Je možné, že tento symbol odkazuje na túto etapu jeho života.¹⁰

Po tejto udalosti zostal naďalej v službách Töröka v Szigetvári až do obdobia, kým sa Török v roku 1541 dostal do osmanského zajatia.¹¹ Táto udalosť bola v živote Tinódyho prelomovou a odvtedy sa venoval iba tvorbe historických piesní.¹² Určitý čas putoval po Uhorsku a v tomto období sa objavil pri rodine Werbőczyovcov a Istvánffyovcoch.¹³ Nakoniec sa usadil v Košiciach¹⁴ a stal sa občanom tohto mesta, pravdepodobne niekedy v rokoch 1547–48. Podľa odhadov niektorých autorov sa tak stalo už v roku 1544.¹⁵ V roku 1548 (rok

rae civitatis Cassoviensis Tomus IV (ďalej Tabularium IV), Supplementum Hala-gianum (ďalej Supplementum H), III/2 mac 5, 1553, 26 reversz.

⁵ HEGEDŰS, ref. 1, s. 15.

⁶ VADAI, ref. 2, s. 18.

⁷ DÉZSI, ref. 1, s. 6–8.

⁸ HEGEDŰS, ref. 1, s. 16.

⁹ SZAKÁLY, ref. 1, s. 11.

¹⁰ Tinódy v prvej piesni prezradil hneď na začiatku, že bol zranený, z čoho vyplýva, že sa zranil v jednej z bitiek, ktorej sa musel zúčastniť z príkazu svojho pána. DÉZSI, ref. 1, s. 10.

¹¹ KENYERES, Ágnes. Tinódi Lantos Sebestyén. In KENYERES, Ágnes et al. Magyar életrajzi lexikon: 1000–1990. Budapest: Arcanum, 2001, b. s. Dostupné na internete: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/> 14. 4. 2017. Tinódy ešte toho roku napísal o tom aj historickú pieseň, s názvom: O padnutí Budína a zajatí Valentína Töröka alebo Buda vészeséről és Terek Bálint fogságáról. DÉZSI, ref. 1, s. 21–24.

¹² BÁNHIDI, Lászlóné. Klasszikusok mindenkinek. Nyíregyháza: Scool Bt., 1999. s. 19.

¹³ SZAKÁLY, ref. 1, s. 10–11.

¹⁴ KENYERES, ref. 11, b. s. SZAKÁLY, ref. 1, s. 12–13.

¹⁵ DÉZSI, ref. 1, s. 65–66. Szakály uvádza údaj z Košického archívu z 28. novembra 1544. Podľa neho sa stal občanom mesta istý „Sebastianus citharida“, čo by v preklade znamenalo „Sebastian s citarou“. Podľa Szakálya aj v tomto prípade ide

však tiež nie je istý) sa objavil prvý raz meste Eger, keď Ferdinandovi ľudia prevzali hrad od vdovy Perényiho. Vtedy nazbieral informácie pre pieseň *Varkuch Tamás ideiebe lótt csaták Egerből*. V nej opísal sedem rokov hrdinských skutkov Petra Perényiho.¹⁶

V čase, keď sa usadil v Košiciach, zmenil aj spôsob vnímania a opisu udalostí. Orientoval sa na udalosti celého Uhorska a začal vnímať aj dianie v zahraničí, v Osmanskej ríši ako aj v rakúskych krajinách, ktoré mohli ovplyvniť dianie aj v Uhorsku. Podľa niektorých autorov meno Lantos použil v Košiciach prvýkrát, resp. tu sa vyskytlo jeho meno prvýkrát v takejto podobe.¹⁷ Jednoznačne však v Košiciach v archívnych materiáloch sa nachádza jeho meno vo forme Lantos Sebestien a istotne už v roku 1553 sa tam dlhšie zdržiaval. Pri štúdiu archívneho materiálu som našiel materiály spojené s jeho osobou, ktoré hovoria o kúpe domu v Košiciach v roku 1553.¹⁸ Dôkaz, že mal dostatok prostriedkov, aby si mohol dovoliť takéto výdavky, prezrádza, že určite nešlo o tak chudobného spevca, ako to on sám často píše. Okrem toho je potrebné v tejto súvislosti spomenúť i skutočnosť, že mal manželku a viac detí, ktoré dokázal uživiť.

Je známa aj donačná listina, v ktorej Ferdinand udeľuje šľachtictvo a erb Tinódymu dňa 25. augusta 1553. Podpísal ju aj Mikuláš Oláh, ostrihomský arcibiskup. Dokument prezrádza, že Tinódy mal troch synov a dve dcéry. Šľachtictvo mu bolo udelené za zásluhy v oblasti hudobnej aktivity a zároveň za šľachtetné zaznamenanie dobových udalostí, čím prevyšoval súčasníkov.¹⁹

Ako som už spomenul, v roku 1554 v Kluži vydal historické piesne v diele *Cronica*, ktoré v prvom rade venoval Ferdinandovi, za čo mu Ferdinand vyplatil odmenu 50 florénov.²⁰ Tinódy básňami dával najavo, že aj on patril medzi tých, ktorým bol Czeczey, kapitán mesta

o Tinódyho. Taktiež predpokladá, že od roku 1544 býval v Košiciach. SZAKÁLY, ref. 1, s. 13. Predpokladá sa, že vlastnil aj vinicu MAJTÉNYI, Júlia. Tinódi Lantos Sebestyén. In FODOR, László (ed.). *Az egri vár híradója*. Eger: Eger vára baráti köre, 1990, s. 76.

¹⁶ MAJTÉNYI, ref. 15, s. 76.

¹⁷ Toto tvrdenie preferuje aj Szakály. SZAKÁLY, ref. 1, s. 12–13.

¹⁸ AMK, Tabularium Tomus IV, Supplementum H, III/2 pur 5, 122 reverz 123 averz, ref. 18. Tak isto: AMK, Tabularium Tomus IV, Supplementum H, III/2 mac 5, 1553, 26 reverz, ref. 18.

¹⁹ MAJTÉNYI, ref. 15, s. 76.

²⁰ MAJTÉNYI, ref. 15, s. 77.

Košice, veľkou oporou. V košickom mestskom prostredí, priaznivom pre písanie historických piesní, Tinódy po odmlčaní začal znovu písať.²¹ Isté je, že zvyšok života žil v Košiciach a tu tvoril aj diela. Samozrejme, existuje celý rad dôkazov, že z mesta chodil na cesty po Uhorsku, na ktorých zbieral informácie.²² Podľa archívnych záznamov sa po tretíkrát objavil v meste Eger v roku 1555. Zdržal sa v ňom jeden týždeň.²³ Pracovne sa tiež objavil v Sárvári v roku 1555, na dvore Tamása Nádasdyho, kde umrel začiatkom roka 1556.²⁴ Dátum jeho smrti je známy vďaka listu Györgyho Pernesziho, napísaného Tamásovi Nádasdymu dňa 31. januára 1556. V ňom Perneszi píše: „*Sebastian Tinódy už mal dosť pozemskej muziky, preto sa vydal k nebešťanom, aby medzi anjelmi sa priučil oveľa krajšej hudbe. Pochoval som ho v predposledný deň tohto mesiaca medzi pozostatky kňazov v Sárvári.*“²⁵

Tinódyho miesto v literárnej vede a jeho výnimočnosť

Sebastián Tinódy patrí medzi najvýznamnejších renesančných básnikov 16. storočia. Od roku 1990 sa Tinódyho historickým spevom venovala aj literárna veda. Pravda, s istým oneskorením.²⁶ Treba ale poznamenať, že Tinódy je predstaviteľom aj renesančnej hudby. K dielam často sám vytvoril aj notové zápisy a aj ich interpretoval.²⁷

²¹ DÉZSI, ref. 1, s. 70.

²² SZAKÁLY, ref. 1, s. 14.

²³ MAJTÉNYI, ref. 15, s. 76.

²⁴ KENYERES, ref. 11, b. s.

²⁵ MAJTÉNYI, ref. 15, s. 77.

²⁶ CSÖRSZ, Rumen István. Vala-minta (Beköszöntő). In CSÖRSZ, Rumen István (ed.). Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika: A 2006. évi budapesti és kolozsvári Tinódi-konferenciák előadásai. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2008. s. 7.

²⁷ JANKOVICS, József – VIRÁGH, László – GÁBOR, Csilla. „Minden rendbéli tudós olvasó jámboroknak“. In CSÖRSZ, Rumen István (ed.). Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika: A 2006. évi budapesti és kolozsvári Tinódi-konferenciák előadásai. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2008, s. 13 – 14. Hudobná zložka bola jedným z katalyzátorov, prečo Tinódy na druhej strane ochudobnil svoje diela z básnického hľadiska. Ale nie je možné jednoznačne tvrdiť, že by jeho spevy nemali z literárneho hľadiska hodnotu, keďže faktom je, že v danej dobe patrili medzi moderný a uznávaný žáner. VADAI, István. Kolozsvárott kötetet komponálni. In CSÖRSZ, Rumen István (ed.). Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika: A 2006. évi budapesti és kolozsvári Tinódi-konferenciák előadásai. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2008. s. 79. Daný žáner dokonale vyhovoval potrebám dobých ľudí, a to nielen z literárneho hľadiska. ERDÉLYI, Pál. A XVI. és

Tinódy sa odlišuje od dobových spevcov a básnikov aj tým, že sa sám snažil tvoriť v prvom rade veršovanú kroniku, akúsi historickú prácu, kde využil svoj básnický a hudobný talent. Ak si kladieme otázku, či je Tinódy patrí skôr historik alebo literát, dalo by sa odpovedať, že sú správne obe možnosti. Jeho dielo je bezpochyby minimálne formou aj literárne dielo a obsahovo detailná a podrobná historická práca plná faktov.

Ak sa skúma Tinódyho tvorba z hľadiska literárnej vedy, tak vyjde najavo, že bol básnik, spevec, ktorý tvoril historické piesne patriace do epického žánru, opisujúce bitky a historické udalosti. Historické piesne boli preferované práve v 16. a v 17. storočí.²⁸ Ich námetom boli mnohokrát udalosti, ktoré sa stali v nedávnej minulosti, s cieľom informovať auditórium o dianí v krajine. Snahu podrobne a pravdivo informovať svojich poslucháčov presadzoval Tinódy veľmi intenzívne, nakoľko sa snažil písať ako kronikár.²⁹ Preto bola u neho tradičná oslavná a zábavná funkcia piesní zatlačená do úzadia a do popredia vystupovala funkcia spravodajská³⁰ a akcentom na vytvorenie historického diela aj pre budúce generácie. Napriek tomu však oslavná funkcia (a to najmä oslava Ferdinanda I.), ako aj sympatie k aktuálnym patrónom a k ich politickej príslušnosti, boli v jeho tvorbe prítomné počas celého života.

Tinódy sa aj sám snažil naznačiť, že sa odlišuje od ostatných spevcov. Používal označenie, ktoré sa niekedy v prameňoch nachádza aj v podobe jeho mena, teda slovo „lantos“, čo v slovenčine znamená lutnista. Snažil sa tým naznačiť, že patrí medzi vzdelancov a medzi takých básnikov, ktorí boli vzdelaní, ovládali latinčinu. Ich diela väčšinou slúžili vyšším kruhom, na rozdiel od spevcov, ktorí si dávali označenie „hegedús“, či huslista.³¹

XVII. századi magyar históriás énekek. In Magyar Könyvszemle 1886, ročník 11, č. 1 – 6, s. 148 – 149 a s. 174 – 174.

²⁸ VADAI, ref. 2, s. 23. ERDÉLYI, ref. 27, s. 119.

²⁹ ERDÉLYI, ref. 27, s. 144 – 145.

³⁰ CZINTOS, Emese. Históriás ének mint beszéd mód: A delectatio nyomai a XVI. századi históriás énekekben. In CSÖRSZ, Rumen István (ed.). Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika: A 2006. évi budapesti és kolozsvári Tinódi-konferenciák előadásai. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2008. s. 32.

³¹ Zameriavali sa skôr na zábavu obyvateľov, často v krčmách alebo hostincoch. HE-GEDŰS, ref. 1, s. 15. Typickým „hegedús“-om alebo „huslistom“ bol Martin He-

Jeho práca na popise historickej udalosti mala nasledovný priebeh: ak sa dozvedel o nejakej bitke, ako spravodajca išiel na miesto diania alebo za účastníkmi tejto udalosti. Vyzvedal sa, zapísal ich výpovede a na ich základe napísal danú historickú pieseň. Správy sa dostali k posádkam jednotlivých pevností často s oneskorením. Spevci, ako aj Tinódy, chodili s dielami po hradoch, pevnostiach a spievali piesne publiku. Auditórium tvorili okrem pánov aj vojaci, žoldnieri a posádka hradov. Týchto ľudí speváci ako Tinódy informovali o udalostiach, povzbudzovali ich do bitiek, prípadne zabávali.³² Ďalším znakom, ktorým sa Tinódy dištancoval od jeho básnických súčasníkov a inštaloval sa do pozície spravodajcu a historiografa je, že on sám sa pokladal za šíriteľa informácií a nie je isté, že by seba samého vnímal ako zabávača.³³

Tinódy často využíval vo veršoch slovo „vala“ alebo „bolo“. Takýmto spôsobom sa často v jeho dielach objavujú celé menné zoznamy, kde vymenúva účastníkov bitky alebo opisovanej udalosti. V snahe nerušiť výklad iba dodáva na koniec veršov „vala“³⁴, aby sa rýmovali.

Aj samotná osoba a činnosť Tinódyho sa odlišuje od tých, ktorí tvorili historické piesne. Tí, ktorí skutočne tvorili podobné piesne ako Tinódy a aj ich zapisovali, boli väčšinou kňazmi, šľachticmi alebo vojakmi. Preto písanie piesní bolo pre nich druhoradou činnosťou a svoje výtvary nikdy neinterpretovali. Na druhej strane spevci alebo spomenutí huslisti nezapisovali piesne a spoliehali sa iba na tradovanie textov a melódie. Nikdy nevykonávali taký podrobný zber informácií ako Tinódy. Ten, na rozdiel od prvej skupiny spevákov, písanie piesní a ich interpretáciu považoval za svoje zamestnanie. Piesne aj zapisoval a líšiac sa od oboch skupín pracoval podobne ako historik, aktívne vyhľadával informácie a pravdepodobne využíval aj písomné pramene.³⁵

gedós. DÉZSI, ref. 1, s. 58–60. Ďalšie informácie ohľadom „huslistov“ a pôvode historického spevu podáva s istými rezervami: ERDÉLYI, ref. 27, s. 130–140.

³² Existujú tvrdenia, podľa ktorých Tinódy sám seba vôbec nevnímal ako zabávača, ale iba ako spravodajcu. CZINTOS, ref. 30, s. 32. Podobne VADAI, ref. 2, s. 23. Zrejme spevný obal a hudobné podanie diel Tinódyho boli naozaj len formou, pričom bola oveľa dôležitejšia podstata podaných informácií.

³³ JANKOVICS – VIRÁGH – GÁBOR, ref. 27, s. 11.

³⁴ Napr. „Ó, mely szegín régen az Fráter György vala, Vezetékneve Vitissenovít vala, Skardonához közel néki háza vala...“. TINÓDI, Sebestyén. Erdéli história. In SUGÁR, István – SZAKÁLY, Ferenc (ed.). Tinódi Sebestyén: Krónika. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984, s. 99, v. 101–103.

³⁵ SZAKÁLY, ref. 1, s. 24.

Na rozdiel od ostatných básnikov a spevcov diela Tinódyho väčšinou vznikali už pôvodne v písanej podobe. Teda ich chcel zachovať aj pre budúce generácie.³⁶ Okrem toho splňal aj politickú úlohu. Charakterom zbierky s názvom *Cronica* sledoval rozsiahly politický program, ktorý je zrejmý z jeho snahy burcovať vojakov do ďalších bojov. Ako spevec na strane Zápoľského alebo neskôr ako kronikár na strane Ferdinanda nasledoval tú istú snahu a to podporovať spôsobom sebe vlastným protiturecké boje a súdržnosť uhorských vojakov.³⁷ Vďaka tvorbe v spojení s ďalšími okolnosťami získal v roku 1553 od Ferdinanda aj šľachtictvo. Toho roku sa dostalo k Ferdinandovi aj Tinódyho najrozsiahlejšie dielo s názvom: *Eger várának viadaljáról való ének*, ktoré hovorí o obliehaní hradu Eger.³⁸ Dané dielo preložil do latinčiny Ján Sambucus a je pravdepodobné, že Tinódy získal šľachtický titul vďaka tomuto dielu.³⁹ Ako som už naznačil, Tinódy väčšinu tvorby vydal aj v tlačenej podobe s názvom *Cronica* v roku 1554. Tým sa Tinódy dopracoval neuveriteľne skoro k najmodernejšiemu médiu jeho doby, k vytlačenej knihe a takmer celé životné dielo v zosumarizovanej kompozícii podal širokej verejnosti. Výrazne tým predbehol súčasníkov.⁴⁰

Tinódyho miesto v historickej vede a jeho dielo ako historický prameň
Maďarský historik Ferenc Szakály vnímal Tinódyho dielo ako historickú prácu, napísanú vo veršoch, ľahšie širiteľnú medzi obyvateľstvom prostredníctvom piesne.⁴¹ Osobne som sa pri písaní tejto štúdie do značnej miery pridržal zistení a tvrdení Szakályho, nakoľko on bol jedným historikov, ktorí presadzovali tvrdenie, že Tinódyho práca je v prvom rade historický prameň a vykonal v tomto smere najviac výskumov.

Medzi ďalšie dôkazy potvrdzujúce, že Tinódy sa snažil vytvoriť historické práce, patrí informačná hutnosť jeho „výkladu“, to znamená, že jeho básne sú preplnené informáciami. Okrem toho tvrdil, že sa

³⁶ JANKOVICS - VIRÁGH - GÁBOR, ref. 27, s. 12.; VADAI, ref. 2, s. 18.

³⁷ BITSKEY, István. „Én mast szóllok csak vitézlő dolgokról“ (A nemzeti sors topozsai Tinódi históriás énekeiben). In *Studia Litteraria* 1998, ročník 36, s. 14.

³⁸ Alebo slovensky Jáger.

³⁹ Približne v rovnakej dobe došlo k poslaniu spomenutého Tinódyho diela do Viedne a zároveň k jeho žiadosti o priznanie šľachtického titulu. DÉZSI, ref. 1, s. 99 – 105.

⁴⁰ VADAI, ref. 2, s. 18.

⁴¹ SZAKÁLY, ref. 1, s. 30 – 31.

snažil vždy písať pravdu: „čo som napísal, to pravdu som písal“⁴². Existujú aj predpoklady, podľa ktorých aj on sám mal možnosť nahliadnúť do rôznych súpisov alebo iných dokumentov.⁴³ Hneď na začiatku diela *Cronica* píše vo venovaní, že ďakuje Bohu, že mu dal talent zaznamenať udalosti uhorskej histórie⁴⁴. Upozorňuje, že prehry aj víťazstvá sú rovnako krásne, ak si na ne ľudia spomenú. Teda zdôrazňuje historickú uvedomelosť a jej dôležitosť.⁴⁵

Mnoho detailov ohľadom obliehaní hradov a bitiek poznáme iba vďaka nemu. Okrem jeho menných zoznamov, vďaka ktorým historici vedia, často ako z jediného zdroja, o účasti toho-ktorého vojaka na danej udalosti, často sú jeho zápisy aj jedinou zmienkou o nejakej osobe, ktorej meno sa zachovalo iba vďaka Tinódymu. S odbornosťou opisuje hrady, vojenské taktiky veliteľov ako aj zbrane, ktoré používali. Ako tvrdí aj Szakály, Tinódyho dielo je napriek veršovej podobe súvislou historickou prácou, opisujúcou udalosti medzi rokmi 1540 až 1553. V diele *Cronica* sa spomínajú všetky tie okolnosti a udalosti, ktoré v danej dobe ovplyvnili vývoj v Uhorsku. Opisuje pád Budína, rozširovanie osmanskej moci a snahy o jej zastavenie, udalosti v Sedmohradsku, snahy o zjednotenie rozdrobeného Uhorska, činnosť pohraničných pevností a napokon osmanské ťaženia medzi rokmi 1551 – 1552, ktoré opisuje najpodrobnejšie. Preto sa dielo *Cronica* právom môže považovať za najúplnejšiu uhorskú prácu o spomenutých rokoch.⁴⁶ V úvode zmieneného diela vysvetľuje, že k napísaniu práce ho viackrát povzbudzovali jeho patróni a známi.⁴⁷ V dielach sa okrem historického výkladu snaží aj o vyvodenie ponaučení, kritiku a o podanie návodu pre boj s Osmanmi.⁴⁸

⁴² TINÓDI, Sebestien. Minden rendbéli tudós olvasó jámboroknak. In TINÓDI, Sebestien. *Cronica*. Kolozsvár: György Hoffgreff, 1554. Dostupné na internete: http://mek.oszk.hu/12200/12294/html/RMK_1_0033_0005.html 9. 11. 2016.

⁴³ MAJTÉNYI, ref. 15, s. 76

⁴⁴ TINÓDI, Sebestien. Az hatalmas és felségös Ferdinandusnak. In TINÓDI, Sebestien. *Cronica*. Kolozsvár: György Hoffgreff, 1554. Dostupné na internete: http://mek.oszk.hu/12200/12294/html/RMK_1_0033_0006.html 9. 11. 2016.

⁴⁵ CZINTOS, ref. 30, s. 34.

⁴⁶ SZAKÁLY, ref. 1, s. 32 – 34.

⁴⁷ TINÓDI, ref. 42, b. s.

⁴⁸ Keď dáva rady, ako by sa malo bojovať proti osmanským Turkom, používa väčšinou stereotypy, preto v tomto smere nie je zvlášť originálny. SZAKÁLY, ref. 1, s. 59.

Tinódy väčšinou opisy zachytil pomerne rýchlo po daných udalostiach. Snaží sa opísať udalosti chronologicky, pričom aj samotná *Cronica* je viac-menej zostavená chronologicky. Často odkazuje na už skôr opísané udalosti, poukazujúc aj na súvislosti medzi nimi.⁴⁹ Túto jeho vlastnosť obšírnejšie zdôrazním nižšie, na jednom konkrétnom príklade.

Udalostiam spojených s obliehaním hradu Eger venoval aj dve diela a to *Eger vár viadaljáról való ének história* a *Egri históriának summája*.⁵⁰ Ide o podrobné opisy obliehania hradu Eger, ktoré dlho slúžili ako primárne pramene.⁵¹ Tinódy sám tvrdil, že za účelom napísania diela *Cronica* sa veľa namáhal, chodil, informoval sa a písal.⁵² Fakt, že sa zatiaľ neobjavil ani jeden list, ktorý by napísal Tinódy, svedčí o tom, že za informátormi cestoval.⁵³ Výklady sa opierajú väčšinou o ústne výpovede svedkov, u ktorých sa Tinódy vyzvedal, predsa sú jeho detailné opisy často presnejšie než práce autorov, ktorí mali prístup aj k iným prameňom.⁵⁴

Vnímanie Tinódyho tvorby historickou vedou počas dejín a história výskumu

Ako prvý upozornil na Tinódyho historickú dôležitosť už Ján Sambucus. Ten pravdepodobne pochopil Tinódyho význam vtedy, keď pre Ferdinanda prekladal do latinčiny Tinódyho *Egri históriának summája*.⁵⁵ Sambucus použil Tinódyho dielo *Cronica* aj vo vlastných prácach. Aj doboví historici rýchlo prišli na historický význam Tinódyho výkladov. Často sa jeho diela použili ako pramene.⁵⁶

⁴⁹ SZAKÁLY, ref. 1, s. 31 – 32.

⁵⁰ Uvádzam tu konkrétny link na už vyššie citovanú stránku, kde sa dá vypočúť úryvok z diela *Egri históriának summája*. http://www.bekecsaba.hu/beke-mp3/08_Csaba-Beke_1_Renaissance-lute-music.mp3 Dostupný na internete 30. 8. 2017.

⁵¹ ÁCS, Pál. Tinódi Sebestyén és Bornemissza Gergely. In CSÖRSZ, Rumen István (ed.). Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika: A 2006. évi budapesti és kolozsvári Tinódi-konferenciák előadásai. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2008, s. 44.

⁵² TINÓDI, ref. 42, b. s.

⁵³ SZAKÁLY, ref. 1, s. 32 – 34.

⁵⁴ SZAKÁLY, Ferenc – DÁVID, Géza. Újabb adalék Tinódi Sebestyén történetírói hiteléhez. In Irodalomtörténeti Közlemények 1996, ročník C, č. 4, s. 481.

⁵⁵ MAJTÉNYI, ref. 15, s. 77.

⁵⁶ DÉZSI, ref. 1, s. 140.

Ferenc Forgách vo vlastných dielach⁵⁷ použil viac z jeho historických piesní.⁵⁸ Miestami ich prevzal doslova, inde s doplnenými údajmi. Pritom musím zdôrazniť, že Forgách bol od Tinódyho bezpochybne vzdelanejší a mal zrejme aj väčší prehľad v oblasti dobových udalostí. Napriek tomu v jeho prácach pri väčšine udalostí z rokov 1540 a 1552 čerpal práve z Tinódyho. Tiež treba spomenúť skutočnosť, že k tejto časti práce Forgácha, ani jeho brat Simon Forgách, ktorý sa vyznačoval veľkou kritickosťou v tomto smere, neuznal za potrebné pripojiť upresňujúce poznámky.⁵⁹ Odvoláva sa na neho aj ďalší historiograf 16. storočia, Miklós Istvánffy. S dôverou siahal po diele Tinódyho aj Christian Schaeseus ako aj turecký historik Ibrahim Pecesevi.⁶⁰ Z neskorších po ňom siahali György Pray, István Katona, Mihály Horváth, Ferenc Salamon a ďalší. Ferenc Budai do diela *Polgári lexicon* takmer úplne zapracoval informácie od Tinódyho a použil aj jeho rozsiahle citácie.⁶¹ Od tej doby až do roku 1984, teda po publikácie Istvána Sugára a Ferenca Szakálya, každý vnímal dielo Tinódyho v prvom rade ako historický prameň.⁶² Citácie jeho historických piesní sú súčasťou špičkových vedeckých prác,⁶³ ako aj edícií prameňov týkajúcich sa regionálnych dejín.⁶⁴

Ako som sa už zmienil, najsilnejšie vyzdvihoval Tinódyho historický význam dnes už zosnulý historik maďarského pôvodu Ferenc Szakály. Venoval Tinódydymu viac publikácií a podieľal sa aj na vydaní Tinódyho diela v roku 1984⁶⁵, ku ktorému napísal úvodnú štúdiu. V inej štúdii tiež uvádza, že dielo Sebastiana Tinódyho vníma ako najkvalitnejšiu historickú prácu písanú v polovici 16. storočia a zároveň

⁵⁷ FORGÁCH, Ferenc. Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt. Szépirodalmi Könyvkiadó: Budapest, 1982.

⁵⁸ Napríklad Erdéli historia, Budai Ali basa historájá, a Szegedi veszedelem a Buda veszése. DÉZSI, ref. 1, s. 140.

⁵⁹ SZAKÁLY – DÁVID, ref. 54, s. 481.

⁶⁰ SZAKÁLY, ref. 1, s. 40.

⁶¹ DÉZSI, ref. 1, s. 140 – 141.

⁶² CSÖRSZ, ref. 26, s. 7.

⁶³ SZANTÓ, Imre. Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. Az 1551 – 52. évi várháborúk. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985, 275 s.

⁶⁴ KRISTÓ, Gyula. Békés megye a honfoglalástól a törökvilág végéig. Nyolcszáz esztendő a források tükrében. Békéscsaba: Békés megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya, 1981, s. 107 – 108.

⁶⁵ Blížšie SZAKÁLY, ref. 1.

najdetailnejšie opisujúcu roky 1549 až 1552.⁶⁶ Aj keď sa od tej doby čím ďalej, tým viac dostali do popredia iné pramene týkajúce sa aj Tinódym opísaných udalostí, čerpanie z Tinódyho výpovedí pokračovalo naďalej. Odvolávajú sa na neho často aj autori najmodernejších publikácií a to dokonca aj historici ako je napríklad maďarský historik Géza Pálffy.⁶⁷

Tinódyho presnosť potvrdilo aj bádanie Istvána Sugára v súvislosti s hradom Eger⁶⁸. Už koncom 80. rokov historici pokladali otázku vierohodnosti Tinódyho diela za dávno vyriešenú v jej prospech, avšak s nutnosťou vykonať ešte v tomto smere ďalšie výskumy. V tej dobe sa našli archívne dokumenty, ktoré potvrdili Tinódyho správnosť v piesni *Verbőczi Imrehnek Kászon hadával kozári mezőn viadalja*, ktorá opisuje udalosti z roku 1542.⁶⁹

Tinódydymu sa však venujú aj súčasní historici. Jedným z nich je aj Pál Fodor, ktorý v roku 2012 uverejnil štúdiu⁷⁰, v ktorej dokázal, že Tinódyho historická pieseň s názvom *Szulimán császár Kazul basával viadaljáról*, je oveľa hodnovernejšia, než sa dovtedy predpokladalo. Dovtedy sa táto historická pieseň pokladala za dielo, ktoré sa skôr približuje Tinódyho fantázií než k pravde. Fodor v štúdií dokázal opak. Poukazuje v nej aj na to, že Tinódy v tomto prípade dostal informácie od niekoho z istanbulského dvora, a vďaka tomu obdaroval čitateľov výpoveďou, ktorá pochádzala priamo z osmanskej strany, dokonca

⁶⁶ SZAKÁLY, Ferenc. Egy zsoldosvezér emlékiratai. In SZAKÁLY, Ferenc. Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata (1548 – 1552). Budapest: Európa Könyvkiadó, 1986, s. 35 – 36.

⁶⁷ PÁLFFY, Géza. A tizenhatodik század története. Budapest: Pannonica Kiadó, 2000, 280 s. Pozri tiež napríklad SARUSI, Kiss Béla. A természet által megerősített vár – Murányi végvár és uradalma a 16. század második felében. Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2008.

⁶⁸ SZAKÁLY – DÁVID, ref. 54, s. 481.

⁶⁹ V danej publikácii išlo o poukázanie na súvislosti medzi nájdenými tureckými administratívnymi dokumentmi a výkladmi Tinódyho. Zároveň publikácia upozorňuje aj na fakt, že spomenutá Tinódyho historická pieseň zachovala mená viacerých osôb, o ktorých dodnes nemáme iné informácie. Blížšie pozri SZAKÁLY – DÁVID, ref. 54, s. 481 – 485.

⁷⁰ FODOR, Pál. Királynék fogságában. Tinódi egy félreértett históriás énekéről. In BARÁTH, Magdolna – MOLNÁR, Antal (ed.). A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Budapest-Győr: Magyar Országos Levéltár, 2012, s. 121 – 132.

z Istanbulu. Ak aj podal nesprávne informácie, podal vlastne len klebety pochádzajúce z osmanskej strany.⁷¹

Faktory vplývajúce na Tinódyho tvorbu

Tinódyho dielo je miestami ovplyvnené jeho subjektívnymi názormi a pocitmi.⁷² Pozitívom a zároveň sčasti aj negatívom je, že sa jedná o bývalého vojaka. Preto niekedy môže písať o vojakoch v lepšom svetle, než v akom by mal. Zároveň odborne dokáže opísať detaily hradov a vojenských opevnení, čo tiež svedčí o tom, že sa v danej problematike cítil ako doma.⁷³ Možno aj z toho dôvodu písal podľa tzv. hierarchického poradia. To znamená, že sa snažil v dielach dávať priestor vojakom podľa zásluh a hodností. Tým však do istej miery obmedzoval vlastný výklad, keďže takto presviedčal publikum o tom, že čím má daný vojak vyššiu hodnotu, tým viac hrdinstiev sa k nemu viaže.⁷⁴

Čo sa týka jeho politického presvedčenia, snažil sa byť nestranný. Aj keď väčšinu života bol na strane Ferdinanda, snažil sa, aby neurazil ani prívržencov Jána Zápoľského. Bolo tomu tak preto, lebo jeho patróni boli prívržencami rôznych strán. Napríklad na strane Ferdinanda bol Nádasdy, na strane Izabely zase Czeczey. Snažil sa, aby nepodával nepravdivé informácie. Čo napísal, to bola zväčša pravdivá informácia a ak vedel niečo, čím by niekoho mohol uraziť, tak radšej mlčal.⁷⁵ Sém Tinódy v diele *Cronica* zdôrazňuje, že falošné fakty do neho nezapísal, ani za príplatok, ani za priateľstvo, ani zo strachu, ale chcel podať čitateľovi len pravdu.⁷⁶ Ku konfesiónalnym sporom sa staval neutrálne. Nikde sa nevyjadroval o sporoch jednotlivých vyznaní v rámci kresťanstva.⁷⁷ V období medzi rokmi 1544 až 1549 bola v jeho

⁷¹ Szakály, ktorý pokladal Tinódyho za absolútne hodnoverný prameň, mal výhrady jedine k XIV. historickej piesni a poukázal na to, že Tinódy iba tu menuje informátora. Napriek tomu si Szakály myslel, že práve v tomto prípade poskytlí Tinódyemu nepresné informácie. FODOR, ref. 70, s. 122.

⁷² VADAL, ref. 2, s. 22.

⁷³ DÉZSI, ref. 1, s. 10–11.

⁷⁴ ÁCS, ref. 51, s. 45–46.

⁷⁵ ÁCS, ref. 51, s. 53.

⁷⁶ TINÓDI, ref. 42, b. s.; TINÓDI, Sebestyén. Minden rendbéli tudós olvasó jámboroknak. In SUGÁR, István – SZAKÁLY, Ferenc. Tinódi Sebestyén: Krónika. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984, s. 89.

⁷⁷ Existujú tvrdenia, že si aj sám menil vierovyznanie podľa toho, čo si od neho jeho aktuálni patróni vyžadovali. HEGEDŰS, ref. 1, s. 16.

dielach badateľná myšlienka, ktorá bola prítomná v uhorskej protestantskej literatúre už od roku 1530. Podľa nej Boh poslal osmanských Turkov do Uhorska ako trest za hriechy ľudí.⁷⁸

Výber historických piesní z diela *Cronica*

Za účelom získania ďalších poznatkov k Tinódyho historickej dôveryhodnosti, ako aj k jeho pracovným postupom, som vyselektoval niekoľko častí z jeho historických piesní. Ako už bolo spomenuté, tieto historické piesne vydal v roku 1554 aj v tlačenej podobe pod názvom *Cronica*. Pri koncipovaní textu som použil dve vydania diela. Ako prvé originál, ktorý je v elektronickej podobe dostupný aj na internete⁷⁹. Existuje aj vydanie z roku 1984⁸⁰. Túto verziu vydali historici Szakály a Sugár ako prepis originálu, pričom sa vlastne nelíši od originálu ani obsahovo ani formálne. Vydanie obsahuje aj úvodnú štúdiu, v ktorej Szakály zhŕňa aj základné fakty, vtedajšie výsledky a stav bádania o problematike Tinódyho a jeho prác. Vydanie malo za cieľ ukázať odbornej ako aj laickej verejnosti Tinódyho dielo ako historický prameň, ktorý sa dá využiť aj vo výskume.

Ako už bolo konštatované, bádanie ohľadom problematiky Tinódyho diela odvtedy pokračuje, avšak Szakályho štúdie sú naďalej dôležitou oporou tohto výskumu. Pri kritike a analýze Tinódyho opisov sa väčšinou odvolávam na novšie vydanie, keďže je prehľadnejšie členené na strany a presnejšie sa dá odvolávať na jednotlivé časti. Vzhľadom k tomu, že existuje viac vydaní Tinódyho diela, strany sa často odlišujú, preto pre lepšiu orientáciu uvádzam vždy aj verše, na ktoré sa odvolávam. Pri odvolávaní sa na konkrétne verše sa riadim skratkami, ktoré používajú aj historici v prácach zaoberajúcich sa s Tinódyho dielami.

Ako prvý prameň som od neho preštudoval štvrtú časť jeho historickej piesne *Erdéli história*⁸¹ alebo *Sedmohradská história* z jeho diela *Cronica*, zaoberajúce sa dianím v Sedmohradsku v roku 1551. V danej časti konkrétne opisuje vydobytie mesta a hradu Lipova vojskami

⁷⁸ SZAKÁLY, ref. 1, s. 51.

⁷⁹ TINÓDI, Sebestien. *Cronica*. Kolozsvár: György Hoffgreff múhelye, 1554. Dostupné na internete: <http://mek.oszk.hu/12200/12294/index.phtml#> 11. 12. 2016.

⁸⁰ SUGÁR, István – SZAKÁLY, Ferenc. Tinódi Sebestyén: Krónika. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984, 644 s.

⁸¹ TINÓDI, ref. 34, s. 93 – 158.

Martinuzziho a Castalda z rúk Osmanov. Ďalej sa zaoberám úryvkami Tinódyho historických piesní, opisujúcich letné ťaženie budinského pašu Hadim Aliho v roku 1552.

Skúmaná časť diela *Erdéli história* alebo *Sedmohradská história*

Sebastian Tinódy v historickej piesni *Erdéli história* alebo po slovensky *Sedmohradská história*⁸² zachytil dianie v Sedmohradsku v roku 1551. Pieseň je zložená z piatich častí a Tinódy v nej zachytil udalosti spojené s konaním kardinála Györgyho Martinuzziho. Následne opísal výpravu beglerbega Mehmeda, v rámci ktorej bola obsadená aj Lipova. V štvrtej časti piesne, ktorú som si vybral primárne za účelom preštudovania Tinódyho historickej dôveryhodnosti, opísal oslobodenie mesta a hradu Lipova od osmanských Turkov, v rámci novembrovej výpravy vedenej Martinuzzim a Castaldom. Z tejto piesne som vybral niekoľko úryvkov, na ktorých je možné poukázať na pozitíva ako aj na nedostatky Tinódyho tvorby. Vyselektované ukážky uvádzam v štúdiu aj z toto dôvodu, že ich štúdiom som došiel k niekoľkým novým zisteniam.

Pramene použité pri štúdiu diela *Erdéli história*

Za účelom komparácie a overenia výpovednej hodnoty Tinódyho diela o daných udalostiach, som použil dobové ako aj neskôr písané pramene. Z dobových prameňov je primárny k daným udalostiam list z Vojenského archívu v Budapešti. Napísal ho kapitán Bertalan Horvatinovith, ktorý v prameňoch vystupuje ako Bertalan Horwatinowyth alebo aj Horváth. List z 8. novembra 1551 je adresovaný Erasmovi Teuffelovi a Ferencovi Thurzovi. Píše v ňom, že získali naspäť z rúk osmanských Turkov mesto Lipovu a Turci sa utiahli v miestnom hrade a v kláštore. V čase písania listu prebiehal na spomenutý hrad naďalej útok.⁸³ Kuriozitou listu je to, že sa jedná o najstaršiu písomnosť spo-

⁸² TINÓDI, ref. 34, s. 93 – 158.

⁸³ Hadtörténelmi Levéltár (ďalej len HL) – Budapest (Vojenský historický archív v Budapešti), sign. Törökori gyűjtemény 1551/6. K Horvatinovithovi ešte musím poznačiť, že sa jeho meno objavuje aj v odbornej spisbe v rôznych podobách. Zrejme jednotliví autori vychádzajú z rôznych prameňov. Ako som sa zmienil vyššie, v prameňoch sa nachádza v podobe Horwatinowyth, Horvatinovith alebo aj Horváth. V štúdiách sa nachádza v podobách ako Horvatinovith, Horvatinovics, Horvát alebo Horváth (napr. SZÁNTÓ, ref. 63). Keďže sa v štúdiu opieram o prameň, v ktorom sa nachádza jeho podpis v podobe Horwatinowyth, tak som si zvolil túto verziu a nie verziu Horváth. Uvádzam ju v prepise a opieram sa pri-

menutého archívu, ktorú napísali v maďarskom jazyku. List nie je obšiahly, avšak obsahuje množstvo informácií, ktoré opisuje aj Tinódy.

Iné svetlo na dobývanie Lipova vrhol jeden zo svedkov a zároveň cudzinec, španielsky žoldniersky veliteľ Bernardo de Aldana. Jeho memoáre⁸⁴ s názvom *Expedición* zachytávajú udalosti v Uhorsku v rozmedzí rokov 1548 až 1552, keď ako žoldniersky veliteľ v službách Ferdinanda bol na pracovnej ceste v Uhorsku. Do Uhorska sa dostal vďaka Karolovi V., ktorý mu zveril velenie nad tisícdivo španielskymi žoldniermi a poslal ho do Uhorska ako pomoc bratovi Ferdinandovi I. Následne sa títo Španieli zúčastnili väčšiny dôležitých vojenských akcií počas nasledujúcich štyroch rokov. Autorstvo obsahov daného diela sa už dnes prisudzuje Aldanovi, aj keď dlho sa o jeho pôvode diskutovalo. Pravdepodobne danú prácu spísal niekto iný, avšak jednoznačne vychádzal z Aldanových zápiskov, listov a možno aj ústnych výpovedí. Podľa zistení historikov vojenské ťaženie Osmanov je zachytené v diele *Expedición* pomerne hodnoverne.⁸⁵ Jednoznačne sa však práca používa ako prameň pri kritike diel Tinódyho. Je však dôležité daný prameň vnímať kriticky, keďže dielo *Expedición* bolo spísané z dôvodu snahy o Aldanovú rehabilitáciu, keďže bol obvinený z toho, že v roku 1552 došlo k obsadeniu hradov Lipova a Timișoara jeho pričinením. Pri obliehaní Timișoary neposlal pomoc posádke a Lipovu, ktorú mal brániť, zanechal ešte pred príchodom Osmanov.⁸⁶ Preto som sa tiež rozhodol využiť daný prameň pri kritike Tinódyho diel, avšak dbal som na to, aby som súčasne daný prameň podrobil kritike a snažil som sa vylúčiť tie údaje, ktorými sa autor snaží oslavovať Aldanove činy. Niekoľko informácií v Aldanovom podaní obsahujú aj jeho listy, ktoré boli preložené a publikované v maďarčine.⁸⁷

tom o spôsob uvedenia mena, aký uvádza aj historik Géza Pálffy vo svojej práci, kde tiež vychádza z prameňov a preferuje podobu Horvatinovith. PÁLFFY, Géza. A császárváros védelmében: A győri főkapitányság története 1526–1598. Győr: Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, 1999, s. 61, 64, 262.

⁸⁴ ALDANA, Bernardo de. Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata. In SZAKÁLY, Ferenc (ed.). Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata (1548–1552). Budapest: Európa Könyvkiadó, 1986, s. 57–258.

⁸⁵ SZAKÁLY, ref. 66, s. 14–17, 40.

⁸⁶ SZAKÁLY, ref. 66, s. 14–40.

⁸⁷ KORPÁS, Zoltán. Egy spanyol zsoldosvezér levelei a XVI. század közepén vívott magyarországi háborúkról. Adalékok Bernardo de Aldana magyarországi tevékenységéhez (1548–1552). In: Fons 6 (1999) 1–2, s. 3–129.

Podobnej proveniencie je aj list Aldanovho brata, Juan Villela de Aldanu, adresovaný Pedrovi Barrantes v roku 1552.⁸⁸ Spomenutý list je dôležitý preto, lebo ako v ňom tvrdí sám Juan, osobne sa zúčastnil bojov pri znovuzískavaní Lipova a dobre si pamätal tieto udalosti. List bol tiež preložený do maďarčiny a vydaný spolu s Aldanovými memoármi.

Medzi ďalšie pramene slúžiace na overenie Tinódyho opisu patrí deskripcia udalostí v memoároch Ferenca Forgácha, ktorý podrobne spísal znovuzískavanie Lipova a s tým spojené udalosti. Pri Forgáčovi je dôležité to, že pri písaní svojho historického diela, sčasti čerpal aj z Tinódyho. Keďže dokázateľne používal aj iné pramene, informácie ktoré opísal z Tinódyho diela potvrdzujú ich dôveryhodnosť. Naopak, pri odlišných informáciách je dôvod na určitú kritiku alebo polemiku s Tinódyho opisom. Výhodou Tinódyho jednoznačne bolo, že si mal možnosť vypočúť svedkov opisovaných udalostí. Forgách mal zase viac možností nazrieť aj do oficiálnych dokumentov.

Obdobným prameňom je veľ dielo od Miklósa Istvánffyho o histórii uhorského kráľovstva z konca 16. a začiatku 17. storočia. Vo väčšine som používal maďarský preklad diela zo 17. storočia od Pála Tállyai⁸⁹, vydaného v roku 2003. Miestami som však narazil na vety, ktoré boli dvojzmyselné a preto bolo potrebné porovnať ich s pôvodnou latinskou verziou diela.⁹⁰ Istvánffy, podobne ako Forgách, mal možnosť pracovať jednak s archívnym materiálom, na druhej strane mohol poznať niektorých svedkov opisovaných udalostí. Ako je to jasné z jeho opisov, sám sa odvoláva na ústne výpovede svedkov. Podobne ako Forgách, aj Istvánffy čerpal sčasti aj z Tinódyho, preto aj pri porov-

⁸⁸ ALDANA, Juan Villela de. List č. 5: Juan Villela de Aldana Pedrovi Barrantes Maldonadovi v roku 1552. In SCHOLZ, László. Függetlék az Aldana család leveleiből. In SZAKÁLY, Ferenc. Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata (1548 – 1552). Budapest: Európa Könyvkiadó, 1986, s. 276 – 312.

⁸⁹ BENITS, Péter (ed.). Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/2. 13 – 24. könyv. Balassi Kiadó: Budapest, 2003, 504 s.

⁹⁰ ISTHVANFI, Nicolai Pannoni. Historiarvm De Rebus Vngaricis Libri XXXIV. Colonia Agrippina: Sumptibus Antonij Hierati, 1622, 852 s. Medzi ďalšie použité pramene patria výňatky listín a listov zo 16. storočia vydané v publikácií: ÓVÁRY, Lipót. A Mohácsi vész utáni korszakból származó s a XVI. század végéig terjedő oklevelek kivonatai. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, 1894.

naní Tinódyho diel s Istvánffyho prácou platia okolnosti, ktoré som uviedol ohľadom Forgácha. Teda, že informácie, ktoré opísal v zhode s Tinódym, potvrdzujú Tinódyho dôveryhodnosť, keďže využíval aj iné pramene.

V snahe získať aspoň čiastočný pohľad na Tinódym opísané udalosti z osmanskej strany, využil som aj niektoré osmanské pramene. Sem môžeme zaradiť aj niekoľko úryvkov z maďarských prekladov z historických prác osmanských historiografov prevažne zo 16. storočia. Za týmto účelom som využil jednu rozsiahlu, aj keď staršiu edíciu osmanských prameňov.⁹¹ Pravda, v súčasnosti už daný preklad má isté nedostatky po jazykovej stránke, aspoň obsahovo umožňuje prehliadnúť opisy Tinódyho osmanských súčasníkov. Medzi tieto pramene patrí práca pašu Lutfiho, ktorý tiež stručne opisuje obliehanie Lipovy.⁹²

Skúmané historické piesne o ťažení budinského pašu Hadim Aliho v lete 1552

Vojenské ťaženie Osmanov v Uhorsku v roku 1552 je zachytené vo viacerých dielach Sebastiana Tinódyho. V príslušnej kapitole uvediem spôsob, ako zachytil Tinódy ťaženie pašu Aliho proti horno-zemským hradom. Tejto udalosti venoval aj samostatnú historickú pieseň s názvom *Budai Ali basa históriája* alebo *História budinského pašu Aliho*⁹³.

Ohľadom tejto historickej udalosti poukážem aj na skutočnosť, že Tinódy sa často snažil písať piesne tak, aby v nich uviedol aj historické udalosti, ktoré predchádzali napr. jednotlivým bitkám alebo obliehaniam. Chcel teda jednotlivé historické piesne prepojiť obsahovo. Prejavilo sa to napríklad v tom, ako uviedol Tinódy ťaženie Aliho aj v iných opisoch len preto, aby uviedol čitateľa alebo poslucháča do historických reálií.

⁹¹ THURY, József (ed.). *Török történetírók. II. kötet.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1896, s. 426.

⁹² LUTFI, pasa bin Abdul-múin. *Tevárikh-i-ál-i-Oszmán.* (Az Oszmán-ház története.). THURY, József (ed.). *Török történetírók. II. kötet.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1896, s. 36.

⁹³ TINÓDI, Sebestyén. *Budai Ali basa históriája.* In SUGÁR, István – SZAKÁLY, Ferenc (ed.). *Tinódi Sebestyén: Krónika.* Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984, s. 197–206.

Pramene k téme letného ťaženia Osmanov v roku 1552

Archívny výskumom sa mi podarilo získať dva listy, ktoré hovoria o situácii v Uhorsku v období medzi júnom a júlom 1552. V prvom liste sa píše o zlej situácii opevnenia v Šahách v júli 1552, teda krátko pred kapituláciou Šiah.⁹⁴ Druhý list informuje o plánoch pašu Aliho ohľadom obsadenia banských miest.⁹⁵ Využitie zmienovaných listov mi umožnilo nájsť odpoveď na otázku: dajú sa Tinódyho diela využiť ako pramene v historickej práci? Na túto otázku som sa snažil okrem kriticko-analýzy Tinódyho opisov zodpovedať aj tým, že som zrekonštruoval udalosti letného ťaženia Osmanov z pohľadu opisov Tinódyho. Tie som porovnal s horeuvedeným archívnym materiálom. Z dôvodu načrtnutia udalostí pred letným ťažením Osmanov som využil aj Ferdinandov list z februára 1552, kde sa zmieňoval o potulovaní Turkov na uhorských územiach, ako aj o možnom ohrození banských miest.⁹⁶ Rovnako som použil aj Ferdinandovo nariadenie z októbra 1552, v ktorom dával inštrukcie ohľadom zbehov po zmienenej porážke.⁹⁷

K využitým prameňom môžem zaradiť tiež prácu Miklósa Istvánffyho, ktorá ponúka doplnkové informácie o priebehu Tinódyho opisovaných udalostí, ako aj informácie, ktoré sú nápomocné pri kritike Tinódyho opisov.⁹⁸

Širšie historické okolnosti predchádzajúce znovuzískaniu Lipova

Okolnostiam spojených s obliehaním Lipovy predchádzalo niekoľko dôležitých a zásadných historických udalostí. Je dôležité spomenúť uzavretie mieru v Oradei⁹⁹ medzi Ferdinandom I. a Jánom Zápoľským dňa 24. februára 1538. Uzavrela sa tak desať rokov trvajúca vojna medzi dvoma kráľmi, vzájomným uznaním sa za zákonných kráľov. Uhorsko bolo zároveň rozdelené na dve časti. Po podpise mieru zostalo v rukách Zápoľského centrum krajiny s hlavným mestom Budínom, severovýchodná časť Uhorska a celé Sedmohradsko. Ferdinand I. získal časť Chorvátska, Slavónsko, Dalmáciu a západné časti

⁹⁴ HL – Budapest, Törökkori gyűjtemény 1552/27.

⁹⁵ HL – Budapest, Törökkori gyűjtemény 1552/11.

⁹⁶ HL – Budapest, Törökkori gyűjtemény 1552/2.

⁹⁷ HL – Budapest, Törökkori gyűjtemény 1552/24.

⁹⁸ BENITS, ref. 89.

⁹⁹ Alebo po slovensky Veľký Varadín (maďarsky Nagyvárad), na území dnešného Rumunska.

severného Uhorska.¹⁰⁰ V roku 1540 Ján I. Zápoľský umrel. Pred smrťou však odvolal záväzok zakotvený v mieri z Oradey a poveril Györgyho Martinuzziho, aby zabezpečil vládu jeho synovi, Jánovi Žigmundovi. V septembri 1540 bol Ján Žigmund na Rákošskom poli pri Pešti zvolený šľachtickým zhromaždením za kráľa. Tútori trojmesačného kráľa, kancelár Štefan Verbőczy a päťkostolný biskup Ján Osiecky, získali v Istanbule aj podporu sultána.¹⁰¹

V nasledujúcom roku vyslal Ferdinand I. do Uhorska naverbované oddiely na čele s generálom Viliamom Roggendorffom. V júni 1541 začal obliehať Budín, ktorý mu chcela kráľovná Izabela vydať. Medzitým sa však Sulejman I. priblížil k Budínu s početnejšou armádou a Roggendorffovo 16-tisícové žoldnierske vojsko bolo zničené. Dňa 29. augusta 1541 sa Turci zmocnili aj Budína a na druhý deň vyhlásil sultán oblasť medzi Dunajom a Tisou za chránené územie Osmanskej ríše. Rozhodnutím sultána bola vláda nad Zátisím a Sedmohradskom zverená Izabele, jej synovi a uhorským veľmožom Zápoľského strany.¹⁰²

V roku 1543 sa sultán zmocnil Pécsu, Székesfehérváru, Taty a Ostrihomu. V roku 1544 pokračoval vo vojenských výpravách budinský paša, srbský konvertita Mehmed Sokollu. Dobyl Visegrád, Novohrad a Hatvan. Následne Osmani prerušili vojnu. V júni 1547 vstúpila do platnosti mierová zmluva, ktorú znepriatelené strany dohodli v Drinopoli.¹⁰³ Mala platiť päť rokov s tým, že Turci si podržia dobyté územia a Ferdinand bude platiť každý rok sultánovi čestný dar 30-tisíc dukátov. V roku 1548 sa však upevnila pozícia Ferdinanda I. vďaka víťazstvu Habsburgovcov nad protestantmi a smrti francúzskeho kráľa Františka I. Nastala priaznivá doba pre Ferdinandov cieľ – zjednotenie celého Uhorska. Rokovania Ferdinandových zástupcov s Györgym Martinuzziom viedli k podpísaniu zmluvy z Nyírbátoru dňa 8. septembra 1549. Podľa nej mal Martinuzzi odovzdať do rúk kráľa Ferdinanda

¹⁰⁰ Kontroloval územia dnešného Slovenska od Bratislavy po Gemer a Spiš. Šarišská stolica, Zemplín, Turňa ako aj Abov s Košicami boli pod vládou Zápoľského. MRVA, Ivan. Novoveké Uhorsko. In MRVA, Ivan – SEGEŠ, Vladimír. Dejiny Uhorska a Slováci. Bratislava: Perfekt, 2012, s. 147.

¹⁰¹ MRVA, ref. 100, s. 147 – 148. Podobne SZAKÁLY, ref. 66, s. 7.

¹⁰² MRVA, ref. 100, s. 148. Podobne FODOR, Pál. Török beszámoló Lippa 1551. évi feladásáról. In Keletkutatás, 1993, č. 2, s. 80.

¹⁰³ MRVA, ref. 100, s. 148 – 149. Tiež FODOR, ref. 102, s. 80. Podobne SZÁNTÓ, ref. 63, s. 39 – 49. Pozri tiež SZAKÁLY, ref. 66, s. 8.

Sedmohradsko, ako aj Partium.¹⁰⁴ Cez leto v roku 1550 prepukla v Sedmohradsku občianska vojna medzi Györgym Martinuzzim a Izabelou. Izabela niekoľkokrát žiadala o pomoc sultána, avšak Martinuzzi zvíťazil. Martinuzzi si vyžiadal od Ferdinanda pomocný zbor. Ferdinand mu poslal sedemtisíc vojakov na čele s talianskym veliteľom Giovanni Battista Castaldom. Následne Izabela kapitulovala, dňa 19. júla 1551 v Albe Julii¹⁰⁵ podpísala abdikačnú listinu a spolu s Jánom Žigmundom opustila Sedmohradsko. Sultán nechcel pripustiť zjednotenie Uhorska, aj keď sedmohradské stavy uznali za panovníka Ferdinanda I. Castaldo začal vojenský zásah v Sedmohradsku. Martinuzzi sa snažil presvedčiť sultána o vernosti. Na druhej strane ale vyzval sedmohradský snem, aby vyhlásil všeobecnú mobilizáciu.¹⁰⁶

Martinuzziho kroky mali za následok výpravu beglerbega Mehmeda Sokollu proti Sedmohradsku. Padli mnohé pevnosti, mestá a hrady. Postupne dobyl hrad Bečež¹⁰⁷, Zrenjanin a Čanáď. Počas bojov došlo aj k obliehaniu Timișoary. Mehmed chcel jesennú výpravu ukončiť získaním Lipovy, avšak keď sa k nemu dostali správy, že je strážený silnou posádkou pod vedením Andrása Báthoryho, tak sa rozhodol ukončiť výpravu obsadením Čanádu. Medzi časom sa ale posádka hradu zmenšila a došlo aj k tragickej udalosti. Keď sa Mehmed po obsadení Čanádu vydal prezimovať smerom na Segedín, prišli za ním poslovia Lipovčanov. Tí sa obávali, že aj Lipovu čaká podobný osud ako hrad Čanáď. Poslovia sľúbili Mehmedovi, že prinútia posádku vzdať sa hradu, ak Turci nezničia mesto. Mehmed s tým súhlasil. Následne bol veliteľ hradu János Pethő prinútený vzdať sa hradu a ani sa neopovážal vzdorovať presile Turkov. Dal zbúrať časť múrov hradu, zničiť delá a 8. októbra opustil hrad.¹⁰⁸ Mehmed pod vedením pašu Ulamu nechal v hrade posádku o počte 5 000 ľudí a stiahol sa smerom

¹⁰⁴ MRVA, ref. 100, s. 148–149. Ján Žigmund mal dostať územnú a Izabela peňažnú náhradu. SZAKÁLY, ref. 66, s. 8.

¹⁰⁵ Na území dnešného Rumunska.

¹⁰⁶ MRVA, ref. 100, s. 148–149. Dňa 6. augusta 1551 Izabela spolu so synom a s Petrovicsom opustila Sedmohradsko. FODOR, ref. 102, s. 82.

¹⁰⁷ Obecne alebo Bečež v dnešnom Srbsku. Nachádzal sa tam hrad do roku 1699.

¹⁰⁸ FODOR, ref. 102, s. 83. Podľa inej verzie Mehmed sa vypravil smerom na Lipovu zámerne už aj kvôli stratégii, keďže obsadením Lipovy chcel zabrániť tomu, aby odtiaľ boli vyslané posily, keď bude obliehať Timișoaru. Podľa tejto verzie najprv Pethő podnikol kroky pre zanechanie hradu a potom to zvalil na miestnych, keď sa obhájoval. ALDANA, Bernardo de. ref. 84, s. 154–155.

k Tise. Odveta zo strany Györgyho Martinuzziho a Castalda začala v novembri 1551.¹⁰⁹

Stručný priebeh znovuzískania Lipova v odbornej literatúre

Castaldo a Martinuzzi sa vydali smerom k Lipove cez údolie rieky Mureš¹¹⁰. Vtedy sa dozvedeli o tom, že Mehmed Sokollu prerušil útok na Timișoaru a stiahol sa z okolitých území. Vojsko Castalda a Martinuzziho pri príchode k Lipove malo veľkosť 50 tisíc vojakov.¹¹¹ Obkľúčili Lipovu 3. novembra a na druhý deň začali s útokom. V dňoch 5. – 6. novembra bol už Ulama prinútený so zvyšnými 1 500 ľuďmi stiahnuť sa do hradu. Ostatní padli alebo sa pokúsili o útek. Napriek nezhodám Castalda a Martinuzziho v rozhodovaní o ďalšom postupe, začal dňa 8. novembra Castaldo s ostreľovaním hradu. Martinuzzi si stanovil cieľ, zabezpečiť Ulamovi bezpečný odchod z hradu. Sledoval tým vlastný prospech, a to nápravu vzťahov s Osmanmi. Nakoniec prostredníctvom zdĺhavých rokovaní dosiahol, aby mal Ulama aj so zostávajúcou posádkou zabezpečený nerušený odchod. Ulama opustil hrad 5. decembra.¹¹² Tento priebeh opisuje Tinódy v štvrtej časti piesne *Erdéli história*, avšak podáva špecifický pohľad na priebeh udalostí. Nižšie uvádzam niekoľko častí z jeho opisu udalostí, ktoré som podrobil bližšiemu štúdiu.

Dátum vtrhnutia do mesta Lipova a jeho dobytia

Pri bližšom skúmaní štvrtej časti diela *Erdéli história*, hodno spomenúť otázku dátumu dobytia mesta Lipova. V tejto súvislosti je možné nájsť zhodu medzi Tinódom a listom Horvatinovitha. Tinódy uvádza,

¹⁰⁹ SZÁNTÓ, ref. 63, s. 61 – 63.

¹¹⁰ Po maďarsky známy ako Maros. Ide o rieku nachádzajúcu sa na území dnešného Maďarska a Rumunska.

¹¹¹ SZÁNTÓ, ref. 63, s. 67 – 71. Staršia odborná literatúra ešte uvádza väčšiu veľkosť vojska, okolo 90 až 100 tisíc vojakov. Tieto údaje sa opierajú väčšinou o Istvánffyho. Nižšie v texte sa o tom ešte zmienim. BÁNLAKY, József. Lippa visszavétele. In BÁNLAKY, József. A magyar nemzet hadtörténelme, Budapest: Grill, 1928 – 1942. b. s. Dostupné na internete: <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0013/995.html> 16. 3. 2017.

¹¹² SZÁNTÓ, ref. 63, s. 67 – 71. Podobne: SKOVAJSA, Miloslav. Habsbursko-osmanské mierové zmluvy 1498 – 1615 (dizertačná práca). Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2014, s. 112.

že mesto Lipova bolo dobyté na deň sv. Imricha,¹¹³ čiže 5. novembra. Kapitán Horvatinovith v liste Erasmovi Teuffelovi a Ferencovi Thurzovi z 8. novembra píše, že podľa jedného z jeho vojakov, ktorý bol osobne v Lipove, bolo mesto dobyté vo štvrtok¹¹⁴. Keďže list je datovaný nedeľou pred dňom sv. Martina, bol napísaný 8. novembra. Deň sv. Martina je 11. novembra, teda spomenutý štvrtok bolo 5. novembra, deň sv. Imricha.¹¹⁵ Tvrdenia vyššie uvedených prameňov potvrdzuje aj list španielskeho žoldniera Juana Villela de Aldanu, v ktorom píše, že vojsko vedené Martinuzzim a Castaldom dorazilo k Lipove po Sviatku všetkých svätých, 3. novembra, v utorok ráno okolo ôsmej. Následne udáva opis organizácie vojska, rozloženia diel, ako aj taktiky ostreľovania hradu. Zaujímavá a tým sa líši od ostatných prameňov Aldana tvrdí, že ostreľovať hradby mesta začali až v stredu. Čo je však dôležité, takisto tvrdí, že mesto bolo dobyté vo štvrtok a Ulama sa utiahol v ten deň do hradu.¹¹⁶ S listom Villela de Aldanu sa čiastočne zhoduje list Castalda adresovaný Ferdinandovi dňa 9. novembra 1551. Castaldo píše, že na druhý deň po tom ako dorazili k Lipove, teda 4. novembra, začali ostreľovať hradby mesta.¹¹⁷

Ďalší prameň, ktorý sa líši od vyššie uvedených tvrdení, je opis Istvánffyho, ktorý ale v tomto prípade určite nemá pravdu. Ten uvádza, že mesto bolo dobyté až po 13. novembri.¹¹⁸ Toto tvrdenie však pri pohľade na uvedené pramene vôbec neobstojí, nakoľko minimálne Horvatinovithov list¹¹⁹ je dostatočným argumentom. Forgáchov opis sa odlišuje ohľadom začiatku priameho útoku, ktorý datuje 24. ok-

¹¹³ TINÓDI, ref. 34, s. 142, v. 1233.

¹¹⁴ HL - Budapest, Törökori gyűjtemény 1551/6.

¹¹⁵ SZENTPÉTERY, Imre. CHRONOLOGIA - A közép- és újkori időszámítás vázlatá. In SZENTPÉTERY, Imre. A kronológia kézikönyve: A Chronologia és az Oklevéltani naptár összevont, javított és bővített kiadása. Budapest: Neumann Kht., 2006, s. 54 - 55. Dostupné na internete: <http://mek.oszk.hu/05400/05442/index.phtml#>. 22. 1. 2017.

¹¹⁶ ALDANA, Juan Villela de. ref. 88, s. 298.

¹¹⁷ Tu sa opieram o zhrnutie Castaldovho listu historikom Imrichom Szántó. SZÁNTÓ, ref. 63, s. 67.

¹¹⁸ Trinásty deň v mesiaci sv. Ondreja mal už prejsť, keď Castaldo videl, že už hradby sú dostatočne zničené na to, aby mohli nariadiť útok. ISTVÁNFY, Miklós. Pannóniai Istvánffy Miklós Magyarok dolgiról írt históriáinak tizenhetedik könyve. In BENITS, Péter (ed.). Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. Balassi Kiadó: Budapest, 2003, s. 157.

¹¹⁹ HL - Budapest, Törökori gyűjtemény 1551/6.

tóbrod.¹²⁰ Ak by spomínaný útok začali v daný deň, tak Tinódy spomínané ostreľovanie hradieb by začali 20. alebo 21. októbra. Avšak Tinódy, ako som uviedol, píše o porážke mesta nasledovne: „*dňa sv. Imricha došlo k porážke mesta, ráno stanovili páni hodinu útoku, poobede o druhej začali s útokom.*“¹²¹ Z tohto kontextu logicky vyplýva, že v deň porážky začali priamy útok a tri dni predtým ostreľovali hrad delami. Preto spomenuté ostreľovanie delami muselo začať až 2. alebo 3. novembra.¹²² Tinódyho hodnovernosť dokazuje aj to, že vo Forgáčovom opise útoku je datovanie udalostí dosť nejasné. Forgách iba udáva, že 24. októbra bol nariadený priamy útok a potom len voľne opisuje udalosti, z čoho nie je jasné, kedy sa presne odohrali. Je možné, že Tinódy sa mylí v datovaní dní ostreľovania mesta, avšak ohľadom termínu začatia priameho útoku a dobytia mesta má zrejme pravdu. Dvaja účastníci obliehania, španielsky¹²³ a uhorský¹²⁴ vojak, tvrdia to isté. Preto najistejší dátum, ktorý máme k dispozícii ohľadom obliehania mesta, je termín jeho dobytia. Tento fakt je ďalším kladným argumentom pri kritike diel Tinódyho. Znamená to, že pri dôležitom dátume týkajúcom sa významnej historickej udalosti informuje Tinódy hodnovernejšie, než dvaja ďalší vzdelaní a známejší historiografi. Samozrejme, Istvánffyho, ako aj Forgácha, je možné ospravedlniť tým, že Tinódy bol časovo oveľa bližšie k popisovaným udalostiam a ako sám tvrdí na viacerých miestach v diele *Cronica*, neraz aj popíjal s účastníkmi opisovaných udalostí.

Od uvádzaných prameňov sa čiastočne líši tvrdenie historika Imre Szántóa, ktorý predpokladal, že Ulama bol s jednotkami úplne zatlačený do hradu až 6. novembra. Opieral sa pritom o spomenutý list Castalda adresovaný Ferdinandovi dňa 9. novembra 1551. V ňom údajne Castaldo píše, že po tlaku z viacerých strán boli všetci Ulamovi ľudia nútení odstúpiť z hradieb dňa 6. novembra.¹²⁵ Toto tvrdenie

¹²⁰ FORGÁCH, ref. 57, s. 26.

¹²¹ TINÓDI, ref. 34, s. 142, v. 1233–1235.

¹²² Niektoré štúdie tiež uvádzajú ostreľovanie hradu od 3. novembra. CSIFFÁRY, ref. 122, s. 235.

¹²³ ALDANA, Juan Villela de. ref. 88, s. 298.

¹²⁴ HL – Budapest, Törökkori gyűjtemény 1551/6.

¹²⁵ SZÁNTÓ, ref. 63, s. 67. K dátumu dobytia mesta dňa 6. novembra sa prikláňa aj Fodor, avšak konkrétny dátum príchodu k mestu neuvádza. Fodor ale predpokladá začatie útoku až 6. novembra. Konkrétny prameň však neuvádza. FODOR, ref. 102, s. 83.

však nie je úplne v rozpore s predošlými prameňmi, keďže Ulama sa pravdepodobne stiahol do hradu 5. novembra a niekoľko vojakov ešte mohlo chrániť pozície a viesť boj na hradbách aj do druhého dňa. Pri záveroch Szántoa nie je nezanedbateľná ani skutočnosť, že v práci, na ktorú sa odvolávam, nepoužíval pri spracovaní udalosti pramene španielskeho pôvodu¹²⁶ a ani list Horvatinovitha. Z odbornej literatúry sa k datovaniu dobytia mesta na 5. novembra prikláňa aj Bánlaky, ktorý tvrdí, že po štyroch až piatich hodinách intenzívneho boja bol hrad 5. novembra obsadený kresťanmi popoludní okolo štvrtjej alebo piatej hodiny.¹²⁷

Vzhľadom na to, že cudzinci ako aj domáci, teda Španieli a Uhri si pamätali deň dobytia mesta rovnako, domnievam sa, že v tomto prípade je nejasnejšie Castaldovo tvrdenie. Teda minimálne traja svedkovia tvrdili, že došlo k dobytiu mesta 5. novembra. Prvým bol jeden uhorský vojak, ktorý sa zúčastnil bojov a informoval Horvatinovitha najneskôr 7. novembra. Ďalej to bol niekto z Uhrov, kto informoval Tinódyho niekedy medzi rokmi 1551 – 1553. Tinódy dokončenie historickej piesne datuje do roku 1553, zhruba medzi dňami 27. a 30. decembra. Na konci historickej piesne totiž píše: „*To všetko bolo napísané v tej milej Kluži. Opísal to všetko Sebastián Tinódy v dome na písanie určenom. Tam, kde videl svoju kroniku počas tlače. Napísal túto pieseň medzi dvomi Vianocami v roku päťdesiattri.*“¹²⁸ Výraz „medzi dvomi Vianocami“ sa v maďarčine používa dodnes a myslí sa tým väčšinou obdobie medzi Vianocami a Novým rokom (zriedkavejšie medzi Vianocami a Troimi kráľmi). Keďže Tinódy „dvojo Vianoc“ datuje do roku 1553, tak evidentne ide o vyššie predpokladané dni dokončenia piesne. Z dátumov dokončenia iných rozsiahlych historických piesní je zrejmé, že musel vyhotovovať koncepty historických diel. Totiž počas tlače práce *Cronica* dokončoval ďalšie rozsiahle diela. Zrejme na nich robil posledné úpravy. Určite mal preto zapísané udalosti od informátorov, napokon, nemohol si také veľké množstvo údajov sám pamätať. Z toho dôvodu mohol byť informovaný o udalosti ohľadom dobývania mesta skôr, možno ešte v roku 1552 alebo aj v roku 1551. V úvode diela *Cronica* sa jeho autor vyjadruje, že sa veľmi snažil skontaktovať s informátormi

¹²⁶ Španielske memoáre a list Juan Villeala de Aldanu, ktoré používam v práci, boli publikované v roku 1986, teda rok po publikácii Szántoa.

¹²⁷ BÁNLAKY, Lippa visszavétele, ref. 111, b. s.

¹²⁸ TINÓDI, ref. 34, s. 158, v. 1673 – 1676.

a snažil sa získať „čerstvé“ informácie.¹²⁹ Zrejme niekto z Uhrov, ktorí boli účastníkmi opisovanej udalosti, Tinódyho krátko po dobývaní mesta informovali o tom dátume, ktorý uvádzala väčšina svedkov.

Tretí svedok, španielsky žoldnier, takisto uvádza, na rozdiel od Castalda, dátum 5. novembra. Je otázne, či Castaldo z nedbanlivosti alebo zámerne z vlastných dôvodov hlásil Ferdinandovi dátum dobytia mesta – 6. november. Dôležitý je fakt, že Tinódy v detailoch naozaj hodnoverne uvádza opisy účastníkov. Uvedená skutočnosť tiež svedčí o jeho snahe informovať o udalosti hodnoverne a precízne.

Útek sedemsto osmanských jazdcov z mesta

Z priebehu obliehania hradu stojí za bližšiu zmienku útek sedemsto osmanských jazdcov z mesta. Ako som sa už zmienil, keď ľudia Castalda a Martinuzziho vtrhli do mesta, Osmani boli čoskoro prinútení na ústup. Tvrdí to aj Tinódy. Píše, že Ulama namieril rýchlo do hradu aj so svojimi mužmi. Jeho vojaci boli pri úteku k bráne neúprosne vraždení. Mnoho Turkov spadlo do rokliny z mosta. Keď boli Turci nútení na ústup, rozdelili sa do dvoch skupín. Jedna časť sa utiahla do hradu. Druhá časť sa snažila o útek cez malú bránu. Sedemsto tureckých jazdcov z mesta utieklo.¹³⁰

Podobný výklad udalostí podáva aj Horvatinovithov list, podľa ktorého mesto bolo obsadené na poludnie a časť Turkov bola vytlačaná do hradu a kláštora. Autor listu udáva odhad jedného z vojakov, podľa ktorého zostalo v hrade okolo dvetisíc Turkov. List svedčí o tom, že Martinuzziho vojsko muselo mať veľkú prevahu, totiž list bol napísaný 8. novembra a vtedy sa Horvatinovith vyjadruje optimisticky: „Verím v Boha, že doteraz obsadili už aj hrad.“¹³¹ Preto museli mať naozaj navrch. Pri ústupe Ulamu do hradu Simon Forgách sa ho snažil dostihnúť a zabiť. Namiesto toho ale sám utrpel ťažké zranenia.¹³² Ohľadom dobytia mesta píše paša Lutfi iba stručne, že po troch dňoch ostreľovania hradieb „neveriaci“ podnikli útok a predmestie oslobodili od moslimov. Podobne ako ostatné pramene tiež píše, že následne sa moslimovia stiahli do hradu.¹³³

¹²⁹ TINÓDI, ref. 76, s. 89.

¹³⁰ TINÓDI, ref. 34, s. 143, v. 1273 – 1280.

¹³¹ HL – Budapest, Török kori gyűjtemény 1551/6.

¹³² BÁNLAKY, Lipa visszavétele, ref. 111, b. s.

¹³³ LUTFI, ref. 92, s. 36.

Ako som už uviedol, druhá časť Osmanov sa snažila o útek cez malú bránu, pričom sedemsto tureckých jazdcov z mesta utieklo. Vonku ich však čakala druhá časť Martinuzziho vojska. Tinódy tu zrejme myslí tú časť, ktorá tvorila rezervu. Tá bola rozdelená na tri časti. Jednej velil János Török. Polovica zo sedemsto utekajúcich jazdcov sa stretla s ním a s jeho jednotkami. Keď zbadal Turkov, tak na nich zaútočili jeho vojenské jednotky. S Turkami tvrdo zápasili a s vojakmi mnohých Turkov pobil.¹³⁴ Turci prechádzali cez Maroš, avšak András Báthory ich s pomocou vojakov prenasledoval a hnal späť. Na miestach boli tiež Španieli, ktorí mu pomohli a mnoho Turkov sa utopilo.¹³⁵ Túto časť Tinódy opisuje detailnejšie než Forgách, inak sa tvrdenia oboch zhodujú.¹³⁶ Uvedený Tinódyho opis je pravdivý a v základných bodoch sa zhoduje s odbornou literatúrou.¹³⁷ Nižšie uvediem detaily, v ktorých sa Tinódyho opis odlišuje od iných prameňov.

Pokiaľ ide o spomenutých sedemsto jazdcov, podľa všetkého to boli sipáhovia.¹³⁸ Avšak z dôvodu, že riešim kritiku Tinódyho výpovedí, budem v texte používať jeho pomenovanie – jazdci. Prv než sa budem bližšie venovať úteku sedemsto jazdcov, musím uviesť, že Tinódy píše o úteku Osmanov pri dobývaní mesta nejasne. V preklade píše nasledovne: „*Tam sa tí Turci rozdelili na dve skupiny. Jedna časť bežala do hradu. Druhá časť bežala von z mesta jednou malou bránou. Sedemsto tureckých jazdcov vybehlo z mesta.*“¹³⁹ Posledné dve vety z tohto popisu udalosti sa dajú interpretovať aj tak, že z mesta vyšlo mnoho Osmanov cez malú bránu a ešte k tomu aj určitý počet jazdcov, teda sedemsto. Na druhej strane možno opis chápať aj tak, že cez malú bránu vyšla druhá časť, teda sedemsto jazdcov. V tejto súvislosti Istvánffy uvádza, že: „*Nakoniec Turci nevládali odolať sile našich a naši mali navrch, preto sa Turci rozdelili do dvoch skupín a dali sa na útek tak, že jedni vojská na čele s Ulamom bezhlavo utekajúc smerovali do hradu, a druhá časť, v ktorej bolo sedemsto jazdcov, rýchlo utiekla cez tajnú bránu, ktorá*

¹³⁴ TINÓDI, ref. 34, s. 143–144, v. 1277–1288.

¹³⁵ TINÓDI, ref. 34, s. 144, v. 1289–1292.

¹³⁶ FORGÁCH, ref. 57, s. 27.

¹³⁷ BÁNLAKY, Lippa visszavétele, ref. 111, b. s.

¹³⁸ SZÁNTÓ, ref. 63, s. 67. Sipáhi bol príslušník osmanskej ľavej provinčnej jazdy. Väčšinou držiteľ dirliku. SKOVAJSA, ref. 112, s. 14.

¹³⁹ TINÓDI, ref. 34, s. 143, v. 1277–1280.

vedie k rieke Maroš.“¹⁴⁰ Podstatná je pasáž „... a druhá časť, v ktorej bolo sedemsto jazdcov...“. Samozrejme, úryvok sa dá chápať aj tak, že druhá časť bola zložená zo sedemsto jazdcov, avšak na druhej strane tento úryvok naznačuje, že sa jednalo o väčší počet Osmanov, ktorí sa snažili o útek a následne sa Tinódy ako aj Istvánffy venovali len opisu roztržky so sedemsto jazdcami, ktorá je významnejšia a viac zaujme. Nehovoriac o tom, že najmä v prípade Tinódyho išlo nielen o písanie historickej práce pre budúce generácie, ale aj o akúsi spravodajskú činnosť pre súčasníkov. Nakoľko v jeho opisoch badať istú snahu imponovať známejším veliteľom, mohlo sa totiž jednať o jeho možných patrónov, bolo by preto pochopiteľné, že radšej zamlčal útek niekoľkých Osmanov a venoval sa sedemsto jazdcom, ktorých Török s Báthorym zneškodnili. Napokon by to bolo v zhode aj s vlastnosťou typickou pre Tinódyho. Snažil sa písať hodnoverne a ak by mal klamať, tak by radšej mlčal.¹⁴¹ Toto mlčanie sa u neho objavuje v niekoľkých prípadoch.¹⁴² Druhá vlastnosť, ktorou disponuje, je vyzdvihovanie významných činov niektorých osobností na úkor tých menej známych, čím v podstate prikrášľoval históriu. Treba však zdôrazniť, že tieto menej pozitívne vlastnosti sa u neho objavujú minimálne, a tiež, že dokáže byť veľmi kritický.¹⁴³ V tejto súvislosti môže pomôcť údaj zo španielskych memoárov, kde sa uvádza, že mimo hrad zostalo tisícpäťsto vojakov, ktorí boli zväčša jazdcami. Dôležité je, že podľa *Expedición* tí, ktorí zostali v meste bez koní, boli všetci pozabíjaní. Ostatní sa pokúsili o útek cez bránu.¹⁴⁴ Z Tinódyho opisu nie je jasné, či mali so sebou kone. Španielsky prameň potvrdzuje predpoklad, že to

¹⁴⁰ ISTVÁNFFY, ref. 118, s. 159.

¹⁴¹ ÁCS, ref. 51, s. 53.

¹⁴² Napríklad vzdanie sa Istvána Dobóa pozície v hrade Eger opísal tak, že Dobó už bol unavený a preto zanechal svoju pozíciu. Teda neklamal, len nenapísal všetko, čo vedel. ÁCS, ref. 51, s. 53.

¹⁴³ Dobrým príkladom je kritika Martinuzziho na konci tejto historickej piesne, keď o ňom píše „Z tak múdrego človeka, aký to hlupák sa stal!“ TINÓDI, ref. 34, s. 146, v. 1361. Je dôležité ale poznamenať, že kritiku vyjadruje najmä voči tým, ktorí už boli mŕtvi v čase jej napísania. Napr. spomenutý Martinuzzi alebo Erasmus Teuffel v jeho historickej piesni Ördög Mátyás veszödélme. To, že je kritický voči mŕtvym, môže mať mnoho dôvodov. Jednak sa snažil udržať súčasných alebo získať nových možných patrónov a zrejme mohol byť opatrný aj z dôvodu, aby niekoho neurazil a aby si sám sebe nepoškodil politicky alebo možno aj fyzicky.

¹⁴⁴ ALDANA, Bernardo de. ref. 84, s. 171 – 172.

Tinódy v popise myslel tak, že okrem spomenutých sedemsto jazdcov ešte zostali ďalší v meste. Útek Osmanov uvádza aj paša Lutfi, ktorý píše, že niekoľkým z nich sa aj podarilo utiecť.¹⁴⁵

Do úvahy je potrebné brať aj Istvánffyho tvrdenie, podľa ktorého ešte pred vtrhnutím do mesta dal Castaldo umiestniť k brehom rieky Töröka, Nádasdyho a Báthoryho s rozkazom, aby strážili možné cesty na útek.¹⁴⁶ V zmysle odbornej literatúry boli János Török s husármi a Károly Serotin s ťažkou jazdou na brehoch rieky Maroš tesne pred bránou. O niečo nižšie zase čakali András Báthory a Tamás Nádasdy s vojakmi.¹⁴⁷ Preto ak utieklo viac Osmanov, v tom prípade Török a Báthory nespĺnili dobre zverenú úlohu a rozkaz. V tom prípade by bolo pochopiteľné, že to Tinódy zvlášť nezdôrazňoval, len sa o tom zmienil. Tu je potrebné uviesť dôležitú skutočnosť, že Nádasdy bol v nasledujúcich rokoch dôležitým patrónom Tinódyho.¹⁴⁸ Preto zamlčanie jeho istých, nepríliš hrdinských činov sa javí v tomto smere logické. Okrem toho, práve Tinódyho princíp zamlčania istých nepohodlných faktov, ktoré sú spojené s Nádasdym v diele *Erdéli história*, načrtáva, že informátorom Tinódyho mohol byť aj Nádasdy.

Forgách píše o tom, že všetkých sedemsto jazdcov pobili. Podobne tento autor ohľadom dobývania mesta a zotrvania Osmanov v ňom uvádza, že zvyšných Osmanov vyhnali.¹⁴⁹ Týmto tvrdením však čiastočne podporuje predpoklad, že okrem sedemsto jazdcov sa vydal ešte na útek aj ďalší počet Osmanov, ktorým sa zrejme podarilo uniknúť. V španielskych memoároch sa píše, že tí, ktorí sa snažili o útek cez rieku, sa takmer všetci utopili alebo boli zabití. Výnimku tvorilo okolo dvadsať jazdcov, ktorým sa podarilo utiecť.¹⁵⁰ V čom sa ale naisto pramene zhodnú, je pokus o útek spomenutých sedemsto jazdcov.

Istvánffy v rozprávaní dopĺňa ďalšie podrobnosti, pričom ukáže, že vďaka jeho opisu sa dá lepšie pochopiť Tinódyho výklad. Ešte

¹⁴⁵ LUTFI, ref. 92, s. 36.

¹⁴⁶ ISTVÁNFFY, ref. 118, s. 158.

¹⁴⁷ Podľa plánu na vtrhnutie do hradu cez prielom boli určení Španieli. Za Španielmi nasledovali Taliani a Nemci na čele s Pallavicinim Sforzom. Tábor mali brániť sedmohradské a insurekčné oddiely. BÁNLAKY, Lippa visszavétele, ref. 111, b. s.

¹⁴⁸ JENEI, Ferenc. Az ecsedi Báthoriakról. In CSALLÁNYI, Dezső (ed.). A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve X. Budapest: Jósa András Múzeum, 1968, s. 104. DÉZSI, ref. 1, s. 49. SZAKÁLY, ref. 1, s. 7–8.

¹⁴⁹ FORGÁCH, ref. 57, s. 27–28.

¹⁵⁰ ALDANA, ref. 84, s. 172.

pred ústupom Ulamu, sa na príkaz Castalda Sforcia dal do ťažkého boja s nepriateľom Pallavicini stojaci na čele Talianov. Útek sedemsto jazdcov Istvánffy opisuje podobne ako Tinódy, avšak podrobnejšie, keďže Tinódy predostiera trochu nejasný výklad. Z toho dôvodu je jednoduchšie vytvoriť si obraz o udalosti spojením dvoch opisov. Spomenutých sedemsto jazdcov smerovalo k bráne, za ktorou bola rieka Maroš. Rozdelili sa na dve skupiny. Prvá skupina narazila na jazdcov vedených Törökom a Sirotinom. Török ich porazil a značná časť z nich padla. Potom sa snažili prejsť cez rieku Maroš, kde narazili na Báthoryho jazdcov a ocitli sa v pasci, mnohí z nich sa utopili. Podľa Istvánffyho sa títo Turci vzdali, ale ich protivníci boli neľútostní a všetkých pozabíjali. Druhá časť jazdcov narazila na Španielov, s ktorými sa dali do boja. Osmani bojovali až do vyčerpania a Španieli, kričiac, že ani jedného netreba omilostiť, nakoniec všetkých pobili.¹⁵¹ Ako som už spomenul, Forgách pri opise úteku sleduje líniu, ktorú opísal Tinódy a preto pri ďalšej kritike Tinódyho informácií jeho dielo nepomôže, skôr slúži ako doplnok k ostatným prameňom. Dôležitým Forgáchovým údajom je to, že tiež píše o smrti všetkých sedemsto jazdcov.¹⁵² V Istvánffyho kontexte sa dá vycítiť Tinódyho opis, ktorý je sám o sebe nejasný. Tinódy totiž píše, že: „*Boli tam v pohotovosti oddiely z troch strán. Prvý bol oddiel Jánosa Töröka. Bolo šťastím, že polovica zo sedemsto jazdcov narazila práve na jeho oddiely.*“¹⁵³ Teda tu píše o troch oddieloch a zároveň hneď spomenie prvý, ktorému velil János Török. Následne však už zvlášť nemenuje ďalšie oddiely, ale iba z kontextu sa čitateľ dozvie o druhom. Tretí je zrejímavý až po porovnaní jeho opisu s iným prameňom, keďže po niekoľkých veršoch píše: „*Turci prechádzali cez rieku Maroš, kam prišli aj vojaci na čele s Andrásom Báthorym. Jeho vojaci bojovali s Turkami a tlačili ich späť. Kvôli Španielom sa utopili v rieke.*“¹⁵⁴ Z týchto riadkov sa dozvedáme o druhom oddiele na čele s Báthorym. Zároveň spomína aj Španielov, avšak v takom zmysle, že nie je jasné, či boli súčasťou oddielov Báthoryho, prípadne Töröka alebo tvorili samostatný

¹⁵¹ ISTVÁNFFY, ref. 118, s. 159–160.

¹⁵² Vo vlastnom opise dodáva, že spomenutých sedemsto jazdcov narazilo na rezervu vedenú Jánosom Törökom a preto boli prinútení smerovať k rieke Maroš a následne boli do nej zatlačení. Forgách tvrdí, že vďaka náhodnému zásahu Báthoryho boli všetci do jedného porazení. FORGÁCH, ref. 57, s. 27–28.

¹⁵³ TINÓDI, ref. 34, s. 143, v. 1281–1284.

¹⁵⁴ TINÓDI, ref. 34, s. 144, v. 1289–1292.

oddiel, keďže len na koniec strofy pridáva verš „*Kvôli Španielom sa utopili v rieke.*“¹⁵⁵ O Španieloch teda píše bez bližšieho uvedenia, ku komu patrili alebo ako sa tam dostali. V maďarčine táto formulácia vyznie ešte nejasnejšie¹⁵⁶, teda minimálne z pohľadu dnešného čitateľa. Pri pohľade na Istvánffyho výklad je však zrejmé, že tretí oddiel bol tvorený Španielmi¹⁵⁷. Vďaka nemu sa dá pochopiť Tinódyho opis.¹⁵⁸

Je však možné, že aj takáto formulácia, v kombinácii s ústnym prejavom a umeleckým prednesom, bola jasnejšia. Faktom zostáva, že takmer každá historická pieseň od Tinódyho obsahuje také opisy, ktoré si vyžadujú prednes pre bližšie pochopenie. Totiž spevák, hudobník a herec v jednej osobe dokáže zdôrazňovať tie pasáže, ktoré sa zdajú byť v písomnej podobe jednodiate a preto nejasné.¹⁵⁹ Je možné aj to, že vyššie uvedený opis vznikol náhodne, pričom Tinódy nepokladal za dôležité zvlášť opisovať všetky časti vojska, ktoré sa dali do bitky s osmanskými jazdcami. Z obsahu opisu je jasné, že mal k dispozícii tie isté informácie ako Istvánffy, len ich možno nepovažoval za dôležité doslovne opísať.

Istvánffy jasne spomína tretí oddiel a dokonca uvádza aj to, že práve s týmto oddielom sa dostala do konfliktu druhá časť jazdcov¹⁶⁰, o ktorých sa Tinódy tiež len zmieňuje a bližšie sa im nevenuje: „*Bolo šťastím, že polovica zo sedemsto jazdcov narazila práve na jeho oddiely.*“¹⁶¹ Spomenie teda, že sa sedemsto jazdcov rozdelilo a následne uvádza súboj Törökových vojakov s prvou časťou. Popisuje tiež snahu Osm-

¹⁵⁵ TINÓDI, ref. 34, s. 144, v. 1292.

¹⁵⁶ „Az Maroson által terekek gázlának, Bátori Andrással vitézi jutának, Vitézek meg vissza tereköket vágák, Spaniolok miá az vízben béhalának.“ TINÓDI, ref. 34, s. 144, v. 1289–1292.

¹⁵⁷ ISTVÁNFY, ref. 118, s. 160.

¹⁵⁸ ISTVÁNFY, ref. 118, s. 159–160.

¹⁵⁹ V súčasnosti existuje niekoľko umelcov, ktorí sa snažia hodnoverne oživiť prednes historických piesní od Tinódyho ako aj od iných renesančných umelcov. Prednes v tomto prípade pozostáva zo spevu historických piesní kombinovaného so sprievodom lutny. Medzi dnešných najznámejších interpretov patrí napr. Csaba Béke. Pre ilustráciu uvádzam link aj na jeho oficiálnu stránku, kde je možné vidieť a vypočuť si online jeho album s názvom: Ó, én édes hazám. Daný album obsahuje výber piesní z dôb Mateja Korvína až po Rákócziho, vrátane niekoľkých piesní od Tinódyho. Dostupné na internete: <http://www.bekecsaba.hu/index.html>. 10.12.2016.

¹⁶⁰ ISTVÁNFY, ref. 118, s. 159–160.

¹⁶¹ TINÓDI, ref. 34, s. 143, v. 1284.

nov o útek cez rieku Maroš, ako aj to, že Báthory s vojakmi ich tlačil za prítomnosti Španielov naspäť¹⁶², avšak z kontextu nie je jasné, čo sa presne stalo s druhou časťou jazdcov. Je možné, že pri nasledujúcich vetách mal Tinódy na mysli obidve časti jazdcov, teda všetkých sedemsto: „*Turci prechádzali cez rieku Maroš, kam prišli aj vojaci na čele s Andrásom Báthorym. Jeho vojaci bojovali s Turkami a tlačili ich späť. Kvôli Španielom sa utopili v rieke.*“¹⁶³ V tomto prípade je potrebné skonštatovať, že Tinódy priebeh tejto časti obliehania neopísal celkom presne a prehľadne. Je možné, že Istvánffy ohľadom osudu druhej časti jazdcov mal lepšie zdroje alebo aj to, že Tinódy tu použil voľnejší opis.

Súboj Jánosa Töröka s Turkom

Podľa výkladu Tinódyho János Török pri boji natrafil na „hlavného Turka“, s ktorým sa stretol v súboji zoči-voči. Vtedy bolo na koni Jánosa Töröka sedem rán. Šťastie mu prialo, lebo tohto Turka vedel pritlačiť na zem. Ostrou dýkou ho začal bodiť. Turek ho v boji tiež silno udieral. Napokon trafil tureckému pánovi pravú nohu dýkou. Rozsekal mu jeho strmene na dve časti. Poškodil mu čižmu a nakoniec sa ho Törökovi podarilo zabiť.¹⁶⁴ Tinódy opisuje zabitie Turka tak, že sa dá preložiť a pochopiť dvojako: „*Konečne zabil János Török toho pohana.*“ alebo tiež v zmysle „*Nakoniec zabil János Török toho pohana.*“¹⁶⁵. Treba si uvedomiť, že pri tomto opise možno badať u Tinódyho značnú zaujatosť, ba až prejav nepriateľského postoja voči Turkom. Preto najmä podobné, v Tinódyho ponímaní „hrdinské“ činy musíme brať s rezervou, nakoľko ich pravdepodobne zámerne menil. Ako študent histórie nechcem súdiť ani obraňovať Tinódyho postoje, keďže historik má zostať objektívny a apolitický. Treba mať však na pamäti, že tento negatívny postoj je u dobových autorov prítomný a preto je do istej miery ich zaujatosť logická¹⁶⁶, samozrejme, iba v kontexte ich doby. Je možné, že Tinódy len týmto spôsobom sledoval dobové nálady, pričom nevieme objektívne posúdiť, aký mohol byť jeho skutočný postoj. Isté je, že práve inšpirácia boja proti Osmanom a snaha burcovať vojakov do ďalších vojen, bola jednou zo základných cieľov

¹⁶² TINÓDI, ref. 34, s. 143–144, v. 1277–1292.

¹⁶³ TINÓDI, ref. 34, s. 144, v. 1289–1292.

¹⁶⁴ TINÓDI, ref. 34, s. 144, v. 1293–1304.

¹⁶⁵ „Végre ott megölte Török János az pogánt.“ TINÓDI, ref. 34, s. 144, v. 1304.

¹⁶⁶ Logická ale nie ospravedlniteľná.

a myšlienok jeho tvorby.¹⁶⁷ Na druhej strane však existuje predpoklad, že istý čas bol aj sám Tinódy zástancom myšlienky, že pomoc Uhrom môže prísť aj od sultána. Pravdepodobne tento názor zastával za patronátu Bálinta Töröka.¹⁶⁸ Preto sa dá iba predpokladať, do akej miery bol nenávisným postojom sám ovplyvnený a do akej miery „len“ sledoval dobové nálady. V tejto súvislosti je tiež dôležité zdôrazniť, že detailne opisuje súboj uhorského vojaka s Turkom. K takejto podrobnej deskripcii potreboval dobrého informátora. To, že by opis bol výplodom jeho fantázie, môžeme vylúčiť, keďže Tinódyho snaha o hodnoverný zápis udalostí je zrejmä z jeho prác, ako aj z jeho vyjadrení.

Ohľadom súboja Töröka s jedným z osmanských veliteľov Forgách dopĺňa, že mal na sebe pancier a preto neutrpel väčšie zranenia. Podľa Tinódyho rozsekal Török Turkov strmeň, ktorý bol zo železa, na dve časti a Forgách zase tvrdí, že bol rozseknutý Törökov strmeň.¹⁶⁹ Istvánffy dopĺňa, že súboj Töröka s Osmanom bol súčasťou boja so sedemsto jazdcami. Podobne ako Forgách, aj on tvrdí, že Török utrpel spomenuté zranenie, jemu bol šablou rozseknutý strmeň a poranili mu nohu a následne zabil Osmana, presnejšie, prebodol ho dýkou.¹⁷⁰ Tinódyho opis je v tomto prípade tiež dvojzmyselný, keďže jeho veta: „*Találá az terek úrfinak jobb lábát...*“¹⁷¹, môže byť chápaná ako: „*Turek trafil pánovi pravú nohu*“ alebo aj: „*Trafil tureckému pánovi pravú nohu*“.

Osmani uviaznutí na hrade

Tinódy udáva počet Osmanov, ktorí sa stiahli spolu s Ulamom do spomenutého hradu. Píše, že ich bolo tisícpäťsto. Hneď však poznamenáva aj to, že kvôli zraneniam mnoho vojakov neskôr zomrelo.¹⁷²

¹⁶⁷ Ohľadom dobových postojov a názorov učencov ako bol napr. Erasmus Rotterdamský, pozri bližšie: MALINIAK, Pavol – NAGY, Imrich. Turek na obzore. Z prameňov k uhorsko-osmanským vzťahom. Kraków: Spolok Slovákov v Poľsku – Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2013, 246 s.

¹⁶⁸ Očividne táto politika Bálinta Töröka skrachovala po jeho odvečení do istanbulskeho zajatia a obsadení Budína Osmanmi. Po týchto udalostiach zostalo úlohou pre Tinódyho, aby ospravedlnil politické kroky bývalého patróna a preto sa v diele: *Buda veszéséröl és Terek Bálintnak fogságáról*, snaží presvedčiť čitateľa, že Török tak konal z núdze a iba za účelom záchrany Uhrov. SZAKÁLY, ref. 1, s. 66 – 67.

¹⁶⁹ FORGÁCH, ref. 57, s. 27 – 28.

¹⁷⁰ ISTVÁNFFY, ref. 118, s. 160.

¹⁷¹ TINÓDI, ref. 34, s. 144, v. 1301.

¹⁷² TINÓDI, ref. 34, s. 145, v. 1305 – 1308.

Z listu Horvatinovitha vyplýva, že podľa svedectva vojaka aj účastníci udalosti predpokladali približne taký počet vojakov ako neskôr uviedol Tinódy. V liste sa totiž uvádza, že okolo dvetisíc Turkov uviazlo v hrade a kláštore.¹⁷³ Je otázne, či Tinódy k vlastným počtom priradil aj Turkov z kláštora, alebo či ich bolo najskôr okolo dvetisíc a postupne umierali. V tom prípade musel Tinódy udať neskorší počet Turkov, ktorý bol známy až po dobytí hradu, časom mohlo kvôli zraneniam umrieť okolo päťsto ľudí. Tiež treba vziať do úvahy, že v liste ide o výpoveď svedka, ktorý mohol mať iba približný údaj o počte v čase, keď ešte prebiehal útok na hrad. Z listu vyplýva, že spomenutý vojak došiel k Horvatinovithovi 7. novembra. Je možné, že sa vojak vydal na cestu ešte 6. novembra. Tinódy však mal údaj od niekoho, kto v hrade po jeho dobytí bol a tak mohol byť informovaný o iných počtoch.

Na tomto mieste môže pomôcť aj Castaldov list, ktorý 9. novembra písal Ferdinandovi a uvádzal ten počet, ktorý uvádza aj Tinódy, teda tisícpäťsto Osmanov.¹⁷⁴ Spoločné v Tinódyho výklade ako aj Castaldovom liste je to, že obidvaja mali neskoršie informácie. Je celkom logické, že Castaldo mal najmä po časovom odstupe presnejšie počty 9. novembra, než vojak ktorý išiel k Horvatinovithovi. Osoba, ktorá o počtoch informovala Tinódyho, mala určite tiež viac overené údaje, keďže už bolo po tejto akcii. Isté je, že keď Ulama opúšťal hrad, tak mal zo sebou už len okolo tisíctristo ľudí.¹⁷⁵ Španielsky denník tiež udáva, že do hradu sa dostalo okolo tisícpäťsto vojakov, väčšinou janičiarov. Dodáva, že pri úteku zostalo v meste okolo tisícpäťsto Osmanov, ktorí sa už nedostali do hradu. Preto boli všetci pozabíjaní.¹⁷⁶

Keď zhodnotíme všetky uvedené okolnosti a najmä výpovede všetkých prameňov, tak vyjde najavo, že Tinódy informuje v tomto prípade pravdivejšie, než Horvatinovithov list. Jeho tvrdenie je podložené ostatnými prameňmi ako aj ďalším vlastným opisom. Totiž sám jasne naznačil, že z uvedeného počtu tisícpäťsto vojakov veľký počet ľudí umrel. Nakoniec aj píše, že keď Osmani opustili hrad, bolo ich len tisíctristo.

¹⁷³ HL – Budapest, Törökkori gyűjtemény 1551/6.

¹⁷⁴ SZÁNTÓ, ref. 63, s. 67.

¹⁷⁵ ISTVÁNFY, ref. 118, s. 162. TINÓDI, ref. 34, s. 147, v. 1381.

¹⁷⁶ Väčšinou išlo o jazdcov. ALDANA, ref. 84, s. 171 – 172.

Historické okolnosti vojenského ťaženia budinského pašu Aliho v lete 1552

Osmani po obsadení Budína naznačili nájazdmi na ďalšie územia Uhorska plány na ďalšie rozširovanie svojich území. Tieto plány sa týkali oblastí za Dunajom, ciest vedúcich k Viedni a k banským mestám. Po roku 1541 sa pre Habsburgovcov stalo dôležitou úlohou vybudovať a upevniť líniu pohraničných pevností a tým zabránili ďalšiemu postupu Osmanov, najmä po tom, keď Turci obsadili Ostrihom a následne si vybudovali pevnosť pri dnešnom Štúrove. Reakciou zo strany kresťanov bolo vybudovanie Nových Zámkov, resp. pevnosti na ich území. Pál Várday, ostrihomský arcibiskup, rýchlo vybudoval Nové Zámky a v roku 1546 už do mesta mohol umiestniť aj posádku.¹⁷⁷ Z hľadiska rozoberanej témy je dôležité poukázať na skutočnosť, že v tom istom roku uhorský snem upozornil kráľa, že je potrebné včas posilniť pevnosti Pásztó, Buják, Szécsény, Drégely, Šahy a Levice. Tieto pevnosti tvorili obranný oblúk pred banskými mestami. Dôležitým obranným bodom sa stal aj hrad v Drégely.¹⁷⁸

Osmanská strana čím ďalej tým viac ohrozovala banské mestá zo strany od Novohradu. Najskôr požadovala dane, neskôr prechod na ich stranu. Paralelne s týmto procesom sa šírili správy o drancovaní Osmanov v oblasti a o odvečení obyvateľov do zajatia. Zo strategického hľadiska sa stal Drégely prvým a kľúčovým bodom v obrannej línii okolo banských miest. V pevnostiach Drégely, Šahy a Nové Zámky udržiaval posádku na vlastné náklady arcibiskup Pavol Várday. Po smrti Várdaya sa majetky ostrihomského arcibiskupstva dostali pod správu uhorskej kráľovskej komory. Povinnosti s udržiavaním posádky v spomenutých troch pevnostiach si zobral na starosť sám kráľ. O obsadenie pevností Drégely a Šahy sa osmanská strana pokúsila niekoľkokrát. Napriek tomu, že Drégely bol dôležitým bodom, komora platila posádku hradov nepravidelne.¹⁷⁹ Dôkazom snaženia Osmanov boli časté potulky ich jednotiek medzi mestom Eger a Szécsényom.¹⁸⁰ V období medzi novembrom 1551 a aprílom 1552 sa Ferdinand snažil vojensky posilniť Šahy, pevnosť Gyarmat a Krupinu.

¹⁷⁷ DANGL, Vojtech. *Bitky a bojiská v našich dejinách*, Bratislava: Perfekt, 2005, s. 96–97. SZÁNTÓ, ref. 63, s. 138–139.

¹⁷⁸ SZÁNTÓ, ref. 63, s. 139.

¹⁷⁹ SZÁNTÓ, ref. 63, s. 139.

¹⁸⁰ SZÁNTÓ, ref. 63, s. 140.

Napriek tomu ani Ferdinandove nariadenia sa nestretli s pozitívnou odozvou. Bolo to spôsobené ťažkopádnym procesom vybavovania jednotlivých nariadení v réžii Uhorskej komory, ako aj jej skromné finančné prostriedky. Na jar dokonca György Szondi navrhol, aby boli pevnosti Drégely a Šahy zbúrané a aby namiesto nich postavili lepšiu pevnosť na vhodnejšom mieste. Napokon k obliehaniu hradu došlo za nasledujúcich okolností: hrad bol v zlom stave s nedostatočným počtom členov posádky a potrebným množstvom munície. Paša Ali prišiel s vojskom k hradu Drégely dňa 6. júla 1552. Budinskému pašovi sa týmto „ťahom“ zároveň podarilo oklamať nepriateľa, keďže sa očakávalo, že zaútočí na Szolnok a Eger a nie na hontiansko-novohradské pevnosti.¹⁸¹ Hadim Ali vedel, že pevnosti brániace banské mestá sú slabé, brániace sa len s malou posádkou. Preto plánoval, že ich porazí, následne sa spojí s vojskom Ahmeda a spolu zaútočia na Eger.¹⁸² Pre Aliho sa zdala byť najjednoduchšou výprava cez Šahy, keďže vedel, že okrem hradu Drégely nebude mať veľa práce s ostatnými pevnosťami. Obliehanie trvalo iba krátko a už 9. júla Drégely padol. Veliteľ hradu György Szondi sa ešte pred útokom rozhodol, že bude brániť hrad až do smrti, čo sa nakoniec aj stalo. Posádky ostatných pevností sa však nezachovali tak ako Szondi. Väčšinou svoje pozície opustili alebo odovzdali nepriateľovi. Napokon Szécsény, Gyarmat, Salgó, Hollókő, Bujak a Šahy sa dostali bez odporu do rúk Osmanov.¹⁸³

Vojenské ťaženie pašu Aliho v diele *História budinského pašu Aliho*

Ako som sa už zmienil, opis tohto ťaženia sa nachádza v niekoľkých historických piesňach Sebastiána Tinódyho. Pozitívom je, že v zmienkach sa opisujú širšie historické súvislosti o tej ktorej bitke. Napríklad pri opise bitky pri Plášťovciach spomína pád okolitých hradov a robí to z dôvodu, aby jeho čitateľ alebo poslucháč získal širší prehľad. Okrem toho dobytie týchto hradov, opisuje aj v samostatnej historickej piesni s názvom: *Budai Ali basa históriája* alebo *História budinského*

¹⁸¹ SZÁNTÓ, ref. 63, s. 140–142.

¹⁸² ISTVÁNYFY, Miklós. Magyarok dolgairúl írt históriáinak tizennyolcadik könyve. In BENITS, Péter (ed.). Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája. Tályai Pál XVII. századi fordításában. Balassi Kiadó: Budapest, 2003, s. 196.

¹⁸³ SKOVAJSA, ref. 112, s. 113. Podobne SZÁNTÓ, ref. 63, s. 142–146.

pašu Aliho¹⁸⁴. V diele Tinódy píše, že ťaženie je dôkazom strategického myslenia pašu Aliho, vďaka čomu padlo osem pevností. Jeho vojsko sa šikovne vyhlo aj vojakom Erasma Teuffela.¹⁸⁵ Budinskému pašovi sa týmto krokom skutočne podarilo pomýliť nepriateľa, keďže sa očakávalo, že zaútočí na Szolnok a Eger a nie na hontiansko-novohradské pevnosti.¹⁸⁶ Je potrebné podotknúť, že napriek očakávaniam sa vedelo, že osmanská strana má záujem o banské mestá. Svedčí o tom list Ferdinanda I. napísaný vo Viedni z 24. februára 1552, adresovaný vacovskému biskupovi Augustínovi Sbardellatimu. Ferdinand v ňom potvrdzuje, že dostal Sbardellatiho hlásenie, týkajúce sa potulovania Turkov po územiach, ktoré v tom čase boli pod kontrolou Uhrov. Ferdinand preto nariadil zvýšenú pohotovosť a upozornil banské mestá, že Turci môžu postupovať aj ich smerom. Sbardellatimu prikázal, aby sa pripojil k jednotkám Erasma Teuffela.¹⁸⁷ To znamená, že sa uhorská strana už dlhšie obávala možného postupu Osmanov.

O diani tesne pred ťažením budinského pašu Aliho hovorí list z 1. júla 1552, ktorý János Szöllössi napísal Petrovi Váradimu a Blasiovi. V liste v podstate šíri ďalej správy, o ktorých sa do počul od známeho. Podľa neho turecký sultán predpokladal, že uhorský kráľ výdavky na platenie vojakov hradí z príjmov uhorských banských miest. Z tohto dôvodu dal sultán príkaz budinskému pašovi, aby spomenuté mestá obsadil.¹⁸⁸ Aj keď sa v liste výslovne nejedná o špehov, predsa ide o šírenie tajných informácií.¹⁸⁹ Je to zaujímavé v súvislosti so zisteniami historikov, podľa ktorých mal už od júna 1552 napr. veliteľ egerského hradu, István Dobó, vybudovanú širokú sieť vyzvedačov, ktorí mu nosili správy z okolia Szegedu, Pešti, Budína a Hatvanu. Dňa 3. júla k nemu prišiel aj špión, ktorý tvrdil, že ide rovno z tábora pašu Aliho.¹⁹⁰ O vyzvedačoch sa zmieňuje aj Tinódy v historickej piesni s názvom: *Eger vár viadaljáról való ének (História)*.¹⁹¹

¹⁸⁴ TINÓDI, ref. 93, s. 197 – 205.

¹⁸⁵ TINÓDI, ref. 93, s. 199, v. 1 – 4.

¹⁸⁶ SZÁNTÓ, ref. 63, s. 142.

¹⁸⁷ HL – Budapest, Török kori gyűjtemény 1552/2.

¹⁸⁸ HL – Budapest, Török kori gyűjtemény 1552/11.

¹⁸⁹ HL – Budapest, Török kori gyűjtemény 1552/11.

¹⁹⁰ SZAKÁLY, ref. 1, s. 539 – 540.

¹⁹¹ TINÓDI, Sebestyén. Eger vár viadaljáról való ének (História). In SUGÁR, István – SZAKÁLY, Ferenc. Tinódi Sebestyén: Krónika. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984, s. 231, v. 225 – 226.

Podľa Tinódyho vydal Sulejman rozkaz pašovi Alimu na obsadenie hradov na hornej zemi, zatiaľ čo Ahmed obliehal hrad Timișoara.¹⁹² Spomenutá taktika zodpovedá realite, keďže paša Ahmed s vojskom došiel k Timișoare dňa 28. júna 1552. Obliehanie trvalo mesiac, do 27. júla.¹⁹³ Následne sa, podľa plánov, mali ich vojská po úspešných výpravách spojiť a spoločne zaútočiť na Eger.¹⁹⁴

Ali začal ako prvú pevnosť obliehať Veszprém.¹⁹⁵ Tinódy sa venuje stručnému opisu hradu a spomína, že jeho veliteľom bol János Paksi. Ten ale pri obliehaní utiekol a išiel za kráľom. Ako jeho zástupca zostal veliť posádke Michal Vas. Pevnosť mala celkom dobré pozície a aj obrancovia sa pomerne úspešne bránili, avšak medzi obrancami hradu došlo k roztržke. Väčšina posádky sa vzbúrila a vyšla z hradu k Osmanom. Osmani ich povraždili, Vas bol nútený vzdať sa hradu. Vas dostal prísľub od pašu, že ho nechajú v mieri odísť aj s nákladom cenností. Následne ho však cestou predsa zajali a cennosti mu odobrali. Podľa Tinódyho, paša ho zajal s tým, že Sulejman ho z vďaky povýši medzi sipahiov.¹⁹⁶ V ďalšej strofe ale už Tinódy píše nasledovne: „Teraz je vo veľkom žiali v Budíne, alebo možno v Turecku v zajatí. Hľa, takto dôverujte slovám a viere Turkov.“¹⁹⁷ V tejto súvislosti môžeme vyzdvihnúť Tinódyho opis pred opisom napr. Istvánffyho, ktorý sa tak podrobne pevnosti Veszprém nevenuje.¹⁹⁸

Z hľadiska témy tejto štúdie sú však dôležité nasledujúce verše. Tinódy píše, že po tejto udalosti sa zástupcovia sandžakov,¹⁹⁹ vajdovia ako aj begovia v Budíne začali pripravovať na ďalšiu výpravu. Nazbieralo sa dvanásťtisíc členné vojsko, ktoré sa vydalo na výpravu aj s delostrelectvom.²⁰⁰ Tinódy píše o pašovi celkom pozitívne. Uvádza, že hrdinský paša Ali konal veľmi múdro. Utáboril sa pod hradom Drégely a nastavil delá na ostreľovanie hradu. K dispozícii mal

¹⁹² TINÓDI, ref. 93, s. 199, v. 5–8.

¹⁹³ SKOVAJSA, ref. 112, s. 113. Podobne SZÁNTÓ, ref. 63, s. 116–125.

¹⁹⁴ ISTVÁNFFY, ref. 182, s. 196.

¹⁹⁵ TINÓDI, ref. 93, s. 199, v. 9–12.

¹⁹⁶ TINÓDI, ref. 93, s. 200, v. 13–48.

¹⁹⁷ TINÓDI, ref. 93, s. 200–201, v. 49–51.

¹⁹⁸ ISTVÁNFFY, ref. 182, s. 196.

¹⁹⁹ Sandžak je územnosprávna jednotka Osmanskej ríše. Sandžak bol tvorený niekoľkými okresmi (náhije). SKOVAJSA, ref. 112, s. 15.

²⁰⁰ TINÓDI, ref. 93, s. 201, v. 54–56.

štyri delá a šesť tarasníc.²⁰¹ Čo sa týka delostrelectva, mal Ali, podľa odhadov, 12 diel. Taktiež sa predpokladá osemtisíc členné vojsko.²⁰² Pri odhadoch sa zrejme vychádza z Istvánffyho, ktorý tiež uvádza početnosť okolo osem až desaťtisíc vojakov.²⁰³

Z tohto obdobia pochádza aj list Ferenca Jankovitha, napísaný v júli a adresovaný Augustínovi Sbardellatimu a Erasmusovi Teuffelovi. List prezrádza viac zaujímavých a dôležitých okolností.²⁰⁴ Bol napísaný v Šahách, čo je dôležité preto, že ešte v tom čase existovalo v Šahách opevnenie, ktoré čoskoro padlo za obeť osmanskému náporu. Dané opevnenie bolo súčasťou obrannej línie, ktorá bola vybudovaná ako dôsledok postupného rozširovania územia Osmanov. V liste Ferenc Jankovith informuje Sbardellatiho a Teuffela o tom, že sa s jednotkami už dvakrát vojensky stretli s Turkami, ale nepodarilo sa im dosiahnuť väčšie úspechy. Zároveň prosí adresátov listu, aby im poslali ako posilu ďalších vojakov. Ak sa nájdu nejakí bojaschopní ľudia, nech ich posunú smerom k Šahám. Dodanie posíl malo prebehnúť rýchlo, v opačnom prípade Šahy, ako aj okolité miesta, padnú. Upozorňuje, že paša je už aj s delostrelectvom pod Drégelyom. Podľa názoru Jankovitha dokážu ešte zmariť pašove plány, pričom by straty neboli až také veľké.²⁰⁵ Tento list v podstate dopĺňa Tinódyho výklad o popisovaných udalostiach. Tinódy, žiaľ, neuvádza, aká bola situácia v Šahách. Avšak z jeho výkladu sa zase môžeme dozvedieť o pašovom delostrelectvom potenciáli, o ktorom Jankovith nemal podrobnejšie informácie.²⁰⁶

Tinódy sa vo veršoch 60 až 100 venuje opisu obliehania hradu Drégely, ktorý bol bránený Györgym Szondim. Nebudem sa bližšie venovať jeho opisu obliehania hradu, keďže cieľom tohto textu nie je

²⁰¹ TINÓDI, ref. 93, s. 201, v. 57–60.

²⁰² SZÁNTÓ, ref. 63, s. 143.

²⁰³ ISTVÁNFY, ref. 182, s. 196.

²⁰⁴ HL – Budapest, Törökkori gyűjtemény 1552/27.

²⁰⁵ HL – Budapest, Törökkori gyűjtemény 1552/27.

²⁰⁶ Obliehanie hradu Drégely začalo 6. júla. Teuffel po tom, ako sa z listu dozvedel o prítomnosti Aliho pri hrade Drégely, napísal Maximiliánovi 6. júla z Levíc, že Osmani obklúčili hrad. Teuffel sa sám necítil na to, aby sa vydal proti Alimu. Ale ak by sa na rozkaz Ferdinanda pridali k nemu ďalšie jednotky, tak by toho bol schopný. Aspoň tak to uviedol v liste. SZÁNTÓ, ref. 63, s. 143. Napokon Maximilián mal na Teuffela ťažké srdce pretože ten zbadal útok pašu Aliho smerom na Drégely neskoro. Vtedy dal príkaz na zraz insurekčného vojska z niekoľkých stolíc. SZÁNTÓ, ref. 63, s. 143.

kritika celej jeho historickej piesne. Dôležité je, že tu Tinódy zachytil hrdinské postoje Györgyho Szondiho a to, že bol ochotný brániť hrad až do smrti.²⁰⁷ Ohľadom opisu obliehania pevnosti je o niečo obsérnejší Istvánffy. V oboch opisoch však možno nájsť podobné podrobnosti. Napríklad Tinódy vie o tom, že paša Ali poslal za Szondim istého kňaza Martina, ktorý ho mal upozorniť, aby sa vzdal. Tento údaj uvádza aj Istvánffy.²⁰⁸

Tinódy píše, že po dobytí hradu Drégely sa paša vydal k pevnostiam Šahy a Gyarmat, ale nenašiel tam ani živú dušu.²⁰⁹ Dá sa predpokladať, že vojaci zanechali pozície zo strachu a tiež preto, že nedostali posily. Samozrejme, zavážilo aj ich znechutenie z nepravidelne plateného žoldu. Napriek dôležitej úlohe hradu Drégely, ako aj pevnosti ako boli napríklad Šahy, komora platila posádke hradov nepravidelne. Okrem meškajúceho žoldu bol problémom aj nedostatok prostriedkov na renováciu pevností, ako aj neochota dávať financie pre zabezpečenie nových vojakov.²¹⁰ Príkladom takéhoto konania je aj hlásenie Sforza Pallaviciniho adresované Ferdinandovi dňa 13. septembra 1551 z Nitry. Vtedy sa Pallavicini vyjadril, že počet vojakov umiestnených v jednotlivých pevnostiach považuje za nedostatočný.²¹¹ Velitelia pevností naliehali na kráľa, aby v nich zvýšil počet ľudí a tiež, aby sa postaral o plat vojakov. V roku 1552 napríklad Erasmus Teuffel napísal Ferdinandovi, že každú hodinu ho obťažujú vojaci ohľadom platu, pričom je už bezradný, lebo nevie, čo im odpovedať.²¹²

Ako som už spomenul, napokon padol aj opevnený kláštor v Šahách. Istvánffy uvádza, že podobne ako v opevnení Gyarmat, aj v Šahách sa posádka opevnenia zľakla postupujúcich Osmanov a preto utiekla zo zverených pozícií. Osmani miesto drancovali a napokon podpálili. Spomenutý kláštor vyhorel do základov.²¹³

²⁰⁷ TINÓDI, ref. 93, s. 201 – 203, v. 60 – 100.

²⁰⁸ ISTVÁNFFY, ref. 182, s. 196.

²⁰⁹ Doslova: „Ságra és Gyarmatra basa elerede, De az két kastélba ó egy embert sem lele.“ TINÓDI, ref. 93, s. 212, v. 103 – 104.

²¹⁰ SZÁNTÓ, ref. 63, s. 139 – 140.

²¹¹ Výňatok z listu Sforzia Pallaviciniho Ferdinandovi z 13. septembra 1551. ÓVÁRY, ref. 90, s. 136.

²¹² SZÁNTÓ, ref. 63, s. 140.

²¹³ ISTVÁNFFY, ref. 182, s. 199. Autor listu sa napokon zúčastnil aj v bitke pri Plášťovciach. MATUNÁK, Michal. A palásti csata (1552 augusztus 9. – 10.). In: Hadtörténelmi Közlemények. 1. és 2. füz., XI. évf., 1910, s. 245.

Tinódy podrobne neopísal okolnosti dobytia Šiah preto, že sa primárne snažil zachytiť významnejšie udalosti, v ktorých sa hrdinsky vyznamenali najmä Uhri. Napriek tomu, že sa Tinódy sám pokladal za kronikára a snažil sa písať ako doboví historiografi, jeho pohľad na niektoré udalosti sa predsa len vyznačuje spôsobom opisu básnikov a spevákov. Absencia podrobného opisu udalostí spojených s touto pevnosťou je ale zaujímavá aj z iného hľadiska. Ak porovnáme opis Istvánffyho, pri opise tejto udalosti sa rovnako neodklonil od Tinódyho. V podstate napísal to čo Tinódy, akurát opis doplnil o niekoľko údajov.

Je dôležité uviesť istý rozdiel medzi opisom Tinódyho a Istvánffyho. Tinódy chronologicky uvádza po padnutí hradu Drégely ako nasledujúce ohrozené pevnosti Šahy a Gyarmat.²¹⁴ Istvánffy ich zase uvádza ako posledné.²¹⁵ U Istvánffyho to môže byť spôsobené tým, že pri Šahách a Gyarmatoch posádka pevností ani nepočkala na Osmanov. Preto sa v tejto súvislosti javí pozitívnejšie Tinódyho opis, ktorý opísal aj zbabelé konanie Uhrov a stratu daných pevností.

Letné ťaženie pašu Aliho v ďalších Tinódyho dielach

Dielo *Ördög Mátyás veszödélme* alebo *Skaza Erasma Teuffela* je podrobným opisom už vyššie spomínanej bitky pri Plášťovciach, ktorá sa odohrala 9. a 10. augusta 1552, medzi 12-tisícovým vojskom budinského miestodržiteľa Hadim Ali pašu a s ťažkosťami pozbieraným, približne 10-tisícovým vojskom Ferdinanda, na čelo ktorého bol dosadený rakúsky veliteľ Erasmus Teuffel. Bitka sa skončila porážkou Teuffelovho vojska.²¹⁶ Tinódyho dielo okrem toho ale obsahuje aj stručnú zmienku o udalostiach pred bitkou a následne vyvodenie dôsledkov z prehry. Z udalostí pred bitkou je dôležitý začiatok diela, kde píše: „*Čujte o skaze Mateja Čerta, ktorého inak nazývajú Taifelom. Keď nášmu dobrotivému kráľovi dali na vedomie, že padli pohraničné pevnosti na hornej zemi, tak napísal a poslal odkaz svojim vrchným veliteľom...*“²¹⁷ Hovorí tu o rozkaze Ferdinanda I. vojenským veliteľom ohľadom

²¹⁴ TINÓDI, ref. 93, s. 202, v. 103–104.

²¹⁵ ISTVÁNFY, ref. 182, s. 199.

²¹⁶ MATUNÁK, ref. 213, s. 37–39. DANGL, ref. 177, s. 97.

²¹⁷ TINÓDI, Sebestyén. *Ördög Mátyás veszödélme*. In SUGÁR, István – SZAKÁLY, Ferenc. Tinódi Sebestyén: Krónika. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984, s. 214, v. 1–5.

prípravy vojska postaveného na znovuzískanie hontiansko-novohradských hradov.²¹⁸ Ako som už vyššie uviedol, v tomto prípade ide o uvedenie čitateľa do historických súvislostí. Tinódy sa tu nevenuje iba opisu bitky, ale spomína aj predchádzajúce udalosti. Tento fakt sa javí ešte viac zaujímavý, ak berieme do úvahy konštrukciu Tinódyho diela *Cronica*. Už pôvodné dielo, ktoré bolo vydané v roku 1554,²¹⁹ bolo skoncipované tak, že po štvrtej historickej piesni, teda po časti *História budinského pašu Aliho*,²²⁰ nasleduje piata časť, *Skaza Mateja Čerta*.²²¹ Teda najskôr podáva opis pádu pevností v júli 1552 a následne opis bitky pri Plášťovciach²²² s tým, že piesne, ktoré nadväzujú na seba, obsahujú v úvodoch zhrnutia predošlých udalostí. V takejto chronológii postupuje Tinódy aj v nasledujúcich častiach diela. Po *Skaze Mateja Čerta* nasleduje ako šiesty diel rozsiahly opis obliehania hradu Eger v roku 1552 s názvom: *Eger vár viadaljáról való ének (História)*.²²³ Siedma časť práce začína tým istým opisom obliehania hradu Eger v stručnejšej, zhutnenej verzii, ktorú, mimochodom, napísal zvlášť pre kráľa Ferdinanda I. pod názvom: *Egri históriának summája*²²⁴ alebo *Zhrnutie jágerskej histórie*. Tento opis je veľmi dôležitý,²²⁵ konkrétne verše 13 až 52. Tinódy sa v nich venuje znovu stručnému opisu tých historických udalostí, ktoré predbiehali útoku Osmanov na hrad Eger a zároveň

²¹⁸ DANGL, ref. 177, s. 96–98. BÁNLAKY, József. A palásti csata. In BÁNLAKY, József. A magyar nemzet hadtörténelme, Budapest: Grill, 1928–1942, b. s. Dostupné na internete: <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0013/1014.html>. 16. 3. 2017.

²¹⁹ TINÓDI, ref. 79, b. s.

²²⁰ TINÓDI, Sebestien. Budai Ali basa históriája. In TINÓDI, Sebestien. Cronica. Kolozsvár: György Hoffgreff múhelye, 1554, s. 85. Dostupné na internete http://mek.oszk.hu/12200/12294/html/RMK_1_0033_0050.html. 28. 3. 2017. Nakoľko pôvodné vydanie nebolo očíslované, uvádzam link k elektronickej verzii. Zároveň uvádzam aj strany, ktoré boli ku konkrétnej elektronickej verzii ručne dopísané. V ostatných prípadoch uvádzam okrem strán aj verše, nakoľko tie sa zhodujú vo všetkých vydaniach.

²²¹ TINÓDI, Sebestien. Ördög Mátyás veszédelme. In TINÓDI, Sebestien. Cronica. Kolozsvár: György Hoffgreff múhelye, 1554, s. 91. Dostupné na internete http://mek.oszk.hu/12200/12294/html/RMK_1_0033_0053.html. 28. 3. 2017.

²²² Zo dňa 9. augusta 1552.

²²³ TINÓDI, ref. 191, s. 221.

²²⁴ TINÓDI, Sebestyén. Egri históriának summája. In SUGÁR, István – SZAKÁLY, Ferenc. Tinódi Sebestyén: Krónika. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984, s. 291.

²²⁵ TINÓDI, ref. 224, s. 291.

tým, ktoré považoval za kľúčové.²²⁶ Vracia sa tu k udalostiam od roku 1548. Medzi iným píše o dosadení Štefana Dobóa za veliteľa hradu Eger. Taktiež o vybudovaní pevnosti v Szolnoku jednotkami Ferdinanda v roku 1550. V skratke uvádza aj udalosti zo Sedmohradska z roku 1551.²²⁷ V nasledujúcich veršoch potom píše o páde pevností brániacich banské mestá, ako aj o porážke pri Plášťovciach slovami: „... a pašu Aliho ako na hornej zemi, obsadil mnoho pevností. Následne porazil kráľovo vojsko a nakoniec k hradu Eger vypravil vlastné vojsko.“²²⁸

Podobnou črtou sa vyznačuje aj jeho rozsiahlejšie dielo s názvom: *Eger vár viadaljáról való ének (História)*. V tomto diele, vo veršoch 201 až 224, tiež opisuje udalosti pred obliehaním hradu Eger. Uvádza, že Štefan Dobó počul o mnohých nešťastiach tesne pred obliehaním, ako napríklad pád pevností na hornej zemi.²²⁹ Aj tu uvádza medzi inými obliehanie Veszprému a následnú výpravu na pevnosti brániace banské mestá.²³⁰ Taktiež znovu spomenie v skratke bitku pri Plášťovciach ako aj porážku, ktorú tu spomína v oveľa kritickejšom duchu: „Kráľ Ferdinand medzitým poslal jedno pekné vojsko na pomoc. Veliteľom bol Erasmus Teuffel. Paša Ali toto vojsko ale múdro obišiel, následne ho pobil, rozpráčil a zrovnal zo zemou...“.²³¹ Na záver uvediem ešte jedno Tinódyho tvrdenie ohľadom plášťovskej bitky, ktoré sa dá doložiť aj archívnym materiálom. Tinódy pri jej opise uvádza, že výbuch pušného prachu na strane kráľovského vojska Osmanov ešte viac posmelil a naopak Ferdinandovi vojaci sa zľakli. Následne paša poslal do boja ďalšie jednotky a postupne sa vojaci z kráľovho vojska dali na útek. Ako prví utiekli nemeckí žoldnieri. Nasledovali ich vojaci z Levíc a z Győru.²³² Spomenutie týchto udalostí svedčí o tom, že Tinódymu nerobilo problém uviesť aj slabé stránky konania Uhrov. V súvislosti s útekom vojakov je podstatné Ferdinandovo nariadenie zo 14. októbra 1552. Ferdinand ho adresoval uhorským šľachticom, stoliciam ako aj ostatným funkcionárom, aby chytili a zajali všetkých vojakov, ktorí utiekli

²²⁶ K jeho opisom ohľadom obliehania hradu Jáger vzniklo mnoho štúdií, preto sa pri tejto príležitosti samotnému opisu obliehania nevenujem.

²²⁷ TINÓDI, ref. 224, s. 293–294, v. 13–48.

²²⁸ TINÓDI, ref. 224, s. 295, v. 49–52.

²²⁹ TINÓDI, ref. 191, s. 230, v. 201–204.

²³⁰ TINÓDI, ref. 191, s. 231, v. 213–216.

²³¹ TINÓDI, ref. 191, s. 231, v. 218–222.

²³² TINÓDI, ref- 217, s. 214, v. 137–148.

počas bitky pri Plášťovciach. Spomenutí vojaci utekali po utrpanej porážke. Ferdinand tiež nariadil, aby títo vojaci boli po zajatí odovzdaní Wolfgangovi Schreiberovi, kapitánovi mesta v Pécsi.²³³

Záver

Záverom možno konštatovať, že na základe vybraných a preštudovaných Tinódyho diel sa javí, že sú ako historický prameň hodnoverné. Miestami sú presnejšie, než iné pramene a vyznačujú sa viacerými vlastnosťami, ktoré sú bližšie historickej práci, než len umeleckému opisu. Negatívnou stránkou Tinódyho tvorby je, že pri zbabelých, respektíve negatívnych činoch niektorých významnejších osôb radšej mlčí, než by písal neprijemnú pravdu alebo by klamal. Ide väčšinou o osoby, ktoré patrili medzi jeho patrónov ako bol napr. Tamas Nádasdy alebo Török. Pri tejto negatívnej stránke ale môžeme nájsť aj jedno pozitívum. Tým je to, že zväčša naozaj dodržiava princíp, ktorý uvádza v úvode diela: *Cronica*, a to, že klamstvá do textov nezapísal ani za peniaze a ani z iných dôvodov.

²³³ HL - Budapest, Törökkori gyűjtemény 1552/24.

SEDMOHRADSKÉ KNIEŽA A POĽSKÝ KRÁĽ ŠTEFAN BÁTHORY. JEHO ŽIVOT, PRAMENE A ZDROJE

Mária MOLNÁROVÁ

Mária MOLNÁROVÁ. Prince of Transylvania and Polish King Stephen Báthory. His Life, Sources and Resources. The contribution deals with Stephen Bathory and his place in Slovak and foreign historiography, selected sources and resources. The work is divided into three chapters. The first chapter briefly describes his life. It is divided into three parts according to the significant stages of his life. Writing firstly about his youth, I continued with the period when he held the office of Prince of Transylvania. The chapter ends with Bathory's reign over the Polish throne, which lasted until his death. The second chapter of the study focuses on the portrayal of Stephen Bathory in Slovak and foreign historiography and in selected sources, which were written in Latin and Hungarian. Secondary sources from which I drew information are in several languages. Again, dominated by Hungarian, but also Slovak, Polish and Russian. The last chapter deals with the Bathory family. Briefly I examine individual links primarily of the Somlyó lineage and briefly in the remaining lines of this family.

Keywords: *Stephanus Bathory de Somlyo; Bathory genealogy; Jagiello; Stephen Bathory; King of Bathory; Transylvania*

O rode Báthoryovcov v dnešnej dobe snáď už každý počul alebo čítal. Vo väčšine prípadov však ide o populárne alebo populárno-historic-

ké diela. Zaoberajú sa zväčša Alžbetou Báthoryovou, ktorá je známa ako Čachtická pani. V štúdiu spracovávam jedného z mužských predstaviteľov tohto rodu. Mojmým „hrdinom“ je v tomto prípade Štefan V. Báthory, ktorý pochádzal zo somlyóvskej vetvy. Už v mladosti sa stal hradným kapitánom, neskôr sedmohradským kniežaťom a nakoniec zasadol aj na poľský trón.

Prvá kapitola mojej práce je akýmsi zostručneným sprievodcom jeho života. Pre lepšiu prehľadnosť v dejovej línii, som sa ju rozhodla rozdeliť na tri časti. Prvá z nich nám predstaví Štefana Báthoryho ako mladého ambiciózneho šľachtica, ktorý s láskou a horlivosťou obráňuje svoju vlasť pred nájazdmi osmanských Turkov. V druhej časti rozoberám dve z jeho najťažších ciest. Prvá z nich ho doviedla k titulu sedmohradského kniežaťa, a tá nasledujúca priamo na poľský trón. Dlhé obdobie zastával obe pozície naraz. Bol veľkým reformátorom, silne veriacim katolíkom, ale aj (ne)milosrdným nepriateľom. Dokázal položiť na kolená samotného ruského cára Ivana IV. Hrozného. Ten mu musel odovzdať okrem veľkých častí území symbolicky aj korunu. Dokonca o tom vznikla aj známa maľba, ktorá je k nahliadnutiu v prílohách. Ako poľský kráľ založil univerzitu a na zverenom území zaviedol aj nový gregoriánsky kalendár. Jeho kráľovský erb, pečať ale aj niektoré listiny nájdete v prílohách. O tom všetkom a o veľa ďalších zaujímavostiach je možné sa dočítať v tretej časti práce.

Hlavnými prameňmi k vykresleniu jeho ďalšieho osudu boli listy z jeho osobnej korešpondencie. Kvôli rozsahu som zvolila len tri z nich. Píšem o nich v jednotlivých pasážach a snažím sa skúmať ich výpovednú hodnotu. Okrem listov som sa v druhej kapitole zamerala ešte na jeden prameň – je ním kniha, resp. cestopis vedený formou denníka od Pierra Lascalopiera s názvom Pierre Lascalopier a jeho cesta do Sedmohradska. Dielo vzniklo, keď bol autor knihy poslom na dvore sedmohradského kniežaťa Štefana Báthoryho.

Pre spracovanie životopisu tak významného, obľúbeného a zároveň nenávideného muža je potrebné poznať aj jeho rodinu. Preto som musela spracovať aj rodokmeň rodu Báthoryovcov. Začínam prvý Báthorym, ktorý pôvodne pochádzal z významného gutkeledského rodu. Bol ním Bereck de Rakomaz, ktorý neskôr už používal rodové meno Báthory. Ako sa ich rodina rozrastala, rozdelila sa na tri vetvy. Každá z nich je zvlášť spracovaná a vložená do prílohy.

Pri výskume tohto rodu som pracovala so širokou škálou literatúry. Ide o pramene písané v latinskom i maďarskom jazyku. Sekundárnymi zdrojmi boli rozličné odborné publikácie písané prevažne v maďarskom jazyku, ale aj v slovenskom, poľskom a v ruskom jazyku. Ako terciárne zdroje som použila rôzne overené webové stránky, ktoré uvádzam v zozname použitej literatúry.

Cieľom štúdie bolo predstaviť tohto významného človeka so značnou tvrdohlavosťou, bojovým duchom a jeho neľahkú cestu životom. Nerobím tak len prostredníctvom jeho životopisu, ale aj pomocou vybraných prameňov a rodinných vzťahov naznačených v rodokmeni.

Sedmohradské knieža na poľskom tróne

Rod Báthoryovcov pôvodne pochádzal z významného nemeckého rodu Gutkeled. Jeden z predstaviteľov, Bereck de Rakomaz (Rakamaz), dostal do daru od kráľa Ladislava IV. za prejavenu vernosť mestá Abram (Nyírabrány), Batúr (Nyírbátor) a Kis Baka.¹ Za nové sídlo si zvolil Batúr. Práve z názvu mesta si príslušníci rodu začali neskôr odvodzovať prímenie Bátori. Bereck mal dvoch synov, Jána a Lökösa. Práve oni zapríčinili, že sa ich rod rozdelil na dve vetvy. Kráľ Karol Róbert im v roku 1325 potvrdil privilégia, udelené predtým ich otcovi. V tomto období začali používať aj nový erb. O päť rokov neskôr získali privilégium *Sedes dominalis*.² Následne sa v roku 1332 zmenilo aj ich rodinné sídlo, ktoré sa presťahovalo na panstvo v Ecsede. Začiatkom 14. storočia sa ich rod rozdelil na dve vetvy. Jed-

¹ Spisy, viažuce sa k tomuto rodu sú zväčša uchovávané v maďarských archívoch. Jednotlivé privilégia rodu Gutkeled a samotných Báthoryovcov môžeme nájsť v diplomatároch: NAGY, Ivan. et al. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Budapest – Szeged: M. TUD. Akadémia, 1878–2015. [online]. Dostupné na internete https://library.hungaricana.hu/hu/collection/kozepekori_magyar_okmanytarak_anjou/, cit. dňa 26. 08. 2016.; V druhom zväzku regesta 150., v piatom zväzku na stranách pod registami 6, 143.; Taktiež vo zväzkoch Anjou-kori Oklevéltár. [online]. Dostupné na internete: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/kozepekori_magyar_okmanytarak_anjou/ cit. dňa 26. 08. 2016; V skoro každom čísle o nich nájsť zmienky. Viac sa môže dočítať aj v: SZENTPÉTERY, Imre. Árpád-kori oklevelek kritikai jegyzéke. 2. köt. 3159 regeszta. Budapest: b. v., 1961. 2592 s. [online] Dostupné na internete https://library.hungaricana.hu/hu/view/MolDigiLib_MOLkiadv2_09/?pg=0&layout=s cit. dňa 26. 8. 2016.

² Zabezpečovalo im rôzne práva, napr. namiesto župana mohli predsedať stoličným súdom. Získali aj privilégium vyniesť rozsudok smrti nad obyvateľmi ich majetkov.

na z nich dostala do vlastníctva panstvo v Szilágysomlyó. Konkrétne išlo o Bereckovho vnuka Ladislava, ktorý toto panstvo nadobudol ako súčasť vena manželky. Následne sa začali nazývať somlyóovskými Báthoryovcami (de Somlyó). Peter Báthori získal majetky v Ecsede. Teda jeho potomkovia začali používať prímenie ecsedskí Báthoriovci (de Ecsed). Z týchto dvoch vetiev sa v 1338 odčlenila aj tretia vetva. Neskorší stanislavskí (Saniszló) Báthoryovci nadobudli v tom roku panstvo aj s majetkami v Szaniszló. Rodina sa síce rozvetvila na tri časti, významnejšie postavenie si naďalej zachovali pôvodné dve vetvy. Kým ecsedskí Báthoriovci v 16. storočí konvertovali na protestantskú vieru, tak somlyóovskí zostali naďalej katolíckmi. Aj napriek týmto skutočnostiam bol rod súdržným. O tom svedčí aj ten fakt, že prvé dve vetvy okrem vlastných erbov mali aj jeden spoločný. Ich rod je naozaj košatý o čom vypovedá aj ich rodokmeň (viď prílohy). Napriek jednému spoločnému priezvisku si ho príslušníci pôvodných dvoch vetiev písali inak. Predstavitelia somlyóovskej vetvy si ho písali v podobe Báthory. Zatiaľ čo potomkovia ecsedskej vetvy si ho takmer výlučne písali len v tvare Bátorci alebo Báthori. Tvar písania priezviska nám nepriamo napovie, do ktorej vetvy rodu ich máme zaradiť.³

Mladý Štefan Báthory

Štefan V. Báthory (Stephanus Báthory de Somlyo, V. Somlyai Báthory István) sa narodil v sedmohradskom meste Szilágysomlyó (Şimleu

³ NAGY, Ivan. Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Első kötet. Pest: FRIEBEIRSZ ISTVÁN, 1857, s. 216–234. [online] Dostupné na internete http://mek.oszk.hu/09300/09379/pdf/mo_csaladai_01.pdf cit. dňa 26. 08. 2016.; ULRICH, Attila. A Báthoriak kora. [online] Dostupné na internete <http://www.nyirbim.hu/bkora.htm> cit. dňa 26. 08. 2016.; BALOGH, István. Debrecen mezőváros igazgatása és igazságszolgáltatása (1361–1599). In Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXIX. s. 5–29. [online] Dostupné na internete <http://hbml.archivportal.hu/data/files/145128083.pdf>, cit. dňa 26. 08. 2016.; REISZIG, Ede. Bihar vármegye nemes családai. [online] Dostupné na internete <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0005/32.html>, cit. dňa 26. 08. 2016.; REISZIG, Ede. – GORZÓ, Bertalan. Szatmár vármegye nemes családai. [online] Dostupné na internete <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0020/20.html>, cit. dňa 26. 08. 2016.; Báthori várkastély. [online] Dostupné na internete <http://www.bathorivarkastely.hu/hu/tortenet>, cit. dňa 26. 08. 2016.; JENEI, Ferenc. Az Ecsedi Báthoriokról. In A Nyíregyházi Jóna András Múzeum évkönyve 10. – 1967. Nyíregyháza, 1968, s. 103–107. [online] Dostupné na internete http://epa.niif.hu/01600/01614/00007/pdf/nyjame_10_1967_103-107.pdf, cit. dňa 26. 08. 2016.

Silvaniei) na hrade Báthoryovcov dňa 27. septembra 1533. Bol synom Štefana IV. Báthoryho *1477 – †1534, sedmohradského vojvodu v službách Jána I. Zápoľského. Jeho matka bola Katarína Telegdiová *1492 – †1547. Otec bol synom Mikuláša II. Báthoryho de Somlyó, ktorý bol priamym potomkom Bereczkovho vnuka Ladislava I.⁴ (viď. rodokmeň). Štefan IV. isté obdobie pôsobil ako sabolčský župan. Kráľovná Mária Habsburská dňa 13. septembra 1524 jeho aj Pavla Ártandiho vymenovala za beregského župana a mukačevského hradného kapitána. Následne bol v roku 1530 dosadený do funkcie sedmohradského vajdu. Tento úrad zastával až do smrti. S manželkou Katarínou Telegdiovou mal 8 detí.⁵ Po narodení Štefana V. neubehlo veľa času a jeho otec zomrel. Len krátku časť detstva prežil s matkou na rodinných majetkoch. Po dosiahnutí vhodného veku sa začala jeho výučba a príprava na budúcnosť. Štefanovej výchovy sa ujal vtedajší ostrihonský arcibiskup Pavol z Várdy (Várdai Pál). Možno sa naskytá otázka, prečo práve on? Arcibiskup pochádzal z rodu Gutkeled rovnako ako Báthoryovci. Len vďaka svojmu vychovávateľovi sa Štefan Báthory mohol dostať na dvor Ferdinanda I., kde slúžil ako páža. Aj vďaka výchove ostal v časoch rozsiahlej reformácie naďalej katolíkom, čo mu prišlo vhod až neskôr.⁶

⁴ Viac informácií v prílohách.

⁵ Alžbeta, Mikuláš II., Ondrej III., Krištof, Štefan V., Zsofiu, Annu a Katarínu. Pre viac informácií pozri prílohu.

⁶ C. TÓTH, Norbert. Szapolyai János és ecsedi Bátori István viszonya 1526 előtt. In Századok – A Magyar Történelmi Társulat folyóirata 2012, 146. ročník (2. číslo). s. 460. [online] Dostupné na internete <https://www.academia.edu/11150510/Egy legenda nyomában. Szapolyai János és ecsedi Bátori István viszonya 1526 előtt. Tracing a Legend. The Relationship between John Szapolyai and Stephen Bátori before 1526. Századok 146. 2012.>, cit. dňa 27. 08. 2016.; NAGY, ref. 1. s. 220 – 221.; CSICSAY, Alajos. Híres és hírhedt személyek a magyar történelemben. Dunajská Streda: Lilium Aurum, 2004. s. 24.; HARMAT, Árpád. Erdélyi fejedelmek. [online] Dostupné na internete <http://tortenelemklub.com/adattar/magyar-kiralyok-fejedelmek-elnoekok/361-erdelyi-fejedelmek-1541-es-1711-koezoett> cit. dňa 10. 09. 2015.; VERESS, Endre. Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése I. Erdélyi Tudományos Intézet, 1944. [online] Dostupné na internete <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=1138>, cit. dňa 10. 09. 2015.; LACZLAVIK, György. Várdai Pál esztergomi érsek egyházfői tevékenységének vázlata. In Levéltari Közlemény, 2. szám, 2004 Budapest: Magyar nemzeti levéltár. s. 3 – 43. [online] Dostupné na internete [http://library.hungaricana.hu/en/view/LeveletariKozlemenyek_75/?query=SZO%3D\(Laczlavik%20\)&pg=189&layout=s](http://library.hungaricana.hu/en/view/LeveletariKozlemenyek_75/?query=SZO%3D(Laczlavik%20)&pg=189&layout=s), cit. dňa 10. 09. 2015.; Veszprém megyei életrajzi lexikon.

V 40. – 50. rokoch 16. storočia Uhorsko čelilo nájazdom osmanských Turkov pod vedením Süleymana I. v Európe zvaného Nádherný alebo Skvostný. Štefan V. sa vyznamenal v niekoľkých protitureckých bitkách. Bojoval napríklad pri obrane Temešváru (Temesvár, Timișoara) v roku 1551 po boku Štefana Lučenského (Losonczy István). Tam mladý Štefan V. takmer prišiel o život. Útoky osmanskej armády zosilneli 24. júna 1552. Nepriateľské vojská bojovali pod vedením vezíra Ahmeda a Szokollu Musztafu, rumélskeho berlerbega. Pri obrane tohto hradu hrdinskou smrťou zahynul dolnouhorský hradný kapitán, Štefan Lučenský. V tom istom roku sa Báthory pustil do ďalších bojov proti Turkom. Statočne bojoval aj pri obliehaní významného hradu Jáger (Eger).⁷ Krátko po týchto udalostiach sa stal prívržencom Jána Zapoľského. V roku 1559 bol priamym účastníkom sprievodu kráľovnej do Kľužu (Kolozsvár).⁸ V tom istom roku bol len 26-ročný Báthory povýšený do hodnosti hradného kapitána.⁹ Nasledujúce obdobie sa stalo pre neho obzvlášť náročným. Kapitán Melchior Balaša (Balassa Menyhért) pôsobil na území Uhorska, prevažne v hontianskej a v tekovskej župe.¹⁰ Práve s ním sa dostal do sporu Štefan V. Bojovali proti sebe v bitke pri Hodode (Hadad), v roku 1562. Báthory v nej utrpel zdruvujúcu porážku. Ján Žigmund (syn Zapoľského) ho následne vyslal na dvor Ferdinanda I. Mal v jeho mene požiadať o ruku jednej z jeho dcér, žiaľ, bezvýsledne. Báthoryho proti svojej vôli a za nediplomatických okolností istý čas držali na viedenskom dvore. Tento jeho neúspech vyvolal opätovné spory, ktoré pretrvávali niekoľko desaťročí. V roku 1568 bol uzavretý mier medzi novým sultánom Selimom II.¹¹

Várdai Pál. [online] Dostupné na internete <http://www.ekmk.hu/lexikon/talalatok3.php?beture=VÁRDAI%20Pál>, cit. dňa 27. 08. 2016.

⁷ Eger leží na severe dnešného Maďarska.; OKOS, Márton. Báthory István, Erdély fejedelme és a lengyelek nagy királya. In: Erdélyi Napló XIV. Évfolyam, 40. (679.) szám, vydané 8. 10. 2004. [online] Dostupné na internete http://www.hhrf.org/erdelyinaplo/cikk_nyomtatás.php?id_cikk=1655, cit. dňa 27. 08. 2016.

⁸ Kolozsvár sa nachádza na severozápade dnešného Rumunska.

⁹ V tom období to bola jedna z najvyšších vojenských hodností, ktorú mohol niekto v Sedmohradsku dosiahnuť.

¹⁰ Balassa pôvodne plnil funkciu hlavného kapitána Izabelly Jagelovskej, ale v roku 1561 prešiel na stranu Ferdinanda I. Tieto udalosti neskôr viedli k sporom medzi Habsburgovcami a prívržencami Jána Zapoľského.

¹¹ Bol synom Sulejmana I. a Haseki Hürrem Sultan, známej tiež ako Roksolana. Okrem území získali touto zmluvou aj ročný tribút vo výške tridsaťtisíc zlatých. HABAJ, Michal et al. Slovenské dejiny od úsvitu po súčasnosť. Bratislava: Perfekt,

a Maximiliánom Habsburským. Netrvalo dlho a Habsburgovci so Zápoľským pristúpili na mier, stalo sa to v roku 1570 v nemeckom meste Speyer. Odtiaľ pochádza aj pomenovanie tejto zmluvy, t. j. Speyerská dohoda.¹² Tieto dve zmierenia potvrdili konečný rozpad Uhorska na tri časti.¹³

2015. s. 149–150.; GERŐ, Lajos. A Pallas nagy lexikona. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1893–1897. [online] Dostupné na internete <http://mek.oszk.hu/00000/00060/doc/>, cit. dňa 27. 08. 2016.

¹² Ján Žigmund sa vzdal titulu uhorského kráľa a Maximilián I. Habsburský ho uznal za sedmohradské knieža. Zápoľský sice formálne získal tento titul ale Sedmohradsko bolo naďalej pod nadvládou Habsburgovcov.

¹³ OKOS, ref. 7.; NEMERE, István. Magyarország történelme 989 év krónikája, Az éllamalapítástól a XX. század végeid. Budapest: Annó Kiadó, 2005. s. 361–386.; LENGYELOVÁ, Tünde. – MRVA, Ivan. Historický kalendár - Slovensko. Bratislava: Perfect, 2015. s. 162, 184, 198.; MRVA, Ivan. – SEGEŠ, Vladimír. Dejiny Uhorska a Slováci. Bratislava Perfect, 2012. s. 149–151, 159–161, 198–199.; SZAKÁLY, Ferenc. Temesvár ostromai. [online] Dostupné na internete <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/92-01/ch06.html>, cit. dňa 27. 08. 2016.; BERKESZI, István. Temesvár szabad királyi város kis monographiája. Temesvár: 1900. s. 14–16. [online] Dostupné na internete <http://mek.oszk.hu/11800/11855/11855.pdf>, cit. dňa 27. 08. 2016.; BÁNLAKY, József. A Magyar nemzet hadtörténelme. 2011 Arcanum. [online] Dostupné na internete <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0001/0.html>, cit. dňa 27. 08. 2016.; SZILÁGYI, Sándor. A Magyar nemzet története. V. Magyarország három részre oszlásának története (1526–1608). 1897, Athenaeum részvénytársulat betűivel. [online] Dostupné na internete <http://mek.oszk.hu/00800/00893/html/doc/c400339.htm>, cit. dňa 27. 08. 2016.; CSICAY, Alajos. Királyok fejedelmek kormányzók. Dunajská Streda: Lilium Aurum, 2003. s. 98–99.; CSIFFÁRY, Tamás. et al. Magyar királyok könyve. Inkvizítor Kiadó 2004, s. 119–128.; SZILÁGYI, Sándor. A magyar nemzet története. V. kötet. Budapest: Athenaeum Irod. és Nyomdai Rt., 1895. [online] Dostupné na internete <http://mek.niif.hu/00800/00893/html/doc/c400347.htm> cit. dňa 10. 10. 2015.; ÁBRAHÁM, Ádám. Erdély fejedelmei jezuita szemmel. In. Corollarium. Szeged: Szegedi tudományegyetem Klasszika-filológiai és neolatin tanszék, 2013. s. 20–28. [online] Dostupné na internete <http://epa.oszk.hu/02600/02615/00001/pdf>, cit. dňa 01. 09. 2016.; VERESEGYHÁZI, Béla. Magyar uralkodók. Budapest: Annó Kiadó, 2002. s. 128–129.; MARKÓ, László. A Magyar Állam Főmeltóságai Szent Istvántól napjainkig. Budapest: Magyar Könyvklub, 2000. s. 20–21, 109, 110.; BESALA, Jerzy. Stefan Batory. Wydanie II poprawione i uzupełnione, Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo, 2010. s. 34–36, 46–52.; MANNOVÁ, Elena. Krátke dejiny Slovenska. Bratislava: Academic Electronic Press, 2003. s. 122–12.; NAGY, László. Báthory István emlékezete. Budapest: Zrínyi kiadó, 1994. s. 15–23, 47.; MAKKAI, László. Erdély története a kezdetektől 1606-ig. 3. kiadás. Budapest: Akadémia kiadó, 1988. s. 437.; HABAJ, Michal. et al. Slovenské dejiny od úsvitu po súčasnosť. Bratislava: Perfekt, 2015. s. 149–150.;

Knieža sedmohradský a prvé kráľovské voľby v Rzeczpospolite

Ján Žigmund v novom úrade pôsobil len krátke obdobie. V tom istom roku, keď bol zvolený aj zomrel. Za svojho nástupcu určil Gašpara Bekeša (Kornváthi Bekes Gáspár, lat. Gaspar de Corniath Bekes). Ten dlho nezháľal a začal so získavaním prívržencov na viedenskom dvore.¹⁴ Prišlo na búrlivé rokovania v sneme, ktoré boli ukončené bratmi Báthoryovcami. Krištof s vojskom obklúčil nerozhodný snem a Štefan V. sa ich snažil presvedčiť slovami.¹⁵ Podarilo sa mu docieľiť, aby bol dňa 27. mája 1571 krajinským snemom v Gyulafehérvári (Alba Iulia) dosadený do úradu sedmohradského kniežaťa (vajdu). Aj turecký sultán bol spokojný a hneď aj potvrdil jeho funkciu. Speyerská zmluva ho ale zaviazala k tomu, aby zložil prísahu vernosti voči kráľovi. Udialo sa to tajne a prostredníctvom listu.¹⁶ Dozvedáme sa však z neho pár zaujímavostí, ktoré ale budem rozoberať až v druhej časti štúdie. Na začiatku funkčného obdobia mal nemalé problémy so sikulovskými (székely) vzbúrencami. Od 16. storočia museli odvádzať dane, čo viedlo k povstaniam. Na ich čele stál Gašpar Bekeš. Táto vzbuja vyšla Sikulovčanov draho a bola sprevádzaná neúspechom.¹⁷ Knieža Báthory si ctíľ protestantské náboženstvo. Popritom sa však snažil podporovať rímskokatolícku cirkev tým, že chcel do krajiny priviesť jezuitský rád.¹⁸ Počas tohto obdobia zveľaďoval Sedmohradsko a posilnil aj dôležitosť Gyulafehérváru (Alba Iulia). Popritom uvažoval aj nad sobášom. Vyhliadol si neter francúzskeho

KUBINYI, Ferenc. – VAHOT, Imre. Magyarország és Erdély képekben. III. kötet. Pest: Emrich Gustáv Könyvnyomdájá, 1854. s. 66–67.; CSICSAY, Alajos. ref. 6. s. 31–32.

¹⁴ Rozdával hrady v Sedmohradsku prívržencom cisára Maximiliána.

¹⁵ Osmanská ríša pokladala Sedmohradsko ešte stále za svoje. Štefanovi Báthorymu sa podarilo získať podporu Osmanov, o čom svedčí aj intenzívna osobná korešpondencia medzi Štefanom a sultánom. Je dostupná v publikácii VERESS, Endre. Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése I. a II. Erdélyi Tudományos Intézet, 1944.

¹⁶ Obrázok listu aj s latinským prepisom môžeme nájsť v prílohách. S rozumnou prezieravosťou používal na začiatku svojho úradovania titul v podobe vojvoda a nie knieža. Dopomohlo mu to k nakloneniu si obyvateľov Sedmohradska.

¹⁷ Namiesto toho, aby vojská spojili svoje sily, nezhody medzi sebou prehlbovali. To viedlo k strate aj zvyšnej, nevelkej časti práv, ktoré im ešte ostávali, a k znepriateniu si celého rodu Báthoryovcov.

¹⁸ Poslal list so žiadosťou o pomoc hlavnému opátovi jezuitov do Viedne. V roku 1573 bola zákonom rovnoprávne uznaná protestantská aj katolícka viera.

kráľa, mademoiselle Chateauneuf. Preto kráľ Karol IX. v roku 1574 poslal rokovať do Sedmohradska svojho konštantínopolského posla Pierra Lascalopiera. O tejto ceste napísal vyslanec cestopis.¹⁹ Turci sa s možným sobášom nechceli zmieriť, obávali sa nového spojenectva, ktoré by sa týmto spečatilo. Medzitým zomrel francúzsky kráľ. Na jeho miesto nastúpil jeho brat, vtedajší poľský kráľ Henrich z Valois. Báthory sa rozhodol využiť naskytajúcu sa príležitosť. Plánovaný sobáš si rozmyslel. Prišli nové problémy opäť v podobe Bekeša. I naďalej si nárokoval na Báthoryho miesto. Tento raz mal však na svojej strane okrem sikulovských vzbúrencov aj cisára. Štefana Báthoryho vojensky podporovali spojenci z Partia,²⁰ mohol sa spoliehať na Sasov, pešie jednotky z Aranyosszéku, (časť Sikulov) a veľkú oporu mal v mužovi menom Samuel Zborowski. K samotnému vojenskému stretnutiu došlo dňa 9. júla 1575. Bitka sa odohrala v Marošskej župe pri meste Kerelöszentpál (rumunsky Sânpaul). Nebojovali však len vojaci, ale aj samotní Báthory a Bekeš. Boje trvajúce do neskorého večera skončili triumfom Štefana Báthoryho.²¹ Prostredníctvom tejto bitky získalo Sedmohradsko v podstate samostatnosť. Štefan Báthory odvtedy vládol nezávisle od cisára. Zároveň vzrástla aj moc samotného rodu. Toto víťazstvo prispelo k jeho zvoleniu na poľský trón.²²

¹⁹ Bližšie sa jednotlivým vybraným pasážam budem venovať v druhej polovici práce.

²⁰ Odvodené od slova Partium. Partium sa nachádza na najzápadnejších územiach dnešného Rumunska. Pomenovanie pochádza z lat. „dominus partium regni Hungariae“. Dalo by sa to preložiť ako „Pán častí Uhorska“. Patrílo sem niekoľko významných žúp, ako Marošská, Salašská, Satmárska, Biharská a Aradská.; BOKOR, József. A Pallas nagy lexikona. Arcanum. [online] Dostupné na internete <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/080/pc008014.html#4>, cit. dňa 02. 09. 2016.

²¹ Báthory plánoval svojho protivníka obkľúčiť, ten sa vybral k blízkeму zámku. Časť Bekešovho vojska chcela ujsť, no boli dolapení. Bekeš sa na to rozhodol zutekať do kopcovitej oblasti Kľužu a Báthory dal – aj so súhlasom snemu – popraviť (obesiť) väčšinu zajatých nepriateľov. Protivníkov vojsko tvorilo aj niekoľko významných predstaviteľov šľachty. Štyridsiatyoch troch prívržencov Bekeša sa mu podarilo chytiť, ale k poprave došlo až neskôr.; ORBAN, Balázs. A székelyföld leírása. Pest 1868. [online] Dostupné na internete <http://mek.oszk.hu/04800/04804/html/185.html>, cit. dňa 02. 09. 2016.; SZADECKY, ref. 22. NEMERE, ref. 13, s. 382 – 386.; BESALA, ref. 13. s. 91 – 92.; SZEKERES LUKÁCS, Sándor. Székely Mózes Erdély fejedelme. Infopress Rt., Székelyudvarhely 2007, s. 50 – 53. [online] Dostupné na internete <http://mek.oszk.hu/11600/11670/11670.pdf>, cit. dňa 01. 09. 2016.

²² BESALA, ref. 13. s. 53 – 55, 90 – 92; NEMERE, ref. 13. s. 382 – 386.; CSICSAY, ref. 13. s. 98 – 99.; KUBINYI, – VAHOT, ref. 13. s. 67 – 68.; KOVÁCS, Gergely István. Magyar

Rod Jagelovcov vládol v Poľsku od roku 1386. Začali nástupom Vladislava II. a panovali až do smrti Žigmunda II. Augusta v roku 1572. Vtedy totiž vymrel ich rod po meči. O poľskú korunu bol veľký záujem. Posledný kráľ mal tri sestry. Z nich najstaršia Anna bola ešte v tom čase slobodná, prostredná Katarína sa vydala za Jána III. Švédskeho. Najmladšia, Izabela, mala za muža Jána I. Zápoľského a syna Jána Žigmunda. Ani jeden z manželov princezien však nebol vhodným kandidátom na poľský trón. Po smrti posledného panovníka zasadol tzv. konvokačný sejm a hneď po ňom aj elekčný vo Varšave.²³ Po zvolení nasledovalo zvolanie korunovačného sejmu v Krakove. Interrexom v tomto období bol poverený poľský prímás – hnezdenský arcibiskup. Po Žigmundovej smrti sa poľským kráľom stal Henrich z Valois. Jeho moc bola značne obmedzená. Plánoval sa vzoprieť, ale to by viedlo k vnútorným nepokojom v krajine. Po smrti brata Karola IX. opustil, tajne v noci, Poľsko. Henrichova vláda netrvala dlho a väčšina obyvateľov ho pokladala za kráľa cudzinca. Poľský trón bolo potrebné čím skôr obsadiť. Taká veľká a mocná krajina nemohla ostať predsa bez panovníka. Podľa poľských zákonov sa mohol uchádzať o trón iba šľachtic katolíckeho vyznania, nehľadiac na to, z akej krajiny pochádzal. Začali sa spory o trón. Nárokovali si naň Maximilián II. Habsburský, Ivan IV. Hrozný a Štefan Báthory. Sedmohradské knieža sa snažilo Habsburgovcom zabrániť rozšíreniu moci a sfér ich vplyvu. Ak by získali Poľsko, len veľmi ťažko by dokázal pred nimi ochrániť Sedmohradsko. Urobil všetko pre to, aby sa stal vhodným kandidátom. Neváhal využiť ani vplyv Turkov, tí sa totiž obávali práve Ivana

királyok és uralkodók János Zsigmond, Báthory István, Báthory Zsigmond. Budapest: Duna International, 2011. s. 43 – 45.; SZABÓ, Péter. Az Erdélyi Fejedelemség. Budapest: Vince Kiadó, 1997. s. 57 – 58. VERESEGYHÁZI, ref. 13. s. 128 – 129.; SZILÁGYI, ref. 13.; SZEKERES, ref. 21, s. 49 – 53. Dostupné na internete: 01.09.2016 <http://mek.oszk.hu/11600/11670/11670.pdf>.; BENDA, Kálmán. - TARDY, Lajos. Pierre Lescalopier utazása Erdélybe 1574. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1982, s. 72.; KOSMAN, Marcell. Dějiny Poľska. Karlova Univerzita v Prahe, Praha 2011 s. 122 – 123.; SZÁDECKY, Lajos. Kornyiáti Békés Gáspár 1520 – 1579. Budapest: Magyar tudományos akadémia, 1887. [onilne] Dostupné na internete <http://mek.oszk.hu/05600/05691/html/#d1e472>, cit. dňa 02.09.2016.; ÁBRAHÁM, ref. 13. VERESS, ref. 6.; ORBAN, ref. 21.

²³ Konvokačný sejm je ekvivalent zvolania ríšskych stavov v Rímsko-nemeckej ríši. Elekčný (volebný) snem sa zaoberal záležitosťami správy krajiny počas interregna až do zvolenia nového kráľa.

Hrozného. Sultán poslal vyslanca do sejmu s odkazom, že by ďalších dvoch uchádzačov nerád videl na poľskom tróne. Mohlo by to viesť k vážnemu rozvratu v krajine.²⁴ V máji 1575 boli oficiálne predstavení kandidáti a začali sa diplomatické boje. Báthory chcel predovšetkým zabrániť Maximiliánovi získať korunu. Ešte dňa 13. mája 1575 poslal list do sejmu. Píše v ňom, že rímsko-nemecký cisár a uhorský kráľ v čase svojej vlády, napriek kráľovskému sľubu povzbudzoval, ba až podporoval Gašpara Bekeša pri jeho povstaní. Tento politický ťah vo veľkej miere podkopal a nalomil autoritu a vplyv cisára. Naopak, Báthoryho autorita čoraz viac rástla. Pčinili sa o to jeho spojenci, rod Zborovských. Vďaka nim si získal priazeň v Malopoľsku. Aj samotný sultán ho vo veľkej miere podporoval. Báthory poslal osobného lekára, Giorgia Biandratu, aby viedol (duálnu) diplomaciu.²⁵ Dňa 3. októbra 1575 zasadol konvokačný sejm, ktorý ustanovil dátum volieb. Tie sa mali uskutočniť v novembri toho istého roka. Za najdôležitejšie právo v Rzeczpospolite²⁶ sa považovalo *Právo voľby nového panovníka*. Na základe Ťubľanskej dohody sa volieb museli zúčastniť takí predstavitelia šľachty, ktorí zasadali na mestských zhromaždeniach.²⁷ Tento už spomínaný snem zasadal *Na Woli*.²⁸ Na ňom sa zúčastnilo niekoľko významných predstaviteľov európskej šľachty, ako aj viac

²⁴ Myslím si, že to mohla byť taká tichá hrozba pre krajinu.

²⁵ Na jednej strane s dobrým úmyslom vyhľadával priaznivcov Habsburgovcov, na druhej strane sa ich snažil presvedčiť, aby sa radšej pridali na Báthoryho stranu. Okrem toho využil aj značné úplatky. Dokonca rodina Zborovských rozdala viac ako 63 000 zlatých.; GEBEL, Sándor. Az erdélyi fejedelmek és a lengyel trón. Erdélyi múzeum. 63. kötet 2001/ 1–2. kötet. [online] Dostupné na internete <http://epa.oszk.hu/00900/00979/00021/01gebei.htm>, cit. dňa 06.09.2016.; GARDA, Dezső. Báthory István kezdeti esélyei a lengyel korona megszerzésére. In Gyergyói Hírlap. [online] Dostupné na internete http://www.szekelyhon.ro/images/editions/104/10443/10443_124698.pdf, cit. dňa 07.09.2016.

²⁶ Rzeczpospolita je označenie pre Poľsko-litovskú úniu, teda štátne zriadenie Poľska od 15. storočia.

²⁷ Konvokačného (convocatio) a elekčného (electio) krajinného zhromaždenia sa mohol teoreticky zúčastniť každý šľachtic in viritim (do hlavy). V praxi to fungovalo formou zástupcu, šľachtici, ktorí predstavovali istú územnú časť alebo vojvodstvo vo Varšave tvorili skupiny.

²⁸ Označovalo sa tak územie medzi Varšavou a Wolou. Miesto snemu bolo obohané valmi a palisádami s tromi vchodmi, resp. východmi. Východnou bránou prichádza šľachta z Veľkopoľska, južnou Malopoľský a západnou Litavskí poslovia. Prvý deň volieb sa začal s omšou v kostola sv. Jána vo Varšave. Celebrovali ju gnieznowski a lwowski biskupi.; GEBEL, ref. 25, s.1.

vysokopostavených cirkevných hodnostárov. Každý vyslanec si obhajoval svojho kandidáta, tým sa snažil ostatných presvedčiť o jeho prednostiach. Veci sa začali komplikovať 12. decembra, keď vystúpil vojvoda Ján Zamoyski s návrhom korunovácie Žigmundovej 50-ročnej sestry Anny. Podmienkou bolo, že sa musí vydať. Celá dolná komora s tým ihneď súhlasila. Bieczký kastelán, Szafraniec, navrhol ako vhodného ženícha Štefana Báthoryho. Týmto zväzkom by sa posilnila medzinárodná politika a zároveň by bol trón obsadený predstaviteľom Jagelovského rodu. Rozhodnutie oboch komôr bolo jasné. Dňa 14. decembra 1575 sa stal novým kráľom Štefan Báthory. K oficiálnemu vyhláseniu došlo až dňa 22. decembra Andrzejom Zborowskim.²⁹

Stephanus Bathory de Somlyo rex electus Poloniae

Báthory pristúpil na sobáš s Annou. Nový kráľ sa až koncom jari nasledujúceho roka mohol dostaviť do Poľska. Korunovačný snem mu ihneď vytkol meškanie. Následne sa stanovil deň svadby a korunovácie. Obe udalosti padli na jeden deň, 1. máj 1576. So svojou manželkou ale žili oddelene. Z jeho strany totiž išlo len o formálny zväzok. Báthory získal kráľovský titul, zároveň si aj ponechal úrad sedmohradské kniežaťa. Štefan Báthory korunováciou nadobudol ešte jedno postavenie. Získal titul litovského kniežaťa. Jeho zástupcom bol

²⁹ KOSMAN, ref. 22. 67–122.; ŘEZNÍK, Miloš. Stručná historie státu. Polsko. Vydavateľstvo Libri, Praha 2002, s. 88–90.; GEBEL, Sándor. Az erdélyi fejedelmek és a lengyel trón. In Erdélyi múzeum. 63. kötet 2001/ 1–2. kötet. [online] Dostupné na internete <http://epa.oszk.hu/00900/00979/00021/01gebei.htm>, cit. dňa 06. 09. 2016.; BESALA, ref. 13. s. 41,65,80–102.; HÜPPE, Siegfried. A lengyel alkotmány története, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1894, s. 136, 138–140. [online] Dostupné na internete http://adtplus.arcanum.hu/hu/view/MTA_Konyvek_163132/?pg=0&layout=s, cit. dňa 06. 09. 2016.; GEBEL, Sándor. Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások, Szeged: Belvedere Meridionale, 2007. s. 26–33. [online] Dostupné na internete http://real-d.mtak.hu/228/1/Gebei_Sandor.pdf, cit. dňa 07. 06. 2016.; GARDA, ref. 25.; GEBEL, Sándor. Erdélyi-orosz kapcsolatok a XVII. században. [online] Dostupné na internete <http://docplayer.hu/5714121-Erdelyi-orosz-kapcsolatok-a-xvii-szazadban.html>, cit. dňa 08. 09. 2016.; VERESS, Endre. Berzeviczy Márton (1538–1596.). Budapest: A Magyar Történelmi Társulat kiadása, 1911. [online] Dostupné na internete <http://mek.oszk.hu/05700/05763/html/>, cit. dňa 08. 09. 2016.; KUBINYI, - VAHOT, ref. 13. s. 68.; SZABÓ, ref. 22. s. 58–59.; NEMERE, ref. 13. s. 385.; HALECKI, Oscar. A nyugati civilizáció peremén, Budapest: Osiris-Századvég,-2000, 1995. s. 123–124.; NAGY, ref. 13. s. 121–124, 131–133.

v rodnom Sedmohradsku brat Krištof a po jeho smrti synovec Žigmund.³⁰ Na začiatku panovania stál pri novom kráľovi len Stanislav Karnkowski z Wloclawek. Tento spojenec mal v rukách značný vplyv, zastával totiž prvé miesto medzi poľskými prelátmi.³¹ Vďaka nemu vzrástla moc a vplyv kráľa u cirkevných predstaviteľov. Báthory si dokázal výborne vybrať „najbližších spolupracovníkov.“ Niektorých si ponechal ešte z kancelárie Žigmunda II. Boli to tí, ktorí sa dobre vyznali v politickej situácii v Rzeczpospolite. Podaktorí sa dočkali kariérneho postupu v podobe povýšenia. Napr. Dembiński sa stal kráľovským kastelánom (prvý senátor), Wolski kancelárom a Zamoyski podkancelárom. Čoskoro bol kancelár nahradený podkancelárom. Nový kráľ nechcel byť len bábkou v rukách snemu. Netešili ho ani finančné obmedzenia, o ktorých rozhodoval sejm. Báthory počas svojej vlády viedol rozsiahlu expanzívnu politiku. Najprv chcel ovládnuť Gdansk, obyvatelia totiž neuznávali jeho vládu. Túto vojnu s Prusmi (dnešní Pomorania) sa mu podarilo ukončiť až v decembri 1577. Odvtedy stálo mesto Gdansk verne po jeho boku. Najväčšiu hrozbu znamenalo cárske Rusko. Uvažoval však aj o veľkej protitureckej koalícii, ktorou by mohol teoreticky získať aj časť Uhorska. Úzko spolupracoval s pápežskou kanceláriou³², na ktorého podnet zasadla v roku 1577 synoda v Piotrkówe. Rozoberali sa otázky cirkevných reforiem a aj obrany územia. O rok neskôr už kráľ plánoval vojenské ťaženie proti Moskve. Zvolal snem do Varšavy. Potreboval spojenca, ktorý by ho dokázal presvedčiť o opodstatnenosti a nevyhnutnosti vojny. Stal sa ním Fridrich Hohenzollern.³³ Viedlo to k vytvoreniu nového zákona. Bol vydaný dňa 3. marca 1578 s názvom *Zákon o vytvorení korunného*

³⁰ Žigmund bol synom Krištofa Báthoryho. Po Štefanovej smrti prebral titul sedmohradského kniežaťa.

³¹ Stanislav Karnowski z Wloclawek sa v roku 1581 stal primášom.

³² Svedčí o tom aj jeho osobná korešpondencia s pápežmi.

³³ Kráľ pri hľadaní finančných prostriedkov nedbal na varovanie stavov Kráľovského Pruska. Tí boli proti tomu, aby sa jediný (mentálne chorý) syn a nástupca pruského kniežaťa Albrechta, zveril do rúk markgrófa Henricha Fridricha Hohenzollerna, lebo týmto aktom mu odovzdal aj vládu v Kniežacom Prusku. Stavý prosili kráľa, aby sa osobne ujal vlády prostredníctvom ústavného gubernátora, a sľubovali za to ročnú daň 100 000 poľských zlatých. Báthory ponuku odmietol, pretože Hohenzollern mu ponúkol 200 000 v štvrtročných splátkach. Čo sa čoskoro ukázala ako chyba. Fridrich dal viac a preto kráľ prijal jeho ponuku a 20. februára 1578 aj lénny sľub.; KOSMAN, ref. 22, s. 124.

tribunálu, ktorého úlohou bolo rokovať a vládnuť striedavo v Piotrkowe a v Lubline. Kniežatá svoj vplyv nemohli uplatňovať najmä vo vojvodstvách, kde platilo litovské právo.³⁴

Rok 1579 bol významný nielen z pohľadu Poľska. Báthory nikdy neprestal podporovať katolícku vieru. Jezuitský rád sa natrvalo usadil v Sedmohradsku. Kráľ založil na území Rzeczpospoliti univerzitu. Dovtedy mala v rukách tento monopol krakovská akadémia v Korune. O univerzitné privilégia mali záujem aj jezuiti. V Litve ich aj získali a kolégium vo Vilne nadobudlo titul akadémia. Odtiaľ pochádzali učené mníši, ktorí boli poslaní do Sedmohradska. Tieto udalosti viedli k nepokojom v radoch protestantov. Báthory sa snažil túto skutočnosť ignorovať. Nespokojnému hlavnému kancelárovi pohrozil v tom zmysle, že mu odoberie pečať aj s ostatnými insígniami a nezíska ich naspäť. V jeho prípade by to viedlo k strate postavenia a k úbytku moci. Toto priateľské upozornenie splnilo svoj účel a protesty utíchli. Predtým ako sa Báthory pustil do boja proti cárskemu Rusku, bolo potrebné učiniť značnú reorganizáciu a reformu vojska. Rozsiahle zmeny zasiahli najmä pechotu, delostrelectvo a vojenskú techniku. Všetky úpravy prebehli po vzore západoeurópskej vojenskej techniky, ktorú Báthory veľmi dobre poznal. Časť vojenských oddielov tvorili kozáci, nad ktorými mali veľký vplyv. Táto výsada patrila poľsko-litovským

³⁴ HORVÁTH, Anna Liza. Két szerelmes, egy pár? Báthory István és Jagelló Anna házassága. Kézirat, Budapest: ELTE-BTK, 2014. [online] Dostupné na internete <http://szapolyai.hupont.hu/78/horvath-anna-liza-ket-szerelmes-egy#ixzz4K7jyZjMN>, cit. dňa 11. 09. 2016.; HORN, Ildikó. A könnyező krokodil. Jagelló Anna és Báthory István házassága. Miskolc: L'Harmattan Kiadó, 2007. 188 s.; GEBEL, Az erdélyi fejedelmek és a lengyel trón. ref. 29.; KOSMAN, ref. 22. s. 123 – 125.; GEBEL, ref. 34.; CSICSAY, ref. 13. 98 – 99.; KORZON, Tadeusz. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Lwów: T. 2. Ossolineum, 1923. s. 10 – 27. [online] Dostupné na internete http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/applet?mimetype=image/x.djvu&sec=false&handler=djvu_html5&content_url=/Content/18213/directory.djvu, cit. dňa 11. 09. 2016.; HUPERT, Witold. Historia wojenna polska w zarysie. Lwów: 1919. s. 155. [online] Dostupné na internete http://kpbc.umk.pl/dlibra/applet?mimetype=image/x.djvu&sec=false&handler=djvu_html5&content_url=/Content/38428/Magazyn_033_05.djvu, cit. dňa 11. 09. 2016.; SZILÁGYI, ref. 13.; MÁRKI, Sándor. Orosz-magyar érintkezések az erdélyi fejedelmek korában I. közl. Erdély: Erdélyi Múzeum, 1894, s. 17 – 31. [online] Dostupné na internete http://epa.oszk.hu/00900/00979/00058/pdf/EM_1894_11_01_017-031.pdf, cit. dňa 11. 09. 2016.; ÁBRAHÁM, ref. 13.; SZABÓ, ref. 22. s. 60.

panovníkom.³⁵ Poľský kráľ chcel ťažením proti cárskemu Rusku zabrániť prístupu Ivana IV. Hrozného k Balkánskemu moru. Zároveň chcel splniť aj sen viacerých pokolení Báthoryovcov, a to „*Dominium Maris Baltici*.“³⁶ Práve z Vilna sa kráľ pobral do boja proti cárovi. V lete 1579 sa mu podarilo dobiť Polock a o rok na to aj Velikiye Luki. Pre úspech vo Velikiye Luki bol Báthory prinútený podpáliť opevnenie. Po víťazstve a uhasení požiaru sa on sám vybral na obhliadku, kde nariadil jeho rekonštrukciu, resp. opätovné vybudovanie. Najnáročnejším ťažením v tejto vojne bolo obliehanie Pskova. Trvalo totiž od 8. septembra 1581 do 6. februára 1582 a to aj napriek tomu, že po jeho boku bojovalo takmer 47 000 vojakov. Toto ťaženie vyčerpalo obe krajiny po finančnej aj ľudskej stránke. Až ukrutná ruská zima a pápežovo nariadenie ukončili tento spor.³⁷ Báthory získal Polock, Livonsko aj s územiaми na hornom toku rieky Dvina s pevnosťou Wieliz. Ivanovi Hroznému sa vrátili Velikiye Luki. V Poľsku a Litve bolo vyhlásené víťazstvo. Dokonca aj kráľovi nepriatelia vyslovili uznanie nad jeho ťaženiami a neskrývali ani nadšenie. Samotná kráľovná Anna ho nazvala „*kráľom rodákom*.“³⁸

Prvý rektor akadémie vo Vilne bol Piotr Skarga. V 1581 vydal dve diela, ktorými napáda iné vyznania.³⁹ Báthory neustále trval na náboženskej tolerancii v krajine. Na pôde tejto školy došlo aj k násiliu

³⁵ Kráľ mal moc zabrániť spontánnym prevažne lúpežným prepacom kozáckych oddielov. O reformy vo vojsku sa bez úspechu pokúsil aj Báthoryho predchodca Žigmund II. August.

³⁶ V preklade Páni baltského mora.

³⁷ Dňa 15. januára 1581 prišiel pápežský posol s nariadením aby boli ukončené boje a podpísalo sa prímerie, ktoré trvalo 10 rokov.

³⁸ Bolo to veľké uznanie, keďže Henricha z Valois pokladali za kráľa cudzinca.; KOSMAN, ref. 22. s. 125–126.; SZILÁGYI, ref. 13.; SZÁDECKY, Lajos. Báthory István hadjáratai az Oroszok ellen. In. Hadtörténelmi közlemények, 1888. első évfolyam, I. kötet, Budapest: 1888, s. 224–245. [online] Dostupné na internete http://real-j.mtak.hu/5116/1/HadtortenelmiKozlemenyek_1888.pdf, cit. dňa 12.09.2016.; VERESS, Endre. A történetíró Báthory István király. Cluj-Kolozsvár: Minerva, 1933. s. 11–12. [online] Dostupné na internete http://epa.oszk.hu/00900/00979/00237/pdf/1933_38_10_12_377-412.pdf, cit. dňa 12.09.2016.; BESALA, ref. 13. s. 236–278, 303–335.; GEBEL, Erdélyi–orosz kapcsolatok a XVII. században ref. 29.

³⁹ Vydal publikácie „*Život svätých*“ a „*O jednotnosti cirkvi božej pod jedným pastierom a o gréckom odstúpení z tejto jednoty*“. Prvá z nich totiž ostro napáda protestantov, zatiaľ čo v druhej pravoslávne veriacich.

spáchanému na kalvínoch z popudu biskupa Radzwilla. Práve on sám ničil výtlačky bretskej (kalvínskej) biblie. Aktéri vzbury boli kráľom prísne potrestaní. Z väzenia prepustil aj ariánskeho tlačiaru Rodeckého, keďže nestrpel násilie ani proti ariáncom. Báthory v tom čase úzko spolupracoval s pápežskou kanceláriou. Svedčí o tom aj jeho rozsiahla osobná korešpondencia. V roku 1582 aj z tohto dôvodu došlo k jednej významnej reforme. Zaviedol sa nový kalendár a to gregoriánsky. Vo východných častiach krajiny, kde prevládalo pravoslávne a luteránske vierovyznanie, však naďalej používali pôvodný juliánsky kalendár. Zavedenie nového kalendára napomohlo kráľovi k odstráneniu krátkodobých konfliktov s jezuitmi. Nastalo obdobie spolupráce, čoho dôkazom je aj to, že jezuita Marcin Laterna sa stal Báthoryho dôverným radcom. V krajine však neutíchli všetky konflikty. K značnému odporu v krajine došlo v roku 1584, keď bol vynesený rozsudok smrti nad veľmožom Samuelom Zborowskim. Kvôli nemu došlo k zhoršeniu vzťahov medzi sultánom Muradom III. a Štefanom Báthorym.⁴⁰ Dňa 19. mája 1584 bol odovzdaný Zborowskému rozsudok o poprave, ktorý neprijal. Kráľ si ho pozval na rozhovor medzi štyrmi očami, kde údajne vyslovil známe slová „*Canis mortuus non mordet!*“⁴¹ Po následnom zatknutí Zamoyským ho kat pripravil o hlavu. Tieto udalosti viedli k prehĺbeniu zlých vzťahov s rodinou Zborowských, ktorí ešte pred korunováciou stáli po boku vtedy ešte sedmohradského kniežaťa.⁴²

Štefan Báthory zomrel 12. decembra 1586 v Hrodne (Grodno)⁴³. Ohľadom jeho smrti kolovali rôzne špekulácie. Hlavnou príčinou smrti bol pravdepodobne jeho životný štýl. Napriek vážnemu ochoreniu obličiek sa za svojho života nikdy nešetril. Popri tom holdoval

⁴⁰ Samuel Zborowski bol ešte počas vlády Henricha z Valois vyhnaný z krajiny. Istý čas trávil na dvore Štefana Báthoryho v Sedmohradsku. Stál na čele kozákov pri jeho ťažení proti cárskej armáde v roku 1580. Prešiel ale na stranu Habsburgovcov a plánoval zaútočiť na samotného Báthoryho. Na ich podnet a bez kráľovho vedomia sa vydal na turecké územia. V roku 1583 vyvolal tam konflikt so Zamoyským. Tieto udalosti viedli k zhoršeniu vzťahov s Turkami.; BESALA, ref. 13. s. 360–362.

⁴¹ V preklade to znie „Mŕtvy pes nehryzie.“

⁴² KOSMAN, ref. 22. s. 125–127.; BESALA, ref. 13. s. 360–362.; HAJDUK, Anton. et al. Encyklopédia astronómie. Bratislava: Obzor, 1987. s. 204.; Samuel Zborowski [online] Dostupné na internete https://pl.wikipedia.org/wiki/Samuel_Zborowski, cit. dňa 13.09.2016.

⁴³ Dnes je súčasťou Bieloruska.

alkoholu a lovu. So všetkou slávou bol pochovaný dňa 23. júna 1588 vo Wawelskej katedrále. Dodnes tam môžeme vidieť jeho epitaf, ktorý mu dala zhotoviť manželka. Jeho nástupcom sa stal Žigmund III., ktorý bol synom švédskeho kráľa Jána III. a poľskej princeznej Kataríny Jagelovskej.⁴⁴

Poznámky k zdrojom a prameňom

Život tohto muža bol už niekoľkokrát spracovaný v rôznych najmä v zahraničných dielach. Jeho osobou sa zaoberajú najmä maďarskí, poľskí a ruskí historici.⁴⁵ Priame zmienky o tomto poľskom kráľovi som v slovenskom jazyku písaných dielach takmer nenašla. Ak sa aj objaví meno Štefan Báthory zväčša ide o krajinského sudcu z ecsedskej vetvy rodu. Len vo výnimočných prípadoch je možné nájsť zmienku o poľskom kráľovi.⁴⁶ Pramene viažuce sa k tomuto panovníkovi sú uložené prevažne v poľských, sedmohradských, resp. rumunských archívoch a niekoľko písomností aj vo Viedni. Väčšina listinných prameňov nie je online prístupná, len v prípade osobnej návštevy daného archívu.

Z hľadiska preštudovaných zdrojov by sa dal jeho život rozdeliť na dve etapy. Prvá by bola o jeho mladosti a období vajdovstva, ktorú obsirnejšie rozoberajú maďarskí historici. Toto obdobie sa primárne zdržiaval na území Uhorska, kde aj pôsobil. Výnimkou bola krátka etapa, ktorú strávil vo viedenskom zajatí. Po návrate sa čoskoro stáva vajdom, resp. kniežat'om v Sedmohradsku. Následne po smrti posledného jagelovského kráľa začína súperiť o trón. Toto obdobie už začína byť atraktívne pre poľských a ruských bádateľov. Tým pádom by mohla druhá etapa začať jeho bojom o trón. Netvrdím, že maďarskí historici sa vôbec nezaoberajú týmto obdobím.

V maďarskej historiografii nájdeme o ňom zmienku skoro v každom (ak nie v každom) diele, týkajúcom sa 16. storočia. Celkovo je jeho osoba veľmi dobre spracovaná, či už z pohľadu štátnika alebo súkromnej osoby. Ako to aj z predchádzajúcej kapitoly vyplýva, už v mladom veku bol veľmi činný na bojiskách. Obraňoval niekoľko významných hradov, ako napríklad Jáger či Temešvár. Je zaujímavé,

⁴⁴ KOSMAN, ref. 22, s. 127 – 129.

⁴⁵ Napríklad v maďarsku Veress, Gebei a v poľsku Besala, Olejnik.

⁴⁶ KOČIŠ, Jozef. Alžbeta Báthoryová a palatín Thurzo. Martin: Osveta, 1984. 120 s.; Dvořák, Pavol. – Kállay, Karol. Krvavá grófka. Bratislava: Slovart, 2002, s. 296.

že práve táto časť jeho života nie je veľmi popísaná. V materiáloch sa spomína len okrajovo. Z jednej strany to je aj pochopiteľné, keďže pravdepodobne nijaké významnejšie funkcie ešte v tak mladom veku nedosiahol. To prišlo až neskôr, keď bol povýšený na hradného kapitána. Na druhej strane, bitky pri Hodode alebo súperenie s Bekešom sú pomerne dobre obsiahnuté. V niektorých prípadoch veľmi podrobne. Čo sa týka nasledujúcich období, teda boja o poľskú korunu a samotnú vládu, je historiografia pestrá. Vzniklo niekoľko maďarských diel, ktoré opisujú len jeho voľbu na poľský trón a Báthoryho boj o titul. Ku korunovácii a začiatku vlády nájdeme informácie v populárnych, ale aj v historických dielach. Keď sa už poľský kráľ sedmohradského pôvodu začal orientovať na východ, zmienky o ňom chabnú. Nad'alej je možné nájsť rôzne informácie, ale už nie v takom množstve literatúry ako doteraz. Niekoľko populárnych a vedeckých diel vzniklo na tému manželstva Štefana Báthoryho a Anny Jagelovskej. U historikov sa miestami stretávame s pohoršením. Nie je na tom nič nezvyčajné, ak manželia, ktorí sa brali čisto z politických dôvodov, sa rozhodnú žiť oddelene. Musíme si však uvedomiť aj to, že Báthory bol o desať rokov mladší od manželky. Je potrebné zdôrazniť, že si ju ctí, čo platilo aj naopak.

V poľských a ruských knihách je to podobne až na niektoré, určite očakávané odlišnosti. Ranému obdobiu života a mladosti sa vo všeobecnosti venujú pomenej. Uvádzajú niektoré nevyhnutné fakty a udalosti. Už ako sedmohradské knieža bol na tom Báthory o niečo lepšie. Obširnejšie sa rozoberá jeho vtedajší vzťah s Poľskom. V tom čase viedol korešpondenciu s kráľom Žigmundom II. Augustom. Následne po jeho smrti sa stal kráľom. Je logické, že sa zmienená historiografia viac venuje tejto problematike. Vznikajú monografie týkajúce sa jeho výprav, vojenských ťažení a rôznych reforiem. Veľmi zaujímavé sú aj tie časti v poľskej a ruskej historiografii, kde sa opisujú udalosti týkajúce sa konfliktu s Ivanom Hrozným. Je tam jasne viditeľná dualita pohľadov. Na jednej strane sú poľskí historici, ktorí ho pokladajú za národného hrdinu a dobyvateľa. Pozerajú sa na neho ako na panovníka, pod ktorého rukami rástla, rozmáhala sa a rozkvitala krajina. Porazil úhlavného nepriateľa a získaval časti území. Z pohľadu Rusov ho však opisovali ako protivníka, ktorý ich okradol o časti krajiny.

Z toho jasne vyplýva, že vzniklo niekoľko rozsiahlych publikácií písaných historikmi aj laikmi. Jedným z nich bol Veress Endre, ktorý žil a pôsobil na prelome 19. a 20. storočia. Ako prvý sa hlbšie zaoberal životom Štefana Báthoryho. Vydal niekoľko monografií týkajúcich sa jeho osoby alebo osôb, ktoré s ním prišli do úzkeho kontaktu. V jednom dvojzväzkovom diele s názvom: „*Osobná korešpondencia sedmohradského kniežata a poľského kráľa Štefana Báthoryho*“⁴⁷ zhromaždil a publikoval jeho osobnú korešpondenciu. Na základe týchto listov je možné zistiť veľa zaujímavých skutočností. Tvoria dobrý základ pre budúce možné výskumy. Ide o prepisy v latinskom jazyku, ale vyskytujú sa aj listy písané v dobovej maďarčine. Veľkým prínosom a uľahčením práce pre bádateľov je, že autor pri jednotlivých listoch uvádza aj miesto ich archivácie.

Vybraná osobná korešpondencia Štefana Báthoryho

Pre potreby tejto štúdie som z mnohých autentických prameňov vybrala tri ukážky. Ide o listy z osobnej korešpondencie Štefana Báthoryho. Všetky pochádzajú z roku 1571. Dva z nich sa týkajú jeho privítania v novom úrade sedmohradského kniežata. Posledný z listov môžeme zaradiť medzi osobnú korešpondenciu s rodinným príslušníkom.

List č. 87 poslal pápež Pius V. z Vatikánu 2. júla 1571. Originál je uložený vo Vatikánskom archíve. Už raz bol publikovaný kňazom menom Celes Márton (Martin). V jeho zbierkach listov bol zle datovaný. V celkovom rozsahu ho publikoval Veress v diele *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. I.–XI*. Je možné ho nájsť v prvom zväzku pod poradovým číslom 358. V už spomínanej predchádzajúcej knihe je publikovaná len časť z toho listu. Ten som v texte vyznačila podčiarknutím.⁴⁸

⁴⁷ VERESS, Endre. Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése I. – II. Kolozsvár: Erdélyi Tudományos Intézet, 1944. [online] Dostupné na internete <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=1138>; <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=1139>, cit. dňa 11. 03. 2016.

⁴⁸ VERESS, Endre. *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. I.–XI*, Bukarest: Cartae Romanesca 1929. s. 300 – 303. [online] Dostupné na internete <https://www.scribd.com/doc/54563206/Veress-Andrei-Documente-privitoare-la-istoria-Ardealului-Moldovei-si-Tarii-Romanesti-Volumul-1-Acte-si-scrisori-1527-1572#>, cit. dňa 9. 3. 2017.; VERESS, ref. 6. s. 128.; Prepis listu je k nahliadnutiu v prílohe č. 5.

Čo sa týka tejto listiny, zaujímavým faktom je dátum vydania listiny. Totiž Štefan Báthory bol zvolený za sedmohradské knieža snemom v Alba Iulií (Gyulafehérvár) dňa 25. mája 1571. Na základe tohto listu je možné konštatovať, že pápež sa pomerne skoro dozvedel o tejto voľbe. O necelý mesiac a pol už poslal list Štefanovi. Báthory mal v tom čase rokovať aj so samotným sultánom. Korešpondencia mu mala byť doručená pápežským nunciom. Pápež v ňom okrem pozdravu vyjadruje radosť, že sa na kniežacom stolci usadil kresťan katolík. Je nutné poznamenať, že v tom období sa začína na území Uhorska rozmáhať reformácia. A to hlavne medzi šľachticmi. Pápež bol pevne presvedčený o tom, že bude aj naďalej podporovať katolícku cirkev.

Štefan Báthory si často dopisoval s pápežmi. Najviac listov si vymenil s nástupcom Pia V., s pápežom Gregorom XIII. V diele Veressa môžeme nájsť desiatky listov, ktoré si vymenili poľský kráľ a pápeži. Možno na naskytá otázka prečo Báthory tak frekventovane korešpondoval práve s Gregorom XIII.? Je na to veľmi logické vysvetlenie. Ako to zo znenia vyššie spomínaného listu vyplýva, na začiatku úradovania Štefana bol pápežom Pius V. Ten však 1. mája 1572, v deň korunovacie Báthoryho za poľského kráľa, navždy opustil pozemský svet. Následná pontifikácia Gregora XIII. bola dňa 13. mája 1572. Tento pápež sedel na svätopeterskom stolci veľkú väčšinu obdobia panovania Báthoryho. Pápež zomrel dňa 10. apríla 1585 a o niekoľko dní, konkrétne 24. apríla 1585, už konkláve zvolilo a následne bol na svätopeterský stolec inštalovaný nový pápež Sixtus V. Poľský kráľ zomrel o rok neskôr, dňa 12. decembra 1586, ako to aj z jeho životopisu vyplýva. Teda je logické, že s prvým a posledným spomínaným pápežom nemohol viesť tak rozmanitú a hustú korešpondenciu.⁴⁹

V poradí druhý list bol vydaný len o niekoľko dní neskôr. V knihe ho môžeme nájsť pod číslom 88. Tvorcom je jezuitský kňaz Szántó (Arator) István (Štefan). Posiela ho z Viedne dňa 5. júla 1571. Tiež je uložený v Ríme. Sám Szántó si zapísal tento list do denníka. V diele „*Osobná korešpondencia, ...*“⁵⁰ nie je publikovaný v plnom znení. K celému obsahu sa mi nepodarilo dopátrať. Nesie sa ale v podobnom duchu ako tá predchádzajúca spomínaná korešpondencia.

⁴⁹ KELLY DAVIDSON, John Norman. Pápeži dvoch tisícročí. Bratislava: Roal, 1994. s. 216 – 220.; VERESS, ref. 47.

⁵⁰ VERESS, ref. 6. s. 128 – 129. Prepis listu je k nahliadnutiu v prílohách. 6.

Tento list je obsahovo podobný tomu predchádzajúcemu. Rozlúštenie datácie by bolo pre laika dosť náročné, nie však nemožné. Pre obdobie stredoveku a novoveku nie je takýto spôsob datovania nezvyčajný. Ak máme vhodný kalendár, zistíme, že tretie júlové nóny padnú na 5. júla 1571. Rovnako je možná dedukcia o skorom informovaní kolégia a kňaza o zvolení Báthoryho. Szántó v liste ďakuje Bohu, že po toľkých ťažkostiach, problémoch, vojnách, prekonanom more a kacírstve sa do úradu kniežata dostal muž, ktorý praktizuje katolícku vieru. Ďakuje aj Márii, kráľovnej nebies a patrónke Uhorska, že ich modlitby boli vyslyšané. Jeho zvoleniu sa spoločne tešili všetci katolíci žijúci v Uhorsku, ale aj v Sedmohradsku, ktorí chceli žiť pod jeho patronátom. Podnecoval Báthoryho, aby naďalej zotrval v tejto viere, pričom mu bude pomáhať samotný Ježiš Kristus. Posledný riadok listu ukončuje frázou: „*Tecum est in primis Christus Iesus salvator noster.*“ Čo by bolo možné preložiť: „*S tebou je v prvom rade Ježiš Kristus náš spasiteľ!*“ alebo „*Po tvojom boku s Ježišom Kristom naším spasiteľom.*“ Môže sa to pokladať za istú formu povzbudenia k nasledujúcim činnostiam.

Ďalší list, ktorý analyzujem, je vhodným prostriedkom na objasnenie niektorých rodinných väzieb. Ako to spomínam v prvej kapitole rod Báthoryovcov sa rozdelil na tri vetvy ecsedskú (de Ecsed), somlyóovskú (de Somlyó) a szaniszlóovskú. Možno by viacerí očakávali odcudzenie rodinných príslušníkov po tomto rozvetvení a najmä po tom, ako niektorí predstavitelia „podľahli“ reformácii. Súdržnosť medzi líniami rodu bola naďalej veľmi pevná. Svedčí o tom aj sobáš Štefanovej sestry Anny s jej príbuzným Jurajom Báthorim z ecsedskej vetvy (György Báthori). Bol už jej tretí manžel. Narodili sa im štyri deti: Štefan (István), ktorý sa neskôr stal satmárskym a szabolčským županom. Údajne stál po boku Štefana Bočkaja pri jeho protihabsburskom povstaní. Zomrel bezdetný a ecsedská línia rodu ním vymrela. V poradí druhým dieťaťom bola Alžbeta Báthoriová (Erzsébet Báthori) známa ako Čachtická pani. Vydala sa za Františka Nádašdyho (Nádasdy Ferenc), ktorého Turci spomínali len ako Čierny bej (Fekete bég). Františkovými rodičmi boli Tomáš Nádašdy (Nádasdy Tamás) a Orsolya Kanizsai. Po oboch rodičoch zdedil obrovské majetky. Jeho otec pochádzal z významného a bohatého rodu Nádašdyovcov a jeho matka bola posledným žijúcim členom významného rodu Kanizsai.

Ich sobášom sa tak stali jedným z najmocnejších rodov v Uhorsku. Následne potom ako sa ich syn František oženil s neterou Štefana Báthoryho tak sa ich majetok ešte rozrástol o veľkú časť majetkov ecsedskej vetvy rodu Báthoriovcov. Erzsébet však mala ešte dve sestry Kláru a Zsofiu. O nich som veľa toho nezistila.

Posledný list, ktorý v štúdiu spomeniem, napísal knieža Štefan Báthory vaškému županovi Františkovi Nádašdymu. Je datovaný dňom 14. decembra 1571 a poslal ho z Alba Iulie (Gyulafehérvár). V tomto istom roku došlo, resp. malo dôjsť k zásnubám 11-ročnej Erzsébeth a 16-ročného Nádašdyho. Nekonali sa kvôli istým udalostiam, ktoré sa dozvedáme z listu. Ten by mal byť dnes uložený v budapeštianskom národnom archíve (Magyar Nemzeti Levéltár) vo fonde rodiny Nádašdyovcov. List bol zapečatený odtlačkom osemhranného pečatného prsteňa Štefana Báthoryho.⁵¹

Pri jeho preklade natrafíme na niekoľko zaujímavostí. Najprv ale v skratke zhrniem, o čom vypovedá. Tento list je jedinou písanou prílohou vrámci predsvadobnej zmluvy Alžbety Báthoriovej a Františka Nádašdyho. Nevestin otec Juraj Báthori bol už v tom čase mŕtvy. Alžbeta žila vtedy spoločne s budúcim manželom a svokrou na jednom majetku. Dialo sa tak preto, aby sa budúca manželka priučila zvykom a tradíciám tej rodiny, do ktorej sa ako nevesta mala vydať. V tom čase ochorela Orsolya Kanizsai, matka Františka. Štefan Báthory z toho dôvodu poslal Alžbetu na dvor jej strýka, Mikuláša Báthoriho z ecsedskej vetvy rodu. Z toho vyplýva, že pravdepodobne sa po smrti švagra stal akýmsi tútorom ich detí s Annou. Svedčí to tiež o tom, že veľmi vážne, ba až prísne, bral svoj vzťah s neterami a synovcom. Štefan v tomto liste oslovuje Alžbetu ako sestru. Nesmieťme však brať tento preklad doslovne. Ako som už spomínala Anna Báthoryová bola jej matkou a zároveň sestrou kniežaťa. V tom období to bolo prirodzené, aby neter oslovoval týmto spôsobom. Ďalším príkladom dobového vyjadrenie je, keď Františka Nádašdyho oslovuje ako brata. Ani v tomto prípade to nie je myslené doslovne. Ako aj v predchádzajúcom oslovení to vyplýva z jeho rodinného vzťahu s nevestou. Vzhľadom na tú skutočnosť, že Orsolya ochorela nie je možné, aby mali v tom čase zásnuby. Je potrebné ich odložiť. Štefan preto žiadal Františka, aby vytýčil čas a miesto najbližšieho možného

⁵¹ VERESS, ref. 6. s. 139–140. Prepis listu k nahliadnutiu v prílohe č. 7.

stretnutia. Chcel s ním prebrať záležitosti okolo zásnub a svadby. To rovnako svedčí o blízkosti ich vzťahu. K sobášu Františka Nádašdyho a Alžbety Báthoriovovej došlo dňa 8. mája 1575 v meste Varannó,⁵² ktoré sa nachádza v Zemplínskej župe.

Tieto tri vybrané listy vypovedajú o podstatných skutočnostiach týkajúcich sa Štefana Báthoryho. Objasňujú jeho vzťah s cirkvou, aj so samotným pápežom a poukazujú na úzke rodinné väzby.

Štefan Báthory v diele Pierra Lascalopiera

Parížsky parlament vyslal v roku 1574 Pierra Lascalopiera na cestu do Konštantínopola. Ten sa po potulkách Európou zastavil aj v Sedmohradsku, kde sa zdržal dva mesiace. V tomto období napísal aj cestopisný denník s názvom „*Voyage fait par moi, Pierre Lescalopier, l'an 1574 de Venise à Constantinople par mer jusque à Raguse et le reste par terre et retour par Thrace, Bulgarie, Walach, Transilvanie ou Dace, Hongarie, Allemagne, Friul et Marche jusque à Venise.*“ Časť z tohto denníka bola do maďarského jazyka preložená historikmi Bendom a Tardym ako „*Cesty Pierra Lascalopiera do Sedmohradska*“. Preklad som využila pri výskume druhej časti práce. Z pôvodného názvu vyplýva, že cestu začal z talianskych Benátok a po mori sa dostal až do Konštantínopola. Odtiaľ sa cestou domov zastavil v niekoľkých krajinách: v Trácii, Bulharsku, vo Valašsku, v Sedmohradsku, Uhorsku, Nemecku a v Taliansku. Svoje putovanie po Sedmohradsku opísal veľmi farbisto, preto som sa rozhodla bližšie analyzovať túto časť jeho cesty.

Lascalopier prišiel do Sedmohradska ako vyslanec francúzskeho kráľa, s ktorého neterou sa Báthory plánoval oženiť. Po tom, ako Pierre prešiel cez vojnu spustošené krajiny mu učarovalo práve Sedmohradsko. „*Brašov bol prvým sedmohradským mestom, ktoré som spoznal. Je také krásne až som si pomyslel, že som dorazil do Mantovi. Priečelie každého domu bez výnimky je natreté olejovou farbou a kostoly sú krásne. Steny sú silné, dlažba je udržiavaná, žijú tu zdvorilý a priateľský ľudia.*“⁵³ Sedmohradsko označoval ako „*Krásne a koitnúce kresťanské kráľovstvo*“.⁵⁴ Možno aj vďaka týmto opisom je Lascalopier pomerne často citovaným autorom v publikáciách, vzťahujúcich sa k regiónom alebo k samotným krajinám, ktoré navštívil. Často je vyzdvihnutá tá časť

⁵² V súčasnosti Vranov nad Topľou.

⁵³ BENDA – TARDY, ref. 22. s. 59.; Brašov je v maďarskom jazyku Brassó.

⁵⁴ BENDA – TARDY, ref. 22. s. 51.

rukopisu, ktorá hovorí o Turde (Torda): „Na dve časti ju pretína rieka; vyviera na takej hore (skale), ktorej piesok obsahuje zlato. Maďari ju nazývajú Zlatou vodou. V blízkosti mesta nachádzajúcich sa kopcoch nájdeme solné bane, ktoré ročne prinášajú výnos v hodnote jedenásťtisíc toliarov.“⁵⁵ Podobné opisy dokážu mnoho vypovedať napríklad o štruktúre krajiny. Z citovaného sa dá usúdiť, že je tam kopcovitý terén a pomerne úrodná pôda. V tejto oblasti sa zaoberali aj výnosnou ťažbou soli. Sedmohradský vojvoda teda dokázal využiť krajinu a bohatnúť na nerastných surovinách, čo potvrdzuje aj sám Lascalopier: „Táto krajina hovie vo všetkom dobrom. Zo všetkých strán ju obkolesujú lesy a kopce. Odtiaľ pochádza aj jej pomenovanie, lebo z pohľadu všetkých ostatných krajín z každej strany (trans silvas), leží za lesmi.“⁵⁶ Z tohto krátkeho úryvku je nám jasné, prečo mali niektorí nepriatelia problémy s dobýjaním krajiny. Bola totiž kopcovitá a plná lesov, takže sa tu mohli celkom ľahko stratiť. Na druhej strane, kopce mohli poslúžiť i ako vhodný úkryt, potenciálne využiteľný oboma stranami.

Prejdem však ku sedmohradskému kniežaťu. Ako došlo k stretnutiu medzi Lascalopierom a Báthorym? Prvou zastávkou Lascalopiera bol Brašov. Tam ho privítali a ubytovali. Samotný Lascalopier opisuje stretnutie s bratom Štefana Báthoryho, s Krištofom Báthorym, ktorý ho mal odprevadiť na dvor sedmohradského kniežaťa. Príchod opisuje nasledovne: „Na kniežacom dvore Štefana Báthoryho je cítiť humanistickú atmosféru, mestá a dediny sú zachovalé a verejná mienka autentická s mojimi popismi, ktoré som získal počas ciest.“⁵⁷ Francúzskeho posla neuchvátila len krajina a dvor, ale aj samotná osoba Báthoryho. „Dňa 3. júla som prvýkrát vzdal česť tomuto dedičovi z významného somlyóovského rodu, kniežaťu menom Štefan Báthory. Srdečne ma privítal, podal a stisol mi ruku, čo pokladám za veľkú poctu, a následne mi nedovolil pobožkať mu tú jeho. Odovzdal som mu list, ktorým ma poveril daxský (Daxi) biskup. Dlhú sme v latinskom jazyku rozoberali jeho obsah. Pritom bol zvedavý na všetko, čo som po ceste videl a čo som sa dozvedel. Následne ma poslal vyhľadať jeho kancelára, Martina Berzevica, a zároveň aj jeho poradcu Biandatru, ktorý je

⁵⁵ BENDA – TARDY, ref. 22. s. 55.; Toliar je platobná mena používaný v Uhorsku v tomto období.

⁵⁶ BENDA – TARDY, ref. 22. s. 56.; Trans silvas doslovný preklad znamená za lesmi. Pravdepodobne od toho odvodené pomenovanie Sedmohradska v latinčine ako Transsilvania.

⁵⁷ BENDA – TARDY, ref. 22. s. 59.

podľa jeho slov Francúz, presne tak, ako ja sám.⁵⁸ Knieža pravdepodobne nehovorilo francúzskym jazykom, pretože, ako sa uvádza v zápiskoch, s Lascalopierom komunikoval v latinčine. Na druhej strane, latinským jazykom sa dorozumieval bežne, len v niektorých prípadoch ho nahrádzal maďarčinou, čo sa dá pozorovať aj v jeho súkromnej korešpondencii. Z analyzovaného popisu Sedmohradska sa dá vyčítať i mnoho ďalších zaujímavostí, týkajúcich sa udalostí i konkrétnych persón, pohybujúcich sa v jeho blízkosti. Napríklad, už vyššie spomenutý Martin Berzevica stál dlhé roky po boku Báthoryho ako kancelár a diplomat. Jeho predkovia pôvodne pochádzali z Nemecka, ale on sám sa narodil Sedmohradsku. Už v mladosti pôsobil na dvore Tomáša Nádašdyho,⁵⁹ neskôr cestoval po Európe. Do služieb Štefana Báthoryho bol prijatý až na podnet biskupa Františka Forgáča (Forgács Ferenc). Za kancelára a hlavného radcu ho menoval až v roku 1574, čo bolo pravdepodobne krátko predtým, než sem prišiel francúzsky posol, ktorý ho už v liste spomína ako človeka, zastávajúceho príslušný úrad. Spolu s Biandratom mu napomohli neskôr aj na poľský trón, za čo mu kráľ Báthory daroval majetky v Poľsku. Neskôr bol povýšený do šľachtického stavu – stal sa barónom. Berzevicza stál verne po boku panovníka až do jeho smrti.⁶⁰

Čoskoro sa Lascalopier dozvedel o smrti francúzskeho kráľa. Tým sa stalo jeho poslanie bezvýznamným, no aj naďalej zotrval v Sedmohradsku. Z obdobia rokovania s francúzskymi vyslancami sa objavila ešte jedna zaujímavá skutočnosť. Časť z nej je možné považovať za fakt, s posledným konštatovaním však mnohí historici nesúhlasia. „Knieža Báthory nebol ochotný s francúzskym poslom menom Le Normand rokovať v nemeckom jazyku. Druhý francúzsky posol prišiel rokovať o jeho plánovanej svadbe. Rozhovory sa konali prostredníctvom posla, keďže pán Le Normand nehovoril latinsky. Na druhej strane, knieža veľmi dobre hovoril nemeckým jazykom. Dokonca ani so svojími prednostami nerozprával inak ako v latinskom alebo v maďarskom jazyku. Nebol rád, ak sa mu prihovorili takým jazykom, ktorý sultán nenávidel.“⁶¹ Pokladám za potrebné pripomenúť, že Štefan Báthory žil istý čas v zajatí vo Viedni. Stalo sa to v čase, keď sa tam vybral ako posol Jána Žigmunda. Nakoniec bol v hlavnom

⁵⁸ BENDA – TARDY, ref. 22. s. 72.

⁵⁹ Bol to otec už spomínaného Františka Nádašdyho.

⁶⁰ VERESS, Berzeviczy Márton 1538 – 1596, ref. 29.

⁶¹ BENDA – TARDY, ref. 22. s. 75.

meste monarchie držaný Habsburgovcami až sedem rokov. Tí, ako to vyplýva aj z listov, písaných v tom čase Báthorym a adresovaných rodine a Jánovi Žigmundovi, príliš nedbali na základné pravidlá diplomacie. Myslím, že práve jeho negatívna skúsenosť so zajatím by sa dala pokladať za jeden z možných dôvodov, prečo po zvyšok života odmietal hovoriť nemeckým jazykom.⁶²

Vo svojom diele sa zmieňuje aj o tom, aký prepychový stan malo knieža k dispozícii. „Ukázali nám svoj vojnový stan, ktorý bol podobný s kaštieľom posledného kráľa Jána Žigmunda. Postavený bol na jednej lúke. Látkové steny boli zdobené čipkou – vpredu a vzadu s veľkou bránou (vchodom), ktorý z diaľky pôsobil ako by bol z kameňa. Z vnútra bol rozdelený na štyri obrovské sály s vedľajšími menšími miestnosťami pre uskladnenie oblečenia. V strede stanu sa nachádzala veľká sieň, z vonkajšej strany pri stenách boli stodoly. Vedľa nich boli zariadené ubytovacie časti podkoniarov (koniarčik resp. maršálek) a sluhov. Každé jedno lano bolo vyrobené z hodvábu.“⁶³ Opis naznačuje, aké veľké mohol mať Báthory bohatstvo. Tak obrovský a prepychový stan nemohol vlastniť každý. Zrejme mal rád komfort a pohodlie, a bol na ne ochotný vynaložiť i nemalé financie.

Rod Báthoryovcov a ich rozvetvenie

Rod Báthoryovcov pôvodne pochádzal z významného nemeckého rodu Gutkeled.⁶⁴ Medzi ich potomkami nájdeme udatných mužov, silné ženy ale aj kniežatá. Už samotný Šimon z Kézy o nich vo svojom diele píše: „Po čase, za vlády kráľa Petra prichádzajú zo švábskeho kmeňa bratia Kelad a Gut; Pochádzajú z hradu Stauf.“⁶⁵ Veľmi podobne o tom informoval aj kronikár zo 14. storočia, Marek Kálti. V jeho „Obrázkovej kronike“ môžeme objaviť nasledujúcu zmienku: „O Gutkeledskom rode sa toho veľa hovorí, pravdou je, že ich sem priviedol na pomoc kráľ Peter, keď utiekol k cisárovi Henrichovi. Boli zo švábskeho hradu Stauf, odkiaľ pochádzal aj cisár Fridrich. Ich korene siahajú do významných švábskych rodín, a aj napriek tomu, že ich dedičstvo bolo chudobné, vo svojej domovine boli

⁶² VERESS, ref. 6. s. 1–108.

⁶³ BENDA – TARDY, ref. 22. s. 83–86.

⁶⁴ V písaných prameňoch existuje niekoľko spôsobov písania názvu rodu v závislosti od regiónu a obdobia. Môžeme ich nájsť ako Guthkeled, Gút-Keled, Gut-Keled, Cletgud, Gledguth, Gwthkeleth.

⁶⁵ Simon z Kézy. Gesta Hungarorum. [online] Dostupné na internete <http://mek.ozsk.hu/02200/02249/02249.htm>, cit. dňa 12. 04. 2017.

považovaní za srdečných a mocných ľudí. Gutkeledský rod vzrástol v časoch kráľa Šalamúna a kniežat Gejzu a Ladislava. Vtedy sa totiž rozdelili na dve vetvy, jedna zostala verná kniežatám, druhá Šalamúnovi; osobitne vyzdvihujú z tohto rodu Vida, ktorého – ako hovoria – povýšil Šalamún.⁶⁶ Predchádzajúce krátke úryvky z dvoch základných stredovekých prameňov majú veľkú výpovednú hodnotu. Dozvedáme sa, že rod pochádzal zo Švábska a do Uhorska sa dostali už v období vlády kráľa Petra Orseola (1038 – 1041/1044 – 1046). Úryvok z „Obrázkovej kroniky“ umožňuje ich príchod datovať aj o niečo presnejšie. Uhorský kráľ sa do Stoličného Belehradu (Székesfehérvár) vybral dňa 26. mája 1045. Tam zložil Henrichovi za pomoc proti Samuelovi Abovi lénny sľub.⁶⁷ Na základe prameňov sa dá usudzovať, že ich príchod spadal približne do obdobia okolo tohto roku. Ako sa ďalej uvádza, pochádzali z hradu Štauf, tak ako aj neskorší cisár Svätej ríše rímskej Fridrich II. Štaufský.

Z tohto starého a obrovského rodu vzišlo 18 významných šľachtických rodov, resp. rodín Uhorska. Gutkeledovci sa rozvetvili na dve hlavné vetvy: Sárvármonostorskú a Majada. Tie sa ešte ďalej členili na jednotlivé rody a následne na rodiny. Rod Báthoryovcov svoj pôvod odvodzoval od Majádovcov z vetvy Bátor, do ktorej spadali nasledujúce rodiny: Báthory, Szakoly a Zelemér. Ostatné vetvy ďalej v práci nerozpisujem.⁶⁸

Na základe výskumu sa mi podarilo podrobnejšie naznačiť jednotlivé vetvy rodu Báthoryovcov. Primárne som čerpala z maďarského genealogického časopisu Turul, z kníh Jána Karácsonyiho a Ivana Nagya. Sekundárne zdroje tvorila rozličná odborná literatúra a genealógiou zaoberajúce sa webové stránky. Rodinné vzťahy som sa snažila dohľadať aj prostredníctvom dobových listín a listov. Pri bádaní po jednotlivých väzbách som natrafila na problém so ženskými líniami vetiev, nakoľko v niektorých prípadoch sa ženská vetva zakresľovala len čiastočne. Pri výskume rodinných pomerov Štefana Báthoryho som narazila na ďalší problém. Niektorí genealógovia majú tendenciu vynechať z rodokmeňa jeho brata Mikuláša a sestru Katarínu,

⁶⁶ KÁLTI, Márton. Képes krónika. [online] Dostupné na internete <http://mek.oszk.hu/10600/10642/pdf/10642.pdf>, cit. dňa 12. 04. 2017.

⁶⁷ SEGEŠ, Vladimír. et al. Kniha kráľov. Bratislava: SPN, 2010. s. 49 – 54.

⁶⁸ KARACSONYI, János. A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. 2. kötet. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1901. s. 19 – 91.

čo je z určitých dôvodov i pochopiteľné. Údajne o nich existuje len niekoľko zmienok: Mikuláš sa mal stať 27. mája 1568 ostrihomským arcibiskupom, no tento úrad nakoniec získal Antal Verancsics. Píše o tom aj jeden známy genealóg Mór Wertner v jednom čísle Turula. „Nepoznáme z tohto obdobia iného Mikuláša Bátoriho, na koho by to mohlo sedieť. Ak sa len posol z Pármi nepomýlil a nezapísal si zlé meno.“⁶⁹ V tom čase žil ešte jeden Mikuláš Bátor (syn Andreja Bátoriho), ktorý pôsobil ako krajinový sudca. Pochádzal z ecsedskej línie rodu a narodil sa približne okolo roku 1520. Za manželku mal Eufrozínu Lučenskú, no o ich deťoch som už zmienky nenašla. Iného Mikuláša Báthoryho z tohto rodu som tiež neobjavila. V tom čase však v Uhorsku žil ešte jeden rod Báthori, tzv. Gyági Báthoriovci. Neboli však v žiadnom príbuzenskom vzťahu s mnou skúmaným rodom. Gyági Báthoriovci pochádzali z Abovského rodu a ich priamym predkom bol župan Peter Aba.⁷⁰ Jeden z jeho potomkov, Mikuláš I. Báthori, zastával v roku 1342 úrad sedmohradského vojvodu. Práve v tom čase získali majetky v Gógu resp. Gyágyi, odkiaľ získali aj prímenie. V tomto rode však v 16. storočí žili ešte ďalší dvaja Mikulášovia – Mikuláš III. a IV. Zistila som, že obaja boli ženatí a mali deti. Naspäť ale k Somlyóovskému Mikulášovi. Nagy a Wertner sa zhodujú, že pravdepodobne skoro zomrel. O jeho sestre Kataríne som v inom zdroji zmienku nenašla, no natrafila som ešte na jednu zaujímavosť. Týkala sa ďalšej sestry poľského kráľa – Anny Báthory de Somlyó, ktorú som spomínala už v predchádzajúcich kapitolách. Bola manželkou niekoľkých mužov. Prvým z nich bol Gašpar Drágfi de Béltik, s ktorým nemala žiadne deti. Ďalší v poradí, Anton Drugeth de Homonna, pochádzal z rodu Drugetovcov. Tiež nemali spoločných potomkov. Tretím Anniným manželom bol Juraj Báthori de Ecsed, s ktorým mala štyri deti. Najstarším bol Štefan Báthori de Ecsed, neskôr si za manželku zobral Eufrozínu Drugeth de Homonna. Ten bol zároveň posledným mužským potomkom ecsedskej línie. Zomrel bez mužského potomka a rod ním vymrel po meči. Druhým najstarším dieťaťom bola dcéra, Alžbeta Báthori, manželka Františka I. Nádašdyho. Tretím potomok Juraja Báthori de Ecsed a Anny Báthory de Somlyó bola opäť dcéra a niesla meno Klára. Vydala sa za svojho vzdialeného príbuzného, Michala

⁶⁹ WERTNER, Mór. A Báthoryak családi történetéhez. In Turul. Budapest: Magyar heraldikai és genealógiai társaság, 1900, s. 6 – 29.

⁷⁰ V literatúre ho môžeme nájsť ako Petrus Comes de genere Aba.

z Várdy (Michal de Varda). V prvej kapitole som už spomínala, že členovia rodiny de Varda, rovnako, ako Báthoryovci, pochádzajú z rodu Gutkeled. Posledným potomkom Anny a tohto jej manžela bola Žofia, ktorá sa vydala za Andrea Fygediho. Wertner tvrdí, že po smrti Juraja Bátorihho sa jeho manželka už viackrát nevydala. Pri výskume som však v jednom rodostrome natrafila na ešte jedného manžela Anny menom Klement Dóczy. Nagy svoju genealogickú zbierku napísal v roku 1857. Niektoré vetvy však obsahujú určité nepresnosti. Napríklad, Annu ani Katarínu v somlyóovskej línii rodu vôbec nespomína. Ak si dobre všimneme tabuľku č. 3, meno Juraja Báthorihho nájdeme ako manžela jej sestry Žofie. Uvádza sa ako v poradí tretí manžela, čo aj skutočne sedí – Juraj Báthori bol naozaj tretím mužom, nie však Žofie, ale Anny. Ak sa bádateľ rozhodne preskúmať aj ecesdskú líniu, bližšie rozpracovanú v jeho knihe, tabuľka č. 7 ho môže zmiasť. Tu už ako manželka Juraja Báthoryho figuruje Anna Báthory de Somlyó. Tým to ale nekončí. Žofia takto „prebrala“ aj iných manželov svojej sestry, konkrétne Gašpara Drágihho a Kelemen (Klemend) Dóczyho. Podobných nezrovnalostí je tam viacero.⁷¹

Svoj výskum som primárne zamerala na somlyóovsku vetvu rodu Báthoryovcov. Kvôli spracovaniu životopisu Štefana Báthoryho bolo nevyhnutné túto líniu rodu bližšie rozpísať. Pre lepší prehľad jednotlivých väzieb som sa rozhodla pokračovať v bádani a napísať celý rodokmeň Báthoryovcov. Začínam ho Bereckom a pokračujem jeho piatimi deťmi. Ide o už vyššie spomínanú pôvodnú (prvú resp. starú) vetvu. Práve z nej sa vytvorili pôvodné dve línie t.j. ecesdský Báthoriovci a somlyóovský Báthoryovci. Neskôr pribudla ešte jedna vetva, stanislóvska (szanislófi, stanislavská). Pri hľadaní najmladšej línie je potrebné spozornieť. Historici a genealógovia píšu pomenovanie rodu rozlične, napríklad Nagy ich uvádza ako Stanislófi-ágazat, Wertner ako Szanislófi-ágazat, Karácsonyi ako Sanislófi a rovnako to je aj u iných historikov.⁷² Nejednotnosť písania priezvisk a prímiení dokáže bádateľa občas pomýliť.

V nasledujúcich riadkoch popisujem jednotlivé vetvy tohto rodu, pričom vyzdvihnem len tých významnejších členov rodiny. Ostatní sú k nahliadnutiu v prílohách.

⁷¹ NAGY, ref. 3.

⁷² WERTNER, ref. 68.; KARACSONYI, ref. 67.; NAGY, ref. 3.

O pôvodných, resp. starých Báthoryovcoch som sa zmienila už vyššie. V listinách kráľa Ladislava IV. nájdeme zmienky o Bereckových synoch, o Jánovi a Lökösovi. Tieto písomnosti sú rôzneho charakteru a sú dostupné aj v online databáze MNL.⁷³ Ján a Lökös mali ešte dvoch bratov a sestru. Jedným z mužského pokolenia bol aj Andrej Báthory, ktorý pôsobil ako biskup z Várady. Zomrel v roku 1345. Ďalšou osobou, ktorá v rode vyniká je Peter I. Báthory. Jeho pričinným vznikla v rode nová línia, ecsedská. Približne v rovnakom období získal Jánov syn Ladislav majetky v Szilágysomlyó. Vytvorila sa aj somlyóovská vetva rodu, z ktorej vzišli viacerí významní štátnici – neraz práve vďaka sobášnej politike. Mnohé popredné uhorské šľachtické roby s nimi boli v príbuzenskom vzťahu. Napríklad Štefan II. si za prvú manželku zobral Uršulu Turóczi. Mikuláš II. tiež nezaostával a oženil sa so Žofiou Bánffy. Rovnako to bolo aj zo ženami. Adviga Báthory de Somlyó mala za manžela Ladislava Kenderesa. Už spomínaná Žofia, sestra poľského kráľa Štefana Báthory dala svoj prvý manželský sľub Demetriovi Csákymu. Ďalej, poľský kráľ si zobral Annu Jagellovsku – medzi jej predkami nájdeme tie najväčšie šľachtické rody Európy. Ak sa niekto pustí do bádania, zistí, že jej predkovia pochádzajú z rodu Sforzovcov, Aragónskych, ale aj Viscontiovcov. Synovec Štefana Báthoryho, Žigmund, sa oženil s princeznou Máriou Kristínou Habsburskou. Pri skúmaní tejto línie som natrafila na rôzne urodzené rodiny, ktoré sa do tejto rodiny priženili alebo vydali. Ide o rody ako: Bebek, Rákoczy, Dobó, Telegdy ale aj Zamoisky. Z línie vzišlo niekoľko sedmohradských kniežat: Štefan Báthory IV., Štefan Báthory V., Krištof Báthory, Žigmund Báthory a podobne. V prípade szaniszlóvskej, resp. stanislavskej vetvy som sa do hlbšieho výskumu ešte nepustila. Skúmala som ich len natoľko, aby som dokázala urobiť ich rodokme. Aj v tomto prípade sa objavujú mená ako: Besseney, Bánffy, Kállai atď. Je pravdepodobné, že by sa aj medzi nimi našiel vysokopostavený šľachtic alebo významný úradník. V ecsedskej vetve, podobne, ako v somlyóovskej, nájdeme viacero krajinských sudcov. Medzi nimi napríklad Štefana I. Báthoryho, ktorý zomrel v 1444, a rovnako aj jeho syna, Štefan II., ktorý zastával popri uvedenom úrade zastával aj funkciu sedmohradského kniežat. V ich radoch sa nachádzalo aj veľa cirkevných hodnostárov, ako príklad je možné uviesť

⁷³ MNL – Magyar nemzeti Levéltár.

Mikuláša, biskupa z Vácu. Do tejto línie sa prostredníctvom sobášov dostali aj rody Rátóti, Dobó, Szilágyi, Berzeviczi, Nádašdy a tým aj Kanizsai, Thurzo, Losonczy ale aj ich príbuznený rod Váradai.

Takmer všetky, ak nie všetky vetvy tohto rodu, vymreli po meči. Keďže ženy sa za pokračovateľky neuznávali, ich deti už niesli mená svojich otcov, čím sa dostali do iných rodokmeňov, ktorých bližšie preskúmanie môže byť priestorom k ďalšiemu výskumu.

Záver

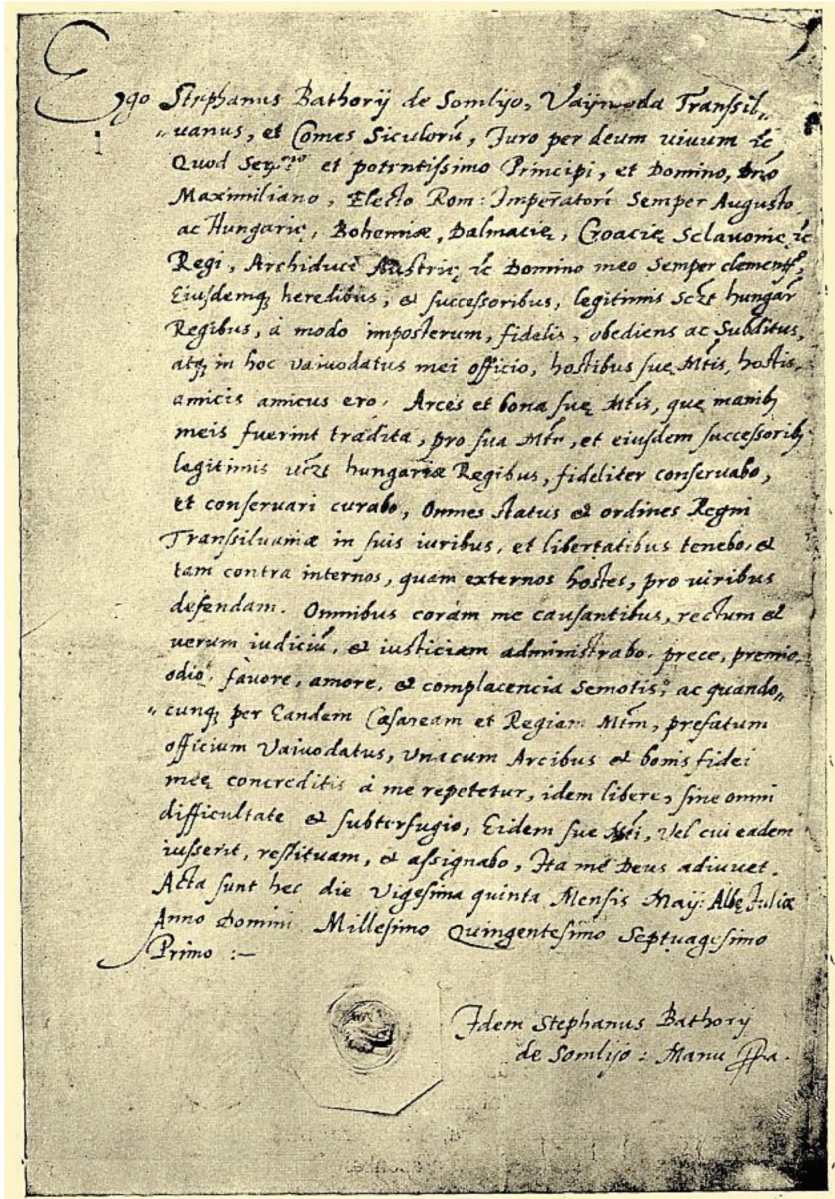
Životnú cestu Štefana Báthoryho pokladám za veľmi zaujímavú. Prostredníctvom prvej časti práce bolo možné nahliadnuť do jednotlivých etáp jeho života, dozvedieť sa čosi viac z jeho súkromného, ale aj verejného pôsobenia. V práci uvádzam ako a s kým bojoval, proti komu prehral a koho porazil. Rozoberám jeho vodcovské, ale aj vojvodcovské schopnosti, uvádzam podstatné state z jeho osobnej korešpondencie. Na základe analýzy citovaného materiálu je viditeľné, aký mal vzťah s cirkvou a s pápežmi, ale i to, ako sa z niektorých jeho priateľov stali postupom času nepriatelia, a naopak. Postavu Štefana Báthoryho zobrazujem aj vo vzťahu k príbuzenstvu – ukazujem, aký mal vzťah s členmi ecsedskej línie rodu či ako sa snažil držať ochrannú ruku nad svojimi neterami a synovcami.

Cieľom mojej práce bolo predstaviť tohto výnimočného muža, ktorý sa z hradného kapitána dostal až na poľský trón. V danom rozsahu práce nebolo možné spracovať problematiku v celej jej hĺbke, no snažila som sa postrehnúť a zaznamenať všetky podstatné skutočnosti, v kontexte doby, ktorú žil a politických udalostí, z ktorých nejednu významne ovplynil. Stále však ostáva celé spektrum nezodpovedaných, no podstatných otázok, ktoré sa môžu stať predmetom ďalšieho výskumu.

Zoznam príloh

1. Kniežacia prísaha Štefana Báthoryho.
2. Prepis prísahy.
3. Darovacia listina: Štefan Báthory daruje majetky Františkovi Wesselénimu.
4. Udelenie barónskeho titulu.
5. Prepis listu pápeža Pia V.
6. Prepis listu jezuitského kňaza.
7. Vlastný prepis listu Františkovi Nádašdymu.
8. Rodostrom rodu Báthory I. – Pôvodná vetva.
9. Rodostrom rodu Báthory II. – Pôvodná vetva de Somlyó.
10. Rodostrom rodu Báthory III. – Vetva de Stanisló.
11. Rodostrom rodu Báthory IV. – Druhá vetva de Somlyó.
12. Rodostrom rodu Báthory V. – Vetva de Ecsed.
13. Kráľovský erb Štefana Báthoryho.
14. Kráľovská pečať Štefana Báthoryho.
15. Pôvodný erb rodu Báthory.
16. Báthory pod Pskovom.
17. Zakladacia listina Univerzity vo Vilne.

Prílohy

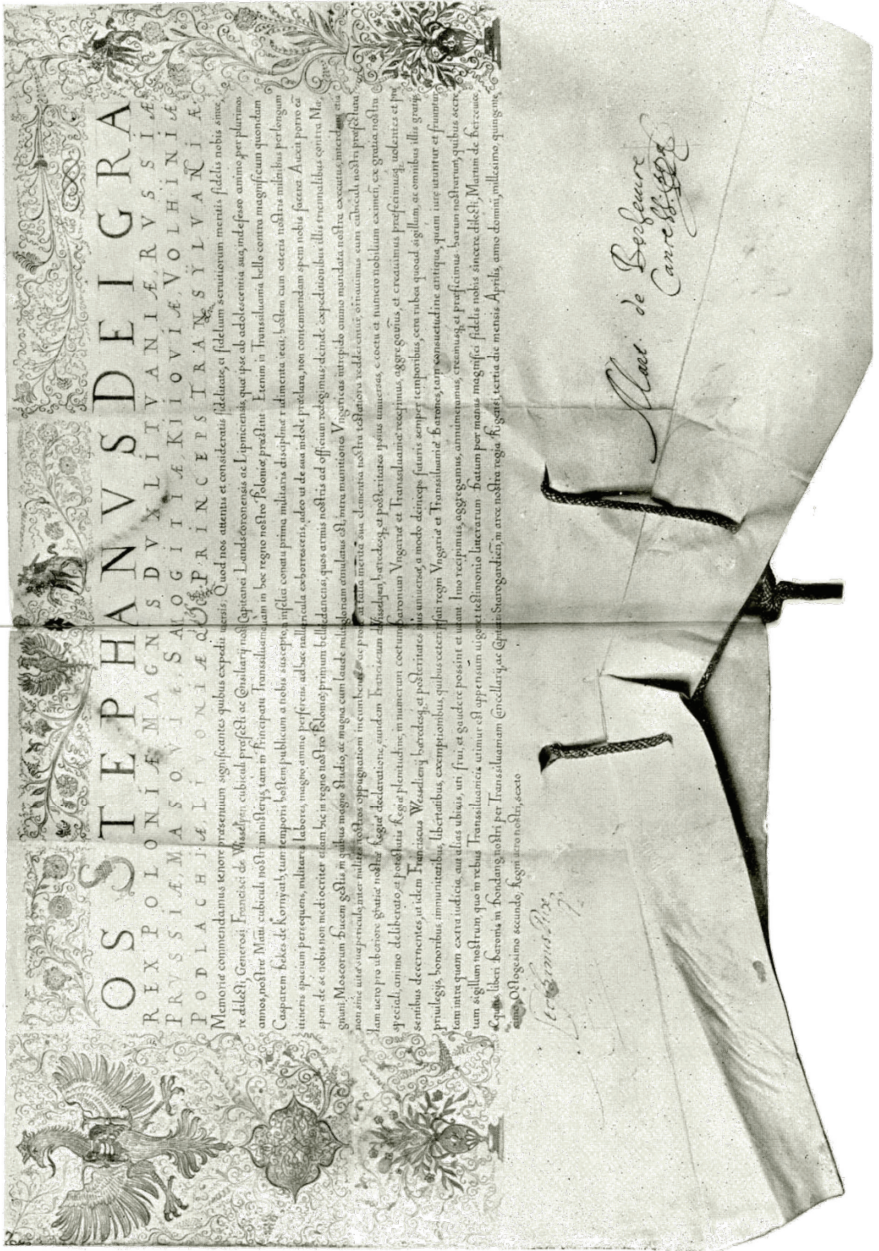
Príloha č. 1. Kniežacia prísaha Štefana Báthoryho.

Zdroj: <http://mek.niif.hu/00800/00893/html/img/nagy/2cfd.jpg>.

Ego Stephanus Bathory de Somlyo, vayvoda Transsilvanus, et comes Siculorum, iuro per deum vivum etcetera, quod serenissimo et potentissimo principi et domino, domino Maximiliano, electo Romanorum imperatori semper augusto ac Hungariê, Bohemiê, Dalmatiê, Croatiê, Slavoniê, etcetera regi, archiduci Austriê, etcetera domino meosemper clementissimo, eiusdemque heredibus et successoribus, legitimisscilicet Hungarie regibus, a modo imposterum, fidelis, obediens ac subditus, atque in hoc vaivodatus mei officio, hostibus sue maiestatis hostis, amicis amicus ero. Arces et bona suê maiestatis, que manibus meis fuerint tradita, pro sua maiestate et eiusdem succesoribus legitimis, videlicet Hungariae regibus fideliter conseruabo, et conseruari curabo, omnes status et ordines regni Transsilvaniae in suis iuribus et libertatibus tenebo et tam contra internos, quam externos hostes, pro iuribus defendam. Omnibus coram me causantibus rectum et verum indicium et iustitiam administrabo, prece, premio, odio, favore, amore, et complacentia semotis, ac quando cunque per eandem Caesaream et regiam maiestatem prefatum officium vaivodatus unacum arcibus et bonis fidei meê concreditus a me repetitur, idem libere, sine omni difficultate etsubterfugio eidem sue maiestati, vel cui eadem iusserit, restituam et assignabo, ita me deus adiuuet. Acta sunt hec die vigesima quinta mensis Maii, Albê Juliae, anno domini millesimo, quingentesimo septuagesimo primo.

*Idem Stephanus Bathory
de Somlyo manu propria.*

Príloha č. 2. Prepis kniežacej prísahy Štefana Báthoryho.
Zdroj: vlastné prevedenie.

Príloha č. 4. Udelenie barónskeho titulu.

Zdroj: <http://mek.oszk.hu/05700/05763/html/images/45-152.jpg>.

Dilecte fili, nobilis vir. Salutem etc. Magnas agimus gratias Omnipotenti Deo, qui his perturbatissimis Reipublicae Christianae temporibus eam istius provinciae populis mentem immisit, ut te virum, quemadmodum accepimus, catholicae religionis studiorum, et excellenti pietate piaeditum, eiusdem provinciae rectorem ac perpetuum gubernatorem eligerent. Ea de re non minus nobis atque huic Sanctae Sedi Apostolicae gaudemus van' Nobilitati Tuae gratulamur, sperantes talem electionem populis istis, quibus praepositus es, ad orthodoxae fidei cultum revocandis aptissimam fore :cuius rei non parvum iudicium habemus illud, quod nobis, nonnullorum literis, significatum est, ex quibus cognovimus te iam ante felicem hanc tuam electionem in tua antiquae ditionis locis fidem catholicam ab omnibus excoli et observari semper curasse, nuncque concionatores catholicos et in his Thedaldino quemdam concionatorem, ut fertur, egregium et theologum valde doctum, Sancte atque Apostolicae Sedis zelum habentem a Nobilitate Tua accersitos esse, qui salutari populos istos tuae fidei creditos, doctrinae pabulo pascere veraque catholicae religionis professione imbuerent, quo quidem nihil facere potuisti aut illis utilius, aut tibi gloriosius. Adiungitur et illud, ex quo non minus tuae pietatis laus apparet, quod nullibi, in ista provincia, praeter quam in locis tuae ditioni subiectis, monasteria salva permanserint, ut credendum sit Deum tam egregiam pietatem tuam isto, ad quem nuper evectus es dignitate gradu remunerari voluisse. Quocirca tam praeclara piae tuae voluntatis indicia debitis in Domino laudibus commendant, Nobilitatem Tuam hortamur, ut quam semel ingressa est catholicae religionis viam constanter teneat, sibi pro certo persuadeat nullo se ad istam provinciam firmes obtinendam validiore praesidio uti posse, quam si Deum' ipsum, a quo illius regimen accepit et pie coluerit, et Sanctam hanc Sedem Apostolicam omnium Christi fidelium matrem et magistram recognoverit, et omni studio ad veterem orthodoxae fidei utile erit haereticos advenas ex ista provincia expellere, quorum praecipuum studium est variis haeresum venenis in vulgus spargendis omnium de fide catholica recte sentiendum animos seducere atque cor rumpere.

Haec ad Nobilitatem Tuam non minus gratulandi quam nostrae erga illam paternae voluntatis declarandae causa scripsimus, quam nulla magis quam re testari potuimus quam Nobilitate Tua ad eas res hortanda, quibus et in praesenti saeculo perpetuam sibi apud omnes laudem comparare et in futuro aeternae remunerationis praemium a Deo accipere possit, ad quod eam perducere ipse pro sua misericordia dignetur. Datum Romae, apud Sanctum Petrum etc. die 2. Iulii MDLXXI. Anno sexto.

Príloha č. 5. Prepis listu pápeža Pia V.

Zdroj: vlastné prevedenie. Zdroj pôvodného textu uvádzam v texte.

Etsi mihi facie nondum sis notus, vir prudentissime, auditis tamen rebus tuis fortiter gestis, nullo modo me cohibere potui, quin ultro in tuas laudes prorumperem. Hálát adok az Istennek, hogy annyi sok baj, háború, pestis és eretnekség után, ami hazánkat propter nostra peccata érte, reginse coeli, patronae Ungariae szent imája után te in ducem populi sui eligere dignatus est, te: in fide orthodoxae atque catholica constantissimum. Ennek mindenki örül a szentegyházzal együtt s benne a Magyar - és Erdélyországban élő katolikusok, quae sub umbra et protectione tua kívánnak élni. Gratulor et ego, nagy tisztelőd és kérlek, ne csüggedj áldásos működésed alatt, mert: Tecum est in primis Christus Iesus, salvator 1571 júl. 6 89 – 90. irat 129 noster; etc. Datum Viennae Austriae, e Collegio Societatis Iesu 3. nonas Julii 1571. Simonem et Volphangum, qui pontem supra fluvium Zered extruxerunt, késedelem nélkül ide küldjétek vna cum instrumentis necessariis, a megszokott módon. Datum Albe Julie die 6. Menfis July Anno dominj 1571.

Príloha č. 6: Prepis listu jezuitského kňaza.

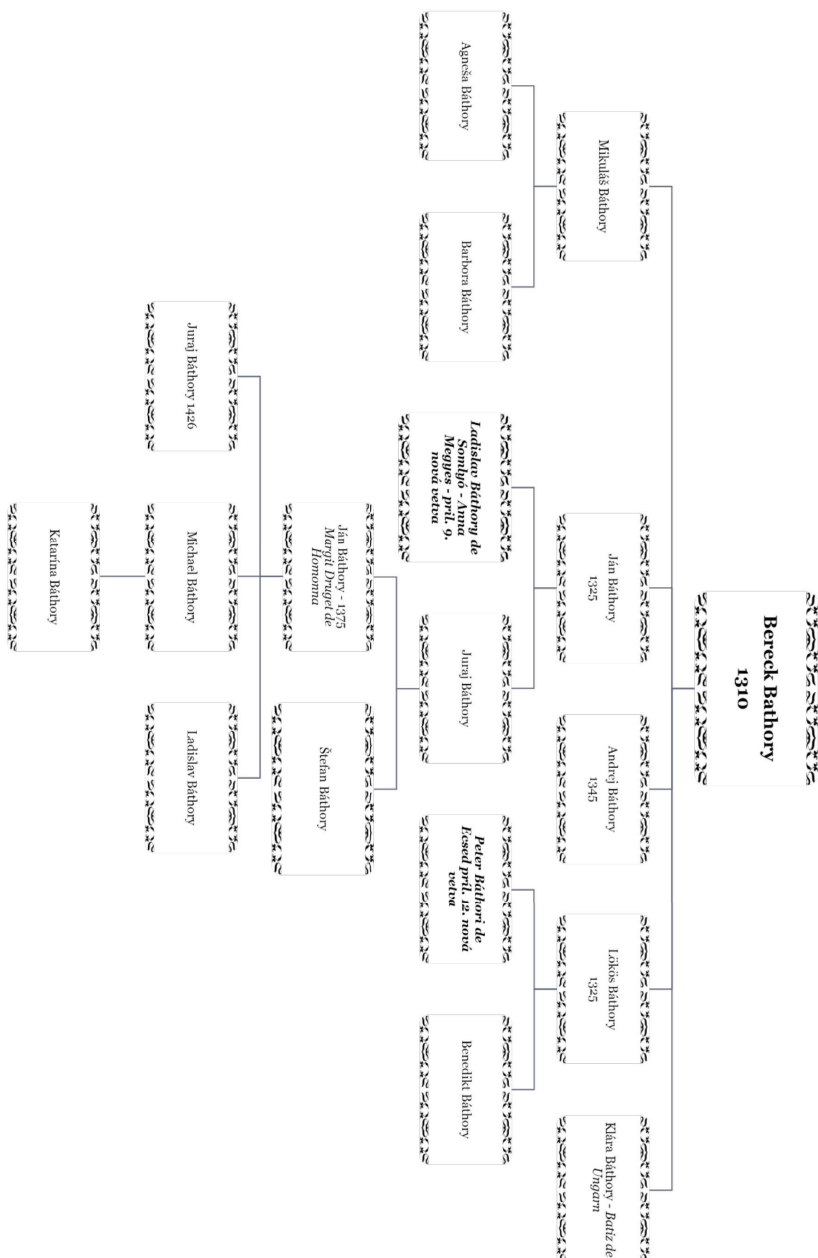
Zdroj: vlastné prevedenie. Zdroj pôvodnému listu uvádzam v texte.

Speciabilis Magnifice domine, amice et affinis observandissime. Salutem et servitiorum nostrorum commendationem. Credimus famam mortis Splis Mei domini Georgy de Bathor affinis nostri desideratissimi hactenus ad D. Vram Sp. Mcam pervenisse. Cuius orphanorum decens cura, conservatio honesta, et tutela debita cum ex officio propinquitatis sanguinis Sp1i Meo domino comiti Nicolao de Bathor etc ac aequae nobis quoque ex iure incumbat, placuit Dominam sororem nostram sponsam D. Vrae Sp. Mcae charissimam usque ad consummationem solennitatis nuptiarum sub provisione dicti domini Nicolai de Bathor relinqui, que nunc ad eum ipsum dominum Nicolaum de Bathor deducta est, nostro ac ipsius domini Nicolai de Bathor suasu et consilio, id quod celare D. Vram Sp. Mcam noluimus.

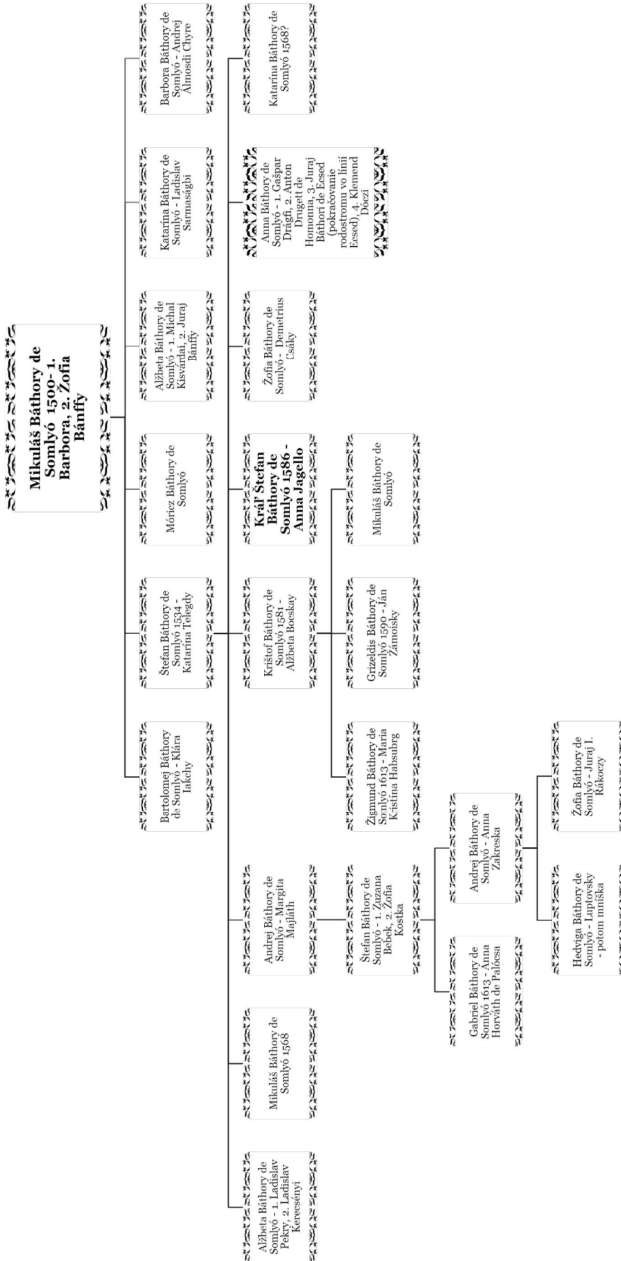
Quoniam vero sponsalitia cepti coniugy ob infirmitatem insperatam generosae Meae domine Matris Sp. Meae D. Vrac que utpote ad locum et diem ei rei destinatum venire non potuit, ad exitum nondum perducta habentur, et neque deinde prefato quondam domino Georgio de Bathor morte prevento ad Dewen venire licuit, prout animo suo proposuerat, ea nimirum ratione, ut D. Vrae Sp. Mcae in hac parte in non suscipiendo longiori itinere consuleret, necesse existimamus ceptam coniugy istius transactionem primo quoque tempore debitis et necessarys solennitatibus pro maiori firmitate cohonestari et corroborari debere, ei autem rei unum certum diem et locum a D. Vra Sp. Mea designari, ubi D(ominatio) quoque Vra Sp. Mea personaliter adesse, et cum Sp. Mea domino Stephano de Bathor, fratre nostro observandissimo, qui et ipse ibidem aderit, de solennitatibus cepti matrimony pro rei necessitate, ac decore et emmentia ordinis eiusdem D. Vrae Sp. Meae atque domine sponse illius ac de alyis etiam rebus pro commodo et utilitate earum insolidum transigere velit: Proinde D. Vram Sp. Meam rogamus benevole, velit, reiecta omni prorsus in hac re difficultate et mora certum locum et diem aliquem ei rei transigende idoneum designare, quo una cum dicto domino Stephano de Bathor ad plenum ita transigi possit, ut possimus Nos quoque ex parte nostra pro decore solennitatum earum necessitatibus in tempore prospicere et re in tuto relicta, sollicitudinibus gravioribus peramplius vacare. D. Vram Sp. Meam rectissime vaiere optamus. Date Albe Julie decima quarta die Septembris. Anno Domini 1571.

*Paratiss. Amicus
Stephanus Bathory
de Somlyo: ppia*

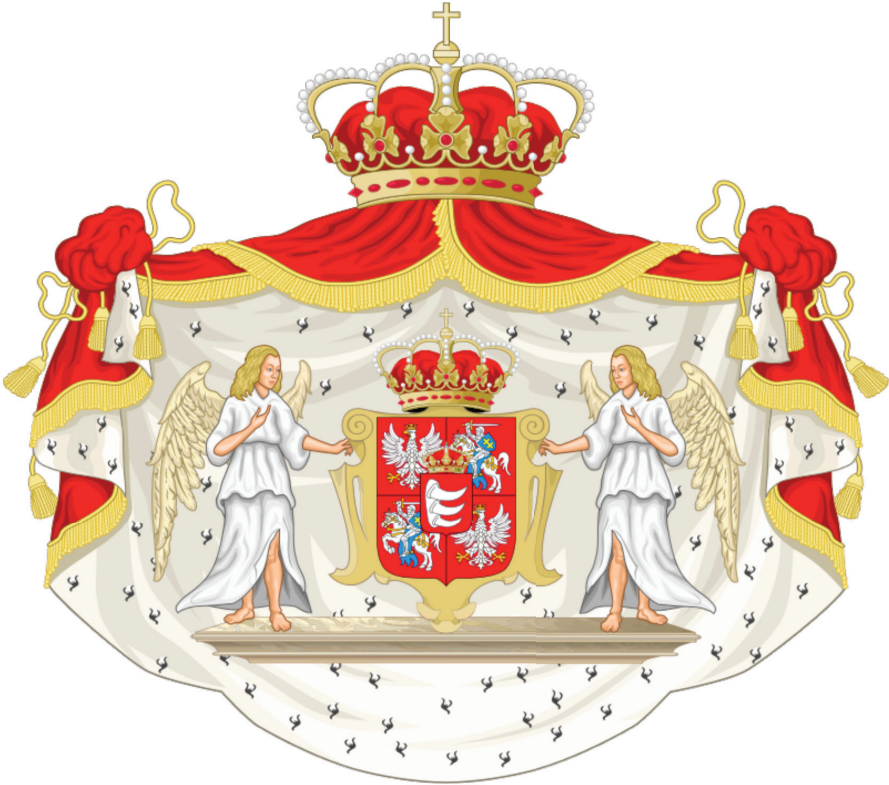
Príloha č. 7. Vlastný prepis listu Františkovi Nádašdymu.
Zdroj pôvodného listu uvádzam v texte.

Príloha č. 8. Rodostrom rodu Báthory I. – Pôvodná vetva.
Zdroj: vlastné prevedenie.

Príloha č. 11. Rodostrom rodu Báthory IV. - Druhá vetva de Somlyó.
Zdroj: vlastné prevedenie.

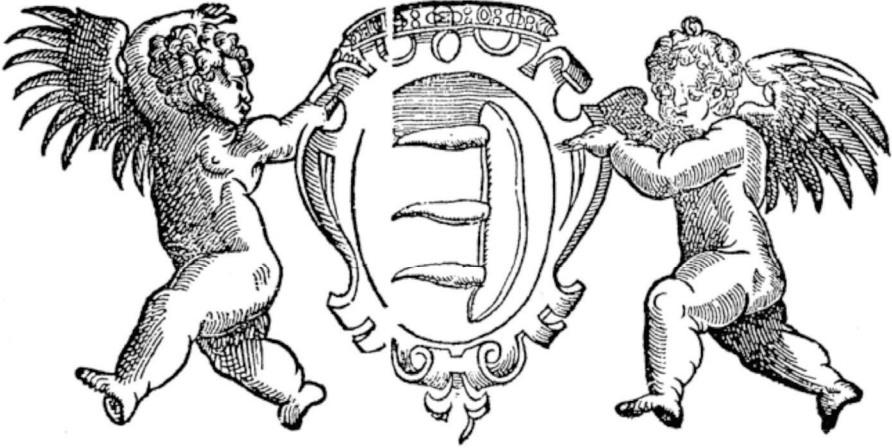
Príloha č. 13. Kráľovský erb Štefana Báthoryho.

Zdroj: [https://hu.wikipedia.org/wiki/Báthory_István_\(erdélyi_fejedelem\)#/media/File:Coat_of_Arms_of_Stephen_Bathory_as_king_of_Poland.svg](https://hu.wikipedia.org/wiki/Báthory_István_(erdélyi_fejedelem)#/media/File:Coat_of_Arms_of_Stephen_Bathory_as_king_of_Poland.svg).

Príloha č. 14. Kráľovská pečať Štefana Báthoryho.

Zdroj: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/f/fa/Poland_Seal_of_Stephen_Báthory.jpg/270px-Poland_Seal_of_Stephen_Báthory.jpg.

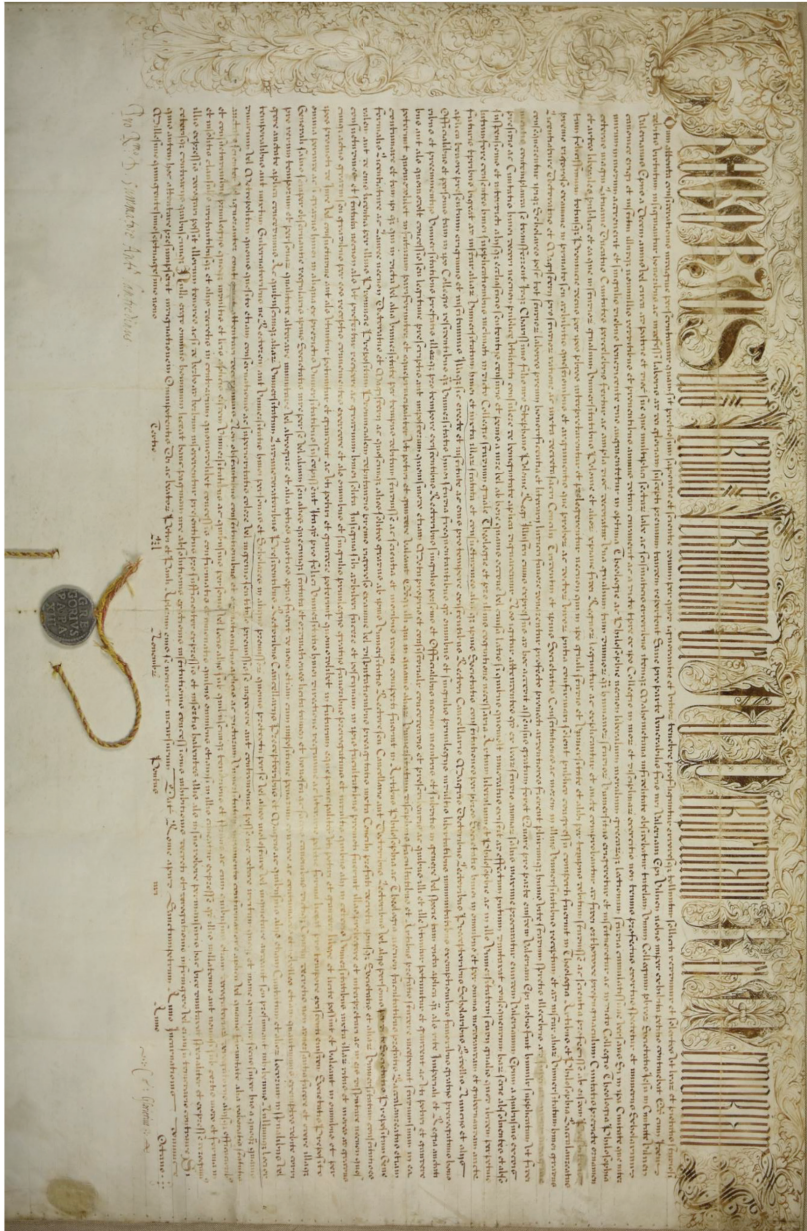
Príloha č. 15. Pôvodný erb rodu Báthory.

Zdroj: <http://typographia.oszk.hu/html/kepek/nyomdak/szeben/nagy/nszeb08b.jpg>.

Príloha č. 16. Báthory pod Pskovom. Zdroj: Jan Matejko. *Batory pod Pskowem*.

Dostupné na internete: [https://hu.wikipedia.org/wiki/Báthory_István_\(erdélyi_fejedelem\)#/media/File:Jan_Matejko-Batory_pod_Pskowem.jpg](https://hu.wikipedia.org/wiki/Báthory_István_(erdélyi_fejedelem)#/media/File:Jan_Matejko-Batory_pod_Pskowem.jpg).

Príloha č. 17. Zakladacia listina Univerzity vo Vilne.

Zdroj: <http://www.archivesportaleurope.net/featured-document/-/fed/pk/97289#sthash.u67jN8SQ.NZ1AkNA3.dpbs>.

ĽUDOVÍT XIV. V DIELE F. M. A. VOLTAIRA

Lenka SENTINEKOVÁ

Lenka SENTINEKOVÁ. Louis XIV in Work of F. M. A. Voltaire. Following article deals with depiction of french absolute monarch Louis XIV. in work of French thinker Voltaire and also with complex appraising character and reign this very important monarch of French history. For Voltaire was era of reign of Louis XIV. the most important periods of human race, so following article focuses on different perspectives and opinions about Louis XIV. and his reign, not just in work of Voltaire, or in memories members of his count, but also in many historical works and comparation this different perspectives and opinions.

Keywords: *Voltaire; Louis XIV; French history; Absolutism*

Francúzsko sa za vlády Ľudovíta XIV. stalo synonymom prototypu absolutistickej monarchie. Hlboko zakoreneným obrazom Ľudovíta XIV. ako panovníka sa stali nekonečné slávnosti, veľkolepá stavba Versailles a takmer kult osobnosti kráľa ako Slnka, zatienujúceho všetkých ostatných dvoranov. Pohľady na Ľudovíta XIV. sa však často rozchádzajú a rôznia, v závislosti od sympatií či antipatií pisateľa. Osobnosť Ľudovíta XIV. preto nie je veľmi ľahké objektívne zrekonštruovať.

Vďaka tomu, že doba vlády Ľudovíta XIV. bola dlhá a bohatá na významné udalosti ovplyvňujúce celoeurópsku politiku, patrí tento panovník k najdiskutovanejším a najvýraznejším osobám svojej doby. V 18. storočí sa o rekonštrukciu života a vlády pokúsil jeden z jeho súčasníkov, majúci v dobe úmrtia Ľudovíta XIV. 21 rokov – Franco-

ise Marie Arouet Voltaire. Predložená práca sa pokúša o komplexné hodnotenie osoby a vlády Ľudovíta XIV., a to nielen cez optiku samotného Voltaira, ale aj porovnaním jeho diela s viacerými historickými prácami a dobovými memoármi.

Voltaire ako historik a jeho ponímanie vlády Ľudovíta XIV.

Voltaire, známy predovšetkým ako francúzsky mysliteľ, dramatik a esejista sa zaoberal aj historiografickou tvorbou, ktorá je v mnohých ohľadoch skutočne rozsiahla. Jeho dielo *Storočie Ľudovíta XIV.* sa stalo jednou z najkomplexnejších prác mapujúcich nielen súkromný život a obdobie vlády Ľudovíta XIV., ale aj obdobie jeho neplnoletosti, občianske nepokoje za regentstva jeho matky či celkovú vonkajšiu a vnútornú politiku tohto monarchu.

Samotný Voltaire patrí k najvýznamnejším osobnostiam svojej doby. Jeho historické dielo, týkajúce sa Ľudovíta XIV. a jeho doby je veľmi rozsiahle, a tvorí významnú časť poznania reálií doby a vlády tohto panovníka. Nakoľko však boli metódy Voltaira ako historika ovplyvnené jeho dobou? A nakoľko sa názory v jeho diele na vládu Ľudovíta XIV. zhodujú s názormi modernej historickej vedy?

Pri skúmaní jeho práce je potrebné si uvedomiť, že Voltaire využíval rôznorodé zdroje. Keďže istý čas pôsobil na dvore Ľudovíta XV. ako kráľovský historiograf, čerpal zo širokého spektra archívnych dokumentov. Následne tieto pramene podroboval kritike a porovnával v nich obsiahnuté viaceré svedectvá. Nesústredil sa však iba na archívne dokumenty, ale pracoval aj s ústnymi svedectvami súčasníkov Ľudovíta XIV., alebo ich blízkych príbuzných, v čom spočíva dobová originalita zmienenej knihy.¹ Ani to však nie je úplnou zárukou toho, že všetky informácie v nej obsiahnuté sú úplne pravdivé či presné. Keďže využíval aj výpovede tretích osôb, bol nútený kompilovať viaceré fakty, ktoré sa tak mohli stať zdrojom potenciálnych nepresností.²

Pri hodnotení jeho diela netreba zabúdať na skutočnosť, že Voltaire nebol len historik, ale predovšetkým filozof, čo ovplyvňovalo aj jeho nazeranie na dobu a názory na poznanie, spoločnosť a pokrok. Z toho

¹ HUBENÁK, Ladislav. *F. M. Voltaire – Nekorunovaný kráľ Európy*. Banská Bystrica: Právnická fakulta Univerzity Mateja Bela, 2004, s. 80.

² HOLZBACHOVÁ, Ivana. Príspevky k dejinám francouzské filozofie [online], s. 56 – 58. Dostupné na internete https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/124199/SpisyFF_397-2011-1_5.pdf (8. 4. 2017).

vyplýval aj jeho novátorský prístup ku chápaniu dejín obdobia vlády Ľudovíta XIV. Nazeral na Ľudovíta XIV. ako realizátora reforiem v spoločnosti. Práve z tohto dôvodu si všímal historické súvislosti a širšie okolnosti panovníkových činov, a najmä ich vplyv na jednotlivé vrstvy spoločnosti.³ Ponúkol preto skutočne ucelený prehľad udalostí vo Francúzsku od sklonku vlády Ľudovíta XIII., cez občianske nepokoje v období frondy až po koniec vlády Ľudovíta XIV. Avšak na rozdiel od požiadaviek kladených na dnešných historikov sa v jeho diele veľmi často objavovalo osobné hodnotenie.⁴ V diele *Storočie Ľudovíta XIV.* tak môžeme často postrehnúť jeho sympatie k panovníkovi. Na dobu vlády Ľudovíta XIV. nazeral ako na storočie, ktoré sa najviac približovalo k dokonalosti a k všeobecnému pokroku takmer vo všetkých spoločenských sférach.⁵ V statiach venovaných obdobiu nepnoletosti Ľudovíta XIV. a regentskej vlády Anny Rakúskej, v pozadí ktorej stál kardinál Mazarin, venoval práve Mazarinovi a jeho spôsobu vedenia záležitostí krajiny podstatnú časť kritiky skúmaného obdobia. Rovnako tak kritizoval aj jeho cieľavedomé ponechanie si moci v štáte až do jeho smrti.⁶

Čo sa týka obdobia samostatnej vlády Ľudovíta XIV., to Voltaire ponímal ako vrcholné obdobie vývoja ľudského myslenia. Nešetřil kladnými hodnoteniami v jednotlivých oblastiach ako vnútorná správa, financie, vojenstvo a obchod, zároveň vyzdvihoval vedu, umenie a celkový pokrok v protiklade k predošlým dekádám existencie francúzskej monarchie.⁷ Len striedmo sa púšťal do kritiky, pričom kritizoval napríklad kráľove vysoké výdavky pri stavbe Versailles⁸ a odvolanie Nantského ediktu. Ako osvietenský filozof odsudzoval dogmatizmus a prepuknutie teologických sporov v posledných dvoch dekádach života a doby Ľudovíta XIV., pričom tieto udalosti považoval za najväčšie omyly jeho vlády.⁹ V celom svojom diele však Voltaire veľmi často zdôrazňoval všestranný pokrok spoločnosti počas

³ HOLZBACHOVÁ, ref. 2, s. 56.

⁴ HOLZBACHOVÁ, ref. 2, s. 60.

⁵ VOLTAIRE, Françoise Marie Arouet. *Vláda Karola XII. – Storočie Ľudovíta XIV.* Bratislava: Tatran, 1988, s. 149–151.

⁶ VOLTAIRE, ref. 5, 165–194.

⁷ VOLTAIRE, ref. 5, 149–160.

⁸ VOLTAIRE, ref. 5, 380.

⁹ VOLTAIRE, ref. 5, 415–437.

vlády Ludovíta XIV., na vývoj ktorej sa ako filozof sústredil. Pohľad na jednotlivé etapy života a vlády Ludovíta XIV. sprostredkovaný komparáciou viacerých diel, monografií a memoárov nám môže podať zaujímavé svedectvo o relevancii jednotlivých Voltairových tvrdení, či o miere jeho osobnej zaujatosti voči dobe, ktorej svedkom bol aj Voltaire samotný.

Obdobie nepľnoletosti Ľudovíta XIV.

Ľudovít XIV. sa narodil 4. 9. 1638 a okolnosti jeho narodenia mu vyriesli prezývku Dieudonné (z francúzštiny Boží dar), pretože s narodením francúzskeho následníka trónu sa akoby už nepočítalo. Dvadsaťdva rokov trvajúce manželstvo francúzskeho kráľa Ľudovíta XIII. a Anny Rakúskej bolo totiž po celé toto obdobie bezdetné a situácia tak bola dosť nestabilná. Narodenie následníka trónu znamenalo upevnenie vnútornej stability kráľovstva aspoň navonok a poskytlo nádej, že sa tak predíde chaosu bojov o moc v prípade smrti dovtedy bezdetného kráľa.¹⁰ Postavenie Francúzska na medzinárodnej politickej scéne nebolo v tomto období práve najideálnejšie. V roku 1635 sa zapojilo do konfliktu Tridsaťročnej vojny, v ktorej bolo len málo úspešné. Vyčerpávajúca bola aj vojna proti Španielsku.¹¹

Voltaire sa na obdobie vlády Ľudovíta XIII. a francúzsku účasť vo vojnách díval skepticky. Hoci mu pripisoval úspech dobytia Rousillonu, kritizoval predovšetkým bitku pri Corbii, kde sa rozhodovalo dokonca o bezpečnosti samotného Paríža ohrozovaného Španielmi. Otvorená cesta Španielov na Paríž dokonca vyvolala úteky mnohých obyvateľov mesta.¹² Situácia pre Francúzsko skutočne nebola ideálna. Hoci sa politika Ľudovíta XIII. a jeho prvého ministra, kardinála de Richelieu, sústredila na oslabenie Španielska ako najväčšieho konkurenta Francúzska, jej úspešnosť kolísala, čoho dôkazom bola práve bitka pri Corbii, a skutočne potenciálny útok Španielov na Paríž. Priaznivejšie sa začala vyvíjať až v období po smrti Ľudovíta XIII. Jeho následníkom sa stal sotva päťročný dauphin¹³ Ľudovít, ako Ľu-

¹⁰ KOVAŘÍK, Jiří. Ludvík XIV. Život doba a války krále Slunce. Třebíč: Akcent, 2013, s. 14–17.

¹¹ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 16.

¹² VOLTAIRE, ref. 5, s. 158.

¹³ Dauphin (z francúzštiny delfín) bol titul, ktorým sa označoval potomok vládnuceho panovníka, jeho dynastický nástupca. Titul dauphin sa vzťahoval na panstvo

dovít XIV. O obrat vo vojenskom ťažení sa zaslúžilo francúzske víťazstvo v bitke pri Rocroi nad Španielskom, pod velením Louisa de Bourbon, vojvodu d'Enghien, dňa 19. 5. 1643. Ako tvrdil Voltaire: „... *táto bitka sa stala medzníkom slávy Francúzska aj vojvodu d'Enghien a zmietla obávanú neporaziteľnosť španielskych jednotiek.*“¹⁴ Bol to zároveň začiatok veľkej vojvodovej slávy, v čase tohto víťazstva mal totiž iba 21 rokov. Španielska bojová zostava sa v tomto období považovala za skutočne neporaziteľnú, a tak je pravdou, že išlo o politicky a ideologicky nesmierne dôležité víťazstvo. Zažehnala sa ním bezprostredná hrozba zo španielskej strany, ktorá takto začala oslabovať. Kráľovná (už ako regentka svojho maloletého syna), za významného prispenia svojho prvého ministra, kardinála Julesa Mazarina,¹⁵ sa mohla venovať vnútro politickej situácii.¹⁶

Tá ešte za života Ľudovíta XIII. podľa Voltaira nebola ideálna. Kritizoval zanedbanú infraštruktúru, stagnáciu obchodu a rozšírenie kri-

a neskôr provinciu Dauphiné, ktorú získal v roku 1349 Filip VI. z rodu Valois. Tieto územia susedili s oblasťou Provence, ktorú obmýva Stredozemné more, v súvislosti s tým bola v erbe francúzskeho Dauphina použitá aj erbová figúra delfína. KOVAŘÍK, ref. 10, s. 19.

¹⁴ VOLTAIRE, ref. 5, s. 162.

¹⁵ Jules Mazarin (tal. Giulio Mazarini), 1602 – 1661, sa narodil v Taliansku, v Abruzzi, do veľmi starej sicílskej rodiny. Jeho otec bol majordómom neapolského vojvodu Filipa Colonna. Študoval u jezuitov v Ríme. Svoju kariéru začal ako kapitán pápežských vojsk a neskôr pôsobil ako pontifikálny diplomat. Ako schopného diplomata si ho všimol kardinál de Richelieu, keď sa Mazarin ako pápežov prostredník zaslúžil o vyjednanie mieru v konflikte medzi Francúzskom a Španielskom, v otázke následníctva talianskej Mantovy. Po tom, čo opustil služby pápeža, odišiel do služieb Francúzska, kde ho kardinál de Richelieu odporučal kráľovi. V roku 1638 získal francúzsky inkolát a zmenil si meno na Jules Mazarin. V decembri 1642 ho pápež na de Richelieuovu žiadosť menoval kardinálom. Po smrti kardinála de Richelieu a Ľudovíta XIII. Mazarin ako obratný politik pokračoval v ich politike a počas obdobia regentskej vlády Anny Rakúskej sa stal jej prvým ministrom, a významným spojencom v občianskych nepokojoch po smrti Ľudovíta XIII. Súkromné vzťahy Anny a Mazarina nie sú historicky dodnes celkom objasnené, niektoré teórie hovoria dokonca o tom, že uzavreli morganatické manželstvo. Ich bližší vzťah nepriamo naznačuje aj Voltaire. Jules Mazarin In Catholic Encyclopaedia [online]. Dostupné na internete [https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_\(1913\)/Jules_Mazarin](https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Jules_Mazarin) (8. 12. 2016). Pozri aj: KOVAŘÍK, ref. 10, s. 38 – 39 a VOLTAIRE, ref. 5, s. 165.

¹⁶ BLACK, Jeremy, *European Warfare 1494 – 1660*, Routledge: Psychology Press, 2002, s. 147.

minality.¹⁷ Vnútorne a správne záležitosti kráľovstva akoby skutočne zostávali na okraji hlavných priorít, vtedy sústredujúcich sa najmä na bezprostrednú situáciu v zahraničí komplikovanú dlhým vojnovým konfliktom. Francúzskom preto zmietali časté nepokoje a občianske vojny. Situáciu komplikovali aj časté sprisahania odbojných skupín veľmožov, nestabilita vládky kvôli dlhej kráľovej bezdetnosti a absencii následníka trónu. Na čele týchto sprisahání stál často samotný kráľov brat, Monsieur¹⁸ Gaston, vojvoda Orleánsky.¹⁹

Atmosféra na dvore do narodenia následníka bola teda nepochybne dosť napätá, ako poznamenal Voltaire: „*Sprisahania sa stali takmer dvorským umením najvyšších veľmožov v kráľovstve...*“²⁰ Názory na politiku kardinála de Richelieu sa však zhodujú v jednom základnom bode. Táto politika dala vzniknúť základu upevnenia panovníkovho absolutizmu, čo logicky vysvetľovalo odpor najvyšších kruhov šľachty.²¹

Regentstvo Anny Rakúskej a fronda

K regentstvu Anny Rakúskej, poznačenom hnutím frondy, sa Voltaire staval čiastočne kriticky a to najmä kvôli politike kardinála Mazarina. Vyčítal mu obohacovanie sa na úkor štátnej pokladne a zmätok spôsobený odporom šľachty voči ministrovi, poznačenom biľagom „ľstivého“ cudzinca.²²

Názory modernej historickej vedy na Mazarinovu politiku sa zhodujú v tom, že sa stal predovšetkým pokračovateľom de Richelieuovho politického programu, pričom rozhodnutia kráľovnej sa snažil viesť rovnakým smerom. Hoci jeho obohacovanie sa na úkor štátnej pokladne je dokázaným faktom, Voltaire opomínal skutočnosť, že odpor šľachty voči prvému ministrovi vo svojej podstate nebol spôsobený len žiarlivosťou na vysoké postavenie kardinála a na kráľovninu

¹⁷ VOLTAIRE, ref. 5, s. 159.

¹⁸ Monsieur bol čestným titulom označujúcim vždy najstaršieho žijúceho brata aktuálneho francúzskeho kráľa. Po prvýkrát sa etabloval pri bratovi Henricha III., Francoisovi, po tom čo získal titul vojvodu z Anjou (1576). Etymologicky označoval doslovne pána, ako ekvivalent anglického sir. Monsieur In Encyklopaedia Britannica [online]. Dostupné na internete <https://www.britannica.com/topic/monsieur> (8. 12. 2016).

¹⁹ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 34.

²⁰ VOLTAIRE, ref. 5, s. 159.

²¹ KNECHT, Robert. Richelieu. Litomyšl: Paseka, 2002, s. 197 – 203.

²² VOLTAIRE, ref. 5, s. 166.

dôveru v neho, či spravodlivý hnev voči cudzincovi, obohacujúcemu sa na úkor štátu. Mazarinova politika viedla k upevňovaniu pozície a vplyvu panovníka na úkor šľachty, čo vyvolávalo jej odpor.²³ Anna Rakúska navonok veľmi plynule presadila svoju požiadavku neobmedzeného regentstva či už pred parlamentom, alebo pred veľmožmi a členmi panovníckeho rodu Bourbonovcov, keďže testament Ľudovíta XIII. ustanovujúci regentskú radu ju práve tohto privilégia zbavoval. Pozadie daného aktu však bolo nepochybné zložitejšie a Anna si musela získať všetky skupiny – tak parlament, ako aj veľmožov.²⁴

Voltaire na margo týchto udalostí uviedol, že presadenie regentstva v parlamente dosiahla Anna Rakúska predovšetkým prostredníctvom svojej stráže, obkľúčiac ňou parlament, čím si zabezpečila súhlas so svojim neobmedzeným regentstvom.²⁵ Takéto drastické riešenie však neuvádzajú napríklad pamäte pani de Motteville, kráľovnej dvornej dámy. Ako objasňoval, Monsieur – ako brat zosnulého panovníka a tak najväčší možný konkurent, čo sa týka regentstva počas panovníkovej neplnoletosti – dostal titul generalissima francúzskej armády. Jedným z prvých krokov Anninej neobmedzenej vlády ako regentky bolo vylúčenie bývalých blízkych spolupracovníkov kardinála de Richelieu, Le Bouthiliera a Chavignyho z regentskej rady. Na ich miesto dosadila Henriho Augusta de Loménie de Brienne, navrhnutého kardinálom Mazarinom. Taktiež povolala z exilu vojvodkyňu de Chevreuse a požiadala pápeža o kardinálsky klobúk pre biskupa z Beauvais.²⁶ Je teda veľmi pravdepodobné, že ich súhlas si Anna Rakúska zabezpečila predovšetkým ponúknutými výhodami. Víťazstvo v bitke pri Rocroi bolo vynikajúcim začiatkom Anninej regentskej vlády a zabezpečilo jej výbornú pozíciu potrebnú na ovládnutie vnútropolitických pomerov kráľovstva.²⁷

Hoci sa kráľovná regentka spočiatku tvárila, že prvým ministrom sa stane práve biskup z Beauvais, je veľmi pravdepodobné, že ho vy-

²³ TREASURE, Geoffrey. Mazarin. The Crisis of Absolutism in France. New York: Routledge, 1995, s. 9–10.

²⁴ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 31–35.

²⁵ VOLTAIRE, ref. 5, s. 159.

²⁶ MOTTEVILLE, Madame de. Memoirs of Madame de Motteville on Anne of Austria and her Court I [online]. Boston: Hardy, Pratt & Co., 1902, s. 71–73. Dostupné na internete <https://archive.org/details/memoirsofmadamed01mottuoft> (7. 12. 2016).

²⁷ MADAME DE MOTTEVILLE, ref. 26, s. 73.

užila iba ako dočasnú figúrku, keďže veľmoži sa mohli postaviť proti voľbe ďalšieho kardinála a navyše aj cudzinca. Kráľovná regentka potrebovala priazeň nielen ľudu, ale aj dvora, čo sa jej aj podarilo. Mazarin preto v počiatkoch regentskej vlády využíval svoju moc iba veľmi striedmo.²⁸ Zdanlivo pokojné obdobie po presadení neobmedzeného regentstva a dôležitého víťazstva v bitke pri Rocroi narušilo práve obdobie frondy.²⁹ O tomto navonok úspešnom prvotnom období nehovoril pozitívne iba Voltaire, ale aj Paul de Gondi, kardinál de Retz, jedna z neskorších ústredných postáv frondy. Ten dodal, že prvotné úspechy tohto obdobia mali korene ešte v politickom kurze nastavenom kardinálom de Richelieu, tiež v snahe kardinála Mazarina stabilizovať situáciu a nakloniť verejnú mienku v prospech kráľovnej regentky.³⁰

Pojmom fronda označujeme sled povstaní vo Francúzsku vyúsťujúcich do občianskych vojen v rokoch 1648–1653, namierených proti uplatňovaniu zásad absolutizmu panovníka, v tomto prípade presadzovaných kráľovnou regentkou a jej prvým ministrom.³¹ Obdobie regentstva Anny Rakúskej, počas ktorého fronda vypukla, bolo v mnohých ohľadoch zložitejšie než uvádza Voltaire. Nepokoje nevyvolala iba nespokojnosť s prvým ministrom. Zmenu kurzu štátnej politiky, minimálne tej vnútornej, predznamenovalo povolanie exultantov a opätovné udelenie úradov tým, ktorým boli odobraté. Anna Rakúska sa tak snažila „odškodniť“ všetky obeť protihabsburskej politiky svojho manžela a jeho prvého ministra, a zabezpečiť si v rámci dvora svojich oddaných priaznivcov.³²

Zmena sa očakávala aj v zahraničnej politike, a to najmä v prípade ukončenia konfliktu so Španielskom, na čele ktorého stál Annin brat Filip IV., ktorý trval od roku 1635. To sa však nestalo a napriek mierovým rokovaniam s rakúskou stranou konflikt so Španielskom pokračoval, čoho priamym následkom bola nutnosť zvýšiť dane. Situácia sa tak postupne začala vyhrcovať. V januári 1648, kvôli pretrvávajúcej vojne a novým daňovým bremenám uvaleným na obyvateľstvo, vládla v Paríži výbušná atmosféra, ku ktorej sa pridružili čoraz vyššie

²⁸ VOLTAIRE, ref. 5, s. 165.

²⁹ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 50–52.

³⁰ DE GONDI DE RETZ, Jean François Paul. Paměti. Praha: Odeon, 1973, s. 71–82.

³¹ SCHULTZ, Uwe. Ludvík XIV. a jeho doba. Praha: Beta, 2008, s. 22.

³² MUNCK, Thomas. Evropa sedmáctého století. Praha: Vyšehrad, 2002, s. 233.

ceny potravín a choroby. Úradnícka šľachta sústredená v parlamente odmietla potvrdiť nové daňové dekréty z 15. 1. toho roku. Katalyzátorom stretu parlamentu a kardinála Mazarina sa stala paulette, daň z dedičných úradov. Vznikla v roku 1604 a bola pomenovaná podľa finančníka Charlesa Pauletta. V praxi táto daň znamenala, že držiteľ zakúpeného úradu zaplatil šesťnástinu jeho hodnoty ročne, čo mu umožňovalo úrad odkázať vo svojej pozostalosti, ak tak učinil 40 dní pred smrťou, inak tento úrad prepadol korune.³³

Nový návrh zákona, iniciovaný kardinálom Mazarinom, predpokladal, že úrady bude možné znova odkazovať bez rizika takejto straty v prípade, že držiteľ zaplatí každý rok daň vo výške až šesťdesiatiny hodnoty daného úradu.³⁴ Proti tomu sa však parlament, ktorý združoval práve takýchto majiteľov úradov (okrem advokátov si svoj úrad museli kúpiť všetci, od parlamentných radcov po predsedov), veľmi rozhodne postavil. Začiatkom mája vydal parížsky parlament a francúzske súdne dvory uznesenie o jednote a začali rokovať o reforme.³⁵ Podľa Voltaira kardinál Mazarin vyhlásil, že tieto rokovania útočia na práva trónu a nechal ich vyhlásiť za neplatné, čoho následkom bolo, že parlament sa stal vo svojich požiadavkách oveľa aktívnejší.³⁶

Hoci sa kardinál Mazarin pokúsil strategicky rozdeliť členov parlamentu tým, že paulette v pôvodnom znení obnovil pre členov najvyššej a účtovnej komory a daňového úradu, pričom ostatné komory vynechal, ani táto stratégia nebola úspešná. Kráľovná regentka si nechala predvolať členov parlamentu, aby im dohovorela, no tým sa celá záležitosť neskončila a napriek jej upozorneniu parlament rokoval ďalej. Anna Rakúska nakoniec s uznesením o jednote súhlasila, no tento ústupok povzbudil parlament, aby požadoval ďalšie, napríklad právomoc výberu daní, určovanie ich výšky a zrušenie lettres de cachet, kráľovských zatykačov umožňujúcich zatknúť osobu bez udania dôvodu. S tým, samozrejme, kráľovná regentka principiálne nemohla súhlasiť, keďže absolútna kontrola nad financiami štátu by bola v rukách parlamentu. Kardinál Mazarin ju opäť nabádal k ústupkom, pričom sám „obetoval“ vrchného správcu financií Particeliho d'Eméri.³⁷

³³ MUNCK, ref. 32, s. 223 – 233.

³⁴ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 68.

³⁵ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 66.

³⁶ VOLTAIRE, ref. 5, s. 166.

³⁷ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 70.

Ako cudzinec, rovnako ako Mazarin, bol v očiach verejnosti vrcholne nepopulárny, vyčítaná mu bola neznalosť, zmätok a nehospodárnosť v daňovej správe.³⁸

Krivka priaznivej verejnej mienky bola teda na strane parlamentu a napätá situácia vyvrcholila 26. 8. 1648 – v deň, ktorý bol neskôr pomenovaný ako Deň barikád. Kráľovná regentka nechala zatknúť svojich najzarytejších odporcov v parlamente, Blancménila, Chartona a Broussela, pričom najmä posledný menovaný sa tešil veľkej popularity v očiach širokej verejnosti.³⁹ V uliciach vypukol rozruch, zatvárali sa obchody, ulice prehradzovali reťazami a stavali sa barikády. Tisíciky ľudí vyšli do ulíc, kričiac heslá ako „Sloboda“ alebo „Broussel“.⁴⁰ Kráľovná regentka spočiatku zjavne nepripisovala celej udalosti veľkú vážnosť, odmietla sprostredkovanie vyjednávania cez parížskeho koadjútora, kardinála de Retz, a Broussela neprepustila. V dôsledku toho sa ľudia v uliciach ozbrojovali, takže na druhý deň ráno musela už aj Anna Rakúska pripustiť, že ide o vzburu.⁴¹ Situácia vyvrcholila Brousselovým, Blancménilovým a Chartonovým prepustením, a barikády v uliciach boli odstránené. Išlo však len o dočasný pokoj. Kráľovná regentka napriek nevôli verejnosti opustila Paríž a odišla do Saint Germain, kde dvorania a maloletý kráľ zažili tie najskromnejšie podmienky, keďže museli spať na slame, nutné bolo dokonca založiť klenoty z koruny. Kráľ tak zažil nielen nepohodlie, ale aj zimu.⁴²

Kráľovná regentka preto opätovne pomýšľala na útek, ktorý sa uskutočnil z noci z 5. na 6. 1. 1649 a vedel o ňom iba veľmi úzky okruh osôb, ako to uvádzala kráľovná blízka dvorná dáma madame de Motteville, ktorá sama nemala ani tušenie o pripravách na útek.⁴³ Ako náhle sa však o ňom dozvedela verejnosť a predovšetkým parlament, zavládlo veľké prekvapenie a situácia v uliciach sa radikalizovala.⁴⁴ Verejne sa hovorilo o republike a detronizácii kráľa či o zvrhnutí feudálneho systému. Túto atmosféru nepochybne podporovali správy o zatknutí a poprave anglického kráľa Karola I. Stuarta. Kráľovná pre-

³⁸ VOLTAIRE, ref. 5, s. 165 – 166.

³⁹ VOLTAIRE, ref. 5, s. 167.

⁴⁰ DE GONDI DE RETZ, ref. 30, s. 71 – 82.

⁴¹ DE GONDI DE RETZ, ref. 30, s. 110 – 111.

⁴² VOLTAIRE, ref. 5, s. 171.

⁴³ MADAME DE MOTTEVILLE, ref. 26, s. 120.

⁴⁴ DE GONDI DE RETZ, ref. 30, s. 138 – 139.

to povolala princa de Condé, ktorý medzitým dosiahol víťazstvá proti Španielsku a aj Rakúsku v bitkách pri Freiburgu, Lense a Nördlingene a ten v januári 1649 zahájil obliehanie Paríža.⁴⁵

Protifeudálne požiadavky však vyľakali parlament aj veľmožov a tí preto začali tajne rokovať s kardinálom Mazarinom, čo vyústilo do podpísania mieru v Roueil 15. 3. 1649. Poslednou dohrou frondy bol odboj vysokej šľachty voči panovníkovi v rokoch 1650–1653, ktorý bol neskôr označený ako fronda princov.⁴⁶ V jeho čele stáli práve Louis de Bourbon, princ de Condé, ktorý tak prebehol na stranu odbojníkov, jeho brat Armand de Bourbon, princ de Conti, Henri II. d'Orléans, vojvoda de Longueville, manžel Anny de Longueville, sestry oboch princov, maršal de Turenne a Gaston Orleánsky, strýko Ľudovíta XIV., pričom v pozadí celého komplotu stál opäť aj parížsky koadjutor, kardinál de Retz.⁴⁷

Ich hlavným cieľom sa stala degradácia a vypovedanie Mazarina z Francúzska. Ich súkromné ciele však boli veľmi rôznorodé. Išlo predovšetkým o výhody, moc a prestíž. Kráľovná regentka nechala troch hlavných aktérov, princov de Condé a de Conti, a vojvodu de Longueville zatknúť, to však znovu spôsobilo nepokoje a vzbura sa rozhorela nielen v Paríži, ale aj v ďalších mestách.⁴⁸ Kráľovná regentka bola na istý čas donútená Mazarina dokonca prepustiť a opäť chystala útek z hlavného mesta. Tentokrát sa však plány prezradili, Gaston Orleánsky a kardinál de Retz zalarmovali ďalších frondérov a ulice Paríža sa zaplnili hlučnými davmi. Situácia došla až tak ďaleko, že Anna Rakúska musela vpustiť vzbúrencov až do kráľovej spálne, aby sa presvedčili, že obaja jej synovia spia, aby tak dokázala, že žiadny útek sa nechystal. Práve týmto negatívnym zážitkom sa často zdôvodňuje Ľudovítov „únik“ z Paríža v období jeho samostatnej vlády a veľkolepá stavba Versailles. Tento mýtus však nevyvracia len Voltaire, ale aj moderná historická veda, keď v stavbe Versailles vidí predovšetkým reprezentatívny prostriedok jeho vlády.⁴⁹

Vďaka politickej obratnosti kardinála Mazarina sa fronda princov pozvoľne rozpadla. Keďže jej hlavní aktéri sledovali rozličné privátne

⁴⁵ VOLTAIRE, ref. 5, s. 170.

⁴⁶ KUDRNA, Jaroslav at al. Dějiny Francie. Praha: Svoboda, 1988, s. 231.

⁴⁷ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 87–89.

⁴⁸ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 90–97.

⁴⁹ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 302–307.

záujmy, neboli schopní dospieť k dohode. Maršal de Turenne sa postavil na stranu kráľovnej regentky, princ de Condé prebehol na španielsku stranu (neskôr bol však omilostený), princ de Conti sa oženil s jednou z neterí kardinála Mazarina, kardinál de Retz bol uväznený a Gaston Orleánsky bol poslaný do exilu.⁵⁰

Samostatná vláda Ľudovíta XIV.

V roku 1648 dosiahlo diplomatické snaženie kardinála Mazarina vrchol, Vestfálskym mierom bola ukončená Tridsaťročná vojna. Tieto mierové zmluvy z roku 1648 však nevyriešili španielsko-francúzsky konflikt. Kríza vo Francúzsku vyvolaná frondou a povstania v Španielsku časovo preťahovali konečné riešenie tohto konfliktu. Až v roku 1656 mohol kardinál Mazarin pristúpiť k vojenským operáciám za účelom konečného riešenia konfliktu so Španielskom. Uzavrel spojenectvo s Anglickom namierené proti Španielsku. Jeho výsledkom bolo francúzske víťazstvo v bitke pri Niepourte pod vedením maršala de Turenne. Keď pomocou diplomatických rokovaní kardinál Mazarin zabránil prípadnej intervencii cisára Leopolda, zostala Španielsku len možnosť kapitulácie. Mier medzi oboma krajinami, neskôr nazvaný ako Pyrenejský mier, bol podpísaný 7. 11. 1659.⁵¹

Mladý Ľudovít XIV. tu musel prekonať ešte jednu prekážku – svoju náklonnosť ku kardinálovej neteri Márii Manciniovej, s ktorou sa údajne zamýšľal aj oženiť. Túto historiku spomenul aj Voltaire a na margo takejto prípadnej udalosti, predloženej kardinálom Anne Rakúskej, vraj ona odpovedala tým, že ak by to kráľ urobil, postaví sa proti nemu aj s vojskom spoločne s jej mladším synom.⁵² O tejto udalosti však historici pochybujú, prinajmenšom o tvrdení, že by kardinála Mazarina lákalo posadiť na trón svoju neter a zničiť tak celé svoje diplomatické mierové dielo, ktoré malo byť zavŕšené sobášom španielskej infantky a Ľudovíta XIV.⁵³ Spečatením tohto mieru sa teda napriek kráľovej náklonnosti skutočne stal sobáš najstaršej prvorodenej dcéry Filipa IV. a teda netere Anny Rakúskej, Márie Terézie, so svojím bratrancom Ľudovítom XIV. Podmienkou bolo, že sa Mária Terézia

⁵⁰ KUDRNA, ref. 46, s. 231.

⁵¹ ARTERA, Antonio et al. Dějiny Španělska. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 291 – 292.

⁵² VOLTARE, ref. 5, s. 190.

⁵³ FRASEROVÁ, Antonia. Ľudovít XIV. a jeho ženy. Praha: Domino, 2007, s. 56 – 58.

zriekne svojich práv na dedičstvo po otcovi. Svadobná zmluva obsahovala klauzulu, na základe ktorej mala ako protihodnotu dostať veľmi vysoké veno. To však nikdy nebolo vyplatené v plnej výške.⁵⁴ Samotný Pyrenejský mier a svadba Ľudovíta XIV. s Máriou Teréziou sa stali poslednými veľkými diplomatickými dielami kardinála Mazarina. Zomrel totiž v roku 1661 a tento rok zároveň môžeme považovať za počiatok Ľudovítovej samostatnej vlády.⁵⁵

Stav kráľovstva, tak ako ho zdedil, ilustroval samotný Ľudovít vo svojich Úvahách pre dauphinovo poučenie slovami o chaose vládnucim vo všetkých sférach, o absolútne vyčerpaných finančných zdrojoch, hrozbe schizmy v cirkvi, neporiadku v justícii a ministroch nárokujeúcich si rovnaký podiel moci ako počas obdobia vlády prvého ministra, kardinála Mazarina.⁵⁶ Cieľom spôsobu vlády kardinála Mazarina bola nepochybne centralizácia politiky a mladý, v tomto období dvadsaťtri ročný panovník stál na rózcestí.⁵⁷ Voltaire tu spomínal, že kráľovo okolie nepredpokladalo, že uchozí opraty moci do svojich rúk. Očakával sa výber nového prvého ministra, no kráľ k ničomu takému neprikróčil. Dvorania sa domnievali, že kráľ vychovaný pomimo od štátnických záležitostí sa neodhodlá vládnuť sám.⁵⁸

O tomto Voltairovom tvrdení však môžeme v jednom bode zapochybovať, pretože hoci je pravdou, že kráľovo okolie neočakávalo jeho samostatnú vládu, je veľmi nepravdepodobné, že by kardinál Mazarin, hoci si ponechal moc vo svojich rukách až do svojej smrti, držal mladého monarchu úplne v ústraní od štátnických záležitostí. Od najrannejšieho detstva boli totiž na kráľa kladené vysoké nároky. Nielen ohľadne vhodnej a primeranej reprezentácie svojej osoby a kráľovstva, ale aj vzdelania, a to nie len všeobecného. Budúci kráľ musel zvládnuť široké spektrum vyučovacích predmetov ako latinčina, čítanie antických autorov, matematika, písanie a štylistika, taliančina, kreslenie, hra na hudobný nástroj, jazda na koni, strelba či šerm.⁵⁹ Hoci Voltaire obviňoval kardinála Mazarina zo zámerného ne-

⁵⁴ VOLTAIRE, ref. 5, s. 191 – 192.

⁵⁵ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 164.

⁵⁶ LUDVÍK XIV. Úvahy pro poučení dauphinovo. Praha: Prostor, 2007, s. 46.

⁵⁷ SCHULZ, ref. 31, s. 56.

⁵⁸ VOLTAIRE, ref. 5, s. 195.

⁵⁹ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 57 – 58.

vzdelávania panovníka,⁶⁰ nebolo by celkom presné tvrdiť, že budúceho panovníka cielene nezasväcoval do riadenia štátu. Kráľa postupne podnecoval k účasti na štátnických poradách, formoval jeho diplomatické schopnosti a mal vplyv aj na formovania jeho estetického vkusu v oblasti umenia, keďže vo svojej dobe patril k horlivým zberateľom. Vkladal do neho svoje nádeje a videl v ňom pokračovateľa svojho diplomatického diela a politických plánov.⁶¹ Okrem toho mu vštepil zásadu, neskôr najcharakteristickejšiu pre vládu Ludovíta XIV., a síce, že kráľ má byť sám sebe pánom. Preto už deň po kardinálovej smrti osobne rokovoval so štátnymi sekretármi a zvolal zasadanie rozšírenej štátnej rady, kde verejne proklamoval svoj úmysel vládnuť sám, bez prvého ministra.⁶²

Spôsob vlády a vnútorná politika Ľudovíta XIV.

V čase smrti kardinála Mazarina mal už Ľudovít XIV. zrejme jasnú predstavu o spôsobe svojej vlády, keďže v jej zmysle začal s reorganizáciou interných záležitostí kráľovstva. Voltaire to ilustroval tvrdením, že kráľ sa už dlhší čas pripravoval na prevzatie moci.⁶³ Podľa prvotných reforiem v tejto oblasti je to i veľmi pravdepodobné. Základnou zásadou ako v zahraničnej, tak i vo vnútornej politike, sa stala koncentrácia moci v rukách panovníka, ktorý mal rozhodovať nielen o spôsobe vedenia politiky, ale aj o vydávaní zákonov, o slobode či neslobode svojich poddaných, ku ktorým počítal všetkých obyvateľov zo všetkých stavov v kráľovstve.⁶⁴

Kráľ si vyhradil konečné rozhodovanie vo všetkých otázkach. Parlament bol ako inštitúcia ponechaný, ale jeho moc bola prakticky zlikvidovaná nariadením o tom, že kráľove zákony musí najprv zaregistrovať a až potom má právo pripomienkovať ich a vznášať k nim námietky.⁶⁵ Spolupracovníkov si vyberal panovník osobne a dôsledne. V intenciách Ľudovítom nastaveného vnútropolitického kurzu vyzerala deľba moci nasledovne. Vrcholným štátnym orgánom sa stala

⁶⁰ VOLTAIRE, ref. 5, s. 195.

⁶¹ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 58–59.

⁶² SCHULZ, ref. 31, s. 54.

⁶³ VOLTAIRE, ref. 5, s. 195.

⁶⁴ KUDRNA, ref. 346, s. 245.

⁶⁵ HAUBELT, Josef et al. Dějiny Novověku I. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1969, s. 100.

Štátna rada (*Conseil de étát*). Z účasti v nej Ľudovít vylúčil členov vlastnej rodiny a najvyšších veľmožov krajiny, tak ako aj z účasti na akejkoľvek forme vládnutia. Štátna rada slúžila výlučne ako poradný orgán, platilo, že konečné uznesenie prijíma panovník. Zložená bola z niekoľkých sekcií (*séances*), pričom na najvyššej priečke z nich bola Horná rada schádzajúca sa raz za dva týždne v pondelok a pravidelne každý týždeň v stredu, vo štvrtok a v nedeľu. Nemala stály počet členov, premenlivo ich bolo 4–7, boli držiteľmi titulu štátnych ministrov a kráľ ich menoval výlučne ústne.⁶⁶ Pre Ľudovíta XIV. bolo charakteristickým, že sa obklopil ministrami a radcami zo stredných vrstiev, vďačiacich za svoj kariérny vzostup práve panovníkovi.⁶⁷ Dobrým príkladom takejto osoby bol Jean Baptiste Colbert, jeden zo štátnych ministrov bezmedzne oddaný svojmu panovníkovi, a neskôr vrchný intendant kráľovských financií, ktorého schopnosti vysoko hodnotil aj Voltaire.⁶⁸

Druhou najdôležitejšou radou bola Kráľovská rada pre financie (*Conseil royal*). Táto rada sa schádzala trikrát do týždňa, mala štyroch stálych členov a nepravidelne bol na jej rokovania prizvaný aj kráľovský kancelár. Obom radám predsedal kráľ a tvorili hlavnú, štruktúru štátnej moci združenú pod osobou panovníka. Existovali aj rady menšej dôležitosti zasadnutiam ktorých panovník nepredsedal. V počiatočných svojich samostatnej vlády sa Ľudovít sústredil nielen na preorganizovanie mechanizmu moci a jej sústredenie vo svojich rukách, ale predovšetkým aj na centralizáciu a kontrolu financií. Viacerí z jeho nových ministrov spolupracovali ešte s kardinálom Mazarinom, rovnako aj Jean Baptiste Colbert, menovaný do funkcie kráľovského intendanta pre financie už v predvečer smrti kardinála Mazarina.⁶⁹

Financie a hospodárstvo

Usporiadaniu finančných záležitostí venoval Ľudovít na počiatku a aj v priebehu svojej vlády nevyhnutne vysokú pozornosť ako veľmi podstatnému faktoru. „Začal tým, že usporiadal financie rozvrátené dlhoročnými zlodejstvami.“⁷⁰ Financie boli skutočne po zmätkoch frondy, vlečúcej

⁶⁶ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 176–177.

⁶⁷ HAUBELT, ref. 65, s. 100.

⁶⁸ VOLTAIRE, ref. 5, s. 383

⁶⁹ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 177.

⁷⁰ VOLTAIRE, ref. 5, s. 195.

sa vojny a chaosu vo výbere daní v nepriaznivej situácii, a ich reorganizácia bola nevyhnutná. Nákladnosť vnútornej a zahraničnej politiky Francúzska v období Ludovítovho absolutizmu si vyžadovala dobre usporiadaný a fungujúci daňový systém, a k pokrytiu nákladov už nepostačovalo neustále zvyšovať „tradičné“ formy zdanenia.⁷¹ Medzi ne patrila priama daň (*taille royale*) vyrubovaná dvoma spôsobmi, a to ako osobná daň (*taille personnelle*), ktorú platila hlava rodiny, a reálna daň (*taille réelle*) vyrubovaná podľa veľkosti pozemkového vlastníctva jednotlivca. Priamou daňou bola zaťažená iba neurodzená časť obyvateľstva.⁷² Ďalej to boli tri formy nepriamej dane a síce daň z predaja soli (*gabelle*), ktorej výška sa v rôznych oblastiach Francúzska líšila, daň z alkoholických nápojov (*aides*), a clá vyberané na hraniciach medzi provinciami (*traites*). Riešením pokrytia zvýšených nákladov mal byť zvýšený dozor nad vyberaním daní. Ani tak to však nestačilo na pokrytie potrieb štátnej pokladne. Nevyhnutné boli preto hospodárske reformy, za realizáciou ktorých stál práve Jean Baptiste Colbert.⁷³

Colbert bol prívržencom ekonomickej teórie merkantilizmu⁷⁴ a jeho hlavným cieľom sa stal vyrovnaný štátny rozpočet, a vytvorenie prehľadu o výdajoch, príjmoch a eventuálnych dlhoch štátu. Realizoval zavedenie nevyhnutného poriadku a organizácie do výberu daní, keďže napríklad už v roku 1661 sa dopredu spotrebovala väčšia časť príjmov roku 1663. Snažil sa tiež o zvyšovanie nepriamych daní, keďže sa týkali širokých vrstiev spoločnosti a na rozdiel od priamych prinášali do kráľovskej pokladne vyššiu čiastku. V prípade priamej reálnej dane sa snažil prejsť na jednotný výmer jej výšky na základe pozemkových kníh, a keďže nezasahovala šľachtu, zameral sa Colbert aj na previerky šľachtického pôvodu, čiže na oprávnenosť a starobylosť šľachtického titulu. Podmienkou bolo doložiť do šiestich mesiacov od vyzvania urodzený pôvod rodokmeňom a listinami. Dôležité

⁷¹ KUDRNA, ref. 46, s. 247.

⁷² KOVAŘÍK, ref. 10, s. 68.

⁷³ KUDRNA, ref. 46, s. 247.

⁷⁴ Prívrženci merkantilistickej teórie považovali za dôležitý rast bohatstva, sily štátu a národa. Tento plán sa podľa nich dal nevyhnutne realizovať iba na úkor iných národov, čoho prostriedkom mala byť medzinárodná a vyspelá forma zahraničného obchodu, keďže objem bohatstva bol vo svete daný. Za dôležitý považovali rozvoj výroby, vývozu, obmedzenie spotreby a dovozu. Veľký význam pripisovali tiež prílivu drahých kovov do Európy z Nového sveta. LISÝ, Ján et al. Dejiny ekonomických teórií. Bratislava: Elita, 1996, s. 16 – 19.

pritom bolo, aby šľachtic viedol urodzený spôsob života a vykonával zamestnanie hodné šľachtica, pod čím sa rozumela služba v armáde, alebo výkon nejakého správneho úradu.⁷⁵ Urodzený pôvod teda nebol jediným kritériom a prednosť získalo vykonávanie nejakej verejnej služby. Len tak mohol byť šľachtic v očiach panovníka skutočne urodzeným.⁷⁶ Ďalším opatrením bolo zrušenie štvrtiny až polovice vyplácania rent z mnohých úradov. Toto úsporné opatrenie bolo určite nevelmi populárne, takže je zrejme pravdivé, že široká verejnosť nedocenila Colbertovo ekonomické snaženie.⁷⁷ Následne bola štvrtina predaných úradov panovníkom znovu odkúpená od ich vlastníkov a zrušená. Presadzované boli aj redukčné škrtky v jednotlivých oblastiach administratívneho aparátu. Všetky tieto opatrenia predstavovali výrazné úspory v oblasti štátnych výdajov. V úzko súvisiacej oblasti obchodu sa základným cieľom stalo oživenie a rozprúdenie obchodu so zahraničím do takej miery, aby sa značne obmedzil dovoz a zároveň zniekoľkonásobil vývoz, vďaka čomu by vznikali prebytky pre štátnu pokladňu.⁷⁸ Francúzsky zahraničný obchod bol podľa Voltairea len málo rozvinutý a Colbert preto venoval veľkú pozornosť aj tejto oblasti.⁷⁹

Išlo naozaj o realitu. V danom období bolo, čo sa týka zahraničného obchodu, najväčším konkurentom Francúzska Holandsko, a Ľudovít XIV., rovnako ako aj Colbert si to naplno uvedomovali. Už v 16. storočí dosiahli Spojené nizozemské provincie vysokú mieru ekonomickej prosperity vďaka baltskému a severskému obchodu, obchodným trasám po Rýne a obchodu so Stredomorím. Využívali absenciu francúzskeho vývozu a nakupovali komodity ako napríklad víno priamo vo francúzskych prístavoch.⁸⁰ Aby Ľudovít XIV. podporil domácich obchodníkov, oslobodil ich od poplatku tzv. dovozného práva. V súlade s Colbertovými návrhmi bolo iniciované budovanie a rozširovanie potenciálu francúzskeho loďstva, taktiež zakladanie štátom podporovaných obchodných spoločností. V roku 1664 vznikla Západoindická a Východoindická obchodná spoločnosť, v roku 1669

⁷⁵ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 185.

⁷⁶ BLUCHE, Francois. Za času Ludvíka XIV. Praha: Argo, 2005, s. 41.

⁷⁷ VOLTAIRE, ref. 5, s. 373.

⁷⁸ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 185.

⁷⁹ VOLTAIRE, ref. 5, s. 372.

⁸⁰ MUNCK, ref. 32, s. 146–148.

Spoločnosť severu, a v roku 1670 Spoločnosť pre arabské zeme.⁸¹ Kráľ do nich vložil kapitál a k investovaniu nabádal aj členov svojho dvora a najvyšších veľmožov, avšak bez výraznejšieho úspechu. Tvrdiť, že sa po čase stali jedným z najväčších finančných zdrojov kráľovstva však bolo trochu prehnané.⁸² Napriek záujmu zo strany kráľa totiž širší okruh osôb do spoločností neinvestoval, nízky profit a slabé zisky spôsobili, že spoločnosti boli stratové a tak nakoniec zanikli.⁸³

Čo sa týka francúzskych koloniálnych snáh, hoci bolo ich šírenie veľmi sľubné, čoho príkladom bolo vlastníctvo Ille de Bourbon (dnešný Reúnion), Ille Dauphiné (dnešný Madagaskar), indického Pondychéry, Cejlónu či založenie Louisiany Cavalierom de la Salle a Nového Francúzska (dnešnej Kanady) Jeanom Tallonom, nevyvolali v materskej zemi a pri dvore žiadny prevratný záujem. Panovník z vlastnej iniciatívy podporoval najmä Nové Francúzsko, napriek Colbertovmu presvedčeniu, že odchod kolonistov predstavuje iba nežiaduci odliv potenciálnej pracovnej sily.⁸⁴ Pre oblasť hospodárstva v tomto období bola charakteristickou práve aj snaha o zabránenie odlivu kvalifikovaných pracovných síl, remeselníkom a špecialistom bolo zakázané vystahovať sa, a typická bola aj snaha o dostatok ľudských zdrojov v hospodárstve. Táto tendencia bola podporená odpustením daňovej povinnosti po dobu piatich rokov v prípade sobáša osôb do dvadsať rokov a doživotné odpustenie daní pre otcov rodín s desiatimi deťmi.

Veľkou zásluhou Colbertovho úradovania bolo aj zakladanie manufaktúr v rokoch 1663 – 1672.⁸⁵ Išlo o nevyhnutnosť, keďže priemysel a výroba v tomto období taktiež stagnovali. Vďaka štátnym subvenciám vzniklo množstvo manufaktúr, napríklad Gobbelins v Paríži, manufaktúry v Beauvais, Abbeville alebo Saint Gobain. Tieto manufaktúry zaplnili miesto na trhu s dovtedy dovozovými luxusnými tovarmi ako jemné súkno, gobelíny či tapisérie dovážané zo Španielska a Anglicka, zrkadlá z Benátok alebo koberce z Turecka.⁸⁶ Nerozvíjala sa však len manufaktúrna výroba luxusných tovarov. Dotované boli

⁸¹ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 189.

⁸² VOLTAIRE, ref. 5, s. 372.

⁸³ SCHULZ, ref. 31, s. 97 – 98.

⁸⁴ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 1898.

⁸⁵ VOLTAIRE, ref. 5, s. 373. Pozri aj KOVAŘÍK, ref. 10, s. 186 – 187.

⁸⁶ VOLTAIRE, ref. 5, s. 373 – 374.

aj pracovne, tkáčovne, garbiarne a dielne zbrojného charakteru ako zlievarne, výrobné pušného prachu, alebo špecializované podniky na dodávky pre námorníctvo.⁸⁷

S rozvojom obchodu a výroby súviselo aj budovanie cestnej siete a urýchlenie dopravy, vďaka čomu by sa obeh tovarov zrýchlil, keďže dovtedy cestoval rýchlosťou iba 30–40 km za deň, aj to len vtedy, ak boli podmienky ideálne. Kvalitná cestná sieť bola strategickou záležitosťou aj pre armádu, keďže umožňovala rýchle presuny vojsk.⁸⁸ V tomto ohľade bol veľmi dôležitý projekt Canal du Midi, kanál spájajúci Atlantický oceán a Stredozemné more, ktorý bol síce veľmi ekonomicky nákladný, ale jeho užitočnosť sa začala už čoskoro prejavovať.⁸⁹

Napriek Voltairovmu tvrdeniu, že prepych na dvore Ľudovíta XIV. či kráľ samotný zabránili Colbertovi realizovať všetky žiaduce ozdravné ekonomické plány⁹⁰, nie je to celkom presné tvrdenie. Colbert ako vrchný kráľovský intendant v oblasti financií musel podliehať kráľovi ako posledný článok v rozhodovacom mechanizme moci a úzko s ním spolupracovať pri tvorbe týchto reforiem. Príčinou zdanlivého znemožnenia všetkých Colbertových reforiem neboli iba vysoké výdavky kráľovej domácnosti. Ľudovít XIV. v tomto prípade volil strategicky opatrný prístup, keďže príliš veľa zmien v rýchлом slede by mohol u širokých más podnieť negatívne reakcie, presahujúce až do odporu či nepokojov. Preto radšej strategicky počkal, kým sa zmeny vžili a až potom sa pustil do ďalších reforiem.⁹¹ Ľudovít samotný sa pritom snažil mať o financiách prehľad, pričom si sám viedol aj niektoré záznamy o príjmoch a výdajoch.⁹² Hoci bol Colbertov systém veľmi účinný, nemohol natrvalo zabrániť rozkladu štátnych financií a expanzívna politika Ľudovíta XIV., spoločne s vysokými nákladmi dvora spôsobila, že ku koncu jeho vlády stálo Francúzsko na pokraji bankrotu.⁹³ Tu sa názory opäť rozchádzajú. Voltaire si hľadisko dlhodobého efektu finančnej politiky nijako dôsledne nevšimával.⁹⁴

⁸⁷ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 186–187. Pozri aj: VOLTAIRE, ref. 5, s. 371.

⁸⁸ MUNCK, ref. 32, s. 135.

⁸⁹ SCHULZ, ref. 31, s. 98.

⁹⁰ VOLTAIRE, ref. 5, s. 373.

⁹¹ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 188.

⁹² LUDVÍK XIV., ref. 56, s. 99.

⁹³ SCHULZ, ref. 31, s. 100–102.

⁹⁴ VOLTAIRE, ref. 5, s. 387–389.

Hoci spôsob vlády Ľudovíta XIV. označujeme ako absolutistickú monarchiu, kedy je všetka moc sústredná v rukách panovníka, Francúzsko bolo v tomto období predovšetkým štátom fungujúcim na princípe administratívnej monarchie. Správu a riadenie štátnej a kráľovskej rady, ministerstiev, sekretariátov, daňových správ či intendantúry a jednotlivých úradov malo v rukách dohromady 700–800 osôb, po pričítaní súdnych, finančných a policajných orgánov asi 47.580 osôb, čo bolo na vtedajší počet obyvateľov Francúzska (asi 2.000.0000) prekvapivo nízke číslo.⁹⁵ V súvislosti s administratívnym usporiadaním počas Ľudovítovskej vlády môžeme hovoriť o vzostupe rodinných klanov úradníckej šľachty a ich vplyvu, pretože Colbert ako taký obsadil svojím príbuzenstvom značné množstvo vplyvných pozícií, a inak tomu nebolo ani v prípade klanu rodiny Le Tellierovcov, ktorého hlava, markíz de Louvois, zastával počas vlády Ľudovíta XIV. významný post ministra vojny.⁹⁶

Armáda a jej organizácia

V súvislosti s expanzívnou zahraničnou politikou bola dobre vycvičená a organizovaná armáda nutnosťou. Podľa Voltaira dosahovalo Ľudovítovo vojsko v roku 1672 počet 80.000 mužov, pričom konečné číslo spoločne s námornými silami bolo približne 450.000 mužov. A práve Ľudovít XIV. vniesol do organizácie armády potrebný poriadok.⁹⁷ Išlo však o prirodzený jav vyskytujúci sa od polovice 17. storočia vo všetkých európskych armádach. Tento proces bol začatý práve vo Francúzsku koncom 16. storočia a armádne opatrenia Ľudovítovskej vlády boli len ich završením.⁹⁸

S týmto procesom úzko súviselo nastolenie nových vojenských trendov v rokoch 1600–1700, kedy bol dovriešný vývoj a prechod zo stredovekej bojovej taktiky, používaní zbraní a armádnej organizácie, do modernej doby. Väčšinu týchto zmien podnietili vojenské konflikty ešte pred Ľudovítovou vládou, napríklad Tridsaťročná vojna, pričom dlho dominovalo španielske bojové usporiadanie, tzv. ter-

⁹⁵ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 190–191.

⁹⁶ ROWLANDS, Guy. *The Dynastic State and the Army under Louis XIV.* Cambridge: Oxford University Press, 2002, s. 32.

⁹⁷ VOLTARE, ref. 5, s. 377.

⁹⁸ ROWLANDS, ref. 96, s. 161.

cie⁹⁹, ktoré získali povest' neporaziteľnosti. Na počiatku samostatnej vlády mal Ľudovít v reáli k dispozícii 139 plukov, pričom asi 30 plukov predstavovalo jazdectvo. Celková organizácia a disciplína boli veľmi zlé. Do zmien v tejto oblasti sa pustil práve markíz de Louvois, vymenovaný za vrchného intendanta pre záležitosti vojny.¹⁰⁰ Tieto zmeny boli veľmi širokospektrálne, od zavedenia uniforiem, cez zmeny v organizácii velenia (zrušenie hodnosti vrchného veliteľa kráľovského vojska), až po inovácie výzbroje, opevnenia a upevňovania disciplíny.¹⁰¹ Prostriedkom na upevnenie disciplíny a poriadku sa stalo menovanie generálnych inšpektorov. Ich úlohou bolo koordinovanie vojenských príkazov a podávanie administratívnych správ o tom, v akom stave sa vojská nachádzajú.¹⁰² Vznikla ustálená koncepcia trvalej bojovej hierarchie vojska od pluku až k veliteľovi armády, a francúzskou inováciou v moderných dejinách profesionálneho vojenstva bolo objavenie sa trvalej koncepcie klasifikácie dôstojníka podľa hodnosti, a nie podľa momentálne udeleného dočasného výkonu velenia. Čo sa týka zloženia vojska, základným pechotných útvarom bol pluk v počte 600 – 800 mužov. Skladal sa z kopijníkov a mušketerov. Jazdectvo sa delilo na ľahké, ťažké, karabinierov a dragúnov. Jeho najväčšou prednosťou bola vysoká flexibilita a pohyblivosť. Počas Ľudovítovej vlády sa objavil aj fenomén zdokonaľovania opevnenia, o šírenie ktorého sa zaslúžil armádny inžinier maršal de Vauban. Jeho systém sa vo svojej dobe, kedy bolo obliehanie bežnou bojovou činnosťou, stal prevratným. Zahŕňal súbežný výkon dvoch rozličných činností, obliehania aj opevňovania, kedy sa, veľmi zjednodušene charakterizujúc, vykopali tri paralelné línie zákopov s obliehaným miestom, umožňujúce čo najbližšie priblíženie sa k po-

⁹⁹ Tercia bola bojovou skupinou španielskej armády usporiadanej do predvoja, hlavných síl a zadného voja. Každá tercia mala 2–3 tisíc mužov zoradených do 700–800 zástupov vedľa seba, pričom každú z nich obklopovali mušketeri a jazdectvo. Táto zostava si získala povest' faktickej neporaziteľnosti až do bitky pri Rocroi, kedy Španielsko utrpelo porážku práve od Francúzska. PERÚTKA, Jaromír. Dejiny vojenstva a brannej výchovy. Bratislava: Univerzita Komenského, 1975, s. 23.

¹⁰⁰ DUPUY, Ernest – DUPUY, Trevor. The Harper Encyklopedie. Vojenské dejiny I. Praha: Forma, 1996, s. 547.

¹⁰¹ VOLTAIRE, ref. 5, s. 376–377.

¹⁰² VOLTAIRE, ref. 5, s. 377. Pozri aj: ROWLANDS, ref. 96, s. 188–192.

tenciálnemu miestu prielomu opevnenia.¹⁰³ Vaubanovým vynálezom bola aj tzv. rikošetová paľba,¹⁰⁴ a jeho zásluhou bol zlepšená aj logistika a zásobovanie, kedy vybudoval reťaz plne vybavených a zásobených vojenských pevností, kde sa nachádzali čerstvé potraviny a munícia.¹⁰⁵

Čo sa týka inovácií vo výzbroji, bol zavedený bajonet na konci pušky, ktorý sa vkladal do jej hlavne, čím však znemožnil streľbu. Skutočný prínos predstavoval až vynález krúžkového bodáku umožňujúci uvoľnenie hlavne. Išlo o francúzsky vynález, jeho autorstvo je však neisté a býva pripisované Vaubanovi, ale aj jeho súčasníkovi – plukovníkovi Martinetovi.¹⁰⁶ Ďalším francúzskym prínosom bol vynález muškety s kresadlovým zámkom v roku 1630. O jej širšie využitie sa za Ludovítovej vlády zaslúžilo vyzbrojenie jedného pluku takýmito mušketai v roku 1670, a na prelome 17. a 18. storočia sa muškety s kresadlovým zámkom stali štandardnou zbraňou európskych armád.¹⁰⁷

Dôležitou zložkou armády bolo námorníctvo, počas regentskej vlády veľmi zanedbávané. Počas Ludovítovej vlády zažívalo taktiež obrodenie. O jeho znovuvybudovanie sa zaslúžil opäť Jean Baptiste Colbert. Keďže francúzske lode doslova práchniveli v prístavoch,¹⁰⁸ bolo nutné začať od získania lodných konštruktérov z Holandska, Anglicka a Neapolska, až po nakúpenie komodít na stavbu lodí a opevňovanie prístavov. Zavedený bol súpis všetkých námorníkov a ich následné rozdelenia do posádok, taktiež rotačný systém, ktorý v praxi znamenal, že každá posádka bola raz za 5 rokov povolaná do služby trvajúcej 1 rok. V 70. rokoch 17. storočia malo Francúzsko už takmer 75 plne vyzbrojených lodí, ktoré Ludovít XIV. využil vo vojne proti Holandsku, v ktorej jedným z jeho cieľov bolo ochromiť rozvinutý námorný obchod nepriateľa. Francúzsko tu uplatňovalo korzársky spô-

¹⁰³ DUPUY – DUPUY, ref. 100, s. 550 – 555.

¹⁰⁴ Nazývala sa tak paľba na obliehané miesto, kedy sa vďaka zvýšeniu výšky uhla delostreleckej hlavne dalo dosiahnuť, že plné gule dopadali tesne za opevnenie, kde odrážajúc sa od pevných častí likvidovali jeho obrancov s minimálnymi škodami na opevnení. DUFFY, Christopher. Kámen a oheň. Brno: Books s. r. o., 1998, s. 132.

¹⁰⁵ VOLTAIRE, ref. 5, s. 377. Pozri aj: DUPUY – DUPUY, ref. 100, s. 555.

¹⁰⁶ KRÍŽEK, Leonid. Encyklopedie zbraní a zbroje. Praha: Libri, 1997, s. 31.

¹⁰⁷ DUPUY – DUPUY, ref. 100, s. 548.

¹⁰⁸ VOLTAIRE, ref. 5, s. 378.

sob boja voči nepriateľovým obchodným lodiam pod vedením Jeana Barta a Reného Du Guay-Trouin.¹⁰⁹

Je nesporné, že vnútornú politiku Ľudovíta XIV. môžeme hodnotiť ako úspešnú, čoho dôkazom je premena Francúzska na prosperujúci štát s dynamickou ekonomikou naberajúcou na sile už v prvej dekáde samostatnej vlády Ľudovíta XIV. Postupne zavládol poriadok nielen na cestách, ale aj v mestách, ktorý bol zaisťovaný ako súdmi, tak od roku 1667 aj policajným riaditeľstvom. V tom istom roku bol vydaný aj Code Louis, občiansky zákonník obsahujúci trestné a civilné právo. A hoci historiografia hovorí o častých vzburách a nespokojnosti roľníckej vrstvy, dohromady išlo – vzhľadom na dĺžku Ľudovítovej vlády – len o krátke epizódy v rokoch 1662, 1663–1665, 1670 a 1675, pričom všetky boli rýchlo potlačené.¹¹⁰ V otázke vnútornej politiky Ľudovíta XIV. je teda možné dať Voltairovi za pravdu, najmä čo sa týka prvých desaťročí jeho vlády.¹¹¹ V krajine vládla istá stabilita, a pre orientáciu a aktívnu účasť v zahraničnej politike nesmierne dôležitý vnútorný mier, narušený až odvolaním Nantského ediktu¹¹² a následnými nepokojmi v dôsledku násilne motivovaných konverzií protestantov (vo Francúzsku známych ako hugenoti) ku katolicizmu.¹¹³

Odvolanie Nantského ediktu a násilné konverzie vnímal Voltaire ako najväčšiu škvrnu vlády Ľudovíta XIV. Vnímal ho predovšetkým ako dielo Ľudovítovho jezuitskeho spovedníka a kancelára Le Telliera, a ministra Louvoisa či vplyvu zbožnej pani de Maintenon, s ktorou sa Ľudovít XIV. v poslednej dekáde svojho života zblížil až natoľko, že ich vzťah vyústil do morganatického (stavovsky nerovného, tajného manželstva), ktoré hoci nikdy nebolo priznané, stalo sa verejným tajomstvom.¹¹⁴ V skutočnosti bol Ľudovít XIV. už zrejme na počiatku

¹⁰⁹ KOVAŘÍK, Jiří. Korzáři krále Slunce. Třebíč: Akcent, 2001, s. 14–16. Pozri aj: VOLTAIRE, ref. 3, s. 261.

¹¹⁰ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 208.

¹¹¹ VOLTAIRE, ref. 5, s. 381.

¹¹² Nantský edikt ustanovil v roku 1598 Ľudovítov starý otec Henrich IV., pričom tento edikt mal urobiť definitívny koniec náboženským vojnám vo Francúzsku. Zaisťoval protestantom isté slobody vyznávania svojho náboženstva, avšak stále nebolo úplne zrovnoprávnené s katolicizmom. Protestantské chrámy sa totiž mohli stavať iba na vyhradených špecifických miestach a rovnako obmedzované bolo aj slúženie ich obradov. KNECHT, ref. 21, s. 67–69.

¹¹³ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 322–324.

¹¹⁴ VOLTAIRE, ref. 5, s. 428–430.

svojej vlády rozhodnutý skoncovať s čiastočnými slobodami hugenotov, sám v Úvahách pre poučenie dauphinovo hovorí o protestantskom náboženstve ako o zle.¹¹⁵ Je možné, že kráľovo hlboké náboženské presvedčenie, ktoré jezuiti v posledných dekádach jeho života iba posilňovali, taktiež prispelo k zrušeniu Nantského ediktu Ediktom z Fontenableau v roku 1685.¹¹⁶ Náboženské konverzie vynucované prostredníctvom vojska, nazývané aj dragonády, boli veľmi brutálne a spôsobili emigráciu asi 600.000 hugenotských obyvateľov – hoci čísla sa rôznia – do Pruska, Holandska či Anglicka. Francúzsko tým utrpelo stratu ľudských zdrojov i kapitálu, keďže väčšinou išlo o obchodníkov a remeselníkov. Dragonády taktiež vyvolali veľmi negatívny ohlas v zahraničí, najmä v protestantských krajinách, kde poskytli zámienku pre protifrancúzsku propagandu.¹¹⁷ Odvolanie Nantského ediktu je teda zrejme právom považované za jednu z najväčších chýb vlády Ľudovíta XIV.¹¹⁸

Zahranická politika

Politický kurz a orientáciu Francúzska začal v interakcii so zahraničím určovať ešte počas vlády Ľudovíta XIII. kardinál de Richelieu. Jeho hlavnou črtou bolo úmyselné oslabenie dynastie Habsburgovcov, aj ich vetvy vládnucej v Španielsku. Už počas Tridsaťročnej vojny sa Francúzsko stalo hlavným predstaviteľom všetkých protihabsburgsky orientovaných síl.¹¹⁹

Hegemónne postavenie Habsburgovcov v Európe ohrozovalo nezávislé postavenie Francúzska v Európe. Kvôli tomu uzavrelo Francúzsko ešte počas vlády Ľudovíta XIII. viacero protihabsburgsky orientovaných spojenectiev a vojensky zakročilo, aby zabránilo spojeniu habsburských štátov v Rakúsku a Taliansku.¹²⁰ Plán na zastavenie mocenského vplyvu tohto rodu načrtnul v politickom programe ešte v roku 1629 kardinál de Richelieu. Hlavný cieľ predstavovalo zastavenie ďalšieho rastu španielskej moci, za účelom čoho malo Francúz-

¹¹⁵ LUDVÍK XIV., ref. 56, s. 62–70.

¹¹⁶ SCHULZ, ref. 31, s. 202–203.

¹¹⁷ MUNCK, ref. 32, s. 388–399.

¹¹⁸ SCHULZ, ref. 31, s. 204–209.

¹¹⁹ KUDRNA, ref. 46, s. 223.

¹²⁰ FERRO, Marc. Dějiny Francie. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny, 2006, s. 114–115.

sko podporovať nepriateľov Španielska. Žiaduce bolo obmedzenie španielskeho vplyvu v Savojsku, Lotrinsku a Franche Comté. V ďalšej fáze sa malo Francúzsko orientovať na obsadenie Lotrinska, získanie pozícií v Alsasku a obsadenie Štrasburgu, ktorý predstavoval bránu do územia Habsburgovcov.¹²¹ Nakoľko sa tohto plánu držal Ľudovít XIV. a ako ovplyvnil jeho zahraničnú politiku?

Voltaire tvrdil, že cieľom Ľudovítových výbojov do zahraničia bola snaha o slávu dobyvateľa.¹²² Bolo tomu nepochybne tak, sláva dobyvateľa a získanie prestíže na európskych kráľovských dvoroch boli jednými z Ľudovítových cieľov. Ďalším podstatným aspektom však bolo zabezpečenie hraníc svojho kráľovstva. Španielsko, neutralizované Pyrenejským mierom, nepredstavovalo po roku 1659 otvorenú hrozbu pre Francúzsko. No hranica so Španielskym Nizozemskom¹²³ bola jedna z najohrozenejších, keďže už v minulosti bolo z tohto územia podniknutých viacero útokov. Rovnako tak sa ako nepokojné javili oblasti na východe, oblasť Franche Comté, Alsasko a Lotrinsko. Hoci Ľudovítova politika býva v historiografii označovaná za expanzívnu, aspekt hraníc nebol zanedbateľný. Hranice Francúzska a jeho bezprostredných susedov boli určené historicky, a nie geograficky. Aj preto, v tomto zmysle odhliadnuc od vojny s Holandskom, môžeme vojny Ľudovíta XIV. nazvať aj vojnami za účelom zabezpečenia hraníc.¹²⁴

Nebolo však možné začať útočiť bezdôvodne a bezhlavo, dôvodu na vyhlásenie vojny sa prikladala veľká dôležitosť. Vhodnou zámenkou pre ideologické zdôvodnenie vpádu na územie Španielskeho Nizozemska sa stala smrť španielskeho kráľa Filipa IV.

¹²¹ KUDRNA, ref. 46, s. 223.

¹²² VOLTAIRE, ref. 5, s. 200.

¹²³ Historické územie Nizozemska dnes zahŕňa štáty Belgicko, Luxembursko a Holandsko. Jeho hospodársky význam značne vzrástol v 12. storočí a neskôr sa stalo jednou z príčin vyššie storočného konfliktu medzi Anglickom a Francúzskom. V 14.-15. storočí celé toto územie postupne ovládlo Burgundské vojvodstvo. Po porážke a smrti posledného burgundského vojvodu pripadlo celé územie španielskej vetve Habsburgovcov a bolo rozdelené do 17 provincií. Obmedzovanie slobôd španielskymi kráľmi vyvrcholilo v roku 1581 povstaním a rozdelením územia na dve časti: Spojené provincie nizozemské (Holandsko) a Španielske Nizozemsko. HONZÁK, František et. al. *Evropa v proměnách staletí*. Praha: Libri, 1995, s. 331–333.

¹²⁴ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 210–213.

Devolučná vojna

Filip IV. po svojej smrti v roku 1665 zanechal jediného preživšieho maloletého, iba štvorročného, slabého a chorľavého mužského potomka z druhého legitímneho manželstva s Máriou Annou Rakúskou, Karola II., za ktorého sa ako regentka ujala vlády jeho matka. V tomto období sa predmetom záujmu Ľudovíta XIV. stala oblasť Španielskeho Nizozemska. Veno, ktoré malo byť Španielskom vyplatené pri sobáši infantky Márie Terézie (prvorodená dcéra z prvého manželstva Filipa IV.) s Ľudovítom XIV. vyplatené nikdy nebolo, hoci ona sa dedičstva po svojom otcovi zriekla. Práve danú okolnosť využil Ľudovít pri vznášaní nárokov na celkovo 14 provincií Španielskeho Nizozemska, medzi nimi Brabantsko, Franche Comté či Lille na základe brabantského zvykového práva (*ius devolution*).¹²⁵ Regentka Mária Anna Rakúska Ľudovítovo nároky jednoznačne odmietla, a tak oficiálna zámienka na jej vedenie pomenovala túto vojnu Devolučnou. Vďaka diplomatickej príprave sa francúzskymi spojencami v nej stali Anglicko a Holandsko, a obnovila sa aj spojenecká zmluva so Švédskom.¹²⁶

Kráľ tak v máji 1667 začal s 50.000 mužmi vojenské operácie a dobývanie Španielskeho Nizozemska sa stalo pre neho pomerne jednoduchou výpravou, keďže jeho správca, Francesco Castelo Rodrigo, nemal dosť času ani prostriedkov na kvalitné opevnenie pohraničia.¹²⁷ Podľa Voltaira posádky a opevnenia takmer úplne absentovali, Ľudovítovým vojskám sa tak údajne stačilo pred nimi ukázať.¹²⁸ Rýchlosť, s akou Ľudovítovo vojsko obsadzovalo jednotlivé mestá a opevnenia toto tvrdenie potvrdzuje. Exemplárnym prípadom je mesto Tournai. Jeho obliehanie bolo zahájené 22. 6., z noci 23. 6. na 24. 6. vzniklo Tournai žiadosť o kapituláciu a 25. 6. bolo mesto vydané Francúzsku.¹²⁹ Jediné dlhšie vzdorujúce mesto bolo Lille – jeho odpor trval 17 dní. Počas jesene a zimy vojenské operácie neprebiehali, francúzska diplomacia však pracovala úspešne, čo v januári 1688 vyústilo do taj-

¹²⁵ Toto právo, zaužívané v Brabantsku, Henneavgsku a časti Flanderska hovorilo o tom, že dcéry z prvého manželstva panovníka majú pri dedení prednosť pred synmi z druhého manželstva panovníka, čo bol práve prípad manželky Ľudovíta XIV. KOVAŘÍK, ref. 10, s. 227.

¹²⁶ VOLTAIRE, ref. 5, s. 201.

¹²⁷ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 229.

¹²⁸ VOLTAIRE, ref. 5, s. 222.

¹²⁹ LUDVÍK XIV., ref. 56, s. 227.

nej dohody s cisárom Leopoldom o územnom delení medzi ním a Ľudovítom XIV. v prípade smrti Karola II. Dohoda sa obom stranám zdala v blízkej budúcnosti nevyhnutná. Španielske Nizozemsko by sa tak stalo francúzskou dŕžavou. K smrti Karola II. však nedošlo a politická situácia sa začala postupne zvrhávať v neprospech Francúzska. V januári 1688 si stihol Ľudovít za necelé 3 týždne podmaniť Franche Comté. Netradičným zimným výpadom ešte viac znepokojil Holandsko, cisára Leopolda aj Anglicko.

Panovníci, znepokojení rýchlosťou a ľahkosťou s akou si Francúzsko podmaňovalo Španielske Nizozemsko, sa cítili ohrození nárastom francúzskych veľmocenských ambícií a začali sa usilovať o zastavenie francúzskeho postupu, spojeného s obnovením status quo po Pyrenejskom mieri. Vznikla trojaliancia Holandska, Anglicka a Švédska, ktorú cisár Leopold, viazaný tajnou zmluvou, otvorene nepodporoval. Cieľom tejto aliancie bolo primäť Španielsko k mieru, v ktorom by Francúzsku postúpilo časť z dobytých území. Ak by však Francúzsko svoje požiadavky neúmerne zvyšovalo, aliancia by mu vyhlásila vojnu za cieľom obnovenia hraníc určených Pyrenejským mierom. Ľudovít XIV., aby predišiel vojne na viacerých frontoch, sám ponúkol mier, ktorý bol prijatý v roku 1688 v Aachene.¹³⁰ Podľa tejto mierovej zmluvy sa Francúzsko muselo vzdať Franche Comté, výmenou za čo rezignovalo Španielsko na vlastníctvo niekoľkých miest, medzi iným i Lille, Tournai, Douai, Charleroi či Audenarde.¹³¹ Ukončenie tejto vojny sa však ukázalo byť z francúzskej strany iba strategickým ústupkom, pretože mier nemal príliš dlhé trvanie. Vlastníctvo miest v Španielskom Nizozemsku totiž, ako poznamenal aj Voltaire, otváralo Ľudovítovi XIV. cestu do Holandska.¹³²

Vojna s Holandskom

Názory historiografov na dôvody, prečo Ľudovít XIV. začal túto vojnu, sa rôznia. Išlo o výpravu trestnú, o výpravu z ekonomických dôvodov či dokonca o stret politicko-náboženský, keďže Holandsko bolo protestantskou krajinou?¹³³

¹³⁰ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 232–233. Pozri aj VOLTAIRE, ref. 5, s. 206.

¹³¹ ATERA, ref. 51, s. 321.

¹³² VOLTAIRE, ref. 5, s. 207.

¹³³ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 246.

Voltaire považoval za hlavnú príčinu vstup Holandska do trojaliancie na konci Devolučnej vojny.¹³⁴ Príčin však bolo hneď niekoľko. Určite do nich patril aj vstup Holandska do trojaliancie, napriek oficiálnemu spojenectvu s Francúzskom, čo Ľudovíta pobúrilo. V tomto smere môžeme hovoriť o trestnej výprave, Voltaire však čiastočne opomenul ekonomické dôvody. Holandsko disponovalo silným obchodným i vojnovým loďstvom a stalo sa priamou konkurenciou Francúzska na poli zahraničného obchodu. Je možné, že k vojne prispeli aj súkromné dôvody. Z Holandska sa totiž často ozývali hlasy kritizujúce súkromný život Ľudovíta XIV.¹³⁵ Zámienkou pre túto vojnu sa mala stať, okrem iných, pre Ľudovíta XIV. urážlivá pamätná medaila z konca Devolučnej vojny, zobrazujúca Holandsko ako víťaza nad Slnkom, čo bol symbol Ľudovíta XIV.¹³⁶

Aj tejto vojne predchádzala diplomatická príprava. Bolo potrebné eliminovať spojencov Holandska, predovšetkým Anglicko, za účelom čoho bola anglickému, v otázke financií limitovanému parlamentom, panovníkovi Karolovi II. Stuartovi ponúknutá veľká suma.¹³⁷ Prvotná ponuka však prišla od samotného finančne vyčerpaného Karola II. prostredníctvom anglického vyslanca. Výmenou za finančnú kompenzáciu navrhol Ľudovítovi odstúpenie od spojenectva s Holandskom ako námorným konkurentom a ponúkol mu pomoc v prípade konfliktu s ním. Anglicko a Francúzsko tak v roku 1670 uzavreli dohodu namierenú proti Holandsku. Subvenciou si Ľudovít XIV. zaviazal aj švédskeho panovníka, ktorý síce priamo na Holandsko nezaútočil, odstúpil ale od spojenectva s ním. V roku 1670 podpísal spojenectvo s Francúzskom aj bavorský kurfürst, a kolínsky arcibiskup zároveň povolil francúzskym vojskám prechod cez svoje územie. Koncom roku 1671 sa Holandsko ocitlo v takmer úplnej politickej izolácii. Dňa 11. 5. sa francúzska armáda pohla z Charleroi a maršal de Turenne postupoval na sever, kde obsadil pevnosti Orsoy a Rheinberg. Princ de Condé postupoval zatiaľ s druhou časťou vojska proti mestu Wesel.¹³⁸

Vojsko postupovalo pomerne rýchlo, holandské pozemné sily nemohli početnosťou konkurovať francúzskemu vojsku. Dvanásteho júna

¹³⁴ VOLTAIRE, ref. 5, s. 206

¹³⁵ KUDRNA, ref. 46, s. 258.

¹³⁶ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 246.

¹³⁷ VOLTAIRE, ref. 5, s. 210–211.

¹³⁸ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 248–251.

dosiahli Francúzi rieku Rýn. Na jeho druhom brehu čakali len veľmi slabo vyzbrojené nepriateľské oddiely. Tieto oddiely však museli po počiatočnej šarvátke pred presilou rýchlo ustúpiť.¹³⁹ Prechod cez Rýn bol očami Ľudovítových súčasníkov označovaný ako zázrak, Voltaire ho považoval za „... vynikajúcu a jedinečnú akciu“, no zároveň dodal, že verejná mienka spravila z tejto udalosti legendu a prehnala ju do takej miery, že bola považovaná za najväčšiu udalosť vlády Ľudovíta XIV.¹⁴⁰ Po prekročení Rýna sa vzdalo mesto Utrecht, ešte skôr než francúzske vojská vôbec dosiahli mestské brány, a tak sa vojská Ľudovíta XIV. dostali až k Amsterdamu. Holandsko stálo na pokraji zničenia.¹⁴¹

K nepriaznivej situácii prispela aj skutočnosť, že sa Holandsko rozdelilo na dva tábory. Jeden tvorili radikálni republikáni, odmietajúci akýkoľvek prejav absolutistickej moci v štáte a druhý umiernení republikáni, ktorí sa snažili o udelenie hodnosti správcu provincií Viliamovi Oranžskému,¹⁴² pričom na čele radikálov stál dovtedajší správca Johan de Witt a jeho brat Cornelis.¹⁴³ Strana bratov Wittovcov sa rozhodla pre vyjednávanie o podmienkach mieru a vyslala k Ľudovítovi XIV. vyjednávačov. Tých údajne prijal minister Louvois a jeho postoj mal byť natoľko tvrdý a výsmešný, že to vyústilo až k stroskotaniu rokovania.¹⁴⁴ Pravdou však je, že podmienky mieru diktované samotným Ľudovítom boli pre Holandsko natoľko devastačné, že museli byť iba odmietnuté. Tento tvrdý postoj pripisoval Voltaire Louvoisovmu vplyvu, no faktom zostáva, že išlo o podmienky diktované panovníkom. Ľudovít si prial pokoriť Holandsko, zlikvidovať jeho ekonomickú prevahu a pripútať si ho ako francúzske závislé územie.¹⁴⁵

¹³⁹ SCHULZ, ref. 31, s. 150 – 151.

¹⁴⁰ VOLTAIRE, ref. 5, s. 215.

¹⁴¹ SCHULZ, ref. 31, s. 151.

¹⁴² Viliam III. Oranžský, 1650 – 1702, suverénne knieža, príslušník oranžsko-nasavského rodu a syn holandského správcu Viliama II., a sestry anglického panovníka Karola II. Stuarta. V roku 1672 bol prehlásený správcom Holandska a zanietene bojoval proti Ľudovítovi XIV. V roku 1677 sa oženil s Máriou Stuartovou, dcérou budúceho Jakuba II. Anglického, ktorého trón na základe vyzvania anglických biskupov roku 1688 zaujal, potom čo Jakuba II. zbavil trónu. Jakub II. dožil vo francúzskom exile. SZÁNTÓ, György. Dejiny Anglicka. Bratislava: Tatran, 1996, s. 161 – 166.

¹⁴³ VOLTAIRE, ref. 5, s. 217 – 218.

¹⁴⁴ VOLTAIRE, ref. 5, s. 216 – 218.

¹⁴⁵ SCHULZ, ref. 31, s. 152.

Ľudovít XIV. však nedocenil dôsledky takéhoto rozhodnutia a medzi tým sa zmenila aj vnútropolitická situácia v Holandsku. Situácia sa začala obracať proti Francúzsku. Verejná mienka sa priklonila na stranu Viliama Oranžského a bratia Wittovci boli zavraždení rozvášneným davom nespokojencov. Holandský admirál de Ruyter porazil anglickú flotilu a Viliam Oranžský, aby zastavil francúzsky postup siahol ku krajnému, ale účinnému opatreniu. Prikázal preraziť hrádze a okolie Amsterdamu sa tak premenilo na jazero.¹⁴⁶ Samotný Ľudovít XIV. sa dopustil taktických chýb. Keď po zatopení amsterdamského okolia vojenskej operácie ustrnuli, vrátil sa do Francúzska. Ešte predtým však vymenil 20.000 vojnových zajatcov za výkupné, čím vlastne Viliamovi Oranžskému pomohol zdvojnásobiť jeho pechotu.¹⁴⁷

Proti Francúzsku opäť vznikla aliancia. Anglicko uzavrelo s Holandskom separátny mier a do konfliktu sa na holandskej strane zapojilo aj Španielsko a Rakúsko. A hoci Ľudovít opäť dobyl Franche Comté a francúzska armáda sa dokázala udržať na viacerých frontoch, vojna sa preťahovala v neprospech Francúzska. Viliam Oranžský ponuky na mier odmietol a cestu k mieru si tak Ľudovít musel vybojovať. Pripravil úspešnú protiofenzívu a dobyl mesto Gent. Po tejto udalosti bolo vyčerpané Holandsko nútené jednať o mieri, a hoci neplodné rokovania prebiehali ešte počas vojny, definitívna mierová dohoda bola podpísaná až v roku 1678 v Nijmegen. Z dlhej, a po všetkých stránkach vyčerpávajúcej vojny, vyšli obe krajiny ako víťazné. Prestíž a moc Ľudovíta XIV. vzrástla, definitívne získal oblasť Franche Comté, a rozbil tak eventuálnu možnosť spojenia štátov španielskych a rakúskych Habsburgovcov. Územnými ziskami si zabezpečil najslabšiu severovýchodnú hranicu. Holandsko potvrdilo uhájenie svojej hospodárskej sily, moci a nezávislosti, keď nepodľahlo francúzskej prevahe. Z dlhodobého hľadiska však bolo víťazom práve Holandsko. Vyčerpaná francúzska ekonomika sa na rozdiel od tej holandskej nedokázala účinne spamätať a držať s ňou krok. Francúzska prosperita z predošlej dekády rokov sa tak stala minulosťou.¹⁴⁸

Po mieri z roku 1678 bolo Francúzsko nútené vyvarovať sa rozsiahlejšieho konfliktu. No už čoskoro sa mier zmenil na obdobie menších

¹⁴⁶ SCHULZ, ref. 31, s. 154–158.

¹⁴⁷ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 254.

¹⁴⁸ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 294–297.

výbojov na úkor habsburskej ríše,¹⁴⁹ zamestnanej Osmanskou hrozbou. Toto konanie Ľudovít XIV. ideologicky ospravedlňoval novou interpretáciou podmienok Vestfálskeho mieru, podľa ktorých mali byť viaceré územia znovu pripojené k Francúzsku. Vďaka tejto politike tzv. reunií (z fran. Reunion – znovuzjednotenie), získal Alsasko a Štrasburg.¹⁵⁰ Proti novým francúzskym snahám o expanziu sa postavila v roku 1686 Augsburská liga, do ktorej v roku 1688 vstúpilo aj Anglicko. V rokoch 1688–1697 prebehla medzi Francúzskom a Augsburskou ligou 9 rokov trvajúca vojna, ktorú ukončil až mier v Ryjswijku. V rámci neho muselo Francúzsko vôbec prvýkrát v priebehu 17. storočia pristúpiť na nevyhovujúce podmienky, čoho hlavnou príčinou bolo ekonomické vyčerpanie.¹⁵¹

Reúnie a vojna s Augsburskou ligou však boli len rozsiahlou predohrou k jednému z najväčších konfliktov, do ktorého bolo Francúzsko počas Ľudovítovej vlády zainteresované. išlo o boje o španielske dedičstvo.

Vojna o španielske dedičstvo

Ak Voltaire nazval túto vojnu pamätnou, pozoruhodnou, ale aj neúspešnou,¹⁵² len čiastočne sa v tom zhoduje s názormi dnešnej historiografie. išlo o 12 rokov trvajúci konflikt, vzbudzujúci u verejnosti a súčasníkov obrovský ohlas.

Posledný španielsky Habsburg, Karol II., zomrel v roku 1700 bezdetný. Nároky na španielsky trón vzniesli viacerí kandidáti. Ľudovít XIV., v prospech vnuka Filipa, vojvodu z Anjou, ktorého stará matka bola sestrou Karola II. Rovnako oprávnený bol aj nárok cisára Leopolda v prospech syna Karola, keďže jeho matka bola tetou Karola II. Ešte počas života Karola II. bolo plánované delenie Španielska medzi oboch uchádzačov na trón, ale aj kompromisné riešenie, podľa ktorého mala španielska koruna pripadnúť Jozefovi Ferdinandovi, synovi bavorského kurfürsta, ktorý bol vnukom druhorodenej zo sestier Karola II. Jozef Ferdinand ale zomrel ešte v roku 1699. Proti deleniu sa však postavili španielski veľmoži aj samotný Karol II. Zrejme v úsilí o zachovanie celistvosti Španielska a obave, že cisár by túto jednotu

¹⁴⁹ VOLTAIRE, ref. 5, s. 238.

¹⁵⁰ HAUBELT, ref. 65, s. 108.

¹⁵¹ VOLTAIRE, ref. 5, s. 265. Pozri aj: HAUBELT, ref. 65, s. 111.

¹⁵² VOLTAIRE, ref. 5, s. 276.

proti Ľudovítovi XIV. nebol schopný ochrániť, priklonil sa Karol II. k vojvodovi z Anjou, a v testamente ho označil za univerzálného dediča, pod podmienkou, že sa francúzska a španielska koruna nikdy nezjednotia a Filip sa teda vzdá svojich nárokov na francúzsky trón. Obava z upevnenia francúzskej hegemonie a následná degradácia Španielska na „vazalský“ štát Francúzska napomohla vzniku spojelectva v zložení Anglicko, Holandsko a Rakúsko.¹⁵³

Tieto obavy podporil niektorými svojimi krokmi aj samotný Ľudovít XIV., napríklad vtedy, keď nechal parlamentom zaregistrovať práva vojvodu z Anjou na francúzsky trón. Tento krok vzbudil podozrenie, či takto Ľudovít XIV. nepripravuje cestu k spojeniu oboch kráľovstiev do personálnej únie. Obavy ešte viac podporila prítomnosť francúzskych vojsk v Španielskom Nizozemsku, na severe Talianska či v Južnej Amerike, teda na územiach patriacich Španielsku. Pre Anglicko bol sporný aj ďalší Ľudovítov krok. Po smrti Jakuba II. vo francúzskom exile proklamoval jeho syna Edwarda za anglického kráľa Jakuba III., čo anglický parlament ostro odsúdil.¹⁵⁴ K týmto krokom sa pridružilo aj menovanie Jeana Orryho hlavným ministrom pre španielske záležitosti a jeho poverenie reorganizovať španielsku vnútornú politiku podľa zásad Francúzska.¹⁵⁵ Situácia sa tak vyostriala a 15. 5. 1702 vyhlásilo Holandsko, Anglicko a Rakúsko Francúzsku vojnu. V tomto období sa však už Filip, prehlásený za španielskeho kráľa Filipa V., nachádzal v paláci v Madride.¹⁵⁶ Ľudovít XIV. bol tak nútený viesť vojnu na viacerých frontoch, no aj tak dosiahol v rokoch 1702 – 1704 počiatkové úspechy.¹⁵⁷

Na čele velenia koaličných vojsk však stáli dve veľmi výrazné osobnosti, princ Eugen Savojský a John Churchill, vojvoda Malborough, ktorých Voltaire nazval „... najosudovejšími mužmi pre Francúzsko...“ Obaja boli totiž veľmi talentovanými vojvodcami a názory historikov na tieto osobnosti sa zhodujú v tom, že obaja boli veľmi schopnými, zarytými nepriateľmi Ľudovítovej expanzívnej politiky.¹⁵⁸ V roku 1702 dobyli Francúzi Landau a postúpili až do Schwarzwaldu, kde sa spo-

¹⁵³ SCHULZ, ref. 31, s. 246 – 249.

¹⁵⁴ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 436.

¹⁵⁵ GRANADOS, Juan. Španelští Bourboni. Praha: Grada, 2012, s. 24.

¹⁵⁶ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 436.

¹⁵⁷ VOLTAIRE, ref. 5, s. 284 – 286.

¹⁵⁸ VOLTAIRE, ref. 5, s. 282.

jili s bavorským kurfürstom Maximiliánom II. Emanuelom. Očakávali tiež posily zo strany vojvodu de Vendôme, ktorý dosiahol počiatočné úspechy voči Eugenovi Savojskému. Kurfürst dobyl Innsbruck, no ďalšiemu úspešnému postupu zabránili spory medzi maršalom Villarsom, povereným viesť francúzske vojská, a kurfürstom. Villarsa musel kráľ odvolať a hoci Voltaire v tejto záležitosti pripísal vinu najmä vtedajšiemu ministrovi vojny Chamillartovi, ktorého obvinil zo zaujatosti voči Villarsovi,¹⁵⁹ pravdou je, že Ľudovít si nemohol dovoliť stratiť kurfürstovo spojenectvo.¹⁶⁰

Villarsa vystriedali maršali Tallard a Marsin, odhodlaní pochodovať na Viedeň. Avšak vojvoda Malborough prenikol do údolia Mohanu, priamo za chrbát francúzskych vojsk, Eugen Savojský prekročil Alpy a obe armády sa spojili. Dňa 13. 8. 1704 došlo k bitke, ktorú Voltaire nazval „*krvavou a rozhodujúcou*“.¹⁶¹ Toto konštatovanie je pravdivé, Francúzsku tu z približne 60.000 mužov zostalo sotva 7000. Druhá bitka pri Höchstädte, v Anglicku nazývaná aj bitkou pri Blenheim, znamenala pre Francúzsko rozsiahlu a krvavú stratu, a obrat vojnovej situácie k horšiemu.¹⁶² Bavorsko, ako hlavný spojenec Francúzska na území rakúskeho cisára, sa stalo okupovaným územím. Úderná sila francúzskej armády bola podlomená a z ideového hľadiska taktiež značne nahlodaná, keďže po tejto bitke sa začala šíriť povesť o neporaziteľnosti tandemu Eugena Savojského a vojvodu Malborougha.¹⁶³ Nasledovali straty v Španielsku, povstanie Aragónska a Katalánska proti Filipovi V. (ktorý sa mohol spoľahnúť iba na podporu Kastílska), a ich podpora habsburského uchádzača trónu, čo konflikt ešte viac vyostrielo.¹⁶⁴ K následkom porážok sa pridružila aj veľmi prudká zima a následný hlad v januári 1709. Ich príčinou hrozil Francúzsku hladomor, pred ktorým ho zachránili korzári, prepravujúci obilie z Afriky.¹⁶⁵

¹⁵⁹ VOLTAIRE, ref. 5, s. 286.

¹⁶⁰ SCHULZ, ref. 31, s. 256 – 258.

¹⁶¹ Išlo o druhú bitku v tejto oblasti, preto je niekedy označovaná aj ako Druhá bitka pri Höchstädte, pretože rok predtým tu maršal Villars a bavorský kurfürst zvíťazili nad jednotkami rakúskeho cisára. KOVAŘÍK, ref. 10, s. 444. Pozri aj: VOLTAIRE, ref. 5, s. 287.

¹⁶² KOVAŘÍK, ref. 10, s. 456 – 457.

¹⁶³ VLNAS, Vít. Princ Evžen Savojský. Život a sláva barokního válečníka. Praha: Paseka Národní Galerie, 2001, s. 168 – 190.

¹⁶⁴ GRANADOS, ref. 155, s. 24 – 25.

¹⁶⁵ KOVAŘÍK, ref. 109, s. 14 – 17.

V tejto situácii bol Ľudovít XIV. nútený žiadať o mier, no podmienky súperov boli priveľmi zdrvivujúce. Obzvlášť klauzula zaväzujúca francúzskeho kráľa pomôcť spojencom vyhnúť Filipa V. do dvoch mesiacov zo Španielska.¹⁶⁶ Vojska tak pokračovala ďalej a Ľudovít sa na ňu snažil pripraviť. Vyčerpané a demoralizované vojsko, ale aj obyvateľstvo sa snažil povzbudiť prostredníctvom listu, zdôvodňujúc v ňom, prečo mierové jednania stroskotali, a – keďže bol adresovaný francúzskemu ľudu – zároveň obsahujúcom prvú vlasteneckú výzvu francúzskych dejín. Efekt tohto listu bol skutočne účinný a verejná mienka sa obrátila v kráľov prospech.¹⁶⁷ Zmena situácie sa tak pretavila do diania v bitke pri Malplaquete. Hoci Voltaire túto bitku opísal ako prehratú,¹⁶⁸ do istej miery znamenala pre Francúzsko obrat. Zastavila totiž postup vojsk spojencov. Rozsahom najväčšia bitka svojho storočia sa vyvinula nerozhodne, Francúzsko muselo ustúpiť, ale jeho protivníci nemali dostatok síl na postup. V Španielsku zároveň Filip V. vytlačil Karola Habsburského z Madridu.¹⁶⁹

Konflikt, ktorý viedla Európa v tom období už sedem rokov sa však pomaly vyčerpával. Prvým dôležitým faktorom, napomáhajúcim jeho ukončeniu, bola zmena vnútro politickej situácie v Anglicku. Víťazstvo toryovskej strany vo voľbách v roku 1710 a jej nespokojnosť s nákladnosťou vojny sa pretavila do diplomatických rokovaní o separátny mier s Francúzskom. Víťazné bitky Filipa V. pri Brihuege a Villaviciose, po ktorých zostala pod kontrolou Karola Habsburského len časť Katalánska, posilnili postavenie Filipa V. i Ľudovíta XIV. Smrť cisára Jozefa I. v roku 1711 ešte viac urýchlila vyjednávania, pretože jeho brat Karol, ašpirant španielskeho trónu, sa stal jeho nástupcom a tak Španielsko opustil.¹⁷⁰ Víťazstvu Bourbonovcov v boji o španielsky trón, potvrdeného zmluvami z Utrechtu (1713) a Rastattu (1714), tak už nič nestálo v ceste. Tieto zmluvy stanovili nielen pravidlá španielskeho nástupníctva,¹⁷¹ ale znamenali aj nastolenie novej rovnováhy síl v Európe a územné straty ako pre Španielsko, tak aj pre Francúzsko, ktoré zároveň stratilo časť svojho veľmocenského vplyvu.

¹⁶⁶ VOLTAIRE, ref. 5, s. 307.

¹⁶⁷ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 487.

¹⁶⁸ VOLTAIRE, ref. 5, s. 306 – 308.

¹⁶⁹ HAUBELT, ref. 65, s. 115.

¹⁷⁰ ATERA, ref. 51, s. 325 – 326.

¹⁷¹ GRANADOS, ref. 155, s. 24 – 26.

vu. Zrejme na tento fakt narážal aj Voltaire, keď hovoril o neúspechu Francúzska v onej vojne.¹⁷²

Hoci Bourbonovci zaujali španielsky trón, z povojnového usporiadania ťažilo najmä Anglicko. Toto usporiadanie totiž znamenalo začiatok jeho budúceho vzostupu ako námornej veľmoci a upevnenie jeho postavenia medzi svetovými veľmocami.¹⁷³

Osobnosť Ľudovíta XIV.

Osobnosť Ľudovíta XIV. je úzko spätá s vnímaním jeho vlády nielen vo Voltairovom diele. Vžitie názory v staršej historiografii ho totiž prezentovali ako nepríliš vzdelaného a plytkého panovníka, za ktorého vládu jeho ministri, pričom on sám sa zaoberal jedine zábavami na dvore, milenkami a výstavbou palácov.¹⁷⁴

Viacero jeho súčasníkov sa pokúsilo podať o jeho osobnosti, charaktere a záujmoch obraz vo svojich pamätiach, no ak Voltaire poznával, že tieto pamäte treba skúmať obozretne, pretože sú často zaujaté,¹⁷⁵ je to v mnohých prípadoch objektívne tvrdenie. Príkladom takéhoto prípadu sú pamäte vojvodu de Saint-Simon, jedného z najslávnejších memoáristov svojej doby, ktorý bol však známy svojou osobne motivovanou antipatiou voči kráľovi.¹⁷⁶ Saint-Simon v nich tvrdil, že Ľudovít XIV. bol podpriemerne inteligentný, len s ťažkosťami ho naučili čítať a písať a zdanie inteligencie vytváral iba preto, lebo sa obklopoval nadpriemerne inteligentnými ľuďmi.¹⁷⁷ Len nízke vzdelanie vo vedných odboroch pripisoval kráľovi aj Voltaire, pričom vinu za kráľove nedostatky vo vzdelaní podľa neho niesla výchova kardinála Mazarina.¹⁷⁸ Akou osobnosťou bol skutočne Ľudovít XIV. a kto ovplyvnil jeho charakter? Bol inteligentný alebo práve naopak?

Na formovanie jeho osobnosti mala nepochybne najväčší vplyv jeho matka Anna Rakúska, keďže jeho otec zomrel v čase, keď mal

¹⁷² VOLTAIRE, ref. 5, s. 370.

¹⁷³ SZANTÓ, ref. 142, s. 167.

¹⁷⁴ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 11.

¹⁷⁵ VOLTAIRE, ref. 5, s. 325.

¹⁷⁶ Saint-Simon Louis de Rouvroy In Encyklopaedia Britannica [online]. Dostupné na internete http://www.theodora.com/encyclopedia/s/louis_de_rouvroy_saintsimon.html (7. 4. 2017).

¹⁷⁷ SAINT-SIMON, Louis de Rouvroy. Paměti. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, 1959, s. 18–24.

¹⁷⁸ VOLTAIRE, ref. 5, s. 325.

Ludovít len päť rokov. Anna Rakúska vštepila synovi svoje zásady a nepochybne ho ovplyvnila vo viacerých smeroch. Nielen v ponímaní politických záležitostí (kde ho v značnej miere ovplyvnil aj kardinál Mazarin), ale aj v otázkach viery, morálky, hrdosti, štedrosti i umeleckého vkusu.¹⁷⁹ Názory sa zhodujú v tom, že vzťahom na spoločenské postavenie bol vzťah Anny Rakúskej a jej syna neobvyklý. Nebývalo zvykom, že by sa kráľovná venovala svojmu maloletému synovi takmer permanentne, dávala na verejnosti najavo svoje city či dokonca ho vozila v kočíku po palácových záhradách. Ludovít teda od detstva vídal svoju matku oveľa častejšie než bývalo zvykom u ľudí ich postavenia, čo ich vzťah nepochybne utužilo.¹⁸⁰ Medzi matkou a synom tak vznikol oveľa hlbší vzťah, o čom sa zmienil aj samotný Ludovít vo svojich Úvahách pre poučenie dauphinovo, kde priznáva, že so svojou matkou netrúvil čas iba kvôli preukazovaniu povinnej synovskej úcty, ale kvôli potešeniu z jej spoločnosti, ale rovnako spomína i to, že jej smrť veľmi ťažko niesol.¹⁸¹

Je nesporné, že vplyv na Ludovítovu inteligenciu a schopnosti mal i kardinál Mazarin, no jeho úlohu Voltaire opomína, dokonca ho vinil zo zámerného nevzdelávania budúceho panovníka.¹⁸² Naproti tomu konverzáciám s matkou a jej dvornými dámami Voltaire pripisoval zásluhu za kráľove pokroky v zdvorilosti, duchaplnosti a ušľachtilosti, pričom v tejto oblasti mal byť oveľa zdatnejší než vo vzdelaní či vedách.¹⁸³ On sám sa snažil o majestátne vystupovanie, prejavujúc už od mladosti silu vôle. Jeho osobnosť sa začínala vyznačovať sebaovládaním, ale hoci sa Voltaire prikláňal iba k pozitívnym vlastnostiam, názory na Ludovíta XIV. sa zhodujú v tom, že trpel občasnou náladovosťou, ale aj pomstychtivosťou a istou uzavretosťou charakteru v protiklade k „lesku“ jeho dvora.¹⁸⁴ Pamäť súčasníkov hovoria aj o vysokej miere zdvorilosti, ktorú mu ako jeho najlepšiu vlastnosť pripisoval aj vojvoda Saint-Simon.¹⁸⁵

¹⁷⁹ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 53 – 54.

¹⁸⁰ FRASEROVÁ, ref. 53, s. 53.

¹⁸¹ LUDVÍK XIV., ref. 56, s. 151 – 152.

¹⁸² VOLTAIRE, ref. 5, s. 195.

¹⁸³ VOLTAIRE, ref. 5, s. 326.

¹⁸⁴ KUDRNA, ref. 46, s. 298.

¹⁸⁵ SAINT-SIMON, ref. 177, s. 24.

V otázke vzdelania Ľudovíta XIV. je však pravdou, že nebolo zanedbané, na svoju dobu dokonca až solídne. On sám bol vnímavý žiak, hoci najmä v mladosti prejavoval väčšie nadšenie pre pohybové aktivity.¹⁸⁶ Prípadné nedostatky vo vzdelaní však nahradzoval odhodlaním a pracovným nasadením. Pocit mimoriadnej osobnej zodpovednosti za štát, vyplývajúci z presvedčenia o nadradenosti nad svojimi poddanými, sa pretavoval do pracovného nasadenia, ktoré jeho súčasníci považovali za mimoriadne. Pracoval totiž asi 8 hodín denne.¹⁸⁷ Ako sám poznamenal vo svojich Úvahách pre poučenie dauphinovo, toto pracovné nasadenie si ustanovil „... sám pre seba ako zákon.“¹⁸⁸ Ľudovít XIV. si tak vo svojom dennom režime vyhradil pre štátne záležitosti množstvo času, zábavy iba dopĺňali jeho deň, neboli jeho hlavným a ústredným motívom.¹⁸⁹ V tomto zmysle je obraz Ľudovíta XIV. ako panovníka oddávajúceho sa iba zábavám skutočne neadekvátny a vyracal ho aj samotný Voltaire, keď sa nanajvýš pochvalne zmieňoval o jeho denných poradách s ministrami.¹⁹⁰

Ak Voltaire pripisoval k Ľudovítovým osobným cnostiam galantnosť, dobrosrdečnosť a veľkú mieru štedrosti,¹⁹¹ je veľmi pravdepodobné, že minimálne toto tvrdenie nepreháňal. Vláda Ľudovíta XIV. sa totiž vyznačovala vysokou podporou umelcov, ktorí jej dodali skutočnú slávu, pričom subvencie posielal aj vybraným zahraničným umelcom.¹⁹² Toto konanie značne podporilo rozvoj vied, ktorý ilustrovalo založenie Akadémie vied v roku 1666, architektúry a krásnych umení. Ich výkladnou skriňou sa stal palác vo Versailles, do istej miery odrážajúci aj kráľovu osobnosť a záujmy, rovnako ako spätosť jeho osoby s dvorom a dvorným ceremonálom, keďže vzájomne fungovali v úzkej interakcii.¹⁹³

Doba vlády a osobnosť Ľudovíta XIV. bola skutočne špecifickou nielen kvôli kráľovej záľube vo veľkoleposti. Nielenže pretváral okolie prostredníctvom architektonických stavieb či podporou umenia,

¹⁸⁶ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 59.

¹⁸⁷ KUDRNA, ref. 46, s. 248.

¹⁸⁸ LUDVÍK XIV., ref. 56, s. 30.

¹⁸⁹ BLUCHE, ref. 76, s. 22–23.

¹⁹⁰ VOLTAIRE, ref. 5, s. 329.

¹⁹¹ VOLTAIRE, ref. 5, s. 338.

¹⁹² HIGHBY, Chester. History of Europe (1492–1815). Cambridge: The Riverside Press, 1927, s. 197.

¹⁹³ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 302–303.

ale predovšetkým ideami vlády. Zo svojej osoby urobil centrum života na dvore a stal sa stálicou a centrom života na ňom. Versailles a všade prítomný ceremoniál sa tak stali prostriedkom na neustálu kráľovu dominanciu v radoch šľachty.¹⁹⁴ Na mieste je teda skutočne Voltairovo tvrdenie, že sklon šľachty k vzburám voči panovníkovi zmizol a nahradilo ho „... pretekание sa v službách panovníkovi.“¹⁹⁵ Toto tvrdenie dobre ilustrovalo napríklad znamenie najvyššej priazne panovníka voči konkrétnemu šľachticovi, a síce dovoľenie držať sviečku pri panovníkovom obradnom ukladaní sa na spánok.¹⁹⁶

Ľudovít XIV. tak žil neustále obklopený ľuďmi, súkromie v užšom rodinnom kruhu si doprial jedine mimo Versailles v ústraní niektorého menšieho zámku, ako napríklad Marly alebo Trianon.¹⁹⁷ Osobnosť Ľudovíta XIV. sa však s pribúdajúcim vekom menila. Vplyv na to mali nepochybne aj osobné tragédie, kedy v priebehu niekoľkých mesiacov musel čeliť nielen úmrtiu svojho jediného syna a následníka, ale aj jeho synov, čo ho hlboko zasiahlo, keďže jediným preživším následníkom sa stal jeho pravnuk. Kráľ sa tak ku koncu života vyznačoval predovšetkým zbožnosťou, na čom sa Voltaire zhodol aj s názormi dnešnej historiografie. Veľké a okázalé slávnosti vo Versailles sa tak stali minulosťou. Ľudovít XIV. bol však aj naďalej obklopený dvoranmi. V ich spoločnosti vo Versailles aj zomrel, stalo sa tak dňa 1. 9. 1715.¹⁹⁸

Ponímanie vlády Ľudovíta XIV. očami modernej historickej vedy a komparácia vybraných faktov

Od prvého vydania Storočia Ľudovíta XIV. v roku 1739 uplynulo viac než dvesto rokov, a dejiny a ich interpretácia sa stali modernou historickou vedou.¹⁹⁹ Vláda Ľudovíta XIV. patrí k najvnímanejším a najrozsiahlejším témam novovekého obdobia a zaoberá sa ňou množstvo historikov. V dnešnej dobe sa obraz Ľudovíta XIV. ako predovšetkým absolutistického monarchu, za ktorého vládnu jeho ministri, začína

¹⁹⁴ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 300–301.

¹⁹⁵ VOLTAIRE, ref. 5, s. 381.

¹⁹⁶ BLUCHE, ref. 76, s. 27.

¹⁹⁷ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 534–542.

¹⁹⁸ SCHULZ, ref. 31, s. 275–280.

¹⁹⁹ VANTUCH, Anton. Voltaire ako historik. In Vláda Karola XII. – Storočie Ľudovíta XIV. Bratislava: Tatran, 1988, s. 469.

pomaly rozplývať. Mnohí historici sa snažia o jeho „rehabilitáciu“, nakoľko predošlému obrazu napomohla predovšetkým historiografia z obdobia Veľkej francúzskej revolúcie.²⁰⁰ Hoci je moderná historická veda k vybraným aspektom vlády Ľudovíta XIV. kritickejšia než bol Voltaire, vníma ju, v globálnej rovine pre Francúzsko, ako veľmi pozitívne obdobie rozvoja a celoeurópskej hegemonie. Zaoberá sa komplexnejšou analýzou dôsledkov jednotlivých aspektov vlády Ľudovíta XIV., ako napríklad príčinami a dôsledkami expanzívnej politiky či nákladným životom dvora. Moderná historická veda tak hodnotí veľmi kladne najmä rozvoj umeleckých sfér, zavedenie verejného poriadku a podporu manufaktúrneho hospodárstva. Napríklad na túto oblasť nazerá ale rozporne, pretože v súvislosti so štátnymi subvenciami manufaktúr sa objavila aj štátna kontrola podnikov. Tá je vnímaná ako negatívny jav, pretože v jej dôsledku mnohé podniky zanikli, neschopné pružne reagovať na efektivitu trhu.²⁰¹ Zároveň sú kritike podrobované posledné dve dekády vlády Ľudovíta XIV., poznačené náboženskými nepokojmi v súvislosti s odvolaním Nantského ediktu.²⁰²

Možno konštatovať, že v komplexnom hodnotení sa moderná historická veda zhoduje s Voltairom, v jeho pozitívnom náhľade na to, že vláda Ľudovíta XIV. priniesla Francúzsku hegemonne postavenie a stabilizáciu vnútorných pomerov. K istým stránkam jeho vlády je však ešte kritickejšia – exemplárnym prípadom je otázka postavenia roľníkov v tomto období či ekonomické dôsledky jeho politiky.²⁰³ To však nemusí byť nutne spôsobené nepresnosťami Voltairovej interpretácie, ale často aj časovým odstupom, s akým diela vznikali, ako aj zmenou vnímania niektorých dejinných faktov.

Pri minimalistickejšom pohľade na jednotlivé vybrané aspekty Voltairovho diela však môžeme nájsť viacero odlišností, najmä ak ich analyzujeme aj s pomocou prameňov z pera ďalších Ľudovítových súčasníkov. Napríklad v statiach venovaných obdobiu neplnoletosti Ľudovíta XIV. a regentskej vláde Anny Rakúskej, v pozadí ktorej stál kardinál Mazarin, venoval Voltaire práve jemu, a jeho spôsobu vedenia záležitostí krajiny, podstatnú časť kritiky tohto obdobia. Rovnako ako kritizoval jeho cieľavedomé ponechanie si moci v štáte až

²⁰⁰ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 11 – 12.

²⁰¹ SCHULZ, ref. 31, s. 240.

²⁰² MUNCK, ref. 32, s. 387 – 388. Pozri aj: KUDRNA, ref. 46, s. 254.

²⁰³ HOLZBACHOVÁ, ref. 2, s. 97.

do svojej smrti. Názory modernej historickej vedy sa tu však líšia. Potvrdzujú síce, že Mazarin sa obohatil na štátny úkor, no mladého Ľudovíta XIV. cielene pripravoval na jeho životnú dráhu panovníka, pozitívne ovplyvňoval jeho výchovu a zároveň politiku štátu v tomto období viedol tak, že dal možnosť vzniku absolutistickej monarchie a tým ovládnutiu odbojných skupín šľachty, čo sa Ľudovítovi XIV. skutočne aj podarilo.²⁰⁴

Hoci sa názory v oboch náhľadoch na sféru financií a obchodu zhodujú v tom, že Colbertove merkantilistické snahy posilnili obchod a financie²⁰⁵, historici sa nestotožňujú s Voltairovým názorom na postavenie roľníckej vrstvy. Voltaire len nepriamo priznal ich vysoké daňové zaťaženie v podobe desiatkov a opomenul fakt, že väčšina roľníckych vzbúr bola spôsobená práve týmto daňovým zaťažením, často v dôsledku množstva vojenských konfliktov.²⁰⁶ Podobným prípadom z oblasti obchodu je napríklad Voltairova rozprava o úspechu Západoindickej a Východoindickej spoločnosti. Naopak, viaceré názory sa zhodujú na tom, že obe tieto spoločnosti po krátkom období svojej existencie zanikli kvôli nízkym profitom.²⁰⁷

Snahám o „rehabilitáciu“ obrazu Ľudovíta XIV., ako panovníka zaujímavého sa iba o veľkoleposť, podľahlo v modernej historiografii aj Voltairovo tvrdenie, že prepych na dvore Ľudovíta XIV. zabránil ministrovi financií Colbertovi realizovať reformy, ktoré by zaručili francúzskym financiám trvalú prosperitu.²⁰⁸ Najmä Jiří Kovařík vo svojej komplexnej biografii tvrdí, že Ľudovít XIV. tieto reformy cielene korigoval, aby novátorstvo vo viacerých oblastiach nevyvolalo odpor spoločnosti.²⁰⁹

Názory dnešnej historickej vedy na odvolanie Nantského ediktu sa s Voltairom zhodujú iba čiastočne. Kým Voltaire ho pripisoval na vrub vplyvu zbožnej pani de Maintenon a jezuitského spovedníka Ľudovíta XIV.,²¹⁰ historici síce tento vplyv pripúšťajú aj v súvislosti

²⁰⁴ BERTRAND, Louis. Ludwig XIV. Hamburg: Severus, 2012, s.20 – 21. Pozri aj: TREASURE, ref. 14, s. 9 – 12. Tiež: KOVAŘÍK, ref. 10, s. 57 – 58.

²⁰⁵ VOLTAIRE, ref. 5, s. 371 – 391.

²⁰⁶ MUNCK, ref. 32, s. 401 – 404.

²⁰⁷ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 189. Pozri aj: SCHULZ, ref. 31, s. 97 – 98.

²⁰⁸ VOLTAIRE, ref. 5, s. 373.

²⁰⁹ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 187 – 189.

²¹⁰ VOLTAIRE, ref. 5, s. 428 – 431.

so zmenou osobnosti panovníka, no uvádzajú aj jeho snahu zlepšiť vzťah s pápežským stolcom a obhájiť tak titulárne postavenie najkresťanskejšieho panovníka.²¹¹ Taktiež ho pripisujú kráľovej snahe o jednoznačnú líniu unifikáčnej politiky, pre ktorú bolo neprijateľné, že časť poddaných v kráľovstve sa konfesiónálne odlišovala,²¹² či zohľadneniu verejnej mienky, kedy väčšinové katolícke obyvateľstvo hľadalo na hugenotskú časť obyvateľstva v rámci myslenia svojej doby ako na zblúdilých veriacich, ktorých treba opäť priviesť k jednotnej katolíckej viere.²¹³

Osobnému hodnoteniu, ktorému sa moderná historická veda snaží vyvarovať, sa Voltaire nevyhol pri rekonštruovaní expanzívnej politiky Ľudovíta XIV. Vtedy síce kritizoval zámienky pre Devolučnú vojnu a politiku reúnii, no zároveň sa čiastočne snažil o rehabilitovanie panovníka, keď spustošenie Falcka či neúspešný pokus o mierovú dohodu zo začiatku vojny s Holandskom pripísal vplyvu ministra vojny Louvoisa.²¹⁴ Tu zrejme Voltaire vychádzal z memoárov vojvodu Saint-Simona, ktorý uvádzal podobné názory.²¹⁵ Historiografia dneška sa však prikláňa k inému názoru a poukazuje na to, že tieto expanzívne snahy Francúzska boli cieľenými pokusmi Ľudovíta XIV. stať sa európskym hegómom a osobné ambície ministra vojny tak mali na zotrúvanie vo vojnovom stave zrejme len minimálny vplyv.²¹⁶

V pohľadoch na osobnosť, charakterové vlastnosti a vzdelanie Ľudovíta XIV. sa dnešné názory historikov a Voltaira čiastočne zhodujú, hoci Voltaire často inklinoval k pozitívnejšiemu hodnoteniu vlastností Ľudovíta XIV., pričom kritikou skôr šetril. Ako osvietený filozof však pranieroval panovníkovo vzdelanie, považoval ho za nanajvýš nedostatočné. Zrejme aj tu interpretoval memoáre vojvodu Saint-Simona.²¹⁷ Naproti tomu v dnešnej historiografii prevažuje kladné hodnotenie Ľudovítovho vzdelania, na svoju dobu je považované za dobré, prinajmenšom za postačujúce.²¹⁸

²¹¹ MUNCK, ref. 32, s. 387 – 388.

²¹² KUDRNA, ref. 46, s. 254.

²¹³ KOVAŘÍK, ref.10, s. 330.

²¹⁴ VOLTAIRE, ref. 5, s. 201 – 239.

²¹⁵ SAINT-SIMON, ref. 177, s. 31 – 32.

²¹⁶ SCHULZ, ref. 31, s. 152. Pozri aj: MALETTKE, Klaus. Ludwig XIV. von Frankreich. Göttingen: Muster-Schmidt, 1994, s. 122.

²¹⁷ SAINT-SIMON, ref. 177, s. 18.-25.

²¹⁸ KOVAŘÍK, ref. 10, s. 59 – 60.

Hoci teda pri bližšom pohľade na podrobnosti a fakty, obsiahnuté v diele *Storočie Ludovíta*, a pri ich komparácii s literatúrou modernej doby môžeme nájsť určité odlišnosti, Voltaire sa tu prejavuje akoby bol dôsledný historik. Napriek dobovým rozdielom a vývoju názorov na ponímanie vlády Ludovíta XIV. tak zostáva Voltairovo dielo – pri uplatnení princípov historickej kritiky a komparácie – významným prameňom pri poznávaní situácie Francúzska počas obdobia vlády tohto panovníka.

DEJINY SKLÁRSTVA NA PANSTVÁCH WEITRA A REICHENAU AM FREIWALD DO ROKU 1800

Ondrej ŠÁLY

Ondrej ŠÁLY. History of Glass Industry on the Lordship of Weitra and Reichenau am Freiwald until 1800. The aim of the article is to describe the historical development of glass industry on the chosen lordships in the region called Waldviertel in the Lower Austria. Specific attention is paid to concrete families of glassblowers and glassmakers as well as the glass houses.
Keywords: *Glassmaker; Glass; Glass House; Weitra; Reichenau am Freiwald*

Panstvá Weitra a Reichenau am Freiwald vo Waldviertli v novoveku dlhodobo predstavovali jedno z hlavných centier sklárskej výroby a sklárskeho remesla v Rakúskom arcivojvodstve. Sklári tu mali k dispozícii dostatok dreva, kremeňa, vápenca a iných nevyhnutných surovín. Viaceré sklárske rody z tejto oblasti sa v 17. a 18. storočí spoluúčastnili na rozvoji sklárstva iných krajín habsburskej monarchie.

Cieľom štúdie je popísať historický vývoj výroby skla na vyššie uvedených panstvách so zameraním na pomery, v akých tu remeslo vznikalo, na tu pôsobiacich sklárskych majstrov a migráciu ich rodín v rámci strednej Európy. Miestne sklárne boli predovšetkým typickými lesnými hutami. Udalosti historického vývoja sú zasadené do širšieho geografického kontextu. Danou problematikou sa na Slovensku doposiaľ nikto seriózne vedecky nezaoberal.

V úvode, popri všeobecnom načrtnutí dejín sklárstva počas vrcholného a neskorého stredoveku, predstavím aj niektoré zo základných

črt života a remesla sklárov lesných hút v oblasti Waldviertlu. Ďalšia časť textu pojednáva chronologicky o sklárskych hutách, ktoré vznikli do konca 18. storočia na panstve Weitra. Podrobne sa tiež zameriavam na sklárne a sklárske rody na panstve Reichenau am Freiwald. Ako už bolo spomenuté, v slovenskej historickej spisbe sa danou problematikou doteraz nezaoberal nikto. V zahraničí však vzniklo niekoľko vedeckých prác, ktoré tému rozoberajú. Ide napríklad o práce nasledujúcich autorov a autoriek: Volkmar Köllner,¹ Kinga Tarcsay,² Herbert Knittler,³ Adolf Pürgy,⁴ Thomas Winkelbauer,⁵ Josef Koppensteiner,⁶ Hermann Prinz,⁷ Othmar K. M. Zaubek,⁸ Leo Höher,⁹ Oswald Liebhart,¹⁰ Franz Haudum,¹¹ Ernst Bernleithner.¹² Pri koncipovaní textu štúdie som čerpal aj z viacerých odborných publikácií a štúdií, ktoré marginálne súvisia s touto problematikou. Ich tvorcami sú nasledovní

-
- ¹ KÖLLNER, Volkmar. Alte Glashütten im Waldviertel und ihre Meister. In Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde, 1990, č. 12, s. 85 – 135.
 - ² TARCSAY, Kinga. Frühneuzeitliche Glasproduktion in der Herrschaft Reichenau am Freiwald, Niederösterreich. Horn: Verlag Ferdinand Berger & Söhne Ges. m.b.H., 2009, 321 s.
 - ³ KNITTLER, Herbert. Die Glashütten der herrschaft Weitra. In Das Waldviertel, 1966, ročník 15, s. 291 – 294.
 - ⁴ PÜRGY, Adolf. Die Geschichte der Glasindustrie im Waldviertel. In Das Waldviertel, 1932, ročník 5, č. 5, s. 81 – 100.
 - ⁵ WINKELBAUER, Thomas. Die Glashütten des Gföhlerwaldes (vor 1628 bis 1728). In Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde, 1990, ročník 12, s. 149 – 228.
 - ⁶ KOPPENSTEINER, Josef. Geschichte der Marktgemeinde Großpertholz. Großpertholz: Marktgemeinde Großpertholz, 1971, 96 s.
 - ⁷ PRINZ, Hermann. Das Waldviertel und seine Glasindustrie. In Das Waldviertel, 1932, ročník 5, č. 4, s. 75 – 76.
 - ⁸ ZAUBEK, K. M. Othmar. 600 Jahre Glaserzeugung im Waldviertel. In Das Waldviertel, 1971, ročník 20, s. 69 – 75.
 - ⁹ HÖHER, Leo. Die Glashütten in Harmanschlag. In Das Waldviertel, 1969, ročník 18, s. 251 – 256.
 - ¹⁰ LIEBHART, Oswald. Die Glaserzeugung im Waldviertel. In Das Waldviertel, 1962, ročník 12, s. 99 – 102.
 - ¹¹ HAUDUM, Franz. Glas. Hohlglas aus den erloschenen Hütten des Böhmerwaldes. Schlägler Ausstellungskatalog 6. Stift Schläg: 1980, 88 s.
 - ¹² BERNLEITHNER, Ernst. Alte Glashütten im niederösterreichisch-böhmischen Grenzgebiet. In Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich, 1958, ročník 32, s. 134 – 151.

autori: Josef Blau,¹³ Kurt Mühlberger,¹⁴ Ján Žilák,¹⁵ Ján Bárta,¹⁶ Karl Gutkas,¹⁷ Ján Gasper,¹⁸ Rudolf Werner Soukup.¹⁹ Taktiež som použil dobové matričné dokumenty a mapy prvého vojenského mapovania.

Sklárstvo v regióne Waldviertel

Výroba skla v regióne Waldviertel má bohatú históriu.²⁰ Sklárske huty, ktoré fungovali v 14. až 18. storočí vo Waldviertli („Lesná štvrť“) a v pohraničnej oblasti Rakúska a Čiech, boli zväčša typické lesné sklárne. Stredoveké a ranonovoveké sklárne vznikali väčšinou v lesoch alebo na ich okrajoch, pretože drevo predstavovalo fundamentálnu surovinu pri výrobe skla.²¹ Podobne tomu bolo aj na dnešnom Slovensku alebo v Čechách. Preto, keď už bolo drevo v okolí huty vyťažené, nebolo nezvyčajné, že došlo k presťahovaniu sklárne na iné miesto.²² Popol spáleného dreva sa v lesných sklárňach dlhodobo využíval na výrobu potaše²³ (K_2CO_3), ktorou sklári nahrádzali sódu.²⁴ V nemeckých krajinách a v Čechách sa v stredoveku zvykol popol používať ako rozpúšťadlo pri varení skla aj bez úpravy na potaš.²⁵

¹³ BLAU, Josef. Die Glasmacher im Böhmer- und Bayerwald in Volkskunde und Kulturgeschichte. Grafenau: Morsak, 1983, 298 s.

¹⁴ MÜHLBERGER, Kurt. Waldviertel Industrien und Gewerbe im Spiegel landeskundlich-topographischer Quellen (1796–1848). In Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde, 1990, ročník 12, s. 229–298.

¹⁵ ŽILÁK, Ján – HLODÁK, Pavol. Zrod a vývoj slovenského skla. Sklárne stredného Slovenska. Kalinovo: Keramat, b. r., 256 s.

¹⁶ BÁRTA, Jan. Vznik sklárství na Slovensku a jeho vývoj do poloviny 17. století. In Sborník pro dějiny přírodních věd a techniky, 1955, ročník 2, s. 148–158.

¹⁷ GUTKAS, Karl. Geschichte Niederösterreichs. Wien: Verlag für Geschichte und Politik Wien, 1984, 310 s.

¹⁸ GASPER, Ján. K dejinám technológie sklárskej výroby na Slovensku do konca 17. storočia. In Z dejín vied a techniky na Slovensku, 1969, ročník 5, s. 11–44.

¹⁹ SOUKUP, Werner Rudolf. Chemie in Österreich: von den Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Wien: Böhlau, 2007, 623 s.

²⁰ KÖLLNER, ref. 1, s. 85.

²¹ BÁRTA, Ján. Život na staré huti. Praha: Archiv pro dějiny průmyslu, obchodu a technické práce, 1935, s. 9.

²² ZDVOŘILÝ, Radek. Starý sklářský rod Štrobl (online). Dostupné na internete: http://zdvorily.wz.cz/strobl_120707.pdf (navštívené 1. 3. 2017).

²³ U nás sa pre potaš ujalo aj pomenovanie „salajka“.

²⁴ GASPER, ref. 18, s. 17.

²⁵ VONDRUŠKA, Vlastimil. Sklárství. Praha: Grada Publishing a. s., 2002, s. 20.

V rámci európskej sklárskej výroby²⁶ mali v 13. a 14. storočí silné postavenie Benátky.²⁷ Benátska republika v roku 1292 presťahovala sklárne²⁸ na ostrov Murano,²⁹ kde bola výroba koncentrovaná.³⁰ Výroba skla tu bola prísne strážená a sklári, ktorí tu pracovali, mali nekompromisne zakázané opustiť ostrov.³¹ Sklárske rody pôsobiace vo Waldviertli, konkrétne na panstvách Weitra a Reichenau am Freiwald, zrejme nemali korene v Itálii. Sklárski majstri, ktorí prišli do oblasti Waldviertlu, pochádzali poväčšine z Bavorského lesa a zo Šumavy.³² Rody z Benátok a iných oblastí Itálie mali vplyv skôr na južnejšie oblasti Rakúska ako napríklad na Korutánsko. Jestvujú síce teórie o korutánskom pôvode niektorých sklárov z Waldviertlu, dosiaľ však neboli historicky potvrdené.³³ Život v sklárskych rodinách a spôsob, akým sklári žili po stáročia, je historickým unikátom. Varenie, tavenie a tvarovanie skla predstavovalo pre zvyšok obyvateľstva záhadu. Sklársky majster počas života tajomstvo remesla pozorne chránil. Odovzdávalo sa generačne z otca na syna. Práve toto bolo jednoznačne najväčším bohatstvom, akým disponovali. Preto si vrchnosť vážila sklárskych majstrov. Často mali, na rozdiel od majoritného poddanského obyvateľstva, voči vrchnosti lepšie podmienky, nakoľko samotná vrchnosť sklo vyrobiť nedokázala. Skutočne dobrý sklársky majster bol teda vzácnou osobnosťou. Tak sú známe aj stredoveké záznamy o nejednom sklárskom majstrovi, ktorý bol slobodný. Český kráľ Rudolf II.

²⁶ Vo všeobecnosti môžeme hovoriť o niekoľkých zásadných stredovekých oblastiach so zvýšenou koncentráciou sklárskej výroby v Európe. Popri Itálii, na čele s Benátkami, to bola veľká oblasť na sever a severovýchod od Álp, do ktorej patrí aj územie dolného Rakúska, Porýnie a byzantské sklo v juhovýchodnej Európe.

²⁷ VONDRUŠKA, ref. 25, s. 92.

²⁸ Išlo primárne o sodné sklo. Tak si samotné sodné sklo v histórii získalo označenie „benátske sklo“. Naproti tomu sklo z lesných hút, kde pri varení skla využívali na rozdiel od sódy hlavne potaš, je sklo draselné.

²⁹ TOSO, Gianfranco. Murano. A history of glass. b. m., Arsenale Editrice, 2012, s. 34–41.

³⁰ ŽILÁK, Ján – HLODÁK, Pavol, ref. 15, s. 6.

³¹ VONDRUŠKA, ref. 25, s. 16.

³² INKELBAUER, Thomas. Studien zur Geschichte der Wald- und Mühlviertel Glashütten, ihre Gleismeister und Arbeiter im 17. und 18. Jahrhundert. Dizertačná práca. Wien: Universität Wien, IÖG, 1986, s. 188.

³³ TARCSAY, ref. 2, s. 40, 49.

dokonca dva sklárske rody povýšil do šľachtického stavu.³⁴ Vysoko typickou skutočnosťou v živote sklárskych majstrov, ale aj samotných sklárov v novoveku, bola ich migrácia. Tento jav vrcholil v 18. storočí a nevyhol sa panstvám Weitra a Reichenau am Freiwald. Z druhej polovice 18. storočia pochádzajú najstaršie súpisy sklárskych majstrov, tovaríšov a učňov v Čechách. V tomto období boli sklári, až na výnimky, väčšinou osobne slobodní ľudia. V prvom rade nemali obmedzený pohyb. Neboli zviazaní povinnosťami s držaním poľnohospodárskej pôdy a ako remeselníci mohli legálne migrovať.³⁵ Až do konca 18. storočia bola výroba skla tajomstvom, pričom každá huta, každý sklársky majster si strážili zloženie sklárskeho kmeňa.³⁶

Ako bolo vyššie uvedené, sklári pricestovali do Waldviertlu a Muhlviertlu hlavne z Bavorského lesa a Šumavy. V Nemecku, respektíve aj v strednej Európe, sa intenzívna výroba skla v stredoveku koncentrovala najmä v tradičnej sklárskej oblasti v Porýní. Do historického povedomia vstúpilo neskôr aj saské či brandenburské sklárstvo.³⁷ Sklári z rakúsko-českého pohraničia v druhej polovici 17. storočia mali tendenciu emigrovať do južnejších a juhovýchodnejších oblastí Rakúska, do Čiech,³⁸ na Moravu, ale aj na dnešné Slovensko.³⁹ Na dnešnom Slovensku sa v tom období v lesných sklárňach, ako napríklad v Sklených Tepliciach, Sklenom, Starej Hute pri Novej Bani či v Sihle, vyrábalo v prvom rade sklo pre banskú činnosť a tzv. chemické sklo.⁴⁰ Maďarskí historici v minulosti zväčša tvrdili, že sklárstvo do horného Uhorska prišlo z Talie.⁴¹ Súčasná historická veda priznáva založenie sklárstva na území dnešného Slovenska práve sklárom z Nemecka,

³⁴ ZDVOŘILÝ, Radek. Starý sklársky rod Štrobl (online). Dostupné na internete: http://zdvorily.wz.cz/strobl_120707.pdf (navštívené 1. 3. 2017).

³⁵ DRAHOTOVÁ, Olga et al. Historie sklárské výroby v českých zemích. 1. díl. Praha: Academia, 2005, s. 272.

³⁶ VONDRUŠKA, ref. 25, s. 28 – 29.

³⁷ FRIESE, Gerrit – FRIESE, Karin. Glashütten in Brandenburg (online). Dostupné na internete: <https://www.pressglas-korrespondenz.de/aktuelles/pdf/pk-2006-1w-20-friese-brandenburg-glashuetten.pdf> (navštívené 2. 3. 2017).

³⁸ DRAHOTOVÁ et al., ref. 35, s. 273.

³⁹ Príchodu rakúskych sklárov na Slovensko často predchádzal ich pobyt na Morave.

⁴⁰ HLODÁK, Pavol – KRIZÁNI, Július. Krása slovenského skla. Kalinovo: Kermit, 2015, s. 207.

⁴¹ BÁRTA, ref. 16, s. 148.

Rakúska, Čiech a Moravy⁴², prípadne zo Sliezska.⁴³ V dejinách Uhorska malo sklárstvo na dnešnom Slovensku dominantnú pozíciu.⁴⁴

Intenzívna migrácia sklárov⁴⁵ spôsobovala, na rozdiel od poddaného roľníckeho obyvateľstva, najzávažnejší problém pri genealogickom pátraní po sklárskych rodoch.⁴⁶ Preto vo svetle matričných záznamov nie je neobvyklé, ak jedna osoba – jeden sklár sa narodil, uzavrel manželstvo, krstil deti a umrel na odlišných miestach.

Keď bola založená nová skláreň, spravidla do nej prišli pracovať sklári zo starších sklární.⁴⁷ Domáce obyvateľstvo bolo angažované len vo vedľajších prácach ako napríklad drevorubačstve. Bola uzavretá zmluva medzi majstrom a vrchnosťou (respektíve určitým orgánom štátnej správy), ktorá upravovala povinnosti oboch strán. Najčastejší spôsob prevádzkovania huty bol taký, že vrchnosť uzavrela dohodu o nájme, čím sa stal sklársky majster árendátorom danej huty. Vo Waldviertli máme ale aj viaceré prípady, kedy prevádzkovateľ bol zároveň aj majiteľom huty.⁴⁸

Najstaršia skláreň vo Waldviertli bola v Traunsteine na panstve Rappottenstein.⁴⁹ Prvá písomná zmienka o tejto hute pochádza z roku 1371. V roku 1550 boli v prevádzke vo Waldviertli tri sklárske huty. V roku 1600 len dve, ale v roku 1700 už osem.⁵⁰

⁴² Nemecký vplyv v dejinách českého skla je zrejмый už aj zo samotného rozpoloženia stredovekých a ranonovovekých sklární na území Čiech. Väčšina skutočne bola na nemecko-českom pohraničí (respektíve v Sudetách), kde až do obdobia vysídľovania sudetských Nemcov v rokoch 1945–1946 žilo prevažne nemecky hovoriace obyvateľstvo. Dokonca nechýbali prípady, že aj medzi týmito vysídlenými sudetskými Nemcami boli priami potomkovia dolnorakúskych sklárov, ktorí po celé generácie tvorili české sklo.

⁴³ BÁRTA, ref. 16, s. 148.

⁴⁴ SÁGHELYI, Lajos. A magyar üvegesipar története. Budapest: b. v., 1938, s. 110, 180.

⁴⁵ Skláři z dnešného Slovenska v 18. a 19. storočí odišli aj do Sedmohradska. Na príbuznosť poukazujú pomenovania tamojších hút: Stará Huta, Nová Huta a podobne.

⁴⁶ TARCSAY, ref. 2, s. 48–49; SCHALLY, Peter. Schally, Shally, Sholly, Shalley (online). Dostupné na internete: <http://www.genealogy.com/forum/surnames/topics/schally/1/> (navštívené 14. 3. 2017).

⁴⁷ ZDVORILÝ, Radek. Starý sklársky rod Štrobl (online). Dostupné na internete: http://zdvorily.wz.cz/strobl_120707.pdf (navštívené 1. 3. 2017).

⁴⁸ KÖLLNER, ref. 1, s. 86.

⁴⁹ WINKELBAUER, ref. 32, s. 19.

⁵⁰ KÖLLNER, ref. 1, s. 86.

Počas vrcholného stredoveku sa na výrobe skla odrazil vplyv gotiky.⁵¹ Podobne aj renesančné umenie sa premietlo do vzhľadu luxusných sklenených výrobkov 16. a 17. storočia.⁵² Vo všeobecnosti boli šľachtici a mešťania hlavnými odberateľmi sklenených výrobkov. V druhej polovici 17. a prvej polovici 18. storočia malo vysokú umeleckú úroveň barokové rezané, barokové ryté a brúsené krištáľové sklo.⁵³

Zásadnou výhodou pre sklárov v týchto oblastiach bola prakticky neexistencia jazykovej bariéry. Aj inde v krajinách koruny českej a na území dnešného Slovenska používali sklári pomenovania pre nástroje, úkony, výrobky alebo suroviny, ktoré mali nemecký základ. V mnohých prípadoch po rokoch títo nemeckí a rakúski remeselníci, ktorí žili už generačne pomiešane s domácim obyvateľstvom, už po nemecky reálne hovoriť nevedeli, len im ostali mená takého pôvodu. Interakcie boli ale obojstranné, a tak postupne vznikla určitá remeselná „slovná zásoba“ s nemeckým pôvodom, ktorá v Čechách a na Morave pretrvala aj počas 19. a 20. storočia.⁵⁴

Sklári – robotníci prejavovali úctu a rešpekt voči majstrom. Ich vzťah pripomínal patriarchálny pomer v rodinách. Majster mal najväčšie slovo v hute. Tak mali pracovníci úctu aj voči majstrovej rodine. Skutočnosť, že sklár pochádzal zo sklárskej rodiny, bola veľmi dôležitá. Človek, ktorý by sa aj naučil remeslu, ale nemal takýto pôvod, sa vo všeobecnosti počas života nemohol vypracovať na majstra. Komunita sklárskych rodov bola v mnohých ohľadoch skutočne konzervatívna. Dcéry sklárskych majstrov a významnejších sklárov sa často vydávali za iných sklárov a chlapci sa už ako malí priúčali remeslu v hute. Takéto mravy pretrvávali aj v 19. storočí.⁵⁵

Špecifická je aj samotná odlúčenosť a izolovanosť sklárov od sveta a spoločnosti, pretože ich huty ležali na odľahlých miestach pri lesoch.⁵⁶ Práve táto skutočnosť prispela k vzniku osobitnej kultúry a zvykov v sklárskych kruhoch.

⁵¹ VONDRUŠKA, ref. 25, s. 91.

⁵² DRAHOTOVÁ, Olga. Barokní řezané sklo 1600–1760. Praha: 1989, Pravda, s. 7–10; VONDRUŠKA, ref. 25, s. 106.

⁵³ DRAHOTOVÁ, ref. 52, s. 24.; VONDRUŠKA, ref. 25, s. 122–123.

⁵⁴ VONDRUŠKA, ref. 25, s. 46.

⁵⁵ KANTÁR, Ján. K štúdiu histórie a života sklárov v okolí Bardejova. 1. časť. In Slovenský národopis, 1962, ročník 10, č. 1, s. 116–120.

⁵⁶ BÁRTA, ref. 21, s. 10.

Sklárne na panstve Weitra

Hranice Čiech a Rakúskeho arcivojvodstva v oblasti Novohradská a Waldviertlu sa nezhodujú so súčasnými rakúsko-českými hranicami. Tak aj niektoré územia zaniknutého panstva Weitra⁵⁷ sa dnes už nachádzajú v Čechách.⁵⁸ Situáciu druhej polovice 18. storočia nám dokumentuje prvé vojenské mapovanie (1763 – 1787).⁵⁹ Majoritným jazykom v tejto pohraničnej oblasti bola nemčina.

Najstaršie zmienky o sklárskych hutách a sklároch na tomto panstve pochádzajú z 15. storočia. V roku 1499 sa v urbári panstva spomína meno Glaser.⁶⁰ Prvá známa skláreň bola v osade Althütten.⁶¹ Sklársky majster Hans Glaser pôsobil v Althüttene, ktorý bol v prevádzke v rokoch 1452 – 1471.⁶² V roku 1499 vznikla huta Göllitzhof, ktorá fungovala zrejme do roku 1554.⁶³ Zachovalo sa o nej minimálne množstvo informácií. V roku 1581 sa spomína sklárska huta v lokalite Angelbach.⁶⁴

V 17. storočí hlavná úloha sklárskej výroby na panstve prešla na sklárske huty v Harmanschlagu a v Hirschenwiese. Dodnes sa nedá s istotou určiť, kedy začala sklárska huta v Harmanschlagu pracovať. Názory historikov sa v tejto otázke rozchádzajú. S najväčšou pravdepodobnosťou vznikla na prelome 20. a 30. rokov 17. storočia,

⁵⁷ Centrom panstva bolo mesto Weitra (česky Vitoráz). Bolo založené v roku 1201 pri rieke Lužnica. Na prelome 16. a 17. storočia bol na mieste stredovekého hradu postavený renesančný zámok Fürstenbergovcov, ktorý existuje dodnes. Fürstenbergovci boli významný kniežací rod s majetkami hlavne v Nemecku, v Čechách a v Rakúsku. V tomto období mesto Weitra jednoznačne patrilo medzi najvýznamnejšie mestá v regióne. V 19. storočí mali Fürstenbergovci palác aj v Prahe či vo Viedni. O tom pozri bližšie: KATZENSCHLAGER, Wolfgang – KNITTLER, Herbert. *Historisches Weitra. Ansichten aus sechs Jahrhunderten*. Weitra: Bibliothek der Provinz, 2009, s. 7 – 20.

⁵⁸ Nemeckým a rakúskym sklárom, ktorí odišli do Čiech, sa v priebehu rokov zmenili priezviská v písomnej forme, pričom ale fonetika mena sa zachovala. Napríklad: Holzer na Holcr, Schmelzer na Šmelcr.

⁵⁹ Prvé vojenské mapovanie pre územie Waldviertlu je dostupné na internete: <http://mapire.eu/en/>. (navštívené 14. 3. 2017).

⁶⁰ KNITTLER, ref. 3, s. 292 – 293.; HÖHER, ref. 9, s. 253 – 254.

⁶¹ KÖLLNER, ref. 1, s. 132.

⁶² KNITTLER, Herbert. *Wirtschaftsgeschichte des Waldviertels Glashütten* (online). Dostupné na internete: <https://www.pressglas-korrespondenz.de/aktuelles/pdf/pk-2012-1w-knittler-wirtschaftsgeschichte-waldviertel-2006.pdf> (navštívené 16. 3. 2017).

⁶³ KÖLLNER, ref. 1, s. 97.

⁶⁴ BERNLEITHNER, ref. 12, s. 140.

aj keď je samozrejmé, že sklárske remeslo v tejto lokalite⁶⁵ od zániku sklárne v Althüttene naďalej pretrvávalo.

So založením sklárne v Harmanschlagu cca. v roku 1630⁶⁶ prišli na panstvo nové sklárske rodiny. Nakoľko bola skláraň situovaná na panstve Fürstenbergovcov, v niektorých prameňoch či literatúre nájdeme zmienky o tzv. *Fürst-Fürstenbergische Glassütte*. Tou sa myslí práve táto huta v Harmanschlagu.⁶⁷ Prvý známy sklársky majster („*herrschaftlicher Glasmeister*“) bol Hans Waltguni (Weilguni), ktorý v tu pôsobil do roku 1638.⁶⁸

Ďalší známy sklársky majster, ktorý pôsobil v Harmanschlagu, bol Philippus Schally.⁶⁹ Spravoval hutu v rokoch 1658–1673.⁷⁰ Predtým ako prišiel na panstvo Weitra, pracoval v novej hute Sonnenschlag⁷¹ v Hornom Rakúsku. Potom od roku 1652 do roku 1658 ako sklársky majster v hute v Hirschenweise, teda už na panstve Weitra. Zaujímavosťou je, že po založení matriky vo farnosti St. Martin v novembri 1652, do ktorej patrila aj huta v Harmanschlagu, bol medzi prvými pokrstenými práve Philippov syn Ioannes Schally.⁷² Sklársky majster Philippus Schally mal s manželkou Annou deväť detí. Šesť synov a tri dcéry. Do dejín sa najviac zapísal jeho štvrtý syn Andreas Paulus Schally⁷³ (1660–1737), ktorý stál pri zakladaní cisárskej sklárne pri Allande⁷⁴

⁶⁵ BERNLEITHNER, ref. 12, s. 139.

⁶⁶ WINKELBAUER, ref. 32, s. 23.

⁶⁷ KÖLLNER, ref. 1, s. 97.

⁶⁸ KÖLLNER, ref. 1, s. 97, 132.

⁶⁹ HÖHER, ref. 9, s. 255.

⁷⁰ KÖLLNER, ref. 1, s. 97.

⁷¹ HAUDUM, ref. 11, s. 14.

⁷² Matričný záznam je dostupný na internete: http://www.data.matricula.info/php/view.php?ar_id=3670&link=333336384dx4#&path=c76bf76b323afc3e3436c7383b323038c76bf761fc3b39c76bf7d869d0fc3e343af3c76bf7dd69d0fc3e343af3c76bf7d-530fdcf3a323637c76bf76e303732fd3530fcfd3a373c363aff363afdfc30c76bf76e303732fd3530fcfd3a373c363aff363afdfc306be1e0c5e1e0c76bf76e303732fd3530fcfd3a373c363aff363afdfc306be1e0c5e1e06be0e3e6ec6be0e3e4ea6beeeee3e46be1ee-c56d30f633366be1e1e1e6c739f13f (navštívené 14. 3. 2017).

⁷³ V literatúre sa často táto osoba označuje len ako Andreas Schally alebo Paulus Schally.

⁷⁴ Syn A. P. Schallyho Ferdinandus Carolus Josephus (Ferdinand Karl Josef) bol kňazom v kláštore Heiligenkreuz. Andreas P. Schally daroval kostolu v Allande vzácný sklenený svietnik. Podrobnejšie informácie dostupné na internete: <http://www.via-sacra.at/Kirchen/Alland.php> (navštívené 16. 2. 2017).

vo Viedenskom lese,⁷⁵ kde následne pôsobil ako majster (respektíve ako „*kristall und rubin Glasmeister*“).⁷⁶

V rokoch 1673–1677 bol sklárskym majstrom v Harmanschlagu Georg Schally⁷⁷ a v rokoch 1678–1684 Heinrich Ernst, ktorý predtým pracoval v Hirschenweise. Presné časové údaje ohľadom pôsobenia následných majstrov nie sú známe. Po Heinrichovi Ernstovi tu pracovali Georg Haidvogel, Georg Voigt, Matthias Robl a posledným majstrom bol Hans Georg Bardl.⁷⁸

Zásadným zdrojom pre výskum dejín sklárstva v Harmanschlagu sú matričné knihy⁷⁹ farnosti St. Martin, v ktorých sa v hojnom množstve nachádzajú zmienky o ľuďoch z Harmanschlagu. Pri hute pracovali rôzni robotníci, ako napríklad drevorubači. Medzi frekventované priezviská krstených detí z Harmanschlagu v druhej polovici 17. storočia patrili mená: Resch, Heher, Robl, Scheibner, Layr, Summer, Letsch, Fehlner, Schally, Fuse, Fuhrer, Floh, Anderl, Partl, Zewttler, Wandl, Seidl, Stainmuller, Pichler, Pruner, Polak (Polag, Pollag, Pollak), Nissl, Kirchmayer, Pfaffenschlager, Haidvogel, Gattermayer alebo Grabner.

Pri „významnejších“ pracovníkoch či osobnostiach matrika prináša bližšie informácie danej o osobe. V tomto prípade napríklad, či ide o sklára, rezača, manželku majstra atď.⁸⁰ Spomedzi osôb, ktoré sa po-

⁷⁵ BERNLEITHNER, ref. 12, s. 140–141.

⁷⁶ SOUKUP, ref. 19, s. 461.; KOLL, Malachias. Das Stift Heiligenkreuz in Oesterreich: mit den dazu gehörigen Pfarreyen und Besitzungen sammt dem vereinigten Stifte St. Gotthardt in Ungarn. Topographisch geschichtlich dargestellt (online). Dostupné na internete: https://books.google.sk/books?id=W8MGAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=sk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (navštívené 11. 3. 2017).

⁷⁷ Prvý syn Georga Schallyho Mathias mal so svojou manželkou Sabinou jedenásť detí. Ich tretí syn Ioannes Georgius pracoval v novozaloženej sklárni v Starých Hutiach pri obci Buchlovice na Morave a neskôr aj na Slovensku v Starej Hute pri Novej Bani. Koncom 30. rokov 18. storočia kratšie pracoval aj v Ostrihome. Pre viac informácií nahliadni: ŽILÁK – HLODÁK, ref. 15, s. 112.

⁷⁸ HÖHER, ref. 9, s. 255.; KÖLLNER, ref. 1, s. 97.

⁷⁹ Matrika farnosti pre toto obdobie je dostupná na internete: http://www.data.matricula.info/php/main.php?ar_id=3670&be_kurz=333336384d#333336384d (navštívené 15. 3. 2017).

⁸⁰ Nakoľko matrika a väčšina dokumentov 17. a 18. storočia bola písaná prevažne v nemčine, môžeme sa tu stretnúť napríklad s označeniami: Glasmacher, Glasmeister, Hüttenschreiber, Glasschneider, Glasmaler, Glashändler, Lehrling a iné.

dielali na tvorbe administratívnej agendy, najmä ako pisári a účtovníci („Hüttenschreiber“), sú známi napríklad Anna Schallin,⁸¹ Wenzl Rausch alebo Melchior Frichter. Sklená huta v Harmanschlagu zanikla pred rokom 1704.⁸² Po ukončení prevádzky nasledoval prirodzený jav, keď všetci vyučení sklári, ktorí zdedili remeslo po otcoch a predkoch, opustili Harmanschlag.

Skláreň v Hirschenweise vzdialená asi štyri kilometre na severozápad od Harmanschlagu, bola v niektorých prameňoch nazývaná aj ako *Fürst-Fürstenbergsche Kristallglashütte*. Huta bola postavená v období medzi rokmi 1600–1638.⁸³ V roku 1638 tu bol hlavným sklárskym majstrom Paul Bums. V rokoch 1639–1650/1651 bol na tejto pozícii Henrich Ernst.⁸⁴ Podobne ako v Harmanschlagu aj okolie Hirschenweisu bolo bohaté na drevo. Na oboch miestach tečie potok. Štandardne pri každej lesnej sklárskej hute vo všeobecnosti tiekol potok (respektíve rieka) obsahujúci kremičitý piesok.⁸⁵

Ďalší majstrom bol v rokoch 1652–1656 už vyššie spomínaný Philipp Schally. Po ňom v rokoch 1659–1676 Heinrich Ernst, ktorý tiež odišiel neskôr do Harmanschlagu⁸⁶ a od roku 1686 do približne roku 1690 Lorenz Kürschmeyer. V tomto období sa skláreň častejšie označovala ako „*Crystall Glashütte*“. V Hirschenweise pece vyhasli podobne ako v Harmanschlagu pred rokom 1704/6.⁸⁷ V druhej polovici 19. storočia sklárske remeslo v Hirschenweise opäť ožilo a naprieč 20. storočím prežíva dodnes.⁸⁸

V 17. storočí okrem týchto dvoch sklární bola v prevádzke len jedna huta, a síce skláreň v Thiergarten (česky Obora), situovaná severne od Weitry medzi mestom Nové Hrady (Gratzen) a obcou Nová Ves

⁸¹ V prípade priezviska Schallin ide len o ženskú formu priezviska Schally. Pripisovanie koncovky in bolo v tomto období veľmi časté.

⁸² KNITTLER, Herbert. Wirtschaftsgeschichte des Waldviertels Glashütten (online). Dostupné na internete: <https://www.pressglas-korrespondenz.de/aktuelles/pdf/pk-2012-1w-knittler-wirtschaftsgeschichte-waldviertel-2006.pdf> (navštívené 16. 3. 2017); KÖLLNER, ref. 1, s. 97.

⁸³ PÜRKY, ref. 4, s. 95.

⁸⁴ KÖLLNER, ref. 1, s. 98.

⁸⁵ GASPER, ref. 18, s. 15.

⁸⁶ KÖLLNER, ref. 1, s. 98.

⁸⁷ KNITTLER, ref. 3, s. 292.

⁸⁸ KÖLLNER, ref. 1, s. 132.; PÜRKY, ref. 4, s. 95.

nad Lužnicí (Erdweis).⁸⁹ Výstavba začala v roku 1690, pričom bola dostavaná v roku 1693. V tomto čase bola pravdepodobne najmodernejšia a najväčšia na panstve.⁹⁰ Paradoxne nebola dlho v činnosti. Jediným známym sklárskym majstrom, ktorý pôsobil v Tiergartene, bol Matthias Robl.⁹¹

V 18. storočí vznikli na panstve Weitra tri lesné sklárske huty. Prvá huta spoločne s osadou pre robotníkov vznikla okolo roku 1710 v hustých lesoch na lokalite Schwarzau,⁹² na západ od Harman-schlagu a Althüttenu a menej ako kilometer a pol od českých hraníc. Vznikla ako nástupnícka fürstenbergská huta po zaniknutej sklárni v Hirschenweise. Taktiež bola označovaná ako „*Weitraer Glashütte*“. Takéto označenie mohla získať aj kvôli tomu, že určitý čas bola jedinou činnou sklárňou na panstve. Toto obdobie mohlo trvať viac-menej päťdesiat rokov.⁹³

Prvý známy majster v Schwarzau bol Matthias Robl. Časovo ohraničiť možno až pôsobenie Urbana Ottillingera (majster v rokoch 1738–1741), ktorý bol zaťom M. Robla. Urban Ottillinger po odchode zo Schwarzau odišiel do sklárne v Negelbergu na panstve Heidenreichstein, kde v roku 1765 zomrel.⁹⁴ V rokoch 1743–1759 bol hlavným majstrom Hans Georg Bardl (Bartel), syn Hansa Georga Bardla st., majstra z Harmanschlagu. V rokoch 1780–1782 pôsobil v tejto funkcii Josef Mayer mladší, označovaný aj ako „*praefectus*“. Od roku 1756 do roku 1774 tu bol účtovníkom Jakob Morzinger.⁹⁵

V roku 1790 v Schwarzau pracovalo 52 ľudí, z toho 40 mužov a 12 žien.⁹⁶ Počas prvej polovice 19. storočia sa v hute naďalej vyrá-

⁸⁹ Táto oblasť dlhodobo patrila do Rakúska. Nová Ves nad Lužnicí bola k Česko-slovensku pripojená až v roku 1920. Koncom 19. storočia tu vznikla firma Stölzle na výrobu sklárskych drevených foriem.

⁹⁰ BERNLEITHNER, ref. 12, s. 142.; KÖLLNER, ref. 1, s. 98.

⁹¹ KÖLLNER, ref. 1, s. 132.

⁹² KNITTLER, Herbert. Frühneuzeitliche Betriebsabrechnungen niederösterreichischer Glashütten: Reichenau, Gföhlerwald, Schwarzau. In Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich, 2003, ročník 19, s. 161.

⁹³ KÖLLNER, ref. 1, s. 98–132.

⁹⁴ PLESSL, Ernst. Industriedlung des Waldviertels aus siedlungsgeograpischer Sicht. In Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde, 1990, ročník 12, s. 145; KÖLLNER, ref. 1, s. 103.

⁹⁵ KÖLLNER, ref. 1, s. 98.

⁹⁶ BERNLEITHNER, ref. 12, s. 149.

balo sklo, pričom vyše 20 rokov bola huta pod správou Jozefa Wenzela Zicha a jeho syna Josefa Zicha.⁹⁷ Skláreň bola opustená v rokoch 1850⁹⁸ – 1851.⁹⁹

Menej ako štyri kilometre na juhozápad od Harmanschlagu a na západ od osád Angelbach a Breitenberg bola v roku 1770 grófom Joachimom Egonom von Fürstenberg postavená nová skláraň, pomenovaná po ňom Joachimsthal.¹⁰⁰ Skláreň postavili v bezprostrednej blízkosti pri českých hraniciach, severne od rieky Lužnice (nemecky Lainsitz), ktorá preteká aj cez St. Martin. Taktiež bola nazývaná ako „*Weitraer Glashütte*“. Po dohode s vrchnosťou dostal v roku 1788 hutu do nájmu Josef Wenzel Zich. Za jeho čias zažila skláraň rozkvet. Toto úspešné obdobie mohlo vyplývať aj z dohody, podľa ktorej nájomca na začiatku zaplatil kauciu tisíc zlatých a neskôr nemusel platiť ročný nájom.¹⁰¹

Pretože v Joachimsthale až do roku 1835 pôsobil aj Josef Zich¹⁰² syn Josefa Wenzela Zicha, skláraň v Schwarzau a Joachimstale si vyslúžili pomenovanie „*Zich'schen Hütten*“, pretože v podstate dlhodobo v jednom období boli v oboch sklených hutách majstrami Zichovci.

Asi v roku 1789¹⁰³ bola založená pri Novej Vsi nad Lužnicí (Erdweis) sklená huta, ktorá spoločne s osadou dostala meno Sophienwald (Žofina Huť), respektíve Sophienwald bei Erdweis.¹⁰⁴ V roku 1790 v nej pracovalo asi 45 ľudí.¹⁰⁵ Koncom 90. rokov 18. storočia sa na pozíciu sklárskeho majstra v Sophienwalde dostal Johann Michael Mader. Skláreň tu existovala až do roku 1945.¹⁰⁶ Po období správy huty Franzom Schallym dostala skláraň do nájmu v roku 1866 firma rodiny Stölzle,¹⁰⁷ známa hlavne ako Carl Stölzle's Söhne, ktorá ju spravovala až do jej zániku.

⁹⁷ KÖLLNER, ref. 1, s. 133.

⁹⁸ PÜRKY, ref. 4, s. 95.

⁹⁹ MÜHLBERGER, ref. 14, s. 294.

¹⁰⁰ LIEBHART, ref. 10, s. 100.; ZAUBEK, ref. 8, s. 71.

¹⁰¹ KÖLLNER, ref. 1, s. 100.

¹⁰² PÜRKY, ref. 4, s. 95–96.; LIEBHART, ref. 10, s. 100.

¹⁰³ MÜHLBERGER, ref. 14, s. 294.; KÖLLNER, ref. 1, s. 101.

¹⁰⁴ BERNLEITHNER, ref. 12, s. 142.

¹⁰⁵ BERNLEITHNER, ref. 12, s. 149.

¹⁰⁶ KÖLLNER, ref. 1, s. 133.

¹⁰⁷ PRINZ, ref. 7, s. 75.

Sklárne a sklári na panstve Reichenau am Freiwald

Centrum panstva bolo v mestečku Großpertholz, ktoré v polovici 12. storočia založil Berthold von Schiefeln-Arnstein. V stredoveku tu bola postavená tvrdza, ktorá bola neskôr v 17. storočí prestavaná na zámok. Preto sa pre panstvo zaužívalo aj označenie podľa tohto mestečka, t. j. panstvo Großpertholz.¹⁰⁸

Reichenauské panstvo, nachádzajúce sa na juh od Weitry, na západe hraničilo s českým Novohradskom a na juhu s Horným Rakúskom. Pôvodne bolo spojené s panstvom Rappottenstein. V 15. storočí sa stali majiteľmi panstva Starhembergovi. V 50. rokoch 16. storočia Jakob von Starhemberg predal panstvo protestantovi so švábskymi koreňmi, barónovi Achazovi von Landau. Keď koncom 16. storočia Achaz kvôli sedliackemu povstaniu opustil Waldviertel a odišiel do Viedne, správu nad územím zanechal synom, pričom Reichenauskú časť prevzal syn Hartmann.¹⁰⁹

Pomery ohľadom miestneho sklárstva na prelome 16. a 17. storočia dokumentuje „*Topografia Windhagiana*“, ktorú dal zhotoviť gróf Joachim Enzmilner (Enzmüller).¹¹⁰ Už v roku 1649 za panovania Ferdinanda III. vyšla vo Frankfurtu „*Topographia provinciarum Austriacarum Austriae, Styriae, Carinthiae, Carniolae, Tyrolis, etc.*“ (v jednoduchosti nazývaná len ako *Topographia Austriacarum*)¹¹¹. Jej tvorcami bol Matthäus Merian a Martin Zeiller. V jej druhom vydaní z roku 1656 je už ako príloha aj Enzmilnerova „*Topographia Windhagiana*“, obsahujúca významný text o sklených hutách v Reichenau.

V roku 1673 bola „*Topographia Windhagiana*“ definitívne vydaná vo väčšom rozsahu pod názvom „*Topographia Windhagiana aucta*“.¹¹² Paradoxne text o sklárňach v Reichenau je tu kratší ako vo vyššie uve-

¹⁰⁸ KOPPENSTEINER, ref. 6, s. 4–20.

¹⁰⁹ TARCSAY, ref. 2, s. 16.

¹¹⁰ GUTKAS, ref. 17, s. 144.; TARCSAY, ref. 2, s. 17.

¹¹¹ MERIAN, Matthäus – ZEILLER, Martin. *Topographia provinciarum austriacarum Austriae, Styriae, Carinthiae, Carniolae, Tyrolis, etc.* (online). Dostupné na internete: https://books.google.sk/books?id=XPpZAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=sk&source=gbg_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (navštívené 15. 3. 2017).

¹¹² Práca je dostupná na internete: https://books.google.sk/books?id=uCNhAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=sk&source=gbg_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (navštívené 15. 3. 2017).

denej práci.¹¹³ V druhej polovici 70. rokov za panovania Leopolda I. vyšlo ďalšie vydanie diela „*Topographia Austriacarum*“.¹¹⁴

V textoch sa uvádza, že na panstve Reichenau am Freiwald boli štyri sklené huty, ktoré nepatrili vrchnosti, ale boli súkromným majetkom sklárskych majstrov. Prvá bola vo Frauenwiese. Dve ďalšie huty boli vo vzájomnej blízkosti na okraji lesa, na juh od Lužnice a na východ od Großpertholzu pri Schönfelderhofe.¹¹⁵ A štvrtá v Reichenau¹¹⁶, ktorú vlastnil sklársky majster Schalli (Shälly).¹¹⁷ V roku 1599 Hartmann von Landau ukončil prevádzku v troch zmienených hutách a Schalliho hutu odkúpil.¹¹⁸ Následne v roku 1601 bola postavená nová huta v Reichenau, ktorej chod bol už výhradne v réžii panstva. Roku 1620 bola počas Tridsaťročnej vojny táto skláraň vypálená a následne opravená.¹¹⁹

Viacero nepresností ohľadom interpretácie textov o sklených hutách na panstve Reichenau am Freiwald z vyššie uvedených topografických prác bolo uverejnených v 20. storočí. Najmä omyly ohľadom osoby majstra Schalliho. Medzi prvými sa k téme vyjadril Adolf Pürgy v roku 1932.¹²⁰ V pasáži o reichenauských hutách na základe interpretácie textu z „*Topographia Windhagiana aucta*“ z roku 1673 okrajovo spomenul Johanna Schalliho (Shällyho), ktorý bol sklárom na tomto panstve až v druhej polovici 17. storočia. Zomrel v roku 1720. Chyby sa ale dopustil Ernst Bernleithner v práci z roku 1958.¹²¹ Bernleithner čerpajúc z Pürgyho štúdie mylne uvádza, že sklársky majster spomínaný v daných topografických prácach, ktorý tu pôsobil na prelome 16. a 17. storočia, sa volal Johann Schalli, a že mal v nájme hutu v Bre-

¹¹³ TARCSAY, ref. 2, s. 23.

¹¹⁴ MERIAN, Matthäus – ZEILLER, Martin. *Topographia provinciarum austriacarum Austriae, Styriae, Carinthiae, Carniolae, Tyrolis, etc.* (online). Dostupné na internete: https://books.google.sk/books?id=tYBOAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=sk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (navštívené 15. 3. 2017).

¹¹⁵ V minulosti bolo miesto označované aj ako Schönfeld, Schöfelnerhof či Schönfelden.

¹¹⁶ Na panstve Reichenau sa nachádzala aj samotná osada Reichenau.

¹¹⁷ Krstné meno autor neuvádza. Je to jediný sklár spomínaný v danom texte.

¹¹⁸ TARCSAY, ref. 2, s. 23.

¹¹⁹ KÖLLNER, ref. 1, s. 92.

¹²⁰ PÜRGY, ref. 4, s. 91.

¹²¹ BERNLEITHNER, ref. 12, s. 140.

nerhofe a Schönfelderhofe¹²² Krstné meno Schalliho ale nie je známe, nakoľko bol vždy spomínaný len priezviskom. Citovaním Bernleithnerovej práce toto chybné tvrdenie prebral v 80. rokoch 20. storočia Thomas Winkelbauer.¹²³

Sklená huta vo Frauenweise je najstaršia známa huta na panstve. V urbári panstva Rappotenstein z roku 1556 sa spomína Hans Glaser z Frauenweis a sklárska huta v oblasti Langschlagu.¹²⁴ V roku 1599 bola skláraň opustená. Zo 17. storočia existujú správy o sklároch na tejto lokalite najmä v súvislosti s osadou Mitterschlag. Tu sa vyskytujú zmienky o viacerých významnejších sklároch. Konkrétne: Hans Khiesling a Jakob Rubner.¹²⁵ V roku 2001 bol na tejto lokalite archeológmi vykonaný povrchový zber, pri ktorom sa našlo niekoľko menších nálezov.¹²⁶

Čas vzniku sklárne v Schönfelderhofe nie je známy. V účte o zriadení zbrojnice vo Weitre z roku 1588 sa spomína Caspar z Schöfnelnu so sklenenými tabuľami. Je možné, že to bol jeden z robotníkov v tejto sklárni. Ako prezrádza „*Topographia Windhagiana*“, v roku 1599 prestala byť huta z vôle Hartmanna von Landau prevádzkovaná. V roku 1951 tu bol vykonaný archeologický výskum. Popri menšej keramike a sklu bola odhalená časť steny a dve pece. Budova sklárne bola o rozmeroch asi 20 × 15 m, pričom vnútri boli dve alebo tri pece. Z pece II sa zachovala spodná časť. Bola vzdialená od pece I asi 7,8 m.¹²⁷ Naopak, o druhej sklenej hute pri Schönfelderhofe, spomínanej v „*Topographia Windhagiana*“ na lokalite nazývanej Brenerhof, máme minimum informácií.¹²⁸

Štvrtá huta na panstve existovala v osade Reichenau.¹²⁹ Na tomto mieste jednoznačne existovala dlhšia sklárska tradícia. V 1599 prešla

¹²² Teda tie isté huty, ktoré zmienil Adolf Pürgy v súvislosti s Johannom Schallym (? - 1720). Schalli spomínaný v diele „*Topographia Windhagiana*“ ale nebol v nájme. Bol majiteľom huty v Reichenau.

¹²³ WINKELBAUER, ref. 32, s. 24 – 25.

¹²⁴ KÖLLNER, ref. 1, s. 89.

¹²⁵ KÖLLNER, ref. 1, s. 92.

¹²⁶ TARCSAY, ref. 2, s. 28 – 29.

¹²⁷ TARCSAY, ref. 2, s. 31 – 33.

¹²⁸ KÖLLNER, ref. 1, s. 92, 131.

¹²⁹ V súčasnosti sa osada nazýva Reichenau am Freiwald. V novoveku sa jej názov zapisoval často ako Reichenauw. Archeológovia ju označujú ako Reichenau I., respektíve ako „Die Hütte Reichenau I.“

správa reichenauskej huty do réžie vrchnosti, ktorá rozhodla o ukončení výroby v tejto sklárni, pričom v roku 1601 sa začalo sklo vyrábať v novovzniknutej hute taktiež v Reichenau. Pozoruhodný je fakt, že v roku 1610 sa tu vyrábalo sklo celých 48 týždňov.¹³⁰ Väčšina sklární v 17. storočí bola ale v prevádzke 20 týždňov a menej. Jej poloha a dobový vzhľad je známy vďaka nákresom a mapám vo vyššie zmienených topografických prácach.¹³¹ Teda vzhľad už po opravení objektu po jeho vypálení vojakmi pod velením grófa Buquoy.¹³² Aj na základe archeologických výskumov, ktoré sa tu uskutočnili v roku 1967 a 1997, sa rozmer odhaduje na cca. 280 m² (19 × 14 – 15 m).¹³³

Pre samotný priebeh celkovej výroby a zabezpečenie pracovníkov bolo používaných 13 budov. Hlavným odberateľom skla z tejto huty bola šľachta. Nielen regionálna, ale aj šľachta v Hornom Rakúsku či vo Viedni. Výroba bola zameraná na ploché a duté sklo. Aktívnu produkciu podporoval pokrokový systém del'by práce. O tomto vypovedajú účtovné doklady z roku 1610. Samotná sklená huta nakupovala už hotový popol, soľ, piesok, hlinu, farbiace látky, sklené črepy¹³⁴ a remeselné nástroje. Materiál bol dovážaný prevažne z Weitry, ale aj z Viedne.¹³⁵

V roku 1618 tu pracovalo zrejme 19 ľudí. Z toho sedem sklárov, päť tovarišov, účtovník, učeň a jeden majster.¹³⁶ Prvý známy majster, ktorý tu pracoval, bol v roku 1630 Johann Kiehsling. V roku 1640 je ako majster spomínaný Johann Rubner a roku 1672 Hans Jakob Eisner. Po ňom, až do zániku sklárne v roku 1686, boli na pozícii majstrov príslušníci rodu Kastl.¹³⁷

Pisármi, respektíve účtovníkmi v Reichenau boli počas vyše 80 ročnej histórie Achatí Dorffner, Achatí Schmid, Adam Gräbner, Georg Chaster, Paul Ernst Guolfinger a Johann Georg Schatzberger. Johann

¹³⁰ KNITTLER, ref. 92, s. 157 – 158.

¹³¹ TARCSAY, ref. 2, s. 24, 25.

¹³² TARCSAY, ref. 2, s. 43.

¹³³ TARCSAY, ref. 2, s. 69.

¹³⁴ Na viacerých miestach ľudia používali pridávanie sklenených črepov pri varení skla už v prvých storočiach po Kristovi. Dôvodom bolo hlavne urýchlenie varenia skla. Vid': GASPER, ref. 18, s. 19 – 20.

¹³⁵ KNITTLER, ref. 92, s. 157 – 158.

¹³⁶ TARCSAY, ref. 2, s. 48.

¹³⁷ KÖLLNER, ref. 1, s. 131.

Pichler sa venoval rezaniu, zušľachtovaniu¹³⁸ a aj predaju skla. Pravdepodobne bol príbuzný Pichlerovcom z Harmanschlagu. Cinárom bol Simon Wagner.¹³⁹

Dôvodom ukončenia prevádzky huty v Reichenau bolo najskôr intenzívne odlesňovanie. Ťažba dreva bola pre skláreň kľúčová, nakoľko ním vykurovali pece. Tak ďalší majiteľ panstva Karl von Hackelberg¹⁴⁰ zavrel skláreň v Reichenau a výrobu presídlil do Karlstiftu¹⁴¹ na juhozápade panstva v blízkosti českého Novohradska. Karlstift sa nachádzal v hustých lesoch pri potoku Einsiedel, ktorý tečie aj v blízkosti Hirschesteinu a Joachimsthalu.

Ako prvý sa pozície majstra v Karlstifte ujal Thomas Kastl, ktorý bol predtým aj majstrom v Reichenau. Thomas Kastl „*magister et vitriarius*“ zomrel v júli 1690.¹⁴² Samotný Karlstift aj Reichenau patrili do farnosti Großpertholz. Dlhšiu dobu počas prvých dvoch desaťročí 18. storočia tu bol majstrom Elias Radinger, po ktorom tu bol v roku 1724 – 1733 známy ako majster Josef Robl, syn Matthiasa Robla z Harmanschlagu. Posledný známy sklársky majster v Karlstifte bol Ferdinand Kaufmann. Táto sklárska huta bola opustená v roku 1752.¹⁴³ V tom istom roku sa ale začala výroba skla v novej sklárni asi dva kilometre na západ od Karlstiftu, pri hranici Čiech na lokalite Ehrenreichsthal.

Skláreň v Ehrenreichsthal, v prameňoch nazývaná aj ako „*Reichstahler Glashütte*“, „*Glashütte Großpertholz*“ či „*Glashütte am Tischberg*“, bola v prevádzke menej ako 50 rokov. V rokoch 1752 – 1759 tu bol majstrom Josef Mayer.¹⁴⁴ Po ňom jeho miesto prevzal jeho syn

¹³⁸ V prvej polovici 17. storočia bolo zušľachtovanie a opracovávanie skla priamo v sklenej hute časté. Neskôr toto remeslo prešlo najmä do rúk obchodníkov so sklom.

¹³⁹ TARCSAY, ref. 2, s. 50.

¹⁴⁰ TARCSAY, ref. 2, s. 43.

¹⁴¹ PÜRGEY, ref. 4, s. 92.

¹⁴² Matričný záznam je dostupný na internete: http://www.data.matricula.info/php/view.php?ar_id=3670&link=333131364dx17#&path=c76bf76b323afc3e3436c7383b323038c76bf761fc3b39c76bf7d869d0fc3e343af3c76bf7dd69d0fc3e343af3c76bf7d530fd3a323637c76bf7dff3bfefef136fcfd343b38f96be1e0c8e1ecc8e1ecc5e1e0c76bf7dff3bfefef136fcfd343b38f96be1e0c8e1ecc8e1ecc5e1e06be0e3ef6be0efec6a6be0e0e36b6d3b3d6be1e0e0e0ec739f13f (navštívené 10. 2. 2017).

¹⁴³ WINKELBAUER, ref. 32, s. 29.

¹⁴⁴ V týchto rokoch v tejto sklárni pôsobil okolo roku 1756 aj sklársky majster Jakob Kaufmann.

Ignaz Mayer. Posledné dve desaťročia fungovania huty v Ehrenreichsthale dominovali na pozíciách majstrov sklári z rodiny Wagner. Skláreň bola opustená v roku 1794.¹⁴⁵

V druhej polovici 18. storočia boli na panstve založené dve ďalšie sklárske huty. Prvá v roku 1764 v Hirschensteine¹⁴⁶ (neskôr označovaná aj ako Josefshof). Tu mali v 18. storočí zastúpenie rody Zich a Robl. Druhá huta vznikla tiež v pohraničnej oblasti v Christinabergu v podstate medzi sklárňami v Hirschensteine a Ehrenreichsthale v roku 1790.¹⁴⁷

Pozoruhodným aspektom dejín sklárskeho remesla a sklárskej výroby na panstve Reichenau am Freiwald je samotná prítomnosť významných rodov, ktoré v strednej Európe v priebehu novoveku nadobudli vysoké renomé.

Priezvisko Glaser je vo všeobecnosti spojené s historickými počiatkami sklárstva v stredoeurópskom priestore. Výnimkou nie je ani Waldviertel¹⁴⁸ (respektíve Freiwald) alebo Slovensko.¹⁴⁹ Zapisovanie mien matrikármi či pisármi nebolo dôrazné, tak priezviská získali ustálené formy poväčšine v 19. storočí. V niektorých prípadoch až v prvých desaťročiach 20. storočia. Preto aj keď existovalo viacero foriem jedného priezviska, ide v mnohých prípadoch aj tak len o jednu rodinu, jeden sklársky rod.¹⁵⁰ Medzi najvýznamnejšie zaručene patria nasledovné rody: Eisner, Schally, Kiesling, Kastl, Robl, Mayer a Sigl. V kontexte s dejinami sklárstva na panstve Weitra a Novohradskej oblasti aj rody Weilguni (Waltguni), Voigt, Zich, Hartmann, Friedrich, Ernst, Wagner a iné.¹⁵¹ Sklári z rodu Eisner (Eysner, Eißner) sa zapísali najmä do histórie novovekého sklárstva v Bavorskom lese, na Šumave a v rakúskom Waldviertli. Okrem Hansa Jakoba Eisnera, ktorý bol majstrom v Reichenau, bol napríklad aj Peter Eisner majstrom v 80. ro-

¹⁴⁵ KÖLLNER, ref. 1, s. 93–94.

¹⁴⁶ PÜRKY, ref. 4, s. 92.

¹⁴⁷ KÖLLNER, ref. 1, s. 94–96.

¹⁴⁸ PONGRATZ, Walter. Die ältesten Waldviertler Familiennamen. Krems an der Donau: Waldviertler Heimatbund, 1986, s. 71.

¹⁴⁹ FRICKÝ, Alexander. Zaniknuté sklárne v okolí Bardejova. In Nové obzory, 1966, ročník 8, s. 122; KRNÁČ, Pavel. Príspevok k dejinám sklárstva. Zaniknuté sklárne v okrese Zvolen. Zvolen: Vlastivedné múzeum vo Zvolene, 1963, s. 11.

¹⁵⁰ V súvislosti s rodom Schally boli spomedzi viacerých verzí tohto priezviska častejšie frekventované variácie ako napríklad Schalli, Schaly, Schali, Shälly, Schälly, Schäli, Schialy, Saly, Sali, Šály.

¹⁵¹ TARCSAY, ref. 2, s. 48–50.; KÖLLNER, ref. 1, s. 131–133.

koch 17. storočia v sklárni Eisengraberamt¹⁵² na panstve Gföhl.¹⁵³ V Čechách pôsobil tento rod dlhodobo hlavne na Šumave, napríklad v Seewiesene (česky Zejbiš), dnes Javorná, časť obce Čachrov.¹⁵⁴ Vysokú historickú hodnotu má portrét Johanna Jakoba Eisnera a portrét jeho manželky Anny Marie rodenej Preisler¹⁵⁵ z roku 1694.¹⁵⁶ Členovia rodu Kastl sa taktiež spomínajú na Šumave, ale aj v Novohradsku.¹⁵⁷ Skláři mena Kiesling zas v Bavorskom lese.¹⁵⁸

Najstaršie zmienky o sklárskom rode Schally pochádzajú z Rakúska. Pri vysokej migrácii sklárov v stredoveku a ranom novoveku, nie je ale jednoduché určiť, či skutočne ide o krajinu pôvodu tohto rodu.¹⁵⁹ „*Topografia Windhagiana*“ informuje o prítomnosti sklárskeho majstra Schallyho v Reichenau v 16. storočí.¹⁶⁰ Ide o najstaršiu zmienku sklárskeho rodu („*einer ganzen Dynastie von Glasmachern*“¹⁶¹) na tomto území.

V novozaloženej hute v Reichenau v roku 1601 taktiež pracovali jeho príbuzní. O tom svedčí matrika farnosti Großpertholz.¹⁶² V popredí stoja dva manželské páry. Adam a Eva. Georgius (Georg) a Anna. Bližšie ich príbuzenský vzťah s Philippom Schallym a Georgom Schallym z Harmanschlagu nie je známy. Celkovo pre výskum v oblasti sklárskych rodín v Reichenau je škoda, že sa matrika narodených vo farnosti Großpertholz začala viesť až v roku 1667.¹⁶³ Iní príslušníci

¹⁵² WINKELBAUER, ref. 5, s. 164.

¹⁵³ PÜRGEY, Adolf. Die Geschichte der Glasindustrie im Waldviertel (Fortsetzung und Schluß). In: Das Waldviertel, 1932, ročník 5, č. 6, s. 103–104.

¹⁵⁴ BLAU, ref. 13, s. 33–35, 41, 88, 130–131.

¹⁵⁵ Rod Preisler bol starý, významný rod, ktorý dlhodobo žil a tvoril prevažne na Šumave. Vid': BLAU, ref. 13, s. 4, 27, 68.; TARCSAY, ref. 2, s. 48.

¹⁵⁶ BLAU, ref. 13, s. 295.

¹⁵⁷ DUDÁK, Vladislav et al. Novohradské hory a Novohradské podhůří – příroda, historie, život. Praha: Baset, 2006, s. 729.

¹⁵⁸ BLAU, ref. 13, s. 31.

¹⁵⁹ TARCSAY, ref. 2, s. 40.

¹⁶⁰ PÜRGEY, ref. 4, s. 91.

¹⁶¹ TARCSAY, ref. 2, s. 39.

¹⁶² Matrika farnosti Großpertholz z rokov 1667–1938 je dostupná na internete: http://www.data.matricula.info/php/main.php?ar_id=3670&be_kurz=333131364d#333131364d (navštívené 16. 3. 2017).

¹⁶³ Častým javom je, že po zániku sklárne na určitej lokalite, sa v matrike v súvislosti s daným miestom úplne prestanú vyskytovať predtým frekventované priezviská sklárov.

tohto rodu sa usadili v Čechách, na Morave a na dnešnom Slovensku. To napríklad v sklárni v osade Svatojánské Hutě pri Pavlove, v Novej Chraňbože pri Chlume vo Vysočine,¹⁶⁴ v Nemeckej Hute pri Novej Bani alebo v Starej Hute pri Zlatníkoch¹⁶⁵.

Od roku 1681 sa spomína sklár Gorg Schally a učeň Mathias Schally v hute v Eisengraberamte na panstve Gföhl, ktoré ležalo v juhovýchodnej časti Waldviertlu. V roku 1686 bol Mathias Schally už na pozícii sklára. Táto huta bola zavretá v roku 1692, ale nová bola zriadená v Mottingeramte, kde pracoval Mathias Schally (neskôr aj jeho syn Mathias Schally), ale aj viacero sklárov z rodu Eisner.¹⁶⁶

Pozoruhodným dokumentom, ktorý poukazuje na život sklárov v rámci ich komunity a umožňuje načrtnúť do ich spôsobu života, je doklad o svadbe (Heiratsvertrag) zo 16. októbra 1707 medzi Mathiasom Schallym ml. a Ludwillou Sigl, dcérou sklárskeho majstra Philippa Sigla z Reichenau. Jej svedkom bol majster J. G. Kaufmann a sklár Hugo Gattermayr. Ťažko posúdiť, či išlo o dohodnutú svadbu.¹⁶⁷ Mathias Schally ml. po smrti matky Sabiny v auguste roku 1719 odišiel pracovať do sklárne v Glashütten vo Viedenskom lese. Privilégium na jej založenie bolo udelené jeho príbuznému Andreasovi Paulovi Schallymu z Harmanschlagu od cisára Leopolda I.¹⁶⁸

Časté boli najmä kontakty s Novohradskou oblasťou, kde sa v podstate v pohraničných oblastiach nachádzalo v novoveku vyše desať sklenených hút, pri ktorých počiatkoch stáli aj rakúski sklári. V sklárni v osade Nové Hutě bol asi v rokoch 1625 – 1635 sklárskym majstrom Hans Waltguni. Jeho potom nahradil Philipp Kastl a po ňom jeho syn Adam, ktorý neskôr stál aj pri založení huty v Lužnici, tiež na panstve Nové Hradý.

V druhej polovici 18. storočia do dejín novohradského sklárstva intenzívne zasiahli Mayerovci. Karl Josef Mayr bol majstrom v Buchers (Pohoří na Šumavě). Josef Mayer v rokoch 1771 – 1772 v hute na Mlynskom vrchu a stál pri založení sklárne v Silberbergu (Stříbrné Hutě).

¹⁶⁴ Skláreň v Novej Chraňbože kúpil v roku 1830 podnikateľ Josef Eisner.

¹⁶⁵ LEMEŠ, Vladimír. Sklárne v Zlatníkoch (online). Dostupné na internete: http://www.zlatniky.sk/download_file_f.php?id=574685 (navštívené 11. 3. 2017).

¹⁶⁶ WINKELBAUER, ref. 5, s. 163 – 166.

¹⁶⁷ WINKELBAUER, ref. 5, s. 205.

¹⁶⁸ WINKELBAUER, ref. 5, s. 177, 189.

Josef Mayer spolu so synom Paulom árendovali aj huty Pavlína a Bonaventura vzniklé v 90. rokoch 18. storočia.¹⁶⁹

Počas 19. storočia zanikol systém lesných sklárni a vandrujúcich sklárov. Tajomstvá výroby generačne strážené majstrami už neboli záhadou pre širšiu verejnosť. Tak postupne zanikol praktický význam starých sklárskych rodov.

¹⁶⁹ DUDÁK et al., ref. 157, s. 727 – 731.

VOJENSKÝ ŽIVOT A NAPOLEONSKÁ DOBA V PAMÄTIACH JÁNA IGNATYHO A KAPITÁNA COIGNETA

Monika MIHALOVIČOVÁ

Monika MIHALOVIČOVÁ. Military Life and the Napoleonic Era in Memoirs of Jan Ignaty and Captain Coignet. This article enlighten memories of both mentioned soldiers on wars in early 19th century and Napoleonic era. It describes their lives, joining the army and also the looks of their uniforms and French and Austrian concriptions at that time. This article also closely describes three chosen conflicts in which both Ignaty and Coignet participated and some of their personal experiences from military life. Purpose of this work is to more closely show and compare the memories of both authors, in connection with events of the time.

Keywords: Jan Ignaty; Jean-Roch Coignet; Memoirs; Napoleonic Wars; Military

Z napoleonskej éry sa zachovalo viacero memoárov a pamätí vojakov či iných dobových svedectiev. Medzi takéto memoáre patria aj pamäte uhorského husára Jána Ignatyho a francúzskeho granátnika Jean-Roch Coigneta. Pamäte Jána Ignatyho vyšli pod názvom Vojak v poli, a spomienky Jean Coigneta, ktoré preložil a podopľňal Jiří Kovařík, zase pod názvom Napoleonův granátnik.

Ako člen habsburského vojska sa Ignaty zúčastnil rôznych bojov proti Francúzom, a keď bol v roku 1809 zajatý napoleonským vojskom, na niekoľko rokov sa pridol aj k jeho armáde. Ignatyho pamäti

sa teda vyznačujú tým, že zachytávajú pohľad takpovediac z „oboch strán barikády“. Coignet sa zase môže v pamätiach pochváliť účasťou takmer, ak nie úplne, na všetkých významných bojoch a udalostiach tohto obdobia, počnúc prechodom Álp, keď bol Napoleon ešte len konzul, a končiac bitkou pri Waterloo. Zároveň sa s Napoleonom niekoľkokrát osobne stretol, bol členom jeho malého štábu a tiež dostal ocenenie Čestnej légie.

Cieľom príspevku je priblížiť spomínané pamäte francúzskeho a uhorského vojaka z vojen napoleonskej epochy a bližšie poukázať na spomienky oboch autorov, v kontexte udalostí danej doby. Ukázať a prípadne i porovnať spomienky, zážitky či vojenský život oboch autorov, ktorí bojovali najprv proti sebe, aby neskôr slúžili pod tou istou zástavou, hoci len krátku dobu v rovnakom čase a na rovnakom bojiisku. Keďže štúdiá vychádza z vlastnoručne spísaných pamätí priamych účastníkov napoleonských vojen, a nejde len o prerozprávané príbehy, poskytuje pohľad do vnútra armádneho života. Aj preto sú v príspevku priamo v texte vložené citácie z pamätí, ktoré poskytujú osobnejší opis oných udalostí.

Informácie získané pamätí, hoci boli napísané priamymi účastníkmi spomínaných udalostí, bolo potrebné porovnať s odbornejšou literatúrou. Obaja autori totižto svoje memoáre spísali až v staršom veku, a preto sa im občas niektoré dátumy, súvislosti či názvy miest a osôb v pamätiach splietli.

Jean-Roch Coignet

„Sľubujem, že sa vrátim so striebornou puškou alebo padnem.“ (Jean Coignet)

Jean-Roch Coignet prišiel na svet 16. augusta 1776 v Druyes-les-Belles-Fontaines. Narodil sa do druhého manželstva svojho otca, ktorý bol dokopy ženatý trikrát. Jeho detstvo v rodičovskom dome po otcovom treťom manželstve bolo viac ako nešťastné. Vo svojich pamätiach píše, ako im macocha nedávala jesť a bila jeho aj jeho súrodencov, keďže nemala rada svoje nevlastné deti. Navyše im nepomohlo ani to, keď sa sťažovali otcovi, a preto sa ako chlapec rozhodol odísť z domu aj so svojím starším bratom. Chodil z dediny do dediny a väčšinou pracoval ako pastier oviec, alebo vykonával obdobné služby, ktoré mu boli ponúknuté. Keď sa po pár rokoch vrátil do rodnej obce, pracoval Jean dokonca v jednom hostinci, ktorý patrilo jeho staršej sestre. Nepo-

budol tam však dlho, pretože, predsa len, mať na očiach každý deň jeho otca a nevlastnú matku mu nebolo príliš príjemné. Jeho šikovnej práce, si ale všimol pán Potier, ktorý mestom prechádzal, a tak sa ako 12-ročný dostal Jean do jeho služieb. Chlapec síce nevedel písať¹, ale bol snaživý a rýchlo sa učil. Zvládol každú prácu, ktorú na statku dostal a onedlho sa z neho stal Potierov dôverník. V jeho službách strávil 11 rokov, kým neodišiel k armáde.²

Popri všetkých ostatných prácach na dvore, poliach a okolo domu, bol Jean obzvlášť šikovný pri drezúre koní a viackrát dokonca trénoval kone, ktoré boli neskôr predávané vojakom francúzskej armády a do vojenských škôl. Pri týchto príležitostiach sa dostal do kontaktu s vyobliekanými vojakmi so zbraňami a v uniforme, a vo svojich pamätiach priznal, že tento pohľad ho primäl k tomu, aby už v šestnástich prvýkrát premýšľal o vstupe do armády. U pána Potiera sa mu ale viedlo veľmi dobre a navyše ho mal rád, a bol mu vďačný za to ako sa ho ujal. Aj preto sa k armáde nakoniec nijako neponáhľal.³ Pozoruhodné je, že sa Coignetovi podarilo počas jeho mladosti vyhnúť všetkým zmätkom, ktoré sú spojené s udalosťami roku 1789⁴, a aj teroru obdobia, ktorý nasledoval v neskorších rokoch, hoci sa statok Potierových nenachádzal tak ďaleko od Paríža⁵. Na základe odvodového zákona mu, ale nakoniec 6. fructidora v roku VII⁶ – teda 23. augusta v roku 1799, prišiel predvolávací rozkaz⁷.

¹ Jean sa naučil písať až počas jeho armádneho života.

² KOVAŘÍK, Jiří. Napoleonuv granátník. Paměti kapitána Coigneta. Praha: Elka press, 2014, s. 11 – 55.

³ KOVAŘÍK, ref. 2, s. 35 – 55.

⁴ Zasadnutie generálnych stavov (od 5. mája); pád Bastily (14. júla); vydanie Deklarácie práv človeka a občana (26. augusta).

⁵ NEUMANN, Stanislav K. Francouzská revoluce. Praha: Československý spisovatel, 1955, s. 164, 193; KOVAŘÍK, ref. 2, s. 31.

⁶ Coignet vo svojich pamätiach z tohto obdobia udáva iné dátumy, pretože od roku 1793 sa vo Francúzsku používal nový, tzv. revolučný/republikánsky kalendár. Ten sa odlišoval od dovtedy používaného gregoriánskeho, a to tým, že sa datovalo od vzniku Francúzskej republiky (1792). Bol tiež zavedený desiatkový systém – rok mal 12 mesiacov, a každý mesiac 3 dekády – teda tri týždne po 10 dní; päť dní (v priestupnom roku 6), ktoré zostali na konci roka boli pomenované ako doplnkové, a spolu s každým posledným dňom dekády boli sviatočné. Nové názvy dostali aj mesiace. Napoleon kalendár zrušil v decembri 1805. NEUMANN, ref. 5, s. 148 – 149.

⁷ KOVAŘÍK, ref. 2, s. 58.

Obmenený odvodový zákon bol vo Francúzsku prijatý 5. septembra roku 1798, hoci všeobecná branná povinnosť bola vo Francúzsku už od roku 1793. Tomuto zákonu sa hovorilo tiež aj Jourdan-Delberlov zákon, pomenovaného podľa jeho iniciátorov. Zmeny, ktoré tento zákon obsahoval, mali zaručiť pravidelné obnovovanie síl armády, keďže konskripcia – teda povolanie k povinnej brannej povinnosti, bola vyhlasovaná pravidelne každý rok. Branná povinnosť sa po novom mala týkať slobodných mladých mužov vo veku 20 až 25 rokov. Avšak, hoci sa na príslušné úrady dostavili všetci predvolaní mladíci, ktorí patrili do tejto žiadanej kategórie, nebol povolaný každý jednotlivec, splňajúci vyššie uvedenú vekovú hranicu. Jednotlivým konskripcionným obvodom boli vopred pridelené kvóty – počet mužov, ktorí mali byť odvedení. Tento počet sa mohol každoročne meniť alebo sa líšiť podľa okrsku. Záležalo to, samozrejme, aj od aktuálnej potreby armády.⁸

Jednotlivé kvóty sa naplňovali spôsobom losovania. Prítomní mladíci si ťahali čísla od jednotky. Tí, čo si vytiahli číslo do počtu danej kvóty museli narukovať. Tí, ktorí si potiahli vyššie čísla, mohli ísť domov. Muži, ktorí si nevytiahli ono „šťastné vyššie číslo“, sa mohli ešte vyhnúť vojenskej povinnosti tým, že sa vykúpili a získali za seba náhradníka. Takíto náhradníci pochádzali väčšinou z radov chudobných alebo nemajetných, prípadne zadlžených osôb. V priebehu rokov sa ale podobné praktiky stále viac a viac obmedzovali, až nakoniec úplne zanikli.⁹ Uvedená Jourdanova koncepcia tvorila základ regrutovania nielen počas napoleonských vojen, ale zákon sa vo Francúzsku s niekoľkými zmenami používal až do vzniku profesionálnej armády v roku 1996.¹⁰

Coignet slúžil vo francúzskom vojsku až do konca Napoleonovej vlády v roku 1815, kedy bol poslaný do výslužby. Hoci začínal ako obyčajný vojak v náhradnom pluku, vypracoval sa až na kapitána, a v roku 1813 bol tiež členom hlavného štábu. Zúčastnil sa všetkých významných bitiek tohto obdobia, akými boli napríklad bitka pri Marengu v roku 1800, bitiek pri Ulme či Slavkove v roku 1805. Bol tiež

⁸ FORREST, Alan. *Conscripts and deserters: The army and french society during the Revolution and Empire*. New York: Oxford University Press, 1989, s. 34; KOVARÍK, ref. 2 s. 56.

⁹ FORREST, ref. 8, s. 35; KOVARÍK., ref. 2, s. 56.

¹⁰ KOVARÍK, ref. 2, s. 56.

účastníkom pruského, španielskeho aj ruského ťaženia a obsadenia Viedne, a nakoniec bol aj pri Napoleonovej konečnej porážke v bitke pri Waterloo v roku 1815. Za všetky svoje služby bol náležite odmenený nielen povýšením, ale aj rádom Čestnej légie.

Po prepustení z armády sa oženil a bolo to práve na popud zákazníkov v obchode, ktorý patrilo jeho manželke, že začal so spisovaním svojich pamätí. Jean-Roch Coignet umrel 10. decembra v roku 1865 ako 89-ročný. Zanechal po sebe celkom slušný majetok, z ktorého väčšinu odkázal chudobným a časť aj svojej opatrovníčke, ktorá sa o neho v jeho posledných rokoch života starala. Jean bojoval vo francúzskej armáde dlhých 16 rokov a jeho pamäte poskytujú pútavý pohľad na život vojaka v napoleonovskom vojsku, ako aj pohľad na svet danej doby očami jej súčasníka.¹¹

Po nástupe k armáde sa Coignet stal súčasťou 1. náhradného bataliónu Seiny a Marny. Absolvoval niekoľkomesačný výcvik, ktorý sa začal okamžite po zaradení do armády a pozostával najmä z tréningov so zbraňou a naučení sa rôznych povelov a manévrov, ako napríklad: k pocte zbraň, pochod, a podobne. Pritom jednotlivé povely sa spravidla vydávali pomocou signálov z bubnov, prípadne trubiek. Zaujímavé je, že pri výcviku vraj vojaci málokedy mali k dispozícii aj ostrú muníciu. Výcvik regrútov často v prípade potreby pokračoval aj mimo výcvikového tábora, napríklad počas pochodu na určené miesto a aj po pripojení sa k vojsku v teréne.¹² „Cvičili nás na rameno zbraň, k pocte zbraň, bodák vztýč a do dvoch mesiacov z nás chceli urobiť vojakov. Narobili sa nám z toho mozole na dlaniach ako sme museli búšiť do pažieb našich pušiek,“ spomína vo svojich pamätiach Jean.¹³

V danom období sa všetky armády skladali z troch základných zložiek, ktorými boli pechota, jazdectvo a delostrelectvo. Tieto jednotlivé časti sa ešte ďalej delili na ľahkú či ťažkú, konkrétne v prípade pechoty, do ktorej bol pridelený aj Jean, na radovú a ľahkú.¹⁴ Vojenská uniforma v pozícii radovej pechoty pozostávala z modrého kabáta a dlhých bielych nohavíc nazývaných *pantalóny*, ktoré sa v poli navlie-

¹¹ KOVAŘÍK, ref. 2, s. 336, 349, 351 – 352.

¹² BRUCE, Robert et al. *Bojové techniky období napoleonských válek*. Praha: DEUS, 2008, s. 14 – 15; KOVAŘÍK, ref. 2, s. 60.

¹³ KOVAŘÍK, ref. 2, s. 60.

¹⁴ UHLÍŘ, Dušan. *Bitva tří císařů*. Brno: Nakladatelství AVE, 1995, s. 40.

kali cez gamaše.¹⁵ Ony spomínané modré kabáty boli vpredu zdobené bielymi *rabatmi*¹⁶, z ktorých špicatého ukončenia sa predok kabátu predlžoval až dozadu. Tento konkrétny typ vojenského fraku, ktorý je označovaný aj ako *habit-veste*, čo sa dá preložiť ako kabát či sako, bol súčasťou novo schválenej francúzskej rovnošaty z roku 1793 a do histórie sa zapísal ako typický príklad štýlu uniformy francúzskej armády. Nakoniec, súčasťou francúzskej radovej pechoty bol až do roku 1812 a v gardovej pechote tento kabát pretrval až do roku 1815, teda do konca napoleonských vojen.¹⁷ Keďže bol Coignet zaradený ku granátnikom, čo bola elitná zložka pechoty, jeho uniformu dopĺňala aj vysoká medvedica čiernej farby, na ktorej bol pliešok s vyobrazením v tvare granátu, kokardy¹⁸ či farebného chochola. Ďalej sa od radového pešiaka granátnici odlišovali aj červenými epoletami a tiež mali v rohoch svojich kabátov červené granáty¹⁹. „Nič nebolo viac krásne než tento odev. V zbrani a v slávnostnej uniforme sme nosili modrý kabátec... na bruchu do oblúku vykrojený, bielu vlnenú vestu s krížovo tkanej látky, nohavice pod kolená a gamaše z rovnakej látky, strieborné zapínanie na črieviciach a nohaviciach... Pridajte si ešte medvedicu s veľkým perom a dostanete vzhľad cisárskej gardy.“²⁰ Takto popisuje výzor svojej gardovej uniformy Coignet. Súčasťou kontrolovaného a upraveného vzhľadu gardového pešieho granátnika francúzskej armády boli navyše aj strieborné náušnice. Coignet sa stal gardistom v roku 1803 a plynulo mu z toho viacero výhod. Garda mala napríklad lepšie miesta pri ubytovaní a pri boji slúžila väčšinou ako záloha, takže mávala malé straty a navyše dostávala vyšší žold, respektíve slúžne. Ten sa však vojakom vydával len za dni, kedy nedostali denný prídel potravín. Cisárska garda dostávala väčšinou dvojnásobok slúžneho.²¹ Ako už bolo spomínané, vojenské kabáty mali modrú farbu. Tá vo francúzskom vojsku po revolúcii dominovala. Modré rovnošaty s bielymi a červenými prvkami boli typické minimálne pre pešiakov, ktorí tvorili jadro armády nielen

¹⁵ Chránidlo na lýtka z plsti alebo inej hrubšej látky.

¹⁶ Zloženie pozdĺžneho okraja (chlopňa) na prednej strane kabáta.

¹⁷ KUTÍLKOVÁ, Dagmar. Vojenské odívaní. Praha: Nakladatelství lidové noviny, 2008, s. 132.

¹⁸ Mašľa stočená do rozety, typicky vo farbách buď panovníckeho rodu či neskôr v národných farbách.

¹⁹ UHLÍŘ, ref.14, s. 40.

²⁰ KOVAŘÍK, ref. 2, s. 340.

²¹ KOVAŘÍK, ref. 2, s. 108, 138, 208, 218.

vo Francúzsku, ale boli základnou jednotkou všetkých vtedajších európskych mocností. Neskôr táto modrá farba prevládala aj v radoch elitného útvaru cisárskej armády, ktorým sa stala cisárska garda. Pluky jazdectva mávali rovnošaty pestrofarebnejšie, keďže farebne odlišné kombinácie uniforiem fungovali na rozlíšenie jednotlivých plukov.²²

Čo sa zbraní týka, používala pechota primárne pušku, ktorá bola nabíjaná spredu a bolo možné na ňu pre prípad boja z blízka nasadiť bodák. Neskôr mali pešiaci k dispozícii ručné bajonety, plus elitní granátníci disponovali aj šablami, dôstojníci mali kordy.²³

Ján Ignaty

„Ktorý mravy mnohých snažil sa skúsiť, ten svojej milej vlasti môže poslúžiť.“

Ján Ignaty sa narodil v obci Klenovec 25. januára roku 1771. Klenovec sa v tej dobe nachádzal v dnes už neexistujúcej Malohontskej stolici. Jeho matka bola Anna Rozíková a otec Andrej Ignaty, ktorý pracoval tridsať rokov ako notár v dedine Klenovec.²⁴ Aj vďaka tomu bolo Jánovi od detstva poskytnuté veľmi slušné vzdelanie. Už ako osemročný nastúpil do školy vo svojej rodnej obci. Neskôr sa odišiel učiť maďarčinu, získal základy literárneho umenia, v Ožďanoch sa učil aj latinčine a začal aj s výučbou hry na klavíri. So štúdiom pokračoval na lýceu v Kežmarku, kde strávil šesť rokov a učil sa tu gramatiku a matematiku, filozofiu či rétoriku. V septembri 1791 odišiel do školy v Prešporke študovať teológiu, ku ktorej mal už od detstva blízko. Okrem spomínanej maďarčiny a latinčiny ovládal aj nemčinu a priučil sa aj francúzštine či taliančine.²⁵ Zo všetkých predmetov mu najmenej išla algebra. Vo svojich pamätiach spomína, ako mával s riešením matematických úloh vždy problémy, čo mu na hodinách často prinieslo zosmiešnenie a pocity hanby. Preto sa radšej rozhodol, že bude slúžiť svojej vlasti a nechal sa 12. januára 1793 ako 22-ročný v Bratislave, alebo lepšie povedané v Prešporke, ako sa vtedy nazývala, v hostinci Zelený strom zverbovať k Wurmserovým husárom. A ako sám píše nebol jediným študentom, ktorý sa rozhodol pre vstup do armády.²⁶

²² RÁJA, Martin - ZICHOVÁ, Vladimíra. Napoleonská epocha. Vendryně: Nakladatelství Beskydy, 2010, s. 223; UHLÍŘ, ref. 14, s. 40.

²³ UHLÍŘ, ref. 14, s. 40; RÁJA - ZICHOVÁ, ref. 22, s. 223.

²⁴ IGNATY, Ján. Vojak v poli. Martin: Matica Slovenská, 2006, s. 19.

²⁵ IGNATY, ref. 24, s. 19–21, 165.

²⁶ IGNATY, ref. 24, s. 22, 23.

Ján sa do husárskeho pluku prihlásil dobrovoľne, hoci väčšinou tomu bolo tak, že vojaci boli do armády odvedení nedobrovoľne na základe konskripcie. Aj keď sa dá povedať, že tento konskripcčný systém sa uplatnil naplno až s vypuknutím napoleonských vojen, bol zavedený už oveľa skôr. Konkrétne to bolo koncom 18. storočia, v časoch reforiem, kedy ho panovník Jozef II. zaviedol podľa vzoru pruského kráľa Fridricha II. Už v 60. rokoch 18. storočia sa vytvárali takzvané stále okrsky, určené na verbovanie väčšinou jazdeckých a peších plukov. Avšak tento nový konskripcčný systém bol navyše založený na snahe čo najpresnejšie zaevidovať všetko mužské obyvateľstvo monarchie. Rovnako tento systém sledoval aj ubytovacie možnosti obyvateľstva, a tiež zisťoval počty – napríklad ťažných zvierat. Konskripcia, okrem iných zmien, odstránila dovtedy tradičné regrutovanie na základe stavovského princípu, a teda priviedla do armády aj obyvateľov z chudobnejších vrstiev spoločnosti.²⁷ Vojenská služba bola v habsburskom vojsku spočiatku časovo neobmedzená, respektíve doživotná. Až neskôr sa začala postupne skracovať pre jednotlivé pluky a oddiely. Po roku 1802 trvala služba v delostreleckom pluku 14 rokov, v jazdeckom pluku to bolo 12 rokov a čo sa peších vojsk týka, bola ich vojenská služba skrátená na 10 rokov.²⁸ Bohužiaľ, pre uhorské pluky bola vojenská služba stále doživotná.²⁹

Ignaty bojoval v husárskom regimente niekoľko rokov a zúčastnil sa napríklad aj bojov v Taliansku či na území dnešného Nemecka. V roku 1809 však pri meste Ibezberg padol do francúzskeho zajatia. Niekoľko mesiacov musel slúžiť vo Francúzsku na statku istého kňaza, a potom sa na konci roka rozhodol stať vojakom Napoleonovej armády. V tej slúžil až do Napoleonovej abdikácie a jeho vyhnania na ostrov Elba v apríli 1814, kedy sa vrátil späť do rodnej vlasti a do habsburskej armády. Po prepustení z vojska mal Ján ťažkosti zaradiť sa opäť do každodenného života. Ako píše aj v autobiografickej básni: „Teraz blúdím po vlasti pre mnohé trápení, lebo som horlil dosti pri její brá-

²⁷ VEBER, Václav et al. Dejiny Rakouska. Praha: Lidové noviny, 2002, s. 348; UHLÍŘ, ref. 14, s. 61.

²⁸ Ďalšie skrátenie na 8-ročnú služobnú povinnosť prišlo až v roku 1845. Neskôr v roku 1868 bola následne zavedená všeobecná branná povinnosť. VEBER, ref. 27, s. 349.

²⁹ VEBER, ref. 27, s. 349; UHLÍŘ, ref. 14, s. 61.

není. Teraz pred dvermi žebrem ja bídny, chromý muž, koho k lútosti pohnem kto se zľutovať muž.“³⁰

Po pár mesiacoch si v roku 1818 nakoniec našiel prácu vychovávateľa v jeho rodnej obci Klenovec, ale onedlho tento záväzok ukončil a bol opäť bez práce. Napokon sa mu podarilo zamestnať sa ako učiteľ v Krokave, kde sa aj v roku 1820 oženil. V tom istom roku odišiel Ján do Rovného, opäť pracovať ako učiteľ, avšak už onedlho tu dostal prácu ako notár. V tejto obci Ignaty aj dožil. Keď 13. júna v roku 1842 zomrel, mal 72 rokov a zanechal po sebe syna Jána Karola a, samozrejme, jeho pamäte, ktoré sú ako cestopis z obdobia napoleonských vojen výnimočné nielen pre naše územie, ale rovnako sú to unikátne spomienky uhorského vojaka, ktorý bol zajatý napoleonovským vojskom, následne bojoval ako jeden z jeho vojakov a vzápätí sa vrátil do habsburskej armády, kde svoje vojenské roky doslúžil.³¹

Po nástupe k armáde sa pre Jána veľa vecí zmenilo. Okrem toho, že bol nútený opustiť učeníu spoločnosť, ktorá ho dovtedy obklopovala, musel sa prispôbiť aj zmene odevu. Svoju uniformu, ktorú dostal, popisuje vo svojich pamätiach takto: „ Aké čudo sa to so mnou stalo, keď som si obliekol namiesto zimníka zelenú komisnú mentieku³², miesto kabáta komisnú blúzu, miesto nemeckých dlhých pantalon červené nohavice, miesto klobúka uhorský šišak a namiesto kordovánových čižiem komisné hrubé čižmy s ostrohami.“³³

Hoci sa už za vlády Márie Terézie, v rokoch 1767 až 1770, zaviedli presné predpisy týkajúce sa vzhľadu uniforiem, rovnošaty uhorských husárov sa svojimi krátkymi zelenými kabátcami a červenými nohavcami asi najviac odlišovali od uniforiem zvyšku armády habsburskej monarchie. Boli totiž pestrofarebnejšie a ich celkový vzhľad bol odvodený od národných krojov Uhorska. Nosili *dolomány*³⁴ rôznych farieb, ktoré tvorili v habsburskej armáde základ husárskych odevov už od roku 1688. Na hlavách nosili *šišaky* alebo husárske čapice kužeľovitého tvaru vyrobené z plsti a obtočené kusom látky, ktorej spodná časť padala až na rameno. Tomuto typu čiapky sa vravelo *mirliton* alebo po nemecky *flügelmütze*, teda „čapica s krídlom“, keďže voľný

³⁰ IGNATY, ref. 24, s. 80–83, 96, 119.

³¹ IGNATY, ref. 24, s. 80, 96–98, 104, 119, 162.

³² Vojenský krátky kožuch.

³³ IGNATY, ref. 24, s. 22–23.

³⁴ Išlo o typ maďarského/uhorského kabátu, nahusto obšitého šnúrkami.

koniec látky zvykol viať vo vzduchu a pripomínal krídlo. Neskôr sa začali nosiť takzvané *čáky*. Vo zvyšku armády naproti tomu platili trochu odlišné pravidlá.³⁵ Tak ako pre francúzsku armádu tohto obdobia bola typická modrá farba, pre dominantnú časť rakúskych vojsk boli charakteristické rovnošaty bielej farby. Typické biele kabáty mávali farebné výložky, manžety aj goliere v egalizačnej farbe³⁶, ktoré slúžili na označovanie jednotlivých plukov či iných jednotiek cisárskej armády. Jednou z výnimiek boli popri husároch aj delostrelci, ktorí miesto bielej nosili kabát hnedej farby. Čo sa nohavíc týka, nosili sa buď biele, typickejšie pre zapaďnú časť monarchie, alebo aj modré úzke nohavice zdobené uhorskou výšivkou. Tie boli zase častejšie v uhorskej, respektíve vo východnej pechote.³⁷

Čo sa týka Ignatyho výcviku, vo všeobecnosti sa neodlišoval od iných európskych armád. Každodenne sa cvičil najmä v streľbe, v nacvičovaní jednotlivých povelov, v pešom výcviku a jeho súčasťou bolo aj *fichtovanie*, čiže šermovanie so šablou. Práve šablá bola základnou zbraňou každého husára. Nosila sa zavesená spolu so šablouovou taškou na zdobenom šnurovanom opasku na ľavej strane. Nebolo neobvyklé ak na šabli, či na jej taške bolo vygravírované nejaké heslo, meno majiteľa pluku či monogram panovníka. Okrem šable boli husári vyzbrojení aj palnými zbraňami, konkrétne mali dve ľahké pištole, a tiež krátku pušku nazývanú aj karabína.³⁸ Okrem cvičenia streľby a šermu vojaci cvičili aj kone. Táto časť, ako z pamätí vyplýva, bola asi najnebezpečnejšia časť výcviku. Najmä pri drezúre jazdeckých koní s výstrojom, ktorý sa nazýval aj *remundy*, sa vojaci často dostávali do ošetrovne s početnými zraneniami.

Ján sa tiež musel naučiť vojenské artikuly, keďže nedodržanie disciplíny či vojenských predpisov bolo prísne trestané. V niektorých predpisoch mali dokonca jednotlivé paragrafy pod sebou vždy udávané aj sankcie a tresty za ich nedodržanie. Išlo o fyzické tresty, ako

³⁵ KUTÍLKOVA, ref. 17, s. 245, 255; UHLÍŘ, ref. 14, s. 40, 41.

³⁶ Egalizačná resp. rozlišovacia farba, ktorá sa pridávala na uniformy (na manžety, chlopne, preložené zadné rohy kabátov a pod.).

³⁷ UHLÍŘ, ref. 14, s. 40; KUTÍLKOVA, ref. 17, s. 141 – 142, 240.

³⁸ DANGL, Vojtech – SEGEŠ, Vladimír. Vojenské dejiny Slovenska. Bratislava: Ministerstvo obrany Slovenskej republiky, 1996, s. 36; IGNATY, ref. 24, s. 23 – 25.

palicovanie či beh uličkou³⁹, tresty smrti, a tiež sa uvádza aj trest *decimácie*⁴⁰, hoci ten nebol v 18. storočí v habsburskej armáde použitý.⁴¹

Medzi základné úlohy vojaka v habsburskom vojsku, podľa vojenského predpisu z roku 1760, bolo aj dodržiavanie čistoty a udržiavanie reprezentatívneho vzhľadu. V predpise sa okrem iného písalo, že vojak si má umývať ruky, učesať sa a prípadne napudrovať vlasy podľa pravidiel jednotlivých regimentov, ostrihať nechty na rukách a nohách, vykefovať si *mundúr*, a ak by bol roztrhaný, hneď ho zašiť. Zaujímavé je napríklad aj to, že husári mali v tomto období dokonca povinne predpísané nosiť fúzy. Okrem udržiavania vonkajšieho vzhľadu sa však vojak mal aj vojensky správať, a teda slušne prezentovať uniformu, ktorú nosil, a preto by nemal na ulici fajčiť, nahlas žartovať, kričať a správať sa grobiansky či nebudaj sa opíť.⁴²

Vojenský život

V období, kedy Jean a Ján slúžili vo vojsku, konkrétne v rokoch 1792 až 1815, prebiehali v Európe vojenské konflikty, tzv. koalíčné vojny proti revolučnému, a neskôr napoleonovskému Francúzsku. Týchto koalícií sa vytvorilo šesť a habsburská monarchia – neskôr Rakúske cisárstvo – sa zúčastnilo piatich z nich. Bohužiaľ, nevelmi úspešne. Hoci je pravda, že najmä zo začiatku si koalíčná armáda pripísala na svoje konto niekoľko úspechov, keď sa francúzske vojská spamätali a prešli do ofenzívy, začala prehrávať. Aj preto sa účasť habsburskej monarchie v týchto koalíčných bojoch považuje za menej úspešnú a za zotrvanie medzi európskymi mocnosťami, ktoré sa v roku 1815 zoskupili do tzv. Svätej aliancie⁴³, vďaka hlavne tomu, že jej poslednú vojnu proti Francúzsku sa jej vyhrať podarilo.⁴⁴

Zoskupenie koalícií tvorila väčšina európskych štátov a v jednotlivých vojnách bolo skoro rovnaké. Dá sa povedať, že základ tvorili

³⁹ Vinník musel prebehnúť uličkou, v ktorej nastúpení vojaci mu uštedrili úder remeňom alebo niečím podobným.

⁴⁰ Zastrelenie každého desiateho vojaka.

⁴¹ IGNATY, ref. 24, s. 23 – 25; DANGL – SEGEŠ, ref. 38, s. 30.

⁴² DANGL – SEGEŠ, ref. 38, s. 29 – 30.

⁴³ Rakúsky cisár František I., pruský kráľ Fridrich Viliam III. a ruský cár Alexander I., uzavreli v Paríži v 26. septembra roku 1815, tzv. Svätú alianciu na zachovanie situácie v Európe po Viedenskom kongrese. HERTSLET, Edward. The Map of Europe by Treaty. London: Butterworths, 1875, s. 319.

⁴⁴ DANGL – SEGEŠ, ref. 38, s. 53.

habsburská monarchia a Veľká Británia, ale bojovalo aj Prusko, Rusko, Turecko, respektíve Osmanská ríša, Holandsko, Španielsko, či napríklad aj Švédsko a iné. Avšak krajiny, ako napríklad spomínané Španielsko, ale aj habsburská monarchia, svoje strany niekedy zmenili a bojovali skôr po boku Francúzska než proti nemu.⁴⁵ Menili sa nielen bojujúce strany. Okrem početných vojen prinieslo toto obdobie aj mnohé reorganizácie a zmeny, ktoré zasiahli takmer celú Európu. Z Francúzska sa stala republika a popravili svojho kráľa, aby sa z nej vzápätí stalo cisárstvo. Rímsko-nemecký cisár sa stal rakúskym cisárom a vzniká Rakúske cisárstvo. Reorganizovali sa európske armády – od uniforiem až po taktiku boja, pretože nová doba si žiada mobilnejšie vojsko.⁴⁶

Niektoré reorganizácie v armádach

Život vojaka v armáde 18. storočia bol veľmi úzko prepojený so životom všednej spoločnosti, a vojny, ktoré sa viedli, boli výsledkom politiky jednotlivých štátov. Preto je logické, že ak prebehla nejaká revolúcia v jednej oblasti, nutne bola ovplyvnená zmenami aj tá druhá. No a so všetkými zmenami, ktoré v priebehu niekoľko rokov trvajúcich vojenských konfliktov na prelome 18. a 19. storočia nastali, a berúc do úvahy aj revolučné zmeny, ktoré týmto konfliktom predchádzali, môžeme dať tomuto tvrdeniu za pravdu a uznať, že množstvo uskutočnených reorganizácií a reforiem daného obdobia bolo výsledkom práve vojen s revolučným, a neskôr Napoleonovým Francúzskom.⁴⁷

Pritom ak by sme sa pozreli na francúzsku armádu tohto obdobia, ktorá bola práve istým katalyzátorom, ktorý sa postaral o rozbitie zašlého fungovania vojska, ťažko by sme hľadali nejaké nové druhy zbraní, vysvetľujúce jej úspech v bitkách. Nájdeme tu zmeny čo sa taktiky boja a využitia vojsk týka, avšak ani pri týchto inováciách sa nedá povedať, že by boli niečím, o čom európske vojská nikdy nepočuli. Uplatnilo sa rozdelenie armády do jednotlivých divízií, čím sa zefektívňovala pohyblivosť presunov vojska, pretože jednotlivé divízie sa mohli presúvať po viacerých trasách naraz, a tak zvyšovali

⁴⁵ CUMMINS, Joseph. Kronika válek. Brno: Computer Press, 2011, s. 10, 30.

⁴⁶ BRUCE, ref. 12, s. 14 – 18; VIŠVÁDER, František et al. Kniha kráľov. Bratislava: Kleio, 1998, s. 267; CUMMINS, ref. 45, s. 11.

⁴⁷ HOWARD, Michael. Válka v Evropské historii. Brno: Barrister & Principal, 1997, s. 79 – 80.

rýchlosť pohybu armády, nehovoriac o zlepšení možnosti manévrovania so samotnými jednotkami. O možnosti rozloženia celej armády na menšie ozbrojené divízie, ktoré by fungovali ako autonómne skupinky presúvajúce sa po rozličných trasách, ale schopné urýchlene prísť jedna druhej na pomoc, písal už v roku 1775 generál Pierre de Bourcet. Ďalšou výhodou takýchto divízií bola skutočnosť, že vzhľadom na ich presun mimo hlavnej línie armády by mohli čerpať svoje zásoby z území, na ktorých sa práve nachádzali a nebyť podriadený zásobovacím jednotkám, ktoré i tak mali často problémy s podporou príliš veľkého vojska. Spomenuté divízie boli koncom 18. storočia tvorené každá niekoľkými plukmi.⁴⁸ Z tohto divízneho systému sa vo Francúzsku neskôr odvinula iná jednotka, nazývaná *Le Corps d' Armée*. Boli to kombinované jednotky tvorené pechotou, jazdectvom a delostrelectvom, a samozrejme ďalšími menšími podpornými jednotkami, ktoré k armáde patria. Od divízií sa odlišovala tým, že mala početnejší stav a vyššie spomínané zloženie z viacerých jednotiek.⁴⁹

V oblasti vojenskej taktiky neustále prebiehali nejaké zmeny a vyvíjali sa stále nové spôsoby formácií a využitia armády. Išlo napríklad aj o tzv. lineárnu, alebo tiež plytkú formáciu, ktorá bola pomerne populárna najmä v pruskej armáde a spočívala v zoradení vojska do troch radov, čím umožňovala využitie veľkého množstva strelných zbraní nahradiť formáciou, ktorá by zlepšila možnosť pohybu vojska, tzv. hlbšou, zvanou tiež *l'ordre profonde*, kde vojaci miesto v línii útočili v kolónach. V kolónach už napríklad bojovala aj ruská armáda. To mohlo byť najmä z dôvodu, že v jej taktických predpisoch sa viac uprednostňoval boj zblízka. Neznamená to ale, že lineárna formácia vymizla. Práve naopak, v niektorých situáciách sa stále používala pri obrane, ale aj pri útoku. Sám Napoleon niekoľkokrát využil tzv. *l'ordre mixte*, čo bola kombinácia línie a kolóny. Napríklad už v bitke pri Jemappes v roku 1792 francúzska armáda vyslala strelcov rozptýlených v prednej línii a za nich nasadila útočné pešie kolóny. Napoleon, ako delostrelec, sa tiež napríklad snažil naplno využívať potenciál tejto zbrane, kedy nechal delostrelectvo, aby sústavnou strelbou narušila celistvosť radov protivníka, a potom už len vyslal kolóny. Napoleon totiž miesto zdĺhavého manévrovania radšej nútil nepriateľa ku kľú-

⁴⁸ BRUCE, ref. 12, s. 17; HOWARD, ref. 47, s. 80–81.

⁴⁹ BRUCE, ref. 12, s. 29.

čovej bitke, aby dosiahol rýchleho výsledku. Hoci bola táto taktika väčšinou úspešná, v Španielsku či v Rusku sa mu nepodarila. Taktiky a formácie francúzskeho vojska neboli v týchto vojnách vôbec jednotvárne, ale menili sa v závislosti od podmienok.⁵⁰

Francúzska armáda nebola jediná, ktorá prechádzala vnútornými zmenami. Hoci je pravda, že väčšina reforiem, ktorá sa vo vojskách protivníkov Napoleona zaviedla, bola vyvolané potrebou čeliť revolučnému a napoleonskému Francúzsku na jeho vojenskej úrovni. Okrem toho, že európske začali armády zvyšovať počty odvedencov, preberali napríklad aj taktiky boja, či zloženie armády podľa *corps d' armée*. Väčšinou, najmä zo začiatku, využívali formáciu línie, avšak postupom času začali aj európske armády skúšať nové taktiky boja. Navyše, niektoré tieto armády mali k dispozícii a aktívne využívali aj tzv. ľahkú pechotu. Ľahká pechota postupovala pešo v rozstupe a každý vojak striedal individuálne. Tieto jednotky využívala najmä habsburská armáda, ktorá s nimi mala skúsenosti pri obrane hraníc v bojoch s Turkami, hoci na bojisku netvorili sprvu nijakú rozhodujúcu zložku.⁵¹

Výnimkou boli snáď len vojská britskej armády, ktorej sa podarilo vyhnúť inovujúcemu sa francúzskemu spôsobu boja a Napoleonovej *Grande Armée* čelila až v poslednej bitke pri Waterloo. Dalo by sa povedať, že aj vďaka tomu, že vojny väčšinou viedla s Napoleonovými podriadenými a nie s ním samotným, odolala britská armáda náporu reforiem, ktoré prebiehali na kontinente. Tak aj jej taktika, až na pár úprav, bola stále lineárna, i keď namiesto troch radov, boli vojská zoradené vo dvoch.⁵²

Coignet a Ignaty vo vojnách Napoleonskej éry

Z početných vojenských stretov, ktorých sa buď Jean alebo Ján, prípadne obaja zúčastnili, priblížim len niektoré bitky. Vzhľadom na to, že obaja slúžili mnoho rokov, vojenských konfliktov a udalostí, pri ktorých boli prítomní bolo väčšie množstvo. Vybrala som na priblíženie len tie, ktoré sú zaujímavé alebo podstatné buď z hľadiska historického, alebo zanechali silný dojem v pamätiach spomínaných

⁵⁰ PERNES, Jiří et al. Pod císařským praporem. Praha: Elka Press, 2004, s. 207, 209; HOWARD, ref. 47, s. 80; BRUCE, ref. 12, s. 8, 28, 45.

⁵¹ RÁJA - ZICHOVÁ, ref. 22, s. 223; BRUCE, ref. 12, s. 45–46.

⁵² BRUCE, ref. 12, s. 49.

účastníkov. Konkrétne ide bitku pri Marengu, pretože to bol vojenský konflikt, pri ktorom stáli títo dvaja pamätníci proti sebe, ďalej Napoleonovo ťaženie do Španielska a s tým súvisiacu partizánsku vojnu „*guerra de guerrillas*“, ktorej sa opäť zúčastnili aj Coignet aj Ignaty, avšak s niekoľko ročným odstupom, a ktorá kvôli svojej krutosti zanechala najmä v Ignatym silné spomienky. No a ako poslednú vojenskú udalosť v nasledujúcej kapitole priblížim bitku pri Waterloo, ktorej sa zúčastnil Coignet, je z historického hľadiska rozhodne veľmi významná a zrejme ako Napoleonova posledná porážka pre verejnosť aj najznámejšia.

Bitka pri Marengu a cesta cez Alpy

„*To, čo sme my za dva dni získali v boji, za štyri hodiny nám vzali a zaujali naše postavenie – zvíťazili na celej čiare.*“⁵³ (Ján Ignaty o bitke pri Marengu)

Prvá z vymenovaných bitiek, ktorej sa navyše zúčastnil obaja – Ján Ignaty na strane rakúskeho vojska a Jean-Roch Coignet ako člen francúzskej armády, je bitka pri Marengu, ktorá sa odohrala počas druhej koalície vojny, 14. júna 1800. Obec Marengo sa nachádzala v severozápadnom Taliansku neďaleko mesta Alessandria. Rakúskej armáde velil poľný maršal Michael von Melas⁵⁴ a na čele francúzskeho vojska bol Napoleon Bonaparte, v tom čase už ako prvý konzul. Bitka sa podľa denníkov oboch vojakov začala presne o tretej ráno, kedy rakúski vojaci zaútočili a pobili francúzske hliadky.⁵⁵

Spočiatku bola miska váh priaznivo naklonená rakúskej strane. Mali nad francúzskymi vojskami prevahu v delostrelectve i v celkovom počte mužov. Francúzske jednotky boli zasypané paľbou a na všetkých úsekoch boli nútene pod silou nepriateľa ustupovať. Rakúske vojsko už rávalo s jasným víťazstvom a dokonca sám Melas rozoslal správy o istom rakúskom víťazstve nad Napoleonom.⁵⁶ „*Gule lietajú zo všetkých strán a ja si musím ľahnúť hlavou k zemi aby som sa*

⁵³ IGNATY, ref. 24, s. 65.

⁵⁴ Michael Friedrich Benedikt Baron von Melas (1729 – 1806).

⁵⁵ „Rakúšania štrnásteho o tretej ráno tieto naše malé štvorčlenné hliadky prekvapili a zahrúsili. To bolo znamenie k prebudeniu a my sme sa chopili zbraní.“ KOVAŘÍK, ref. 2, s. 84. „Na druhý deň sa boj sa začal už o tretej hodine ráno...“ IGNATY, ref. 24, s. 65. MANFRED, A. Z. Napoleon Bonaparte. Bratislava: Pravda, 1985, s. 268; KOVAŘÍK, ref. 2, s. 84; IGNATY, ref. 24, s. 64 – 65.

⁵⁶ MANFRED, ref. 55, s. 272 – 274.

chránil pred všetko tou paľbou, ktorá na mňa zráža vetvy; celého ma zasypali. Už si myslím, že som stratený.“⁵⁷ Takto si na tieto krušné chvíle spomína vo svojich pamätiach Coignet.⁵⁸

Zvrat v bitke nastal až príchodom generála Louisa Desaix⁵⁹, ktorý pritiahol so svojou divíziou a zvrátil výsledok v prospech francúzskej armády. Tieto čerstvé posily, na čele s Desaixom, zaútočili na rakúske jednotky zľava a súčasne z druhej strany zaútočil s tromi plukmi ťažkého jazdectva generál Kellerman.⁶⁰ Podľa Ignatyho slov boli rakúske vojská i tak po zranení ich veliteľa oslabené a bez riadneho velenia. Habsburská armáda bola nútená ustúpiť.⁶¹

Bitka pri Marengu sa teda skončila víťazne pre Francúzov. Obe strany utrpeli početné straty, a hoci sa presné čísla v zdrojoch rozchádzajú, je zrejmé, že neboli malé.⁶² Medzi padlými Francúzmi bol aj spomínaný generál Desaix, ktorý pravdepodobne umrel na samom začiatku útoku na rakúske vojsko. Hoci to bol práve on, kto zvrátil priebeh bitky a so svojimi vojskami v priebehu pár hodín pomohol vyhrať boj, jeho meno sa časom v spojení bitkou presunulo do úzadia v prospech prvého konzula. V niektorých zdrojoch je dokonca bitka pri Marengu popisovaná ako udalosť, v ktorej bola preukázaná Napoleonova taktická sila.⁶³

Po bitke bolo 15. júna podpísané prímerie, ktoré bolo podstatne výhodnejšie pre francúzsku stranu. Tí získali takmer celé územie se-

⁵⁷ KOVAŘÍK, ref. 2, s. 84.

⁵⁸ „... lebo o piatej popoludní naše víťazstvo sme pokladali za isté.“ Ignaty sa vo svojich pamätiach o tejto bitke síce nevyjadruje tak podrobne ako Coignet, jeho výpoveď je ale stručná a prehľadná. IGNATY, ref. 23, s. 65.

⁵⁹ Louis Charles Antoine Desaix de Veygoux 1768 – 1800.

⁶⁰ Francois Étienne de Kellerman 1735 – 1820.

⁶¹ MANFRED, ref. 55, s. 274; SEGEŠ, Vladimír et al. Vojenské dejiny Slovenska a Slovákov. Praha: Ottovo nakladateľstvo, 2015, s. 166.

⁶² Manfred píše o asi šiestich tisícoch mŕtvych a zranených plus cez 7.000 zajatých vojakov na rakúskej strane a zhruba o 3.000 mŕtvych a ranených Francúzov. Kovařík udáva presnejší počet: habsburská armáda mala 963 mŕtvych, 5518 zranených a 2921 zajatých. Na francúzskej strane sú síce záznamy nejasné, ale počet 7000 padlých a ranených je podľa neho pravdepodobne Napoleonom propagandisticky znížený. Ignaty vo svojich pamätiach píše o 50 tisícoch mŕtvych (z jednej aj druhej strany) a Coignet presné čísla neuvádza.

⁶³ HORNE, Alistair. Napoleon a jeho doba. Bratislava: Slovart, 2005, s. 10; IGNATY, ref. 24, s. 65; KOVAŘÍK, ref. 2, s. 89; MANFRED, ref. 55, s. 275.

vernej Itálie a Napoleon tu obnovil Predalpskú republiku.⁶⁴ Habsburská armáda musela ustúpiť až za riekou Mincio a Napoleon sa pobral späť do Paríža. Velenie nad talianskym vojskom a vedenie výbojov v Taliansku po ňom prebral generál Brune⁶⁵ a pod jeho velením istý čas slúžil aj Coignet.⁶⁶

Ján Ignaty, ako aj Jean Coignet sami utrpeli v bitke zranenia, ale v oboch prípadoch šlo len o menšie, nie vážne úrazy a napokon obaja z bitky vyviazli živí. „Mňa zasiahol sek šablou do krku tak silno, až mi na polovicu preťal cop. Epoletu⁶⁷ mi odsekli od fraku, trochu to roztrhlo košeľu i kožu.“⁶⁸ Ako takmer každý vojak v tej dobe, nehľadiac na to či bol z Francúzska alebo Uhorska, aj Coignet nosil dlhšie vlasy zviazané vzadu na krku stužkou. Nebolo to len kvôli móde, ale naopak mal tento účes aj praktické využitie. Zaväzovanie si dlhých, často púdom nabielených vlasov chránil totižto pri údere zozadu mečom či šablou zátylok. Vlasy na bokoch hlavy si zase natáčkami zatočili smerom dovnútra a napolo nimi prikryli uši. Vravelo sa tomu *Ailes de Pigeon*, respektíve „holubie krídelká“. Kým však v 18. storočí tento typ účesu dominoval, a v britskej armáde bolo dokonca nariadené, aby sa nosil, prípadne aby sa nosili parochne takého typu, na začiatku 19. storočia už tento trend dožíval a do roku 1806/7 postupne vymizol ako z rakúskych, tak aj z francúzskych armád.⁶⁹

Zatiaľ čo Coignet pokračoval vo svojej aktívnej vojenskej službe, Ján Ignaty nasledujúce štyri roky mieru s Francúzskom⁷⁰ strávil so svojim regimentom niekde na území dnešného Poľska.

⁶⁴ tzv. Repubblica Cisalpina – Predalská republika, ktorá mala slúžiť ako sesterský štát Francúzska. Išlo o už spomínané územie okolo Milánska, ktoré Francúzsko dostalo od Rakúska po skončení prvej koalície vojny. Republika bola prvýkrát vyhlásená Napoleonom v roku 1797. V roku 1799 bola republika zrušená, keď rakúsko-ruské vojská, ktorým velil generál A. V. Suvorov, v apríli obsadili Miláno. BĚLINA, Pavel et al. Dějiny evropské civilizace. Praha: Paseka, 1995, s. 94. IGNATY, ref. 24, s. 54, 60.

⁶⁵ Guillaume Marie - Anne Brune (1763 – 1815).

⁶⁶ KOPRDA, Pavol. Príručné dejiny Talianska. Nitra: Univerzita Konštantína filozofa, 2010, s. 168; KOVAŘÍK, ref. 2, s. 94, 96.

⁶⁷ Epoleta alebo výložka je kus látky, väčšinou sa nachádzajúci na ramenách uniforiem, na ktorom je vyznačená príslušná hodnosť.

⁶⁸ KOVAŘÍK, ref. 2, s. 86.

⁶⁹ KUTÍLKOVÁ, ref. 17, s. 97 – 98; KOVAŘÍK, ref. 2, s. 86, 121; IGNATY, ref. 24, s. 61.

⁷⁰ Po podpísaní už spomínaného Lunevillského mieru z 9. februára 1801 trval pokoj zbrani medzi habsburským dvorom a Francúzskom až do roku 1805.

Bitke pri Marengu predchádzala ešte jedna významná udalosť, ktorej sa Coignet zúčastnil, a tou bol Napoleonov prechod cez pohorie Alpy. Tento výstup do priesmyku sv. Bernarda a prechod cez Alpy záložná armáda uskutočnila v máji roku 1800. Postup nebol ani zďaleka ľahkou záležitosťou, čo dokazujú aj Coignetove spomienky.⁷¹ Vojsko so sebou ťahalo ťažké delostrelectvo, a ešte sa na nich počas cesty spustila aj menšia lavína, hoci nenarobila priveľké škody. Armáda, ale nakoniec vystúpila až ku kláštoru sv. Bernarda, ktorého mnísi, ako jedni z mála vedeli o blížiacom sa Napoleonovom vojsku. Ten im za ich pohostinnosť poslal vopred slušnú finančnú odmenu. Následný zostup nadol bol rovnako náročný ako výstup, aj vzhľadom na jeho prudký sklon. Nie málo vojakov zvolilo šmyk po zadku ako bezpečnejší spôsob zostupu.⁷²

Avšak francúzsky konzul narazil na pevnosť Bard, kde mu rakúska armáda zatarasila postup. Keďže chcel toto opevnenie obísť a blízko sa nachádzali len ťažko alebo úplne nepriechodné cestičky, rozhodol sa upraviť terén a vytvoriť novú prechodnejšiu cestu. Trvalo to zhruba dva dni, pričom vystavili schody na miestach, kde bol zosun príliš strmý, niektoré časti cesty sa rozšírili a inde sa vystavili podporné steny či postavili mosty a pod. Už 24. mája sa Napoleonova armáda vyrútila z hôr a vtrhla na územie Talianska.⁷³ „Pamätihodné je, že Napoleon dal cez tieto veľké hory Alpy, ..., urobiť výbornú cestu, po ktorej prejdú aj ťažko naložené vozy ako po rovnej zemi. Keby som to nebol na vlastné oči videl a nebol po nich niekoľkokrát prešiel ako francúzsky vojak, sám by som to nebol veril,“⁷⁴ píše o tejto ceste Ignaty. Ten v roku 1810, už ako člen francúzskeho vojska, skutočne šiel takmer identickou trasou a kráčal po tej istej ceste ako Coignet desať rokov pred ním. Hoci Ján teraz smeroval opačným smerom – z Talianska, pretože sa jeho vojsko chystalo pripojiť k druhom bojujúcim na pyrenejskom polostrove.⁷⁵

⁷¹ „Nikomu nebolo do smiechu, keď sme dorazili tam, čo ležal sneh, začalo to byť veľmi vážne. Cestu pokrýval ľad, ktorý nám prerezával črievice a náš kanonier nedokázal ukontrolovať to delo, ktoré kĺzalo;... Celú jednu francúzsku míľu sme prešli po tej namáhavej ceste, museli nám dať chvíľu na oddych, aby sme si prezuli topánky a zhltili kus biskvitu.“ Vojenské črievice okrem toho, že sa rýchlo opotrebovali, vraj mali navyše ľavú aj pravú nohu rovnakú. KOVAŘÍK, ref. 2, s. 67–68.

⁷² MANFRED, ref. 55, s. 269; KOVAŘÍK, ref. 2, s. 67–70.

⁷³ KOVAŘÍK, ref. 2, s. 71; MANFRED, ref. 55, s. 270; IGNATY, ref. 24, s. 87.

⁷⁴ IGNATY, ref. 24, s.87.

⁷⁵ IGNATY, ref. 24, s.87–88.

Španielske ťaženie a Guerra de Guerrillas

„Vypravujeme sa do Španielska, dajte si pozor na blchy a vši!“ upozornil kamarátov v zbroji Jean Coignet, keď dostali rozkaz na cestu do mesta Bayonne.⁷⁶

Nasledujúce riadky sú venované Napoleonovmu ťaženiu do Španielska a tzv. *Guerra de Guerrillas*, čo je španielske označenie pre partizánsku vojnu na Iberskom, respektíve Pyrenejskom polostrove a znamená niečo ako „vojna z menších vojen“. Presne tak totiž vyzerali boje na danom území – vyčerpávajúce a neustále partizánske výboje španielskych povstalcov na francúzske vojská. Navyše, popri týchto útokoch musela Napoleonova armáda čeliť aj profesionálnym španielskym a britským vojakom. Bol to ale najmä spomínaný partizánsky odpor, ktorý sa tešil z podpory španielskeho ľudu, a ktorý svojím napádaním zásobovacích francúzskych vozov a inými útokmi spôsoboval demoralizáciu francúzskeho vojska.⁷⁷

Podľa viacerých historických záznamov, akými sú napríklad aj Napoleonove nariadenia či korešpondencia a aj z výpovedí svedkov, ktorí boli cisárovi blízki sa zdá, že Napoleon dlho premýšľal či svoju dobyvačnú politiku obráti aj na Španielsko. Cisár si jasne uvedomoval početné prekážky, ktoré by ho na ceste za španielskym trónom čakali. Obsadiť tak rozľahlú krajinu, ktorá bola navyše už niekoľko rokov francúzskym spojencom by bolo rozhodne náročné. Nakoniec sa ale v roku 1808 k tomuto kroku predsa len odhodlal. Zrejme ho nakoniec presvedčila aj skutočnosť, že sa v kráľovskej rodine v tom čase začali dynastické spory medzi kráľom a princom, do čoho sa ešte zamiešal prvý minister Manuel Godoy. Napoleon si preto pozval do mesta Bayonne Karola IV. – španielskeho kráľa spolu s jeho synom Ferdinandom, kde oboch primäl k tomu, aby sa vzdali španielskeho trónu a za kráľa prehlásil svojho brata Jozefa. Podarilo sa mu presvedčiť hneď dvoch monarchov, aby mu prenechali vládu nad ich krajinou, a to bez použitia sily. V tomto bode Napoleon zrejme považoval svoje ovládnutie Španielska za isté.⁷⁸ Avšak Španieli neboli ochotní rešpektovať, že na ich trón má zasadiť niekto cudzí a vzbury na seba nenechali dlho čakať. Už 2. mája sa v Madride obyvatelia postavili proti francúzskej nadvláde

⁷⁶ KOVAŘÍK, ref. 2, s. 173.

⁷⁷ CUMMINS, ref. 45, s. 46; TOWNSHEND, Charles (ed.). Historie moderní války. Praha: Mladá fronta, 2007, s. 85.

⁷⁸ MANFRED, ref. 55, s. 476; KOVAŘÍK, ref. 2, s. 174.

de, ale toto povstanie bolo krvavo porazené Napoleonovým maršalom Muratom.⁷⁹ Protifrancúzske nálady tým však ani zďaleka neboli potlačené, práve naopak. Povstanie sa, po udalostiach v Madride, začalo šíriť do všetkých častí Španielska. Napoleon reagoval vyslaním niekoľkých zborov do viacerých kútov krajiny, aby sa o situáciu postarali. Sprvu sa podarilo maršalovi Jeanovi Bessiérovi⁸⁰ poraziť spojené španielske armády, čím umožnil aby Jozef 20. júla vstúpil do Madridu. Netrvalo to však ani dva dni a španielske partizánske oddiely dosiahli svoje víťazstvo. Generál Pierre Dupont de l'Étang totižto kapituloval, keď jeho vojsko v Baylene obkľúčil jeden z partizánskych oddielov. Táto správa francúzskeho cisára nanajvýš rozhnevala, keďže Dupont mal dostatočné vojenské schopnosti a k dispozícii niekoľko tisíc vojakov. Táto Dupontova porážka mala navyše hneď niekoľko následkov. Na jednej strane spôsobila, že Jozef sa bol nútený stiahnuť z Madridu. Na druhej strane, porážka bola jasným signálom pre ostatné európske veľmoci pripravené chopiť sa zbrane.⁸¹

Medzi krajinami, ktoré porážka pri Baylene povzbudila, bolo Portugalsko, ktoré sa už dva týždne po bitke vzbúrilo a 6. augusta sa na jeho brehoch vylodili britskí spojenci. Britským vojskám velil Arthur Wellesley, neskorší vojvoda Wellington a dalo by sa povedať, že v tomto bode sa skutočne začala vojna na Pyrenejskom polostrove. Wellesley už na konci augusta úspešne donútil francúzske vojsko, ktorému velil Jean Junot kapitulovať a ustúpiť z územia Portugalska. Situácia si vyžiadala prítomnosť samotného Napoleona. Ten skutočne prišiel aj so svojou státisícovou armádou na polostrov, avšak mohol tak urobiť až koncom jesene⁸². I tak bol tento krok úspešný. Cisárova armáda bola tvorená najlepšími vojakmi, cisárskou gardou, ktorej súčasťou bol aj Coignet, a preslávenými vojvodcami. Takejto sile bolo takmer nemožné čeliť. No i tak sa im Španieli, pod vedením generála Benita San Juana, postavili na odpor a došlo k bitke pri Somosierre, ktorá sa odohrala 30. októbra 1808. Hoci oproti francúzskym vojskám bol ich počet dosť nízky, priesmyk a jeho členitý terén im poskytoval

⁷⁹ Joachim Murat (1767 – 1815).

⁸⁰ Jean – Babtiste Bessiéres (1769 – 1813).

⁸¹ MAUROIS, André. Dějiny Francie. Praha: Lidové noviny, 1994, s. 295; MANFRED, ref. 55, s. 489 – 490.

⁸² V septembri až v októbri mal Napoleon stretnutie s cárom Alexandrom v meste Erfurt. BLATNÝ, Richard. Napoleonská encyklopedie. Praha: Aquarius, 1995, s. 246.

výhodu. Napoleon najprv vyslal pechotu a následne aj poľské jazdecké jednotky pod vedením Jána Koziatulského, ktoré boli súčasťou ťaženia. Jazdci sa úspešne prebili skrz španielske jednotky, čo si ale vyžiadalo početné straty, pretože museli cválať po náročnej a navyše úzkej ceste, a neustále boli pod paľbou diel. Francúzi nakoniec priemyslyk ovládli a Napoleon mal otvorenú cestu k Madridu. I keď ho Španieli úpenlivo bránili, francúzsky cisár ho nakoniec začiatkom decembra dobyl a do mesta sa opäť vrátil Jozef ako španielsky kráľ.⁸³ „*Delá neutíchali, na mesto lietali gule zo všetkých strán, oni sa ale stále nehodlali vzdať a zakúšali značné straty. Nakoniec sa vydali na milosť a nemilosť,*“⁸⁴ píše o dobývaní Madridu Coignet.

Keď sa k Napoleonovi dostali informácie, že sa smerom z Portugalska blíži posila v podobe britského vojska vedeného generálom Johnom Moorom, vyrazil z Madridu aj s celou gardou a tiahol smerom na severozápad, kde plánoval Moorovi zatarasiť cestu. Vojská opäť napredovali a ničili všetko, čo mali v ceste, no odpor domáceho obyvateľstva voči francúzskym dobyvateľom nebolo ľahké zlomiť. Keď bol maršal Jean Lannes⁸⁵ poslaný, aby ukončil boje o Zaragozu⁸⁶ a mesto obsadil, španielski vlastenci ju bránili až do poslednej kvapky krvi. A hoci Francúzi nakoniec boli úspešní a Lannes 20. februára 1809 mesto dobyl, neobišlo sa to bez urputného boja, po ktorom ostalo v meste viac mŕtvych než živých. Napoleonova armáda medzitým cvalom mierila k spomínaným armádám Johna Moora. K nemu sa už ale cisár osobne nedostavil, pretože k nemu prenikli správy o vojenských prípravách rakúskeho cisárstva a bolo nutné vrátiť sa aj s gardou do Paríža. Velenie nad armádou odovzdal maršalovi Soultovi⁸⁷, ktorý víťazne bojoval proti britským vojskám v Portugalsku a spomínaného Moora sa mu podarilo poraziť. Ibaže maršal sa rozhodol využiť víťazstvo vo svoj prospech a dobyté územie chcel získať pod vlastnú správu. Keď sa potom opätovne na portugalskom pobreží vylodili jednotky pod Wellesleyovým vedením, Soultovi sa nepodarilo

⁸³ CUMMINS, ref. 45, s. 31, 46; KOVAŘÍK, ref. 2, s. 174; MANFRED, ref. 55, s. 491, 505; RÁJA - ZICHOVÁ, ref. 22, s. 205.

⁸⁴ KOVAŘÍK, ref. 2, s. 175.

⁸⁵ Jean Lannes (1769 – 1809), ktorý zomrel na následky zranenia v bitke pri Asperne.

⁸⁶ Už druhé dobýjanie Zaragozy, ktoré trvalo od decembra 1808 a Lannes tam bol poslaný práve preto, že sa už dlho nechýlilo ku koncu; KOVAŘÍK, ref. 2, s. 175.

⁸⁷ Jean-de-Dieu Soult (1769 – 1851).

získané pozície ubrániť a pod tlakom anglických vojsk musel ustúpiť. Rovnako bol k odchodu prinútený aj maršal Ney⁸⁸, ktorý bol pôvodne na území Galície, a ktorý sa vraj tiež viac zaoberal svojím nepriateľstvom so Soultom ako bojom s nepriateľskými vojskami. V radoch napoleonského vojska začala pomaly upadať poslušnosť a morálka. Po Napoleonovom odchode nebol Jozef schopný spomínaných maršalov primäť k uposlúchnutiu jeho nariadení, pretože tí boli ochotní počúvať len Napoleonove príkazy. Navyše sa na ovládnutých územiach nechávali strhnúť svojimi osobnými túžbami, a správali sa tam ako miestodržiteľia. Wellesleyove vojská začali vlastné ťaženie na vypudenie francúzskych vojsk z Pyrenejského polostrova.⁸⁹

V roku 1810 prišiel na pyrenejský polostrov aj Ignaty, v tom čase ako člen francúzskeho vojska⁹⁰. V dobe jeho príchodu, už spomínaná, *guerra de guerrillas* naplno prepukla a Ignaty si na vlastnej koži vyskúšal hrôzy tejto vojny.⁹¹ „*Vo dne v noci nemáš nijakého odpočinku, ale aby si vždy držal ruku na klobúku, lebo títo gazemberi*⁹² *nevedú vojnu ako iný monarchovia, ... Tu si nikdy nevedel, z ktorej strany a odkiaľ na nás vpadli alebo začali strieľať.*“⁹³

Výboje partizánov pomáhali pri upevňovaní národného sebavedomia Španielov a povzbudili ľud do boja proti votrelcom a dobyvateľom, pretože to pre nich symbolizovali Francúzi. Bol to dlhý, a najmä pre Francúzov vysilujúci konflikt. Partizánske útoky smerovali medzi iným aj na zásobovacie vozy a na poslov, ktorí prichádzali z Francúzska. Vojská im preto museli posieľať ako sprievod jednotky pechoty a aj kavalériu, a takéto oslabovanie armády im rovnako sťažovalo vedenie boja so spojenými anglickými vojskami. Samozrejme, povstalecké skupiny striehli aj na vojakov, ktorí boli oddelení od skupiny, a ktorých mohli byť aj desiatky denne. Podľa Ignatyho pamätí takéto vojaci skončili s poodrezávanými nosmi, ušami či prstami. Boje však

⁸⁸ Micher Ney (1769 – 1815).

⁸⁹ ARTERA, Antonio Uberto et al. Dějiny Španielska. Praha: Lidové noviny, 1999, s. 389; MANFRED, ref. 55, s. 506 – 507, 515; CUMMINS, ref. 45, s. 46; KOVAŘÍK, ref. 2, s. 175 – 176.

⁹⁰ Ignaty bol v máji roku 1809 spolu s inými rakúskymi vojakmi zajatý francúzskym vojskom a už na konci tohto roku sa dal naverbovať do Napoleonovho vojska, v ktorom slúžil do roku 1814, kedy opäť prešiel do rakúskeho vojska.

⁹¹ IGNATY, ref. 24, s. 88.

⁹² Zloduch (nadávka).

⁹³ IGNATY, ref. 24, s. 88 – 89.

neutíchali. V roku 1811 Wellesley úspešne podnikol nový útok a v bitke pri Salamanke sa mu podarilo poraziť maršala Marmonta⁹⁴, avšak následne jeho armádu Francúzi zatlačili až do Portugalska. Kvôli plánovanému ťaženiu do Ruska Napoleon odvolal z územia Španielska podstatnú časť armády a zvyšné jednotky pod vedením maršala Massénu⁹⁵ sa silou nemohli vyrovnáť spojeným anglickým, portugalským a španielskym vojskám. Wellesley začal novú ofenzívu a v zdrvivúcej porážke zvíťazil nad Francúzskymi vojskami v trojdňovej bitke pri meste Victoria.⁹⁶

Napoleonovým vojskám neostávalo nič iné, len ustupovať. Hoci sa maršal Soult ešte snažil zaútočiť na Wellesleya, bol spojenými armádami porazený a britské vojská obsadili celé Španielsko. Úspech Wellesleya pri postupe na Pyrenejskom polostrove spočíval hlavne v tom, že to bol taktik, ktorý si už v prvých chvíľach konfliktu uvedomil, že sila víťaznej armády bude tkvieť v zásobovaní. Napoleon mal totiž pri vstupe do menej úrodných oblastí problémy so zásobovaním. Anglický veliteľ sa postaral, aby jeho jednotky nehladovali, avšak francúzske vojská, ktoré boli pod neustálymi útokmi partizánskych oddielov, a ktoré žili zo zeme, na ktorej sa nachádzali, takúto istotu nemali.⁹⁷

Vojnu na Pyrenejskom polostrove tak môžeme klasifikovať do troch etáp. Prvá, ktorá začala obsadením trónu, charakterizuje francúzska okupácia. Tá ale bola kazená občianskym povstaním. V druhej fáze, trvajúcej zhruba od roku 1809/1810 až do roku 1812, mala francúzska armáda navrch a španielske a anglické sily sa museli stiahnuť až do Portugalska. Vo finálnej, tretej etape, ale sila ofenzívy spojeneckej armády, spojená s oslabením francúzskej armády na španielskom území, zatlačila Francúzsko až za Pyreneje a Jozefa donútila opustiť Španielsko. Porážky, ktoré Napoleonova „neporaziteľná“ armáda utrpela na Pyrenejskom polostrove, odstránili mýtus o jej nezničiteľnosti, a v tomto období, keď už prehrávala aj na iných bojiskách Európy, jej oslabenie pomáhalo povzbudzovať plamene rebélie a odporu voči

⁹⁴ Auguste-Frédéric-Louis Viesse de Marmont (1774 – 1852).

⁹⁵ André Masséna (1758 – 1817).

⁹⁶ „Vyše tridsaťtisíc mužov leží pochovaných tu pri meste Victorii, ktorí svoje životy položili za francúzsku krajinu.“ IGNATY, ref. 24, s. 94. TOWNSHEND, ref. 77, s. 85; RÁJA – ZICHOVÁ, ref. 22, s. 133; IGNATY, ref. 24, s. 89, 93.

⁹⁷ LAWRENCE, James. *The rise and fall of the British Empire*. London: Abacus, 1998, s. 159; HOWARD, ref. 47, s. 89.

francúzskemu cisárovi aj v iných krajinách kontinentu. Napoleonovo vybudované „impérium“ sa zakladalo na jeho vojnových úspechoch a triumfoch, keď ale táto éra víťazstiev skončila, začalo sa rúcať. Pyrenejský polostrov sa vymanil spod Napoleonovho vplyvu a Jozef na dobro odišiel zo Španielska.⁹⁸

Povstalecká vojna v Španielsku bola skutočne krvavou vojnou. Zážitky, ktoré opisuje Coignet aj Ignaty, a ktoré sú napokon zobrazené aj na známych obrazoch maliara Goyu sú toho jasným dôkazom. Za zmienku azda stoja aspoň tieto dva: „*Pri meste Ponto Arenu briganti*⁹⁹ *vypálili kasárne. Francúzi sa bránili, pokiaľ mali muníciu, keď sa im minuli náboje, zamordovali ich, navláčili do kasární slamu a ako u nás sedliak opaľuje soviňu, tak skatovali*¹⁰⁰ *francúzskych vojakov. Keď sme ta dobehli ráno pred úsvitom, už všetci ležali mŕtvi a opálení ako bravy.*“¹⁰¹

Coignetov zážitok ukazuje aj prefikanosť španielskych povstalcov, ktorých rady často tvorili mnísi: „... z úzkeho schodiska zišiel dolu chlapec sotva 11 či 12-ročný a pristúpil ku granátnikom. Jeden granátnik si ho všimol, chlapec sa otočil a vracal sa ku schodom, ibaže granátnik šiel za ním a vyšplhal sa až na vrch tej stavby. Keď dospel až na podkrovie chlapec si otvoril dvere a granátnik za ním vošiel. Dvere sa zavreli a mnísi mu stali hlavu. Chlapec zase zišiel, znova sa ukázal a ďalší granátnik ho opäť nasledoval, až ho stretol ho rovnaký osud.“ Zrejme by to takto pokračovalo aj ďalej, keby si iní granátnici nevšimli, že ich vojaci sa zhora nevrátili a nerozhodli sa to ísť preskúmať. „*Vyrazili dvere a uvideli oboch svojich druhov ako sa s odseknutými hlavami kúpu vo vlastnej krvi... Vyhodili kapucínov aj chlapca vikierom do záhrady. Potom preukázali kamarátom poslednú službu.*“¹⁰²

Zaujímavé je, že španielski partizáni svoje útoky na francúzske vojská robili, samozrejme, v rámci svojich národnooslobodzovacích myšlienok, ale okrem toho to mala byť aj pomsta za krutosti, ktorých sa napoleonskí vojaci pri svojom dobývaní Pyrenejského polostrova dopustili. Avšak pamäte Coigneta a Ignatyho môžu budiť dojem, že jediní kto také zverstvá páchali, boli Španieli.¹⁰³

⁹⁸ ARTERA, ref. 89, s. 389; LAWRENCE, ref. 96, s. 159.

⁹⁹ Zbojníci/lúpežníci, v tomto kontexte sa myslí na španielskych partizánov. IGNATY, ref. 24, s. 89.

¹⁰⁰ zmučili, dokaličili.

¹⁰¹ IGNATY, ref. 24, s. 89.

¹⁰² KOVAŘÍK, ref. 2, s. 173 – 174.

¹⁰³ CUMMINS, ref. 45, s. 45.

Bitka pri Waterloo

Po jeho poslednej prehranej bitke pri Lipsku v roku 1813 bol Napoleon nútený abdikovať a v apríli nasledujúceho roku bol presunutý na ostrov Elba. Koncom februára 1815 však z Elby ušiel a už 1. marca sa vylodil na pobreží Francúzska. Napoleon v tom čase zďaleka nemal pri sebe potrebnú armádu a ani zdroje na to, aby nejakú získal, nasledovala ho len menšia skupinka podporovateľov. O to pôsobivejšia je preto realita toho, ako sa mu podarilo obnoviť si cisársku moc. Všetko, čo k tomu potreboval bol len on sám. Jeho osobnosť a meno boli ešte natoľko vryté v mysliach Francúzov, že aj vojsko, ktorému velil maršal Ney, a ktoré bolo kráľom Ľudovítom XVIII. poslané, aby ho zastavilo, sa nakoniec dobrovoľne pridalo na jeho stranu.¹⁰⁴ A jediné, čo preto vraj Napoleon musel urobiť, bolo predstaviť sa.¹⁰⁵

Avšak, Napoleon si dobre uvedomoval, že udržanie si moci a Paríža, ktorý bol už bez kráľa, pretože ten z mesta ušiel, nebude také ľahké, aké bolo získať si ho. Mohol dúfať v to, že by sa mu podarilo rýchlo vyhrať nejaké väčšie víťazstvo, ktorým by si posilnil moc nielen doma, ale zároveň by ním mohol postrašiť ostatné európske mocnosti, aby opäť neuzatvorili koalíciu orientovanú proti nemu a Francúzsku. Jeho plánom bolo rýchlo sa zbaviť britských a pruských síl, a potom sa vyrovnáť s rakúskymi a ruskými vojskami. Keď sa k nemu dostali správy o blížiacej sa pruskej armáde, ktorá sa mala spojiť s britskými vojskami niekde na území dnešného Belgicka, rozhodol sa Napoleon zakročiť. Nemohol si takéto spojenie dovoliť, a preto vyrazil so svojou armádou naproti pruským jednotkám, ktorým velil poľný maršal Blücher.¹⁰⁶ Francúzsky cisár sa rýchlo presunul z Paríža, a kým si spojenecké vojská všimli kam smeruje, porazil pruské vojská v bitke pri Ligny 16. júna 1815. Porazené pruské vojská potom Napoleon prenechal maršalovi Grouchymu¹⁰⁷, ktorý ich mal nútiť ďalej ustupovať. Avšak armáda, ktorej velil maršal Ney a ktorá v tom čase bojovala proti

¹⁰⁴ „„Preč s Bonapartom! Nech žije kráľ!“ Vykrikovali. Ale ten skvelý 14. pluk vztyčil čáky na bajonetoch a zvolal: „Nech žije cisár!“ Čo si mal maršal bez vojakov počať? Musel sa pred nimi skloniť.“ Takto popisuje vo svojich pamätiach Coignet situáciu, kedy sa spomínaný 14 pluk, ktorý viedol niekdajší Napoleonov maršal Ney, pridalo na jeho stranu. KOVAŘÍK, ref. 2, s. 282.

¹⁰⁵ WILLIAMS, Hugh. 50 things you need to know about british history. London: Collins, 2008, s. 125; KOVAŘÍK, ref. 2, s. 282.

¹⁰⁶ Gebhard Leberecht Blücher (1742 – 1819).

¹⁰⁷ Emmanuel markýz de Grouchy (1766 – 1847).

Wellingtonovi, už takýto úspech nemala a Wellingtonove vojská strategicky zaujali miesto pri Mont Saint-Jean. Napoleon sa ho vybral prenasledovať, avšak jeho postup bol pomerne pomalý a navyše sa spustil silný dážď. Napoleon ale i tak stále veril, že majú nádej na úspech. A tak, keď vojvoda Wellington so svojimi jednotkami zaujal spomínanú pozíciu južne od Waterloo, nedal mu príležitosť na vyčkanie posíl prisľúbených od Blüchera a 18. júna 1815 francúzske vojská zaútočili.¹⁰⁸

Bitka sa začala na obed, po tom ako francúzska divízia, na ktorej čele bol Napoleonov brat Jerome zaútočila na sídlo Hougomont, jeden z opevnených bodov, ktoré Wellington nechal vybudovať v okolí britských predných línií. Táto akcia zabrala takmer celý deň a podstatne oslabil silu cisárovho vojska. Následne Napoleon začal nepriateľ ostreľovať svojimi delostreleckými jednotkami a zhruba o druhej hodine odštartoval útok na stred spojeneckej armády. Tento oddiel, ktorý zaútočil v uzavretých kolónach a ktorému velil gróf d'Erlon, bol pri útoku vystavený silnej paľbe britských jednotiek. Navyše proti nim Wellington vyslal dve jednotky ťažkej kavalérie. Francúzske jednotky boli prinútené k ústupu. Okolo štvrtej hodiny poobede sa D'Erlonove jednotky nanovo zoskupili a opäť sa pokúsili o útok, avšak s rovnakým výsledkom. Neúspech týchto kolón, nebol ale Napoleonov jediný problém, pretože k bojisku sa priblížili pruské vojská maršala Blüchera. Napoleon bol nútený prerozdeliť svoje sily. Maršál Ney získal velenie nad hlavnou bitkou, a vyslal na nepriateľskú líniu silný útok jazdectva. Avšak Ney si zle vysvetlil Wellingtonove preskupenie jednotiek ako ústup a francúzske vojsko sa tak dostalo pod priamy útok delostrelectva. Maršal teda svoje jednotky stiahol, ale na večer svoj útok zopakoval, a teraz k jazde pripojil aj jednotky pechoty. Teraz sa mu podarilo získať aspoň statok La Haye-Sainte¹⁰⁹. „Prichádza celé vojsko vedené generálom Blücherom, (...) stred armády je touto zmenou situácie oslabený, Angličania si môžu vydýchnuť, Neyovi už nie je možné poslať posily, ktoré potrebuje a dôstojníci hovoria, že sa maršal chce nechať zabiť. Pruská armáda sa rozvíňa, spojenie s Angličanmi je istá vec a proti každému z nás sú zrazu dvaja až traja nepriatelia;“¹¹⁰ opísal tieto chvíle v memoároch Coignet.

¹⁰⁸ MÜLLER, Helmut et al. Dejiny Nemecka. Praha: Lidové noviny, 1999, s. 141; WILLIAMS, ref. 105, s. 125–126; RÁJA – ZICHOVÁ, ref. 22, s. 213.

¹⁰⁹ BRUCE, ref. 12, s. 65. RÁJA – ZICHOVÁ, ref. 22, s. 213–214; WILLIAMS, ref. 105, s. 126–127.

¹¹⁰ KOVAŘÍK, ref. 2, s. 295.

Kým Ney viedol svoje útoky na stred nepriateľskej armády, pruské jednotky sa stále približovali a zaútočili na dedinu Plancenoit, ktorú sa im podarilo po dlhom boji získať. Napoleon bol nútený proti nim nasadiť aj časť svojej gardy. Tento útok sa začal večer asi okolo ôsmej hodiny a Napoleonovej garde sa darilo na istý čas tento úsek stabilizovať. Druhú časť gardy Napoleon vyslal do hlavného útoku proti jednotkám Wellingtona, ale aj táto ofenzíva bola zastavená. Salva spojeneckých vojsk na gardu mala zničujúce účinky. Nielenže množstvo vojakov padlo, ale garda bola navyše prinútená na ústup, čo na väčšinu už tak zničených vojakov pôsobilo nanajvýš demoralizujúco. Bitka nakoniec trvala až do neskorého večera a sám Wellington sa vyjadril, že to bol veľmi tvrdý boj, v ktorom sa niekoľkokrát ocitol blízko porážke. Po ďalšom spojenom útoku začala väčšina francúzskych vojakov zmätene utekať, pričom ich ešte prenasledovali spojenecké vojská.¹¹¹ Napoleon ustupoval rovnako so svojim vojskom.¹¹²

Straty na oboch stranách boli vysoké, avšak francúzska armáda na tom bola najhoršie. Napoleon stratil cez 40.000 mužov, do toho počítajúc nielen padlých, ale aj ranených, zajatých a dokonca dezertérov, ktorých bolo okolo desať tisíc. Wellingtonove straty pritom boli zhruba pätnásťtisíc a Blücher prišiel zhruba o sedemtisíc mužov.¹¹³

Napoleon bol po bitke opäť prinútený k abdikácii a odvezený na ostrov Sv. Heleny, kde aj o šesť rokov zomiera. Ľudovít XVIII. sa vrátil na francúzsky trón. Bitka pri Waterloo ukončila niekoľko rokov trvajúce vojenské konflikty a do histórie sa zapísala ako Napoleonova posledná a najväčšia porážka.¹¹⁴ *„Nakoniec vyšiel cisár na veľké nádvorie a my sme boli veľmi nepokojný. Požiadal o pohár vína, ten mu podali na veľkom podnose. Vypil ho, pozdravil nás a odišiel. Už sme ho nemali nikdy vidieť.“*¹¹⁵

¹¹¹ „Zmätok trval značne dlho. Nič ho nemohlo utíšiť, vojaci nikoho neposlúchali. Jazdci strieľali svoje kone do hláv, pešiaci si vystreľovali mozog, aby nepadli nepriateľovi do rúk, a všetci sa navzájom medzi sebou preplietli.“ KOVAŘÍK, ref. 2, s. 296.

¹¹² RÁJA – ZICHOVÁ, ref. 22, s. 213, 215; WILLIAMS, ref. 105, s. 126 – 127; BRUCE, ref. 12, s. 66 – 68.

¹¹³ RÁJA – ZICHOVÁ, ref. 22, s. 215.

¹¹⁴ WILLIAMS, ref. 105, s. 127; RÁJA – ZICHOVÁ, ref. 22, s. 215.

¹¹⁵ KOVAŘÍK, ref. 2, s. 296.

Vybrané spomienky a zážitky

Vojenský život ani jedného z pamätníkov nebol ľahký a nezáležalo, na ktorej strane stáli a ani či narukovali dobrovoľne alebo boli odvedení na základe konskripcie. Aj Ján, ktorý narukoval, pretože sa mu nedarilo v štúdiu a aj Jean, ktorý bol odvedený do služby podľa zákona, si na vlastnej koži skúsili rôzne útrapy a hrôzy vojny.

Asi najtvrdšou skúškou bolo počasie. Ján vo svojich spomienkach opisuje krutú zimu, ktorá ich vojsko zastihla v roku 1795, keď bola jeho jednotka v meste Mainz. Píše, ako ich zastihli také silné mrazy, že po zamrznutom Rýne mohlo prejsť aj celé delostrelectvo. Museli spávať v kasárňach na jednej kope aj osemdesiat, a ledva sa s tak málo zásobami dreva ohriali.¹¹⁶ Kvôli veľkej zime sa dokonca ani nevyzliekali a všade sa rozmnožili vši. Celé dva zimné mesiace – január a február, musel Ján túto zimu trpieť. Ako píše, mnoho jeho druhov prechladlo, mali pooziabané uši, ruky či nohy a viacerí na zimu aj umreli. „Vtedy som neraz povedal, že ak v tejto zime nezmrznem, nebude takej zimy, ktorá by ma zmorila.“¹¹⁷

Aj Coignet bol vystavený podobnej skúške, konkrétne pri jeho účasti na ťažení do Ruska v roku 1812. Keď Francúzske vojsko ustupovalo z tohto územia späť do svojej vlasti, zastihla ich tvrdá ruská zima, ktorá spôsobila Napoleonovi značné straty. Coignet si na mráz a zimu, na neustále umieranie svojich priateľov v zbroji, na to ako sa cesty naokolo ponášali na zrkadlo celkom podrobne spomína vo svojich memoároch.¹¹⁸ Tvrdá zima a nedostatok jedla prinútila dokonca niektorých vojakov zužitkovať na potravu svoje mŕtve kone. Armáda sa ťahala pomaly a ťažkopádne, a Coignet vo svojich pamätiach píše,

¹¹⁶ „Ale môj bože, aká ukrutná a neslýchaná zima vtedy bola. Rieka Rýn zamrzla tak silno, že i najťažšie vojenské vozy s muníciou, aj najťažšie delá mohli prejsť cez ťad. Bývali sme v kasárňach, kde v jednej miestnosti ležalo šesťdesiat, ba i osemdesiat mužov. Dreva sme mali len toľko, že sme horko – ťažko mohli s ním uvariť jedlo. Chlieb bol taký zamrznutý, že sme ho museli sekerou rúbať... Ja som však z vôle božej až dosiaľ živý ostal, hoci ne jeden mocný a silný vojak ochorel a do špitála prišiel.“ IGNATY, ref. 24, s. 36–37.

¹¹⁷ IGNATY, ref. 24, s. 36–37.

¹¹⁸ „Mráz bol stále krutejší, kone umierali v táboroch, všetkému vládli zima a chlad, deň čo deň zostával niekto ležať mŕtvy tam, kde večer zaspal. Cesty vyzerali ako zrkadlo, kone na nich padali a nedokázali vstať. Naši vyčerpaní vojaci už nemali silu niesť zbraň, hlavne ich pušiek im kvôli mrazu odtrhávali prsty.“ KOVAŘÍK, ref. 2, s. 246.

ako sa spomedzi vojakov vytratil aj kúsok ľudskej a mužskej otupelosti. Bola to krutá realita, kde vojaci počas pochodu padali na zem mŕtvi a každý sa staral len sám o seba, pretože ak sa aj niekto chcel zohnúť a niekomu pomôcť, často to znamenalo, že aj on sám tam zostal ležať. „Museli by ste tie hrôzy vidieť na vlastné oči aby ste uverili.“¹¹⁹

Popri ťažkostiach armádneho života sa ale obom vojakom podarilo zažiť aj úsmevné momenty. Napríklad Jánovi sa stalo že stratil šabl'u, prepadli ho keď niesol zásoby jedla a musel len v nohaviciach a košeli bežať do tábora. „Od smrti mňa i môjho husára Šípoša zachránili matrózi, na prosbu ktorých nás priviezli k jednému skalnatému vrchu, zbliekli nás zo šiat, ostali sme len v gatiach a košeli a prikázali nám vyliezť na tú skalú. Nebolo nás na to potrebné nútiť, lebo ako náhle sme sa brehu chytili, tak sme utekali domov, že nám ani skaly, ani jarky alebo krovie neprekážali.“¹²⁰ V jednom meste kam bol poslaný, aby zaobstaral ubytovanie zase s kamarátom ukradli husi, ktoré im však počas jazdy na koni vypadli z mechu a Ján ich musel pochytať.¹²¹ Do ďalšej zlodejčiny sa namočil aj po druhýkrát, hoci tentoraz nie svojim pričinením. Večerali totiž aj so svojim veliteľom v jednom z hostincov, keď im rozkázal nech pripraví kone, pretože už musia maširovať preč a on ich dlhú vraj zaplatí. „Urobili sme podľa jeho rozkazu a doviedli sme pred dvere jeho koňa. Vysadol na koňa a len potom sa spýtal prekvapeného hostinského, čo sme dlžní. Na sumu požadovanú hostinským odpovedal ‚To je mnoho‘, potom vytiahol jednu i druhú pištoľ z puzdra, vystrelil do vzduchu a bolo zaplatené.“¹²²

Coignet si zase v jedno obdobie, ešte pred prijatím do gardy, nechal narásť dlhú bradu, na ktorú bol patrične pyšný a každému ju ukazoval. Raz, bolo to práve pri prechode Álp, sa mu zase podarilo vytrátiť svoj prídel biskvitu. Našťastie mal medzi vojakmi priateľov, ktorí sa okrem škodoradostného smiechu radi podelili aj o svoje porcie. „Aké bolestné pre mňa bolo, že nemám chlieb! A mojich štyridsať kamarátov sa nechce ako blázni!“¹²³ V Taliansku potom, keď bol jeden večer na stráži,

¹¹⁹ KOVAŘÍK, ref. 2, s. 246; ŠVANKMAJER, Milan et al. Dějiny Ruska. Praha: Lidové noviny, 2004, s. 227.

¹²⁰ IGNATY, ref. 24, s. 61.

¹²¹ „Hneď sa okolo nás zhrklo nemalo židovských kupcov, dopytujúc sa, či ich mienim predať... chytil som husi a zdvihol som opratu koňa skôr, ako ta prišiel policajt.“ IGNATY, ref. 24, s. 27.

¹²² IGNATY, ref. 24, s. 27, 45, 53, 61.

¹²³ KOVAŘÍK, ref. 2, s. 68.

strieľal na strom v domnienke, že je to nepriateľ, a ako vystrelil on, tak začali strieľať aj ostatní vojaci. „Zrazu pred sebou na sto krokov uvidím jedného uhorského granátnika s chlpatou čiapkou na hlave. Nehýbe sa, ja zamierim, ako najlepšie viem a na môj výstrel odpovie paľbou celá lúnia... Vystrelím druhú ranu a ideme tam. Je to len nejaká vrba s veľkou korunou čo mi nahnala strach.“¹²⁴

Rozdiel medzi Coignetom a Ignatym nebol len v tom, akým spôsobom sa dostali do armády, ale aj v spôsobe, akým niektoré faktory preživali. Ako príklad je možné uviesť samotný prístup k zmenám, ktoré ich čakali, keď do vojska vstúpili. Kým Coignet bol negramotný pracant na statku, ktorý na vyobliekaných vojakov pozeral s obdivom, Ignaty bol vzdelaný a od mala obklopaný učenou spoločnosťou a mešťanmi. Keď uvidel uniformu, ktorú dostal po nástupe k husárom, nebol ani zďaleka nadšený. Zato Coignet o svojom modrom fraku rozprával s úctou a za svojho cisára bojoval s veľkým oduševnením. Ale zrejme aj v tom je onen zlomový faktor – v osobnosti Napoleona, ktorá mala na francúzskych vojakov silný vplyv. Jean sa so samotným Napoleonom dokonca niekoľkokrát stretol. Bol aj členom jeho štábu a podľa jeho pamäti si dokonca podržal v rukách cisárovho syna. „Natiadol som ruky a vzal som si to vzácne bremeno. Všetci sa okolo mňa zhrkli... trocha som sa s ním prešiel po terase, dieťa lámalo moje pero a mňa si nevyšímalo. Zavinovačka klzala dole a ja som sa bál, že spadne, bol som ale šťastný, že môžem takéto dieťa niesť.“¹²⁵

Za svoje vojenské zásluhy si Coignet od Napoleona vyslúžil aj vojenské ocenenie, konkrétne v roku 1804 dostal kríž Čestnej légie, avšak Coignet vo svojich pamätiach toto ocenenie nazýva ešte čestná puška. Titul čestnej pušky patrilo k novým vyznamenaniam, ktoré vznikli vo Francúzsku po revolúcii. Viaceré staré rády a ocenenia boli nahradené tzv. čestnými zbraňami. Pre pechotu to boli čestné pušky, aké dostal Coignet, kavaléria zase dostala čestné šable, trubači čestnú trúbku a podobne. V praxi toto ocenenie vyzeralo ako strieborná tabuľka, na ktorej bolo vyryté venovanie a čin, za ktorý si vojak čestnú zbraň vyslúžil. Potom ale v máji 1802 Napoleon ako prvý konzul zriadil rád čestnej légie – *legion d' honneur*. Ten sa stal najvyšším francúzskym vyznamenaním a dodnes sa udeľuje aj civilistom, s čím vtedy niektorí

¹²⁴ KOVAŘÍK, ref. 2, s. 68, 99–100, 107–108.

¹²⁵ KOVAŘÍK, ref. 2, s. 210, 219.

vojaci nesúhlasili. Má tvar 5-cípej hviezdy s rozdvojenými koncami, ktorá je obtočená vavrínovým vencom. Niektoré atribúty tejto dekorácie sa menili, v závislosti od toho, kto bol v danej dobe vládcom vo Francúzsku. Počas Napoleonovej vlády bola v strede hviezdy vyobrazená jeho hlava a na zdanej strane orol. Rád má päť stupňov – Legionár, neskôr Rytier, Dôstojník, Veliteľ, Veľkodôstojník a Veľkokríž. Čestná légia sa udeľuje nielen za vojenský, ale aj vedecký, kultúrny či spoločenský prínos pre Francúzsko a v minulosti sa stal dôstojníkom čestnej légie napríklad aj Victor Hugo.¹²⁶

Na záver

Pamäte Jána Ignatyho aj Jeana-Roch Coigneta nám poskytujú pútavo napísaný pohľad na vojenský, a sčasti aj na všedný život, v období na prelome 18. a 19. storočia. Obaja autori sa vo svojich memoároch primárne venujú vojnám a konfliktom, ktorých boli účastníkmi, ale keďže ide o vlastnoručne písané spomienky, opisujú aj osobné zážitky a približujú i hrôzy vojny, ktoré videli a zažili na vlastnej koži. Aj vďaka tomu sú čitateľovi po ľudskej stránke bližšie, než napríklad odborná literatúra. Avšak, keďže boli zmienené pamäte napísané až v staršom veku po ukončení vojenskej služby, autori majú tendenciu zmýliť si fakty či trochu preháňať. Pozoruhodný je však fakt, že i keď Jánovi sa napríklad splietli mestá, v ktorých sa podpisoval mier a Jean si občas poplietol chronológiu udalostí, obaja si presne pamätali, že bitka pri Marengu sa začala o tretej hodine.

Obaja pamätníci sa, pochopiteľne, vyjadrovali dobovým žargónom a niektoré informácie, ktoré v texte podávali by pre dnešného čitateľa neboli úplné jasné. Najmä pokiaľ išlo o vojenské zvyklosti. Keď napríklad Coignet vo svojich pamätiach spomenul, že mu po povýšení priatelia rozstrieľali torbu¹²⁷, nevysvetlil, že to bola tradícia pri povýšení na dôstojníka, zničiť onen vak, pretože ho už viac nepotreboval. Ignaty zase vo svojich pamätiach často spomína maďarské povely, čo je na danú dobu, spoločnosť a zloženie armády samozrejme pochopiteľné, ale pre moderného čitateľa pravdepodobne nejasné.

Nieko by mohol povedať, že spomienky týchto dvoch autorov sa nedajú porovnávať. Je pravda, že pamäte sa odlišujú po viacerých stránkach. Kým Ignaty píše svoje spomienky skôr vo forme cestopisu,

¹²⁶ RÁJA – ZICHOVÁ, ref. 22, s. 247, 249; KOVAŘÍK, ref. 2, s. 58, 106.

¹²⁷ Vak z kože, plátna a pod.

Coignetove pamäte pripomínajú rozprávanie príbehu a sú plné dialógov. Coignet bol účastný na takmer všetkých veľkých ťaženiach tejto doby, zatiaľ čo Ignaty sa pohyboval na bojiskách menšieho rozsahu. Kým jeden sa nachádzal blízko Napoleona a slúžil v jeho garde, druhý bol Napoleonovým vojskom zajatý. Práve takéto odlišnosti však poskytujú možnosť na porovnanie zažitých situácií a vytvárajú priestor ku konfrontácii dvoch rôznych pohľadov na tú istú udalosť.

Ján bol vzdelaný mladý človek, možno budúci teológ, ktorý dobrovoľne narukoval k Wurmserovým husárom. Neuvádzal vo svojich pamätiach nijaké prvky hrdosti k vlasti či oddanosti cisárovi, ktoré by ho k tomuto kroku viedli. Skôr to bola pre neho druhá možnosť. Zahabil sa v škole, a tak píše, že pôjde radšej „poslúžiť vlasti“.¹²⁸ Jean bol, na druhej strane, už ako malý nútený odísť z domu a brať robotu, akú mu ponúkli, až kým sa nedostal na statok Potierových. Kým sa Ján učil latinčine, matematike či jazykom, Coignet sa priúčal prácam na statku, okolo domu, zvierat a s obdivom sledoval mužov v uniformách, ktorým chodil predvádzať vytrénované kone. I keď bol Jean nakoniec odvolaný a nenastúpil k armáde dobrovoľne, z jeho pamäti sa zdá, že bol na svoje miesto vo vojsku hrdý viac ako Ignaty, ktorý sa k armáde pridral z vlastného rozhodnutia. To ale môže súvisieť aj s revolučným duchom, ktorý medzi francúzskym ľudom a vo vojsku ešte prevládal, a najmä na začiatku vojenských ťažení tohto obdobia bol zosobnený v postave Napoleona. Coignet mal k nemu, ako už bolo na niektorých miestach naznačené, blízko. Minimálne kvôli tomu, že bol v jeho garde, niekoľkokrát sa s ním osobne rozprával, stal sa členom jeho malého štábu a popestoval si aj jeho syna. Svojho cisára si nesmierne vážil a rešpektoval, a to je v jeho pamätiach skutočne vidieť. Avšak ani Ján na túto osobnosť vo svojich pamätiach nezabúda a popri viacerých kladných poznámkach na jeho osobu, ktoré dokazujú, že postava Napoleona nezostala nepovšimnutá ani medzi nepriateľským vojskom, o ňom vo svojich pamätiach Ignaty napísal celý životopis.

Našli sa ale aj veci, ktoré boli pre oboch vojakov spoločné. Občas museli vykonávať rovnaké úlohy. Obaja boli napríklad pri pochode vojska niekoľkokrát vyslaní zabezpečiť ubytovanie či stravu pre ich jednotku. Ono samotné ubytovanie vojaci nie vždy mali zadovážené

¹²⁸ „Myslel som si:..., ktorý mravy mnohých snažil sa skúsiť, ten svojej milej vlasti môže poslúžiť.“ IGNATY, ref. 24, s. 22.

v kasárňach či táboroch. Časté bolo aj ubytovávanie sa u obyčajných ľudí, s čím mali tiež obaja vojaci skúsenosti. Niektorí ľudia ich prijali s väčšou ochotou ako iní. Obaja pamätníci si tiež v mladosti vyskúšali tréningy koní, hoci Jean to robil v rámci práce u Potiera a Ján to absolvoval ako súčasť výcviku. Zhodli sa aj v niektorých pohľadoch na krajiny, v ktorých pobývali. Kým v Taliansku sa obom veľmi páčilo, Španielsko bolo pre nich plné bláh, vší a zlodejov. Obaja si prešli krutými skúškami vojen, ktorých sa zúčastnili. Videli umierať svojich druhov a priateľov, niekoľkokrát sa ocitli v ohrození vlastného života, kedy si mysleli, že prišiel ich koniec. Boli často nútení ísť na pokraj vlastných síl a žiť v zime či o hlade. Ale i cez tieto kruté skúsenosti, ktoré si obaja prežili a ktorých neúprosne tvrdá realita je nepopierateľná, a z ich pamätí drsne citeľná, predsa len nastali počas ich služby aj úsmevné chvíle, ktoré im azda aspoň na chvíľu spríjemnili ich vtedajší vojenský život.

Obaja autori mali tiež šťastie, že sa dožili staroby a mohli svoje spomienky spísať. Poskytli nám tak pohľad jednak do vnútra habsburskej a francúzskej armády, ale tiež ponúkli názory obyčajných vojakov na udalosti z prelomu 18. a 19. storočia – na dobu, kedy Európou otriasali Napoleonské vojny.

BELETRIA AKO PRAMEŇ K DEJINÁM KAŽDODENNOSTI: VIKTORIÁNSKE ANGLICKO

Silvia MARINOVÁ

Silvia MARINOVÁ. Fictional Literature as a Source to the History of Everyday Life: England in Victorian Era. Following article deals with the usage of the fictional literature as a historical source for the reconstruction of everyday life centering around the Victorian period in England. The text discusses the advantages and difficulties of the usage of fictional literature for the work of a historian. It specifies the character of Victorian literature and introduces reasons for selection of each work of fiction used in this article – Jane Eyre by the author Charlotte Brontë, Agnes Grey by Anne Brontë and the novel Cranford by Elizabeth Gaskell. The special attention is paid to the hygiene and healthcare during the Victorian era. The main aim of this article is to widen the research area of the Victorian period, on the foundation of knowledge offered by contemporary literature.

Keywords: England; Victorian Era; Victorian Fictional Literature; History of Everyday Life; Hygiene; Health

Čítaním literatúry sa človek dostáva do styku s novými podnetmi, prostredníctvom ktorých obohacuje svoje myslenie, nadobúda nové znalosti, dostáva priestor na zamyslenie, porovnáva a analyzuje opisované situácie so svojimi životnými skúsenosťami. V závislosti od literárneho druhu a žánru, do ktorého sú myšlienky autorov spracované,

plnia čítané texty rôzne funkcie. Pri beletristických dielach ide bezpochybnne v prvom rade o funkciu estetickú. Prostredníctvom životných príbehov a osudov hlavných hrdinov získava čitateľ možnosť vcítiť sa do ich myslenia a pocitov, zoznamuje sa s príčinami a dôsledkami následne opisovaných činov – stáva sa súčasťou udalostí iného myslenia, času a priestoru.

Literárna tvorba, ktorá vzišla z pera súčasníkov minulých dôb, opisujúca príbehy odohrávajúce sa v súdobej spoločnosti, predostiera súčasnému čitateľovi okrem vyššie spomínaných tendencií i množstvo nevy povedaných otázok. Naozaj takýmto spôsobom ľudia žili? Mohla sa táto situácia v danej dobe skutočne odohrať? Do akej miery možno považovať opisované udalosti za historicky korektné? Práve dané otázky sa stali hlavným motívom k vypracovaniu tohto príspevku.

Mojím zámerom bolo poukázať na možnosť využitia beletristických diel ako historického prameňa. Krásna literatúra sa v tomto smere využíva veľmi zriedkavo. Možnou príčinou je skutočnosť, že interpretácia literatúry v závislosti od historického kontextu preukazuje medzery, ktoré je nutné doplniť inými zdrojmi – odbornou literatúrou, založenou najmä na archívnom výskume a štatistických údajoch, prípadne doplniť poznatkami získanými prostredníctvom iných vedných disciplín. Je zrejmé, že nemožno všetko prečítané nekriticky prebrať a prikladať tomu automaticky status pravdivosti. Kumulácia poznatkov, ktoré rovnako, prípadne veľmi podobne opisujú určitý jav, zvyšuje pravdepodobnosť reálneho základu.

V centre môjho záujmu sú anglické romány, ktoré vznikli vo viktoriánskom období (1837 – 1901) – epoche, ktorá patrí k jedným z najvýraznejších v dejinách Spojeného kráľovstva Veľkej Británie a severného Írska¹ (ďalej uvádzam názov v skrátenej podobe – Spojené kráľovstvo). Zo širokej palety viktoriánskych románov som si pre tento účel vybrala literárne diela troch spisovateľiek. Ide o diela: Jana²

¹ V období panovania kráľovnej Viktórie sa monarchia nazývala Spojené kráľovstvo Veľkej Británie a Írska (tento názov bol pridelený v roku 1801, kedy sa Veľká Británia (Anglicko, Škótsko a Wales) zjednotila s Írskom). V roku 1920 sa Írsko rozčlenilo Zákonom o írskej vláde na južnú časť – nezávislý Írsky slobodný štát, a severnú časť, ktorá zostala súčasťou Spojeného kráľovstva. Od toho času je tento útvar nazývaný Spojené kráľovstvo Veľkej Británie a severného Írska. HART – DAVIS, Adam et al. *História*. Bratislava: Ikar, 2014, s. 505 – 506.

² Podobu mena Jane uvádzam v slovenskom ekvivalente - Jana.

Eyrová³ od Charlotte Brontëovej⁴, Agnes Greyová⁵ od Anne Brontëovej⁶ a román od autorky Elizabeth Gaskellovej⁷ – Cranford. Diela som vybrala na základe viacerých kritérií. Určitým spojovateľom je fakt, že predostierajú pohľad na dané obdobie zo ženského uhla pohľadu,

³ Daný román opisoval osud siroty Jany Eyrovej. Po smrti rodičov žila u tety, kde sa cítila nepotrebná a nechcená. Príbeh pokračoval opisom pobytu na internátnej škole, následne prácou guvernanky u bohatého zamestnávateľa pána Rochesteru, do ktorého sa hlavná postava zamilovala. Napokon jej navrhol sobáš, ale pod ťarchou udalostí sa nevzali. Odišla a osud ju zaviedol do vzdialeného kraja, kde náhodne spoznala svoju rodinu z otcovej strany a neočakávane zdedila majetok po nebohom strýkovi. V závere diela opätovne vyhľadala pána Rochesteru a konečne našla vytúžené šťastie.

⁴ Charlotte Brontëová (1816 – 1855) bola najstaršou zo sestier Brontëových, jedným zo šiestich detí chudobného kaplána, žijúcich na fare v Haworthu. Svoje diela vydávala pod pseudonymom Currer Bell. Venovala sa i poézii, no omnoho výraznejší úspech získala ako spisovateľka románov, ktorých ústrednými postavami sú najčastejšie guvernanky. Azda za jej najúspešnejší možno pokladať román Jana Eyrová (1847). Jej ďalšími dielami sú: Profesor (1857), Shirley (1849), Vilette (1853), Emma (1860). BAŠTÍN, Štefan – OLEXA, Jozef – STUDENÁ, Zora. Dejiny anglickej a americkej literatúry. Bratislava: Obzor, 1993, s. 120; STRÍBRNÝ, Zdeněk. Dějiny anglické literatury 2. Praha: Academia, 1987, s. 474 – 475; GILBERT, Sandra M. – GUBAR, Susan. The Norton Anthology of Literature by women: The Tradition in English. New York: W. W. Norton & Company, 1985, s. 347 – 351. O živote autorky pozri aj: FRASER, Rebecca. Charlotte Brontë. London: Vintage Books, 2012, 576 s.

⁵ Román Agnes Greyová pojednával o mladom dievčati, ktoré sa rozhodlo nájsť si prácu, aby finančne pomohlo rodine. Opisoval náplň povolania guvernanky, ťažkosti i radosti s tým spojené.

⁶ Anne Brontëová (1820 – 1849), mladšia sestra Charlotte, využívala pseudonym Acton Bell. V roku 1846 so Charlotte i ďalšou sestrou Emily vydala poetické dielo Poems. Je známa ako autorka dvoch románov: Agnes Greyová (1847) či Tajomná pani Grahamová (1848). BAŠTÍN, ref. 4, s. 121; BARNARD, Robert. Stručné dejiny anglické literatury. Praha: Brána. 1997, s. 131; STRÍBRNÝ, ref. 4, s. 476. Pozri aj: HOLLAND, Nick. In search of Anne Brontë. Stroud: The History Press, 2016, 288 s.

⁷ Elizabeth Gaskellová (1810 – 1865) sa venovala tvorbe románov, ktoré predostierali riešenie sociálnych konfliktov. V mladosti žila v malom mestečku menom Knutsford v grófstve Cheshire, ktorý sa stal predlohou pre román Cranford, vydaný roku 1853, opisujúc každodenný život obyvateľov rovnomenného malomesta. Po svadbe sa presťahovala do Manchestru. Jej ďalšou tvorbou sú romány: Mary Bartonová (1848), Ruth (1853), Sever a Juh (1854 – 1855), Manželky a dcéry (1866). Je autorkou životopisu Charlotte Brontëovej, ktorá bola jej priateľkou. Vydaný bol v roku 1857. BAŠTÍN, ref. 4, s. 121; BARNARD, ref. 6, s. 131; STRÍBRNÝ, ref. 4, s. 473 – 474; SKILTON, David. The Early and Mid – Victorian Novel. London: Routledge, 1993, s. 150. Ďalej pozri aj: UGLOW, Jenny. Elizabeth Gaskell. London: Faber & Faber, 2010, 704 s.

dokonca ide o osoby úzko prepojené rodinnými (sestry Brontëové) a priateľskými (Ch. Brontëová a E. Gaskellová) zväzkami. Autorky v dielach zobrazovali veľmi podobné témy, čo bolo spôsobené pravdepodobne pôsobením v rovnakom prostredí. Všetky spomínané diela boli publikované v približne v rovnakom časovom rozmedzí (Jana Eyrová a Agnes Greyová v roku 1847 a román Cranford v 1853), opisujúc obdobie prvej polovice viktoriánskeho obdobia (1837–1864).⁸ Po preštudovaní odbornej literatúry som zistila, že mnohé z aspektov spomínaných vo vybraných literárnych dielach sa neobmedzujú len na dané vymedzené obdobie, ale sú prítomné počas celej viktoriánskej epochy, s menšími i väčšími obmenami.

Cieľom predloženého príspevku je rozšíriť oblasť skúmania dejín každodennosti viktoriánskeho obdobia na základe informácií, získaných z vybraných beletristických diel. V slovenskej i českej spisbe sú viktoriánske romány zamerané na analýzu sociálnych tém, prípadne morálneho hľadiska. Existuje niekoľko prác tohto zamerania, počítajúc prácu Rostislava Hubača⁹ a Vasila Chluchmana.¹⁰ Konkrétne diela ženských autoriek danej epochy, a najmä sestry Brontëové, sú skúmané prevažne z pohľadu postavenia žien v spoločnosti.¹¹ Chýbajú práce, ktoré by sa venovali analýze iných aspektov každodennosti, ktoré romány ponúkajú. Prínos daného príspevku k tejto téme spočíva v rozšírení problematiky o oblasť hygieny a zdravia viktoriánskeho obdobia.

V prvej časti textu som sa venovala možnostiam využiteľnosti beletrie pre rekonštrukciu minulosti. Ďalej som sa bližšie zaoberala viktoriánskou literatúrou, ktorá bola pomerne bohatá na práce prozaického charakteru, a stručne som popisovala danú spoločnosť a dôvody, prečo sa v tomto období venovala príznačná pozornosť tvorbe

⁸ Autor Robert Barnard ich na základe tejto skutočnosti radí k raným viktoriánskym románom. BARNARD, ref. 6, s. 121.

⁹ Venuje sa vnímaniu incestu a cudzoložstva v dielach sestier Brontëových. HUBAČ, Rostislav. Incest and Adultery in Brontë Sister's Novels [Bachelor Thesis]. Brno: Masarykova Univerzita, 2015, 36 s.

¹⁰ Filozofická esej venujúca sa zobrazeniu morálky v anglickej literatúre 19. storočia. GLUCHMAN, Vasil. Reflexia súdobej anglickej morálky v literatúre 19. storočia (Charles Dickens a jeho anglickí súčasníci). In *Filozofia*, 2006, ročník 61, č. 5, 20 s.

¹¹ Danou oblasťou sa zaoberá napr. FERKOVÁ, Daniela. Predstaviteľky ženskej literatúry a ich prínos v rámci kultúrneho dedičstva [bakalárska práca]. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, 2013, 44 s.

a čítaniu najmä románov. Taktiež daná časť daného príspevku osvetľuje, prečo sú vybrané romány vhodnými na rekonštrukciu dejín každodennosti, pričom som túto skutočnosť podporovala výrokmami a zisteniami plynúcimi zo skúmaných beletristických diel.

Druhá časť je venovaná téme zachovávanania hygieny a zdravia vo vtedajšej spoločnosti. Príspevok prevažne popisuje zvyklosti strednej vyššej triedy. Pojednáva o ponímaní a účeloch, za akým ľudia vykonávali jednotlivé hygienické úkony ako umývanie tela, vlasov, zubov, zachovávanie žiaducej telesnej vône a starostlivosť o pokožku. Zohľadňuje i estetickú sféru, ktorá bola v mnohých ohľadoch úzko prepojená s hygienickou oblasťou – odporúčané rady a triky na dosiahnutie prezentovaného ideálu krásy či rôznorodé názory na používanie a aplikáciu dekoratívnej kozmetiky. V neposlednom rade som venovala priestor infekčným ochoreniam, ktorých priebeh a šírenie bolo úmerné zlej hygieny – týfusu, tuberkulóze a cholere. Pri spracovávaní témy som sa neobmedzila len na rozšírenie tém, prezentovaných v románoch, ale doplnila som ju o ďalšie poznatky, z dôvodu snahy o vytvorenie pomerne komplexného obrazu hygienického stavu vtedajšej spoločnosti.

Beletria ako prameň histórie

Historické pramene sa vyskytujú v rôznych formách.¹² Pre rekonštrukciu historických skutočností sa prevažne využívajú dochované pramene písomnej povahy vypovedajúce o vládnucich skupinách, elite danej doby. K dotvoreniu plastického obrazu o určitej historickej udalosti by sa mali zohľadňovať všetky možné zdroje, ktoré sa jej ponúkajú, pretože v nej nachádzame neúplné miesta, ktoré bývajú často vyplňané rôznymi špekuláciami a historickými mýtami. Za účelom komplexného porozumenia minulosti, je potrebné zohľadniť informácie aj o ďalších zložkách spoločnosti napr. o ženách, deťoch či marginalizovaných skupinách. V prameňoch inštitucionálnej povahy, či dielach, ktoré sa zaoberajú „veľkou“ históriou (vojny, reformami, politikou, panovníkmi) sa zmienky o nich často nevyskytujú, prípadne o nich vypovedajú len veľmi sporo, preto je potrebné siahnuť po inom type prameňa, v čom ako vhodný zdroj môže poslúžiť tzv.

¹² K téme delenia prameňov pozri viac: BARTL, Július. Úvod do štúdia dejepisu. Bratislava: Univerzita Komenského, 2003, s. 58–88; HROCH, Miroslav. Úvod do studia dějepisu. Praha: SPN, 1985, s. 122–163.

krásna literatúra – beletria.¹³ Zdroje tohto literárneho rázu v určitých ohľadoch dokumentujú históriu a môžu byť využité na doplnenie poznatkov k rekonštrukcii minulosti.¹⁴

Kristian Hvidt vo svojej štúdií *Fact and Fiction: A Case for the Complementary Study of the History and Literature* tvrdí, že existujú historické súvislosti, ktoré nemôžu byť popisované historickými prameňmi inštitucionálnej povahy – sú akýmsi slepým bodom, ktorý historici nedokážu zachytiť a práve tu sa otvára priestor pre umelcov, maliarov a najmä spisovateľov. Pripodobňuje vzťah historika a spisovateľa k vzťahu fotografa a maliara. Obaja dokážu zachytiť tú istú sceneriu, no odlišným spôsobom. Fotografovým výsledkom je precízne zachytený obraz scenerie so všetkými detailmi, zatiaľ, čo maliar vyzdvihne jeho základné črty v závislosti od toho, z akého uhľa pohľadu naň nahliada práve v danom momente.¹⁵

Krásnu literatúru je možno využiť ako historický prameň, no kvôli prítomnosti estetických prvkov sa ju žiada podrobiť istej dávke kritiky predtým, ako sa začne vymedzovanie jej obsahu na časť obsahujúcu fikciu a časť reálne možných skutočností.¹⁶ Preto musí byť zaobchádzanie s ňou skutočne dôkladné. Zahŕňa nielen skúmanie detailov, ale i nájdenie si metódy na ich organizáciu. Je dôležité prihliadať na prvky literatúry – líniu rozprávača, využitie metafory a pod.¹⁷ Taktiež je nutné brať na vedomie možnú silu autorovej predstavivosti a zohľadniť stupeň autenticity historických tvrdení nachádzajúcich sa v literárnej tvorbe.¹⁸

¹³ SKÅRDAL, Dorothy Burton. „Hard“ Facts and „Soft“ Sources: Literature as Historical Source Material? In *American studies in Scandinavia*, 1984, ročník 16, č. 2, s. 74–76; GARCÍA, Mario T. *Literature as History: Autobiography, Testimonio, and the Novel in the Chicano and Latino experience*. Tucson: The University of Arizona Press, 2016, s. 4.

¹⁴ GARCÍA, ref. 13, s. 4.

¹⁵ HVIDT, Kristian. *Fact and Fiction: A Case for the Complementary Study of History*. In *American studies in Scandinavia*, 1984, ročník 16, č. 2, s. 67.

¹⁶ SKÅRDAL, ref. 13, s. 77; LARSEN, Svend Erik. *Historical and Complementary Sources: A Complementary View*. In *Interlitteraria*, 1998, ročník 3, č. 3, s. 68–69; HVIDT, ref. 15, s. 70.

¹⁷ LARSEN, ref. 16, s. 74.

¹⁸ MAYER, Robert. *History and the Early English Novel: Matters of Fact from Bacon to Defoe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997, s. 190.

Je prítomných množstvo dôvodov, prečo je potrebné opatrne zaobchádzať so zdrojmi, ktoré je nutné podrobiť kritickej analýze pri tvorbe záverov. Jedným z nich je aj možná nedôveryhodnosť opisov udalostí, poskytnutých individuálnymi svedkami, u ktorých je pravdepodobnosť nepochopenia danej situácie či určitého zmätku a nedokonalému opisu udalostí, informátorových osobných motívov alebo prípadne kombinácii týchto všetkých aspektov, veľmi vysoká. Historik je tak limitovaný útržkami neúplných svedectiev, ktorých hodnotovnosť je v mnohých ohľadoch spochybniteľná.¹⁹ Je dôležité určiť hranicu medzi historickým opisom a fiktívnym rozprávaním často i interdisciplinárnym výskumom.²⁰ Pre prácu historika je prínosné overenie si jedného zdroja iným, čím sa pri zhode zvyšuje pravdepodobnosť pravdivosti opisovaných skutočností.²¹

V súčasnosti fikcia zvyčajne označuje rozprávanie, vzťahujúce sa k udalostiam, ktoré sa nikdy nestali, pričom nie je určená k zavádzaniu čitateľa. V tomto ohľade je v protiklade s históriou, ktorá operuje s predpokladom, že všetky vyrozprávané skutočnosti sa naozaj udiali. Už Izidor zo Sevilly vo svojom diele *Etymologiae* definuje históriu ako rozprávanie obsahujúce „res uerae que factae sunt“ (pravdivé veci, ktoré sa udiali) a naopak definuje fabulu (príbeh) ako rozprávanie zahrňajúce veci „quae nec factae sunt nec fieri possunt quia contra naturam sunt“ (ktoré sa vôbec nestali a nemôžu stať, pre ich protikladnosť k prirodzenosti). Čo sa týka novších teórií, Torfi Tullinius definuje fikciu ako text, ktorého obsah je vybraný a aranžovaný na vyjadrenie určitého úmyslu autora.²²

Pri dielach autorov, ktorí opisujú obdobie, v ktorom žili, teda súčasníkov, je nutné pátrať, k akým informáciám mali prístup a s čím alebo kým, sa mohli dostať do styku. Taktiež je potrebné zohľadniť autorov zámer. Informuje, útočí, príliš presviedča alebo zabáva? Práve zámer dotvára posudzovaný materiál.²³ Čo nám diela súčasníkov určitej doby predovšetkým prinášajú? Prvotne autorov pohľad na obdobie, v kto-

¹⁹ SKÅRDAL, ref. 13, s. 75.

²⁰ HVIDT, ref. 15, s. 67, 71.

²¹ SKÅRDAL, ref. 13, s. 76.

²² O'CONNOR, Ralph. History or Fiction? Truth – Claims and Defensive Narrators in Icelandic Romance – Sagas. In *Mediaeval Scandinavia*, 2005, ročník 15, s. 104, 109.

²³ SKÅRDAL, ref. 13, s. 77.

rom žil, ako ho vnímal.²⁴ Následne uvádza informácie o ustálených a typických postojoch, názoroch a morálnych hodnotách. Autor sa podieľa na všeobecnom povedomí o udalostiach, ktoré sú prezentované jeho interpretáciou, postojmi a využitím jazyka. Poskytuje unikátny prienik budúcim generáciám do myslenia iného miesta, času a spoločnosti. Okrem toho odzrkadľuje do akej miery boli ľudia, jednotlivých období, ovplyvnení ideológiami napr. prostredníctvom propagandy. Jarle Simensen v spise *Literature and History*, z roku 1976, tvrdí, že je nutné pri dielach súčasníkov tiež prihliadať aj na literárne konvencie, ktoré v danej dobe prevažovali. To, čo sa rozhodne autor o svojej dobe napísať, je značne ovplyvnené žánrom, do ktorého budú myšlienky koncipované, pretože každý má svoje vymedzené špecifiká.²⁵

Beletria ako prameň k viktoriánskemu obdobiu

Viktoriánske obdobie predstavuje v dejinách Spojeného kráľovstva dobu panovania kráľovnej Viktórie (1837–1901), poslednej vládkyne z Hanoverovskej dynastie a do roku 2015 najdlhšie vládnucej panovníčky²⁶ danej monarchie (od 9. 9. 2015 je ňou Alžbeta II.). Viktória sa narodila ako jediné dieťa Edwarda, vojvodu z Kentu a princeznej Márie Lujzy Viktórie Sasko – Coburskej – Salskej. Na tróne vystriedala strýka Viliama IV., ktorý nemal potomkov. Vo februári 1840 sa vydala za bratranca Alberta, Sasko – Coburského – Gotha, ktorý sa neskôr stal jej poradcom vo vládných záležitostiach a najmä jeho zásluhou moc danej monarchie približne od roku 1840 vzrastala. Počas vlády kráľovnej Viktórie sa stalo Spojené kráľovstvo mocnou imperiálnou veľmocou, profitovalo z obchodu, priemyselnej výroby, vedeckého a technického pokroku.²⁷

²⁴ GARCÍA, ref. 13, s. 5.

²⁵ SKÅRDAL, ref. 13, s. 78–79.

²⁶ Rozumejúc spomedzi všetkých panovníkov, nielen panovníčok.

²⁷ KENYON, J. P. *The Wordsworth Dictionary of British History*. Ware: Wordsworth, 1995, s. 350–351, 164; STRACHEY, Lytton. *Kráľovna Viktorie*. Praha; Litomyšl: Paseka, 2009, s. 15, 20, 45, 47; DAMANKOŠ, Marián. *Svetové dejiny II. Novovek 1492–1914*. Bratislava; Prešov: Eurolitera, 2005, s. 174, 176; HART – DAVIS, ref. 1, s. 348–349; LUPŠA, Marinela. *Victorianism and its literature*. Alba Julia: Aeternitas, 2011, s. 24. K téme viktoriánskeho obdobia pozri aj: MAUROIS, André. *Dejiny Anglie: Doplnené o novější období Michelem Mohrtem*. Praha: Lidové noviny, 1993, s. 394–407; WASSON, Ellis. *Dějiny moderní Británie od roku 1714 po dnešek*. Praha: Grada Publishing, a. s., 2010, s. 163–180.

Literárna činnosť súčasníkov viktoriánskej éry je prevažne prozaického charakteru, pričom vedúcim žánrom, ktorý sa v tomto období objavil, bol nepochybne román.²⁸ Táto skutočnosť je pravdepodobne zapríčinená dychtivosťou ľudí čítať o svojej dobe, v ktorej prichádzalo k obrovským zmenám v spoločnosti, najmä čo sa týka vedeckých objavov, a z toho vyplývajúcich profitov nielen v oblasti priemyselnej techniky, rozvoja dopravy, ale v širokom spektre využiteľnosti pre celú spoločnosť. V období, keď kráľovná Viktória nastúpila na trón, väčšina ľudí žila na vidieku, kde prežili takmer celý svoj život. Možnosti cestovania boli veľmi obmedzené, jedlo sa zväčša pripravovalo nad otvoreným ohňom a menej ako polovica obyvateľov vedela čítať a písať. Postupne, v priebehu viktoriánskeho obdobia sa ľudia začali vo väčšej miere sťahovať do miest,²⁹ cestovať metrom (od roku 1863), na uliciach sa objavilo elektrické osvetlenie (1878), mohli sa rýchlo kontaktovať prostredníctvom telegrafu (1843) a pod.³⁰ A práve román poskytuje mnohoraké možnosti na zachytenie všetkých aspektov každodenného života - otvára priestor pre diskusiu o sociálnych, filozofických či politických témach, autori vo svojich dielach prezentujú svoje názory a pocity súvisiace s dobou, ktorú žijú.

Vzťah medzi čitateľom a autorom umocňoval i trend vychádzania románov v periodikách,³¹ v týždenných či mesačných intervaloch, čo umožňovalo autorom uchopiť reakcie čitateľov a prípadne naplniť ich prania v pokračovaniach.³² Preto sa často v románoch vyskytujú formulácie ako: „milý čitateľ“ „milí čitatelia“, ktorými sa im prihovárajú,

²⁸ SKILTON, ref. 7, s. 1, 17.

²⁹ Ku koncu viktoriánskej doby, v roku 1900, žilo mestským spôsobom života 33% britského obyvateľstva. V porovnaní so Spojenými štátmi americkými (14%), Nemeckom (9%) a Rakúsko - Uhorskom (6%) išlo o veľmi vysoké percento. LIŠKA, Václav. Viktoriánska Anglie Sherlocka Holmesa. Praha: Professional Publishing, 2005, s. 12.

³⁰ MITCHELL, Sally. Daily life in Victorian England. Westport: Greenwood Press, 2009, s. BELETRIA AKO PRAMEŇ K DEJINÁM KAŽDODENNOSTI: VIKTORIÁNSKE ANGLICKO úvod a chronológia nie sú očíslované, 82; LIŠKA, ref. 29, s. 70.

³¹ Napr. Elizabeth Gaskellová vydávala svoje romány v periodiku „Household Words“, redigovaným ďalším známym autorom tohto obdobia Charlesom Dickensom. GASKELLOVÁ, Elizabeth. Cranford: Cranfordské dámy. Praha, 2011, s. 15; STRÍBRNÝ, ref. 4, s. 474.

³² LIŠKA, ref. 29, s. 5; LUPŠA, ref. 27, s. 28, 34, 36; SKILTON, ref. 7, s. 61.

oslovujú, prípadne sa im následne snažia bližšie vysvetliť opisovanú situáciu, ospravedlniť konanie postáv a pod.

Literárny smer, ktorý sa rozvinul na začiatku viktoriánskej epochy a bol dominantným prvkom románov daného obdobia približne až do roku 1880, sa nazýva kritický realizmus.³³ Najrozšírenejším žánrom tohto smeru bol sociálny román.³⁴ Zámerom kritickorealistických diel je snaha ponúknuť čitateľovi čo najvernejšie vyobrazenie súdobej spoločnosti a človeka žijúceho v nej. Jeho využiteľnosť pri poznávaní danej doby navyše zvyšuje skutočnosť, že zobrazuje všetky spoločenské vrstvy a rozdiely medzi nimi, ale aj oblasti života, ktoré historické pramene inštitucionálnej, ale často i osobnej povahy, nedokážu zachytiť. Snažili sa prekonať ilúziu, ktorá o tomto období pretrváva i dnešných časoch. Už len pri výraze „viktoriánsky“ sa ľuďom v myslí vynorí myšlienka úctyhodnosti, tradičnosti či morálnosti. Kráľovský pár predstavoval dokonalý vzor serióznosti a naplneného rodinného života v duchu kresťanskej náuky. Z ich manželstva vzišlo deväť detí a prežili spolu 21 rokov. Stali sa symbolmi príkladného správania pre súdobú spoločnosť Spojeného kráľovstva, ktorú formálne prezentovali. Dokonca, samotná kráľovná sa údajne mračila na každú opätovne vydatú vdovu a na kráľovskom dvore sa nesmela objaviť žiadna rozvedená dáma.³⁵ Kritik Walter Allen sa zaoberal vývojom tejto predstavy a tvrdí, že v polovici 19. storočia boli týmito prívlastkami, prvotne a akosi automaticky, označované osoby s dobrým sociálnym postavením, a až neskôr všeobecne slušní a čestní ľudia, odhliadnuc od statusu, ktorý zastávali v spoločnosti, pretože význam týchto termínov označoval čosi viac ako len dobré postavenie a vybrané správanie. Predstavoval vieru v dokonalosť človeka a snahu po osobnom raste a cieľavedomom zdokonalení mravov, najmä prostredníctvom vzdelávania. A tak mnohí realistickí autori vo svojich dielach, často riešili skutočnosť, že za maskou úctyhodnosti sa môže skrývať nerest

³³ STRÍBRNÝ, ref. 4, s. 421, 444; BAŠTÍN, ref. 4, s. 112.

³⁴ Typ románu, ktorého účelom je predstaviť sociálne postoje spoločenského vývoja. Najčastejšie zobrazuje spôsob života a spoločenské zaradenie nepriviligovaných vrstiev. Vznikol v prvej polovici 19. storočia ako reakcia na zmeny späté s priemyselnou revolúciou. MOCNÁ, Dagmar – PETERKA, Josef. Encyklopedie literárních žánrů. Praha: Paseka, 2004, s. 630 – 631.

³⁵ STRACHEY, ref. 27, s. 264 – 265.

či hanebnosť a analyzovali pokrytectvo, najmä na vyobrazení zmeny správania postáv následkom zmeny sociálneho statusu.

Od 40. rokov 19. storočia sa ustálili prísne pravidlá na tvorbu literatúry, ktoré mali za cieľ vyzdvihnúť mravné ponaučenie z predčítaných textov. Tým sa presadil zvyk rodinného čítania, členovia rodiny si spoločne čítali romány, čím sa mali upevniť ich vzájomné vzťahy. J. Waren Beach na základe týchto všetkých skutočností formuluje tri základné prvky viktoriánskeho románu. Prvým a druhým sú už spomínané mravné ponaučenie a diskusia s čitateľom a tým tretím dôraz na vyobrazenie ľudskej náture, ktorá sa prejavuje v konaní postáv.³⁶

Romány skúmané v tejto práci, ponúkajú pohľad spisovateliek na dané obdobie a sú v nich prítomné všetky už spomínané aspekty. Pre rôznorodosť opisovaných tém, sú vhodné na vytvorenie si predstavy o danej dobe a na rekonštrukciu minulosti. Diela Charlotte Brontëovej, Anne Brontëovej i Elizabeth Gaskellovej spĺňajú kritériá kritického realizmu, ponúkajú pomerne realistický obraz sveta viktoriánskeho obdobia. Vo väčšej miere sa však nepúšťali do otvorenej kritiky opisovaných skutočností, ale ponúkali ju sprostredkované a na zmiernenie hrubých črt ťažkostí, ktoré so sebou prinášal životný údel, využívali i prvky iných literárnych smerov, ktorú sú prítomné a ľahko identifikovateľné najmä v Charlottinej Jane Eyrovej. Ide o prvky romantizmu³⁷, ktorý bol dominantným žánrom predchádzajúceho obdobia, ale i gotického románu³⁸.

Vybrané romány sestier Brontëových – Jana Eyrová i Agnes Greyová, sú čiastočne i autobiografickými románmi – mnohé udalosti v nich opisované boli podobné, prípadne zhodné so životom samotných autoriek. Ako príklad možno uviesť spomínanú prácu guvernanky.³⁹

³⁶ LUPŠA, ref. 27, s. 24–25, 27, 31–32; BARNARD, ref. 6, s. 121; LIŠKA, ref. 29, s. 11–12; STRÍBRNÝ, ref. 4, s. 444; HART-DAVIS, ref. 1, s. 348–349.

³⁷ Romantizmus sa v anglickej literatúre objavil začiatkom 18. storočia. Kládol dôraz na jednotlivca, jeho individuálne emócie, vyzdvihuje spontánnosť a jedinečnosť. Dané diela sa vyznačovali vierou v lepšiu budúcnosť, vyzdvihujú lásku k prírode, ktorá sa stáva predmetom pozorovania. BARNARD, ref. 6, s. 95–96; BAŠTÍN, ref. 4, s. 89.

³⁸ Gotický román, ako literárny žáner vznikol v druhej polovici 18. storočia v Anglicku. Jeho základom je dramatický príbeh, zahalený rúskom tajomstva, ktorý je zasadený do desivého prostredia. MOCNÁ, ref. 34, s. 219.

³⁹ Ako guvernanku možno označiť ženu, ktorá mala na starosti vzdelanie detí z vyšších či stredných vrstiev, zahŕňajúc i tie, ktoré vyučovali na školách. Najčas-

Tejto profesii sa istý čas venovali, preto je možné predpokladať, že pri opise metódy vyučovania vychádzali z osobných skúseností.⁴⁰ Obe sestry taktiež vo svojich dielach spomínali ochorenie na tuberkulózu a jej prejavy, s ktorými boli dobre oboznámené, pretože na ňu zomreli všetci ich súrodenci a napokon neskôr i ony samé.⁴¹

Zatiaľ, čo sestry Brontëové ponúkajú spoločenskú kritiku najčastejšie za rúskom trefne mienených metafor, u Gaskellovej ju v niekoľkých prípadoch možno badať úplne otvorene: „... a celkovo mala vzhľad ženy s pevnou vôľou; napriek tomu, že vtedy pohrúdala tou modernou myšlienkou, že by ženy boli rovné mužom. Rovné! Samozrejme, že vedela, že sú im nadradené.“⁴² Pre ženské spisovateľky tohto obdobia bolo typické zaoberať sa vo svojich románoch postavením ženy v spoločnosti. Súdobá spoločnosť bola charakteristická nadradeným postavením mužov a dodržiavaním daných spoločenských konvencií a pravidiel. Vstup do sveta literatúry im napomohol v šírení myšlienok a našli v nej priestor pre osobné vyjadrenie. Ženy ako autorky spočiatku ne-

tejšie však poskytovali výučbu priamo v domácnostiach svojich zamestnávateľov. Ženy, ktoré vykonávali dané povolanie, získali vzdelanie doma, prostredníctvom svojich rodičov. V dospelosti rozširovali svoje vzdelanie najmä štúdiom cudzích jazykov, ktorému venovali zvyčajne pár hodín denne. Opis tejto aktivity ponúkajú nasledovné úryvky z Jany Eyrovej: „... obe sa skláňali nad knihou, pôsobili zamyslene, takmer prísne. Medzi nimi stál stolík a na ňom druhá sviečka a dva hrubé zväzky kníh, do ktorých pravidelne nazerali, očividne ich porovnávali s knižočkami, ktoré držali v rukách, ako si ľudia pri prekladaní vyhľadávajú slová v slovníku.“ „Nevieme po nemecky hovoriť, ani čítať bez slovníka.“ „Raz by sme to chceli učiť, prinajmenšom základy.“ Náplňou tejto profesie nebolo len poskytovanie vzdelania, ale zároveň sa guvernanky mali stať pre svojich študentov vzormi správania. V domácnosti, v ktorej pracovali, im bola pridelená vlastná spálňa, jedávali so svojimi študentmi, ktorými boli rovnako chlapci i dievčatá. Okrem jazykov vyučovali i históriu, geografiu a dievčatá tiež kreslenie, tanec, spev, hru na klavír, ktoré boli dôležitými pre oblasť sociálneho života, no plnili i funkciu rekreačnej činnosti. MITCHELL, ref. 30, s. 182 – 183; BRONTË, Charlotte. Jane Eyrová. Bratislava: Slovart, 2011, s. 382 – 383, 456.

⁴⁰ LUPŠA, ref. 27, s. 27, 75 – 79; STRÍBRNÝ, ref. 4, s. 476.

⁴¹ Najstaršie zo sestier Maria a Elizabeth zomreli v roku 1825, brat Branwell v septembri 1848, Emily (ktorá sa zapísala do dejín ako autorka známeho viktoriánskeho románu *Búrlivé výšiny*) v decembri toho istého roku, následne Anne o pár mesiacov neskôr a Charlotte sa dožila najdlhšie, zomrela pár týždňov pred svojimi 39 narodeninami, v roku 1855. CARPENTER, Mary Wilson. *Health, Medicine, and Society in Victorian England*. California: ABC – CLIO, 2010, s. 54.

⁴² GASKELLOVÁ, ref. 31, s. 36.

mali nárok na vlastnícke práva, preto často vydávali svoje diela pod mužským pseudonymom (príklad sestry Brontëové). Romány, nesúce myšlienky rovnoprávnosti žien, zasiahla dávka kritiky a vyvolali veľký škandál. Zaujímavým je prípad Márie Capellovej, ktorá bola odsúdená za pokus o otrávenie manžela v roku 1840. Tento akt mal vraj korene v častom čítaní, ktoré v nej vyvolalo nespokojnosť so svojou situáciou a následný prejav vzbury.⁴³

Hygiena a zdravie

Hygiena už vo viktoriánskych časoch predstavovala dôležitú súčasť každodenného života. Je samozrejmé, že možnosti osobnej starostlivosti sa líšili vzhľadom od spoločenského statusu⁴⁴ a podmienok, v ktorých ľudia existovali.

⁴³ MICHAUD, Stéphane. Žena. s. 177. In FURET, Francois (ed.). Človek romantizmu a jeho svet. Praha: Vyšehrad, 2010, 320 s. Táto štúdia sa zaoberá snahami žien o emancipáciu, ktoré sa prejavovali najmä v politickej, literárnej i morálnej činnosti (rozumiejąc charitatívnu i výchovnú oblasť). Danej problematike sa venuje napr. aj COTT, Nancy F. The Bonds of Womanhood. New Haven: Yale University Press, 1977; CVIKOVÁ, Jana. Načo je dejinám literatúry kategória rodu? In World Literature Studies, 2010, ročník 2, č. 4, s. 56 – 66.

⁴⁴ Anglická spoločnosť bola v 19. storočí silne hierarchicky usporiadaná a až koncom tohto obdobia možno badať mierne preklenutie rozdielov medzi jednotlivými sociálnymi skupinami. Zaradenie do príslušnej sociálnej skupiny nezáviselo primárne na veľkosti majetku, ktorým človek disponoval, no najmä na tom, do akej rodiny sa narodil a aké rodinné zväzky udržiaval. Sociálne postavenie žien po svadbe záviselo od manžela. Tento fakt je viditeľný i v románe Agnes Greyová. Matku Agnes otec vydedil a bola zbavená titulu dámy, pretože uzavrela manželstvo s chudobným kaplánom proti jeho vôli. Špecifikum jednotlivých sociálnych tried bolo preukázateľné v spôsoboch správania, používanej reči, odievaní, vzdelaní a vyznávaných hodnotách. V skutočnosti sa anglická spoločnosť delila len na dve skupiny – aristokratov, vlastníacich pôdu a tituly a tých ostatných. Druhá skupina daného obdobia bola delená na tých, ktorí vykonávali fyzickú, často „špinavú prácu“ – teda pracujúcu triedu, a na tých, ktorí sa zaoberali psychickou prácou, – tzv. strednú triedu. Tá zažila vo viktoriánskom období prudký rozmach. V polovici storočia sa dala ľahko identifikovať – tvorili ju prevažne bankári, obchodníci a účtovníci. V posledných rokoch 19. storočia sa označovali ako nižšia stredná vrstva, zatiaľ čo právnici, administratívni úradníci, lekári a univerzitní profesori ako vyššia stredná vrstva. Túto deľbu zapríčinila zmena v ekonomike krajiny. Vyššia stredná vrstva posielala svojich potomkov na univerzitné štúdium. Vzdelávali sa najmä v humanitných vedách, ktoré boli pre prudko industrializovanú dobu kvázi nepoužiteľné. Dokonca i niektorým ženám bolo umožnené dostať sa na univerzitu, pričom spočiatku nemohli získať titul, mali povolené sa zúčast-

Hlavným dôvodom vykonávania hygienických úkonov bolo zabezpečenie dokonalého zdravotného stavu.⁴⁵ Ľudia sa často spoliehali na overené domáce recepty, prírodné liečivá a rady starších skúsenejších osôb, ktoré sú prítomné i v daných románoch. Možno spomenúť napr. rady starej mamy, spomínané v románe Cranford, ktoré poskytovala svojej vnučke po narodení dieťaťa: „... *vravela jej, nech bábätku obalí nohy flanelom a drží ho v teple pri ohni, aj v lete, pretože bábätká sú také krehké.*“⁴⁶ Devätnáste storočie je obdobím výrazného pokroku v oblasti medicíny nielen na území skúmaného Anglicka, ale taktiež i v ďalších štátoch.⁴⁷ Začiatkom storočia medicínu praktizovalo len úzke zoskupenie lekárov, chirurgov a lekárnikov, ktorí využívali poznatky získané dlhodobým štúdiom tejto oblasti na univerzitách. Základné štúdium vychádzalo najmä z klasickej gréckej teórie o funkciách ľudského tela na základe náuky o telesných šťavách.⁴⁸ Ďalej mohli pokračovať niekoľkoročnou výučbou v oblasti lekárnictva či chirurgie, ktorá mohla byť doplnená (nebolo to nutnosťou) praxou v nemocniciach alebo krátkym kurzom vybraných lekcí medicíny, prípadne oboch. Mnohé nemocnice fungovali na báze charity, starali sa nielen o chorých, ale taktiež chudobných, ktorí potrebovali pomoc. Častým javom bolo poskytovanie lekárskej starostlivosti v domácnosti. Chorí si platili za služby lekárov, ktorí ich navštevovali a poskytli im pomoc, akú

ňovať iba prednášok a skúšok. Stredná trieda bola silne veriaca a nábožensky aktívna. Najmä ženy boli činorodé v oblasti charity. Práve táto vrstva najväčšmi prezentovala už spomínané morálne hodnoty. Zaujímavým prípadom je postavenie duchovných, pôsobiacich v menších farnostiach, nedisponujúcich veľkým majetkom, no kvôli ich vzdelaniu a vyznávaným hodnotám, boli vnímaní ako gentlemani. Synovia ich prevažne nasledovali v povolání a dcéry dostali potrebné vzdelanie, aby sa mohli zamestnať - najčastejšie ako guvernanky (povolanie opísané v románoch Jana Eyrová i Agnes Greyová). MITCHELL, ref. 30, s. 17–21; LIŠKA, ref. 29, s. 23–24.

⁴⁵ GOODMAN, Ruth. *How to be a Victorian*. London: Penguin Books, 2013, s. 22.

⁴⁶ GASKELLOVÁ, ref. 31, s. 88.

⁴⁷ Najmä Francúzsko, no tiež výrazný pokrok zaznamenala i medicína v Spojených štátoch amerických. CARPENTER, ref. 41, s. 5.

⁴⁸ Z angl. Humoralism – náuka o telesných šťavách. Je založená na teórii, ktorá tvrdí, že chorobu organizmu spôsobuje narušenie prirodzenej rovnováhy štiav v tele – krvi, hlienu, čiernej a žltej žlči. BYNUM, W. F. – PORTER, Roy. *Companion Encyclopedia of the History of Medicine: Volume 1*. London: Routledge, 1993, s. 281; SPILLER, Elizabeth. *Reading and the History of Race in the Renaissance*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011, s. 23.

si ich stav vyžadoval. Táto skutočnosť je opisovaná i v Jane Eyrovej. Po tom ako mladá Jana omdlela uvidela nad sebou lekárnik, ktorý jej poskytol ošetrovanie: „... bol to pán Lloyd, lekárnik, ktorého pani Reedová občas dala zavolať, keď chorľavel niekto zo služobníctva, k sebe a svojim deťom pozývala lekára.“⁴⁹ Z daného vyjadrenia taktiež vyplýva, že lekárnici boli v medicínskej hierarchii menej kvalifikovaní ako lekári. Lekári sa spočiatku podujímali len na drobné operácie, ako vytrhnutie zubov, alebo napravenie jednoduchých zlomenín, pretože iné lekárske praktiky boli veľmi bolestivé a hrozila pri nich nákaza infekcie.⁵⁰ Vyšetrenie sa zakladalo prevažne na tom, ako opísal chorý lekárovi svoje zdravotné problémy. Ten následne zhodnotil zdravotný stav na základe vonkajších príznakov, pretože nedisponoval prostriedkami na preskúmanie vnútorného stavu organizmu.

Postupne mnohé vynálezy vrátane stetoskopu,⁵¹ mikroskopu,⁵² teplomeru⁵³ a pod. dopomohli špecifikovať telesný stav a určiť prognózu. Postupne sa v priebehu daného storočia medicína rozvinula a zreorganizovala v podstate do podoby, akej ju poznáme dnes. Všetci odborníci praktizujúci medicínu museli získať potrebnú kvalifikáciu, vrátane nemocenskej praxe, a byť zaregistrovaný Všeobecnou zdravotnou radou (z angl. GMC – General Medical Council). V tomto období sa začalo nazerať na pacientov ako na objekty, ktoré zosobňujú prejavy ochorení, a predmety štúdia následných reakcií pri podaní liečiva. Medicínska profesia bola prevažne mužskou záležitosťou, no už od polovice 19. storočia môžeme sledovať prienik ženského pokolenia

⁴⁹ BRONTĚ, ref. 39, s. 21.

⁵⁰ Až v roku 1860 Joseph Lister poukázal na skutočnosť, že prevenciu proti infekciám možno dosiahnuť za použitia kyseliny karbolovej, kvôli jej antiseptickým účinkom. CARPENTER, ref. 41, s. 25–26, 65.

⁵¹ Stetoskop bol vynájdený v roku 1819. CARPENTER, ref. 41, s. chronológia nie je očíslovaná.

⁵² Medzi prvé jednoducho skomponované mikroskopy možno radiť vynález Zacharias Jansena na začiatku 17. storočia. Mikroskopické skúmania sa postupne rozvíjali. Druhá polovica 19. storočia je považovaná za zlatú éru v oblasti svetelnej mikroskopie, kedy možno mikroskopy považovať za zariadenia s pomerne presnými výsledkami. BURGESS, Jeremy – MARTEN, Michael – TAYLOR, Rosemary. *Under The Microscope: A Hidden World Revealed*. Cambridge: Press Syndicate of the University of Cambridge, 1987, s. 186–188.

⁵³ Teplomer sa v medicínskej oblasti začal využívať od roku 1850. SHORTER, Edward. *Primary Care*. In PORTER, Roy (ed.) *The Cambridge Illustrated History of Medicine*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, s. 140.

do tejto oblasti. Najčastejšie plnili funkciu ošetrovateliek.⁵⁴ Táto profesia⁵⁵ je spomínaná v Brontëovej románe v súvislosti s ošetrovaním chorých dievčat v internátnej škole i umierajúcej pani, ktorá trpela následkami mozgovej príhody.⁵⁶

Akým spôsobom súdobi ľudia riešili osobnú hygienu? „*Aj ja som neochotne vstala, bolo mi hrozne zima a obliekla som sa, ako som taká roztrašená dokázala, a umyla som sa, keď sa uvoľnil lavór, čo sa nestalo tak rýchlo, pretože na stolíkoch v strede miestnosti slúžil jeden lavór naraz šiestim dievčatám.*“⁵⁷ Vybraná veta poskytuje mnohé zásadné informácie. Po prvý, po prebudení ráno vždy začínalo triaškou. Nezáležalo na tom, či išlo o bohatých či chudobných, žijúcich v meste či na vidieku, vždy pociťovali chlad. Spálne vyšších vrstiev obyvateľstva mohli disponovať krbom, ale tie boli zriedka stále rozpálené, najčastejšie iba v prípadoch ochorenia. Ďalej, chladné prostredie bolo tiež zapríčinené ponechaním otvorených okien počas noci. Ľudia približne v polovici daného storočia pochopili, že je vetranie obydľia dôležité, najmä vďaka častým varovaniam o zatuchnutom a otrávenom ovzduší vo vnútri príbytkov, založených aj na práci Dr. Arnotta, uznávaného vedca, ktorý sa zaoberal vzťahom atmosférických javov a zdravia. Verili, že choroby vznikajú v „diabolských“ miasmách, ktoré sa nachádzajú v ovzduší, na miestach s evidentným zápachom.⁵⁸

Po druhé, skutočne ranné umývanie bolo základom a začiatkom dennej rutiny. Malo ľudí osviežiť a pripraviť na celý deň. Vyššie a stredné vrstvy ho absolvovali hneď po zobudení. Sluhovia, ktorých čakali ešte ranné upratovacie práce, túto činnosť vykonávali až potom, pretože by tak či tak bola neefektívnou a následne by sa mohli zašpiňiť napr. pri príprave krbu, čistení krbovej mriežky a pod. Najčastejšie daný proces vykonávali v spálni, kde na to mali pripravené potrebné prostriedky. Všetko čo potrebovali bola miska, vedierko, kus látky na utieranie – najlepšie flanel, ktorý mal dobrú absorpčnú schopnosť, mydlo a džbán teplej alebo studenej vody. Džbán so studenou vodou

⁵⁴ CARPENTER, ref. 41, s. 5,12; MITCHELL, ref. 30, s. 195.

⁵⁵ Florence Nightingale založila v roku 1860 prvú školu pre ošetrovatelky (Nightingale School for Nurses) v Nemocnici St. Thomas v Londýne. CARPENTER, ref. 41, s. 5.

⁵⁶ BRONTĚ, ref. 39, s. 91, 275.

⁵⁷ BRONTĚ, ref. 39, s. 49.

⁵⁸ GOODMAN, ref. 45, s. 5, 7, 14; MITCHELL, ref. 30, s. 17, 118 – 119.

sa často prinášal do izby noc predtým, aby bol pripravený na ranný rituál vedľa misiek a uterákov.⁵⁹ Tento zvyk je prítomný i v Jane Eyrovej, kde sa popisuje, ako za pomoci džbána na vodu, pripraveného na nočnom stolíku, uhasila v noci požiar.⁶⁰

„Už ste si dnes umyli tvár a ruky?“, „... dotlačila ma k umývadlu, nemilosrdne, no našťastie rýchlo mi mydlom vydrhla tvár a ruky, opláchla vodou a vyutierala hrubým uterákom...“⁶¹ V tých časoch používané mydlo nefungovalo efektívne v kombinácii so studenou vodou – dobre sa nerozpúšťalo a nemydliło. Bolo vyrábané zo živočíšneho tuku a hydroxidu sodného a malo špecifickú, ostrú vôňu, ktorá ľahko prebila akýkoľvek telesný zápach. V neskoršom období sa začali vyrábať parfumované mydlá, najčastejšie s vôňou ruže, levandule či fialky. Kvetinové vône však nikdy neprebili vôňu jeho hlavných zložiek. V Cranforde sa nachádzala zmienka o parfumovanom mydle, ktorého vôňu jedna z dám prirovnáva k sezamovému koláču.⁶² Klasické mydlo bolo bielej, či žltej farby. Na dosiahnutie iného zafarbenia sa využívali rôzne prímеси, napr. karamel, kakao či rumelka. Taktiež sa používalo i mydlo priehľadnej farby, vyrábané riedením sušeného loja s alkoholom. Na počiatku viktoriánskej éry 4-kusové balenie mydla (podobná gramáž ako sa predáva v súčasnosti v Anglicku) stáło približne toľko, čo ľudia zaplatili za kĺb z hovädziny. Rodina zo strednej vrstvy, sledujúca nový trend v umývaní, využívala 3 až 4 kusy mydla týždenne. Na konci tejto éry sa cena mydla niekoľkokrát zredukovala, vďaka mnohým technickým vymoženostiam, no stále bola pre chudobných veľmi nákladnou záležitosťou. Bohatí sa jednoznačne odlišovali iným zápachom ako chudobní. Vôňa mydla preukazovala jasný znak spoločenského postavenia.⁶³

Umývanie teplou vodou sa odporúčalo raz týždenne na odstránenie mazu, aj napriek tomu, že sa umývali každý deň studenou vodou. Jeden džbán vody mal postačiť na očistu celého tela. Daný fakt naznačuje, že hygienu v danom období nemožno pokladať za veľmi dôklad-

⁵⁹ GOODMAN, ref. 45, s. 10–11.

⁶⁰ BRONTĚ, ref. 39, s. 172.

⁶¹ BRONTĚ, ref. 39, s. 34–35.

⁶² GASKELLOVÁ, ref. 31, s. 121.

⁶³ GOODMAN, ref. 45, s. 11, 17–18; BRINTON, Daniel Garrison – NAPHEYS, George Henry. *Personal Beauty: How to cultivate and preserve it in accordance with the laws of health*. Springfield, Mass.: W. J. Holland, 1870, s. 186–188.

nú. Trochu vody sa prelialo do misky, namočil sa flanel a vyžmýkal. Po nanesení mydla sa začalo čistiť telo. Keď bola voda v miske špinavá, vyliala sa do vedierka. Nádoba sa naplnila opätovne čistou vodou zo džbánu. Takýmto spôsobom proces pokračoval, kým sa neumylo celé telo. Pre veľmi suchú a podráždenú pokožku sa pridával do vody glycerín alebo sa následne naniesol na telo, aby ho hydratoval. Naopak, na zmiernenie mastného efektu pokožky sa využívalo pár čajových lyžičiek amoniaku. Umývanie tela sa mohlo vykonávať na etapy, jedna časť sa umyla a vysušila a potom nasledovala ďalšia. To umožňovalo osobám byť čiastočne oblečenými v priebehu kúpania. Jedna časť sa odkryla, umyla a obliekla, kým nasledovalo umývanie ďalšej. Na tento účel sa využívali voľné nočné košele – k telu sa dostali aj popod ne. Mohli sa týmto spôsobom umývať v chladnej kúpeľni aj počas zimných mesiacov a tiež vo všetkej počestnosti, ak spolunažívali s inými osobami, čo bolo pravdepodobné. Keď sa skončilo umývanie, voda sa vyniesla von. Pre bohatých bolo denné umývanie teplou vodou bežná vec, pretože mali prostriedky na zaobstaranie potrebného množstva uhlia, za pomoci ktorého im slúžky zohrievali vodu. Prinášali ju do spálne, každé ráno, približne hodinu pred raňajkami.⁶⁴

Vane neboli častým zjavom v domácnostiach a ak nimi disponovali, tak ich zvyčajne používali až večer. Používali ich skôr muži ako ženy. Veľkú úlohu v tejto skutočnosti hrala cudnosť, ženy sa pri takomto spôsobe kúpania cítili nepríjemne, príliš odhalene. Boli malých rozmerov, vyrábané z cínu, zinku, železa alebo medi, buď oválneho alebo rovného tvaru a často v nich ľudia sedeli ako na stoličke. Drahšie varianty boli doplnené o dekorácie na vonkajšej časti – prevažne kvetinové vzory. Slúžky ich naplňali vodou, ktorú prinášali vo vedre a takým istým spôsobom ju i vyprázdňovali po tom, čo pán skončil kúpeľ a opustil miestnosť. Problémom bolo zohriať veľké množstvo vody, ktorým by sa naplnil celý obsah vane. Do zavedenia vodovodného potrubia bolo výhodou, ak domácnosť disponovala zariadením, ktoré sa skladalo z medeného koryta, upevnenom na murovanom podstavci, s ohniskom v zadnej časti (z angl. copper). Inak sa musela zohrievať postupne, v menších množstvách. V niekoľkých domoch pracujúcich tried sa nachádzala cínová vaňa, situovaná oproti ohňu,

⁶⁴ GOODMAN, ref. 45, s. 11 – 13; MITCHELL, ref. 30, s. 122.

a keďže rodiny boli početné a nemali dostatočné súkromie, nosili muži do kúpeľa dlhé tenké spodky.⁶⁵

Kúpanie približne od 40. rokov 19. storočia dosiahlo nový rozmer. „Bolo by veľmi dobré, keby náš ocko strávil pár týždňov v kúpeľoch.“⁶⁶ Mimoriadne obľúbenými sa stali liečivé kúpele, ktoré boli určené vrátane očisty a relaxu, na medicínske účely. Tento typ liečby dostal pomenovanie hydroterapia. Vincent Priessnitz, pochádzajúci zo Sliezska, predstavil mnohé metódy využitia liečivých prameňov. Okrem pitia minerálnej vody, odporúčal kúpanie sa priamo pod vodopádom či zabalenie pacienta do mokrých plachiet, ktoré mali za účel odstrániť zápal z tela. Hydroterapiu začal v Anglicku praktizovať Dr. James Wilson v spolupráci s Dr. Jamesom Gullym. Metódy na jej uplatňovanie prevzali zo Sliezska.⁶⁷

Kúpele sa nachádzali prevažne vo veľkých mestách. Spočiatku boli zamerané len na poskytnutie dostatočných hygienických podmienok pre občanov, ktorí nimi v domácnostiach nedisponovali. Prvé anglické kúpele boli otvorené v roku 1842 v Liverpoole, pod názvom Frederick Street Baths, ktoré ponúkali taktiež možnosť využitia práčovne, kde si mohli návštevníci vyprať bielizeň. V priebehu viktoriánskeho obdobia sa v Liverpoole zriadili ešte dva, zatiaľ, čo v Londýne bolo v prevádzke až sedem kúpeľov.⁶⁸ Ich využitie sa stalo veľmi populárnym. Napríklad počas prvého dňa zaznamenali kúpele v Coventry,⁶⁹

⁶⁵ GOODMAN, ref. 45, s. 11–13, 395–396, 398; MITCHELL, ref. 30, s. 121–122; BRINTON – NAPHEYS, ref. 63, s. 177; FRANKL, Paul. Liquid Assets. In POWELL, Jane. Bungalow Bathrooms. Salt Lake City: Gibs Smith Publisher, 2001, s. 60.

⁶⁶ BRONTĚ, Anne. Agnes Greyová. Bratislava: Slovart, 2015, s. 12.

⁶⁷ GOODMAN, ref. 45, s. 388–391.

⁶⁸ Prvé londýnske kúpele boli založené v roku 1845 na Glass House Yard, Whitechapel. Zakrátko boli vo v tejto oblasti vybudované ďalšie na Goulston Square. Ďalej dva vo Westminsteri, jedny v Marylebone, Bloomsbury, Hanover Square, St-Martin-in-the-Fields a East Ende. GOODMAN, ref. 45, s. 401.

⁶⁹ Za kúpanie v bazéne si účtovali 1 penny (najnižšia hodnota v britskom menovom systéme, minca z medi, od roku 1860 zo striebra) a 2 pence (pence – pl. od penny) za teplý súkromný kúpeľ s uterákom k dispozícii. V novinách The Graphic poukazyvali na skutočnosť, že tieto ceny sú nie sú náročné pre priemerne zarábajúcich občanov, pretože hodnota teplého kúpeľa sa rovnala cene pinty (z angl. pint, britská objemová jednotka, 1 pint = 568,26 cm³) bežného piva. Pinta piva je spomínaná i v románe Jane Eyrová. HIGGS, Michelle. A Visitor's Guide to Victorian England. Barnsley: Pen & Sword Books, 2014, s. nečíslované strany (ďalej n. strán); DRAZ-NIN, Yaffa Claire. Victorian London's Middle – class Housewife: What She Did

ktoré boli otvorené v roku 1852, viac ako 1000 návštevníkov. Priestory boli rozdelené na mužskú a dámsku zónu, tie boli často odstupňované podľa ceny či spoločenskej triedy. Návštevníkom boli k dispozícii bazény na sedenie alebo plávanie a miestnosť na vykonávanie osobnej hygieny po kúpeli. V diele *Personal Beauty: How to cultivate and preserve it in accordance with the laws of health*, autori popisujú prostredie kúpeľov v Louéche-les-Bains, ktoré navštívili vo Švajčiarsku, v roku 1869: „Každý deň sme videli od päťdesiat až po sto návštevníkov, oboch pohlaví, sedieť na sedadlách v kúpeli, pričom im voda siahala do úrovni pliec. Pred nimi stáli stoly, na ktorých hrali karty alebo šach, písali listy, mali položené knihy či ručné práce, alebo boli v skupinkách a diskutovali o politike alebo klebetách. Niektorí strávili vo vode päť až sedem hodín denne.“⁷⁰ Na základe predchádzajúceho výroku možno predpokladať, že dané kúpele neboli diferencované na základe pohlavia, čo bol značný rozdiel v porovnaní s Anglickom.⁷¹

Ďalším variantom bolo umývanie na sucho, bez použitia vody. Niektorí ľudia ho presadzovali nielen z obavy z prechladnutia, ale taktiež z dôvery v súdobú teóriu otvorenia pórov, ktorá informovala, že voda spôsobuje nával kyslíka do krvného obehu, a spoločne s ním sa môžu do organizmu dostať škodliviny, ktoré vedú k určitým ochoreniam.⁷² Medici sa obávali, že taktiež mydlo zapcháva póry a môže viesť k otrave organizmu, spôsobujúcej telesnú ochabnutosť či dokonca smrť. Drhnutie tela plátenným uterákom alebo zadnou stranu drevenej kefy, vyplnenej semišovým vankúšikom (z angl. flesh brush), napomáhalo okrem likvidácie nečistôt aj zlepšeniu krvného obehu. O tejto tzv. suchej metóde umývania vo vybraných románoch nie sú žiadne zmienky.⁷³

K dodržiavaniu dobrej hygieny prispievalo i používanie spodných tesných odevov buď bavlnených alebo plátenných. Boli to napr. mužské košeľe, spodky, dámske košieľky či pančuchy. Radilo sa no-

All Day. London: Greenwood Press, 2001 s. 191, HOSCH, William L. (ed.) *The Britannica Guide to Numbers and Measurement*. New York: Britannica Educational Publishing, 2011, s. 212; BRONTĚ, ref. 39, s. 127.

⁷⁰ BRINTON - NAPHEYS, ref. 63, s. 184 - 185.

⁷¹ GOODMAN, ref. 45, s. 399 - 401; HIGGS, ref. 69, s. n.

⁷² Je zaujímavé, že napriek obavám sa odporúčalo batolať umývať výlučne vodou. GOODMAN, ref. 45, s. 212.

⁷³ GOODMAN, ref. 45, s. 15 - 16.

siť svetlé, priedušné materiály a z podobných materiáloch sa vyrábali i prikrývky. Vymieňať spodnú bielizeň sa odporúčalo, čo najčastejšie. Vhodne denne, najlepšie však niekoľkokrát za deň, pretože vsakovala pot i nečistoty a čím častejšie sa menila, tým skôr sa človek zbavoval prípadného ohrozenia z nečistoty. V románe Cranford sa tiež spomína využitie levanduľových kytičiek, ktoré sa ukladali do zásuviek s bielizňou, aby jej dodali príjemnú vôňu.⁷⁴ Pre ženy bolo čistenie oblečenia náročnejšie, najmä čo sa týka tesných živôtikov a rukávov pod pažami. Z toho dôvodu využívali malé, výmenné vypchávkvy, ktoré sa vkladali do oblasti podpažia a ľahko vymieňali. Dali sa zohnať v tradičnej galantérii.⁷⁵

Čo sa týka prania oblečenia, bolo náročnou a zdĺhavou záležitosťou, ktorá ovplyvnila chod celej domácnosti, pretože sa najčastejšie vykonávala v kuchyni, kde sa nachádzali na to potrebné prostriedky: „... prišla jedna susedka... a chcela, aby som jej pomohla prať.“⁷⁶ Proces sa začal kontrolou látok, ktorý je spomínaný i v románe Jane Eyrová: „*Tie vlnené podkolenky treba lepšie kontrolovať!*“, „... podľa veľkosti dier som presvedčený, že už dávno neboli opravené.“⁷⁷ Ak boli poškodené, okamžite sa zašili, pretože by sa mohli počas prania roztrhať a úplne zničiť. Potom sa roztriedili podľa rôznych kritérií – farby, látky a pod. Následne sa namočili do koryta, naplneného studenou vodou, často zmiešanou s trochou uhličitanu sodného a nechalo sa pôsobiť aj niekoľko dní. Táto činnosť sa tradične vykonávala v sobotu a v pondelok sa pokračovalo v praní. Použitá voda sa vyniesla do šachty alebo kanála. Na pranie sa používala voda, zohrievaná nad ohňom v hrncoch, plechových kanviciach, alebo v už spomínanom zariadení a mydlo. Po tom ako sa zbavili drhnutím zvyšných nečistôt, ktoré namáčanie neodstránilo, sa látky začali dôkladne premiešavať pomocou nástroja, ktorý pripomínal trojnohú stoličku na dlhej rúčke (z angl. dolly) alebo nástroja, ktorého rúčka bola zakončená tvarom v podobe zvona, z medi (z angl. posser). Látky sa neskôr vyžmýkali. Ďalším krokom bolo naplnenie koryta vodou doplnenou o malé množstvo modrého farbiva, slúžiaceho na odstránenie žltého zafarbenia, ktoré zanechávalo mydlo na látke. Na pranie sa využívali aj iné overené prostriedky,

⁷⁴ GASKELLOVÁ, ref. 31, s. 41.

⁷⁵ GOODMAN, ref. 45, s. 14 – 16, 19.

⁷⁶ BRONTĚ, ref. 66, s. 103.

⁷⁷ BRONTĚ, ref. 39, s. 70.

v závislosti od toho aký druh látky bol čistený napr. v diele Elizabeth Gaskellovej sa spomínajú rôzne spôsoby prania čipiek: „*Niektorí ľudia ich perú v cukrovej vode, a niektorí v káve, aby im dodali tú správnu žltú farbu, ja osobne mám však veľmi dobrý recept na pranie čipiek v mlieku, ktoré ich dosť spevní a dodá im veľmi peknú krémovú farbu.*“⁷⁸ Konečné žmýkanie sa uskutočňovalo ručne, čo bolo veľmi namáhavé. Bohatší si mohli dovoliť zabezpečiť prístroj na žmýkanie. Skladal sa z dvoch drevených valcov, cez ktoré sa bielizeň pregúľala. Možnosťou bolo najat' si zamestnankyne výlučne na vykonávanie pracieho procesu⁷⁹ alebo využiť verejné práčovne, ktoré sa nachádzali vo väčších mestách. V 80. rokoch 19. storočia sa objavili prvé práčky, používajúce sa najskôr iba v priemyselnej sfére, pretože boli cenovo dostupné len pre veľké spoločnosti, a až neskôr sa dostali do domácností. Oblečenie sa čistilo i na sucho, pomocou kefy: „*vzala kefu a pustila sa do odstraňovania mačacích chlпов z kabáta...*“⁸⁰ Bolo dôležité zvoliť si správny typ pre jednotlivé druhy látok napr. zamat vyžadoval kefu s jemnými štetinami, pretože tvrdšie by látku mohli poškodiť.⁸¹ Niektoré materiály bolo potrebné vyžehliť: „*Moje čierne hodvoábne šaty viseli na stene.*“, „*... záhyby, spôsobené vlhkom, boli pekne vyžehlené.*“⁸² Využívali sa na to jednoduché žehličky, ktoré sa zohrievali nad ohňom. Predávali sa v pároch, najmä z dôvodu, že pokým sa jedna používala, druhá sa nechala ohrievať, aby sa proces urýchlil. Často sa stávalo, že látka začala horieť a prichádzalo k popáleniam. V roku 1884 sa na trhu objavila plynom poháňaná žehlička, ktorá sa zohrievala zvnútra a manipulácia s ňou bola omnoho bezpečnejšia.⁸³

Deodoranty sa začali používať až v 20. storočí. No na zachovanie žiaducej telesnej vône sa využíval zásyp. Zásypy boli vyrábané zo škrobového alebo mastencového prášku, ktorý mal schopnosť ab-

⁷⁸ GASKELLOVÁ, ref. 31, s. 121.

⁷⁹ Plat vrchnej práčky (ženy) sa v roku 1861 v Londýne, na základe výskumu ročným platov, publikovanom v *The Book of Household Management* od Isabelly Beeton, pohyboval v rozpätí 12–18 libier (najvyššia hodnota v britskom menovom systéme, zlatá minca) a plat nižšej práčky 9–14 libier. MITCHELL, ref. 30, s. 55; DRAZNIN, ref. 69, s. 191.

⁸⁰ BRONTĚ, ref. 66, s. 110.

⁸¹ GOODMAN, ref. 45, s. 255–258, 265, 268, 270; MITCHELL, ref. 30, s. 121.

⁸² BRONTĚ, ref. 39, s. 391.

⁸³ ROCHFORD, Caroline. *Great Victorian Inventions: Novel Contrivances and Industrial Revolutions*. Stroud: Amberley Publishing, 2014, s. n.

sorbovať pot. Dané prášky boli dostupné v lekární alebo drogérii. Najdrahšie boli v keramických nádobách a doplnené špongiou, ktorou sa prášok nanášal. Lacnejšie varianty mali vrch nádoby prispôsobený na striekanie prášku priamo na telo. Tiež sa na tento účel využíval i kus látky namočený v amoniaku. Amoniak účinne ničil baktérie spôsobujúce zápach. Ďalším, no menej účinným variantom, bol ocot. Výhodným bol z dôvodu nedráždenia pokožky. Čo sa týka používania vôní, ich funkcia tvorila medzník medzi hygienickou a estetickou sférou. Nanášali sa decentne, v malom množstve. Na počiatku viktoriánskeho obdobia bola dominantnou vôňou, alebo prinajmenšom najviac reklamovanou – kolínska voda. Eugene Rimmel v *The Book of Perfumes* uvádza, že jej zložkami sú výťažky z kvetov, listov a kôry citrusov rôzneho druhu.⁸⁴ Pôvod kolínske vody pochádza z 18. storočia, pričom sa jej jednotlivé zložky vyrábali v južnom Francúzsku a Taliansku, no zmes bolo dokončená v nemeckom meste Kolín, podľa ktorého je i pomenovaná. Spočiatku ju používali zväčša muži, no od polovice 19. storočia aj ženy. Bola lacnejšou alternatívou v porovnaní s tradičnými parfumami, vyrábanými prevažne z esenciálnych olejov, pretože sa riedila destilovanou vodou. Zároveň mala dlhotrvajúcejšie účinky ako toaletná voda.⁸⁵ Citrónová vôňa kolínskej bola veľmi populárnou, ale približne v 80. rokoch, ju začali vytláčať nové vône, obsahujúce pižmo, amburu (hmotu, vznikajúcu v tráviacom trakte vorvaňa tuponosého)⁸⁶, pačulu či rôzne korenisté oleje, ktoré využívali výlučne bohatí ľudia. Pre menej majetných boli k dispozícii prípravky s levanduľovým olejom.⁸⁷

Veľká pozornosť sa venovala i hygiene a úprave vlasov: „*V izbe som našla potreby na umývanie, hrebeň a kefu na vlasy.*“⁸⁸ V závislosti od lekárskeho odporúčenia, bolo potrebné česať vlasy kefou alebo hrebeňom dvakrát do dňa, aby sa zbavili nečistôt. Na výživu vlasov sa využí-

⁸⁴ RIMMEL, Eugene. *The Book of Perfumes*. London: Chapman and Hall, 1867, s. 235.

⁸⁵ Väčšina parfumov obsahuje 10–20% esenciálnych olejov rozpustených v alkohole, pričom kolínska voda len 3–5% olejov, 80–90% alkoholu a 10% destilovanej vody. Toaletná voda menej ako 2% olejov, 60–80% alkoholu a 20% vody. KHAN, Aisha Saleem. *Flowering Plants: Structure and Industrial products*. New York: John Wiley & Sons, 2017, s. 294.

⁸⁶ RICE, Dale W. Ambergris. In PERRIN, William (ed.) *Encyclopedia of Marine Mammals*. San Diego: Academic Press, 2008, s. 28.

⁸⁷ GOODMAN, ref. 45, s. 17, 19–20; 131–134; BRINTON – NAPHEYS, ref. 63, s. 112.

⁸⁸ BRONTĚ, ref. 39, s. 391.

vali rôzne oleje a tekutiny. Narážku na používanie vlasových olejov poskytuje román Cranford.⁸⁹ Pred touto činnosťou si ženy najskôr na plecia položili kus látky a následne rozpustili vlasy. Látka slúžila ako prevencia proti zašpineniu oblečenia, prípadne aby im ho kefa, pri česaní, nepoškodila. Navyše po dokončení tejto procedúry, im látka predostrela, aké nečistoty sa nachádzali vo vlasoch. Od 40. rokov 19. storočia sa už prečesávanie vlasov nepovažovalo za efektívny prostriedok hygieny, no napriek tomu sa táto metóda využívala z hľadiska inej funkcie. Mala zabezpečiť vyživenie vlasov. Česanie podporovalo prirodzenú tvorbu maziva, ktoré sa následne prenieslo na celú dĺžku vlasov. Odporúčalo sa ho vykonávať päť minút ráno i večer.

Postupne sa začalo propagovať umývanie vlasov vodou, napriek početným domnienkam, že aplikácia vody spôsobuje prechladnutie, prípadne bolesti hlavy. Voda postupom času získala status najúčinniejšieho a najprirodzenejšieho prostriedku, ako sa zbaviť mastnoty a nečistôt. Tento zvyk si osvojili najskôr ženy. Existovala široká škála prostriedkov, ktoré sa pridávali do vody, zväčša to boli bežne dostupné prísady. Veľmi populárnym bol rozmarín, ktorý účinne odstraňoval mastnotu. Už v 16. storočí sa objavili zmienky o účinkoch rozmarínovej vody, hoci nemožno predpokladať, že by ju už v tomto období pravidelne používali na hygienické účely. Recept na prípravu bol veľmi jednoduchým. Stačilo zväzok rozmarínu položiť do misky a zaliať vriacou vodou. Po ochladení bola pripravená na použitie. Miska s vodou sa položila na nábytok alebo stolík, prispôsobený na účely umývania (z angl. washstand), ak ním domácnosť nedisponovala, tak zväčša na kuchynský stôl. Uterák sa obmotal vôkol krku, aby sa predišlo zamokreniu oblečenia. Predklonili sa dopredu, namočili vlasy do misky a na zvyšné liali vodu pomocou menšieho džbánku. Novším výdobytkom bolo používanie mydla, ktoré sprevádzalo množstvo upozornení. Bolo nutné ho používať s opatrnosťou, pretože dostupné mydlá boli veľmi zásaditými a mohli zanechať okrem suchých a lámavých vlasov i podráždenú pokožku hlavy. Používania mydla nepredstavovalo pre ľudí s prirodzene mastnými vlasmi veľký problém, nebezpečné bolo najmä pre suché a krehké vlasy. Taktiež sa často stávalo, že odfarbilo alebo zanechalo na vlasoch zelený nádych. Odporúčalo sa s mydlom používať skôr dažďovú vodu, ktorá jeho

⁸⁹ GASKELLOVÁ, ref. 31, s. 195.

účinky neutralizovala. Dr. Robertson odporúčal umývanie vlasov raz týždenne, čo sa neskôr stalo zabehnutým štandardom. Po umytí si vlasy vyžadovali špeciálnu starostlivosť. Aby sa predišlo ich lámaniu, natierala sa po celej ich dĺžke pomáda alebo rôzne oleje, najčastejšie olivový.⁹⁰

Spôsoby úpravy vlasov sa líšili vzhľadov od prezentovaných módnych trendov. V ženských účesoch badať väčšiu dynamickosť zmien v porovnaní s mužskými. V čase keď kráľovná Viktória nastúpila na trón, bolo pre mladé ženy v móde nosiť účes hladko sčesaný k ušiam s cestičkou na stred a vzadu vypnutý do vysokého drdolu, ktorý sa upevňoval stuhami rôznej hrúbky: „... vlasy musela... pevne zviazať stuhami...“⁹¹ Po oboch stranách tváre boli tenké pramienky vlasov spustené a obtočené vôkol uší alebo jednoducho spustené do tvaru lokní, o čom vypovedá nasledujúci výrok, ktorý opisuje úpravu vlasov dievčaťa. Z neho vyplýva, že sa daný štýl uplatňoval i na konci 40. rokov 19. storočia: „... keď už boli jej kučery upravené do lokní, spustených pri ušiach...“⁹² Uši sa nenosili odhalené, všetky štýly dobových účesov ich zakrývali. Základom bolo vytvoriť dokonale hladký účes. Jednoduchú uhladenú variantu účesu preferovala postava Jany Eyrovej.⁹³ Častým doplnkom bol čepiec⁹⁴, ktorý sa dostal do povedomia v priebehu 50. rokov 19. storočia. Opisovaný štýl preferovala kráľovná celý život, nedbajúc na vyskytujúce sa zmeny v móde. Obdobie polovice 19. storočia sa vyznačuje tiež presunom drdola smerom nadol, na šiju. Postupne sa modernými stali drobné kučery sčesané dozadu, o ktorých možno nájsť zmienku v románe Elizabeth Gaskellovej: „... účes mala z drobných radov kučier...“⁹⁵ Na prípravu daného účesu bolo pre ženy s rovnými vlasmi potrebné obrovské množstvo času. Strávili celé hodiny natáčaním vlasov a nanášaním potrebných prípravkov na ich fixáciu. Sieťky, ktorými sa drdol začal zdobiť, boli omnoho dostupnejšou módou aj pre ženy z menej majetných pomerov. Po roku 1870 sa drdol posunul vyššie a pôsobil objemnejšie. Účesy boli zdobené kvet-

⁹⁰ GOODMAN, ref. 45, s. 116 – 118, 120, 144.

⁹¹ BRONTĚ, ref. 66, s. 26.

⁹² BRONTĚ, ref. 39, s. 197.

⁹³ BRONTĚ, ref. 39, s. 198.

⁹⁴ Nosenie daného doplnku je prítomné v románe Elizabeth Gaskellovej i Charlotte Brontëovej. GASKELLOVÁ, ref. 31, s. 36,43,45,57; BRONTĚ, ref. 39, s. 19.

⁹⁵ GASKELLOVÁ, ref. 31, s. 26.

mi, dekoratívnymi hrebienkami a čepce vystriedali malé klobúčiky tzv. capotte. Po roku 1880 sa nosil drdol na vrchu hlavy. Badať i trend dlhšej ofiny ostrihanej do čela, ktorú si natáčali. V priebehu celého obdobia boli dostupné i vlasové príčesky, rôznej dĺžky, tvaru i farby: „... na hlave mala pripnutý príčesok s bohatými kučerami.“⁹⁶ Viktoriánski muži nosili krátke, často uhladené vlasy alebo drobné, precízne upravené, kučierky. V prvej polovici 19. storočia možno badať u starších pánov trend používania púdru na vlasy, ktorý bol doménou predchádzajúceho obdobia. Zmienku o danom produkte ponúka nasledujúci úryvok: „za jedným z nich sedel pán Mulliner.“, „Často sme neveriacky videli len temeno hlavy pokryté púdom na vlasy, ktorý mu často prepadal cez golier kabátu až k pásu...“⁹⁷ Postupne ku koncu storočia nahrádza dovtedajšiu typickú mužskú pokrývku hlavy – cylinder, nový typ klobúku, malých rozmerov, guľatého tvaru, z plsti.⁹⁸

Uhladený efekt, ktorý bol presadzovaný v priebehu celého viktoriánskeho obdobia, sa dal dosiahnuť za pomoci rôznych prípravkov, či už zmesí, elixírov alebo roztokov. Mnohé z nich sa jednoducho vyrábali doma a recepty na ich prípravu boli prezentované vo vtedajších periodikách, určených zväčša pre ženy. Dr. Pye Chevasse v magazíne *Advice to Wives* odporúča na tento účel ricínový či kokosový olej, ktorý navyše dodal vlasom zaujímavú vôňu. Na fixáciu sa využívala často i pomáda: „... husté vlasy musela natrieť pomádou...“⁹⁹ Lahko sa nanášala a udržiavala požadovaný tvar. Vyrábala sa zo zmiešaného živočíšneho tuku (či už bravčovej masti alebo jelenieho loja) a vosku. Často sa miešala s olejom z levandule či citrónu, citrónovníka bergamotového alebo ruže, tiež so škoricou, muškátovým orieškom, bylinkami ako napr. rozmarín či materina dúška. Existovalo množstvo kombinácií, záležalo na individuálnych potrebách jednotlivca. Všetky fixačné prípravky vo väčšej miere obsahovali škrob či živicu. Typickým receptom, publikovaným v *Young Ladies' Journal* bolo zmiešanie živice z kozinca alpského alebo arabskej gummy (vyrábanej zo živi-

⁹⁶ BRONTĚ, ref. 39, s. 73.

⁹⁷ GASKELLOVÁ, ref. 31, s. 135.

⁹⁸ GOODMAN, ref. 45, s. 110–114, 142–143; NAGY LÁSZLÓ, G. Odevy a účesy: Prehľad dejín odievania a úprav vlasov od staroveku po dnešok. Dunajská Streda: Lilium Aurum, 2004, s. 316.

⁹⁹ BRONTĚ, ref. 66, s. 26.

ce stromu akácia, prevažne druhu senegalská)¹⁰⁰ v hmotnosti ½ dúšku (angl. drachm)¹⁰¹, ½ pinty vody, tri unce (angl. ounce)¹⁰² riedeného alkoholu (zmes z rovnakého množstva rektifikovaného alkoholu¹⁰³ a vody) a 10 kvapiek esenciálneho oleja z ruží. Autorka Ruth Goodman tvrdí, že tieto prípravky síce zabezpečili dlhotrvajúci efekt, no ťažko sa vyčesávali z vlasov, preto ich bolo najlepšie odstrániť za pomoci teplej vody. Naopak zmesi obsahujúce škrob sa ľahšie nanášali a odstraňovali, ale ich účinok bol slabším. Zaujímavým je i použitie machu. Varil sa vo vode približne hodinu, pokým nevznikla hustá hmota, tá sa napokon zriedila s trochou alkoholu a v takejto forme sa nanášala na vlasy.¹⁰⁴

Farbenie vlasov bolo vo viktoriánskych časoch veľmi riskantným. Častým dôvodom rozhodnutia pre túto procedúru bola snaha o prekrytie šedin, čo sa reálne dalo dosiahnuť iba čiernou farbou. Na odfarbenie sa využíval amoniak a kamenec. Prísady pôsobili agresívne na štruktúru vlasov a často prichádzalo k nehodám. V magazínoch sa objavovalo množstvo reklám na prípravky zaručujúce dokonalé odfarbenie. Napríklad zmes s názvom The Unique Powder bola veľmi nákladným prostriedkom, napriek tomu, že v skutočnosti obsahovala len hasené vápno a gliedu (prírodná minerálna forma olova), teda lacné prostriedky dostupné v lekární. Prášok sa pridával do vriacej vody a nechal vychladnúť, pokiaľ nedosiahol hustú formu. Nanášal sa na vlasy, ktoré sa následne zabalili do uteráka a zmes nechali pôsobiť celú noc.¹⁰⁵

Muži sa taktiež venovali úprave tvárovej časti. Na konci 30. rokov 19. storočia bola typickou do hladka oholená tvár s výnimkou bokombrady, ktorá siahala od uší až po čeľuť. Fúzy sa zvyčajne neobjavovali, keď tak drobné, upravené a fixované pomádou. Postupne v polovici 19. storočia sa dostala do módy brada na okrajoch tváre, ktorá sa spájala s bokombradami. Brada sa považovala za prejav mužnosti, no

¹⁰⁰ ODEE, D. W. – WILSON, J. – CAVERS, S. Approaches Deliver Better Gum Yield and Quality. In KENNEDY, John F. (ed.) Gum Arabic. Cambridge: RSC Publishing, 2011, s. 99.

¹⁰¹ 1 drachm = 3,5515 cm³. HOSCH, ref. 69, s. 212.

¹⁰² 1 ounce = 28,412 cm³. HOSCH, ref. 69, s. 212.

¹⁰³ 95% etylalkohol. AGGRAWAL, Anil. Forensic Medicine and Toxicology for MBBS. New Delhi: Avichal Publishing Company, 2016, s. 560.

¹⁰⁴ GOODMAN, ref. 45, s. 119 – 121.

¹⁰⁵ GOODMAN, ref. 45, s. 121.

zároveň skutočnosť, že si ju upravovali a holili pod spodnou perou, tiež znakom civilizovanosti. V priebehu 70. rokov badať už aj trend celej brady.¹⁰⁶

Holenie sa odporúčalo ráno, z dôvodu, že chĺpky boli vraj poddajnejšie a mäkšie. Častejším zjavom bolo holenie v domácnosti: „čo robiť pri mužskej návšteve. Musím dať do izby britvu?“¹⁰⁷ Používanými nástrojmi bola britva, štetka na holenie, mydlo, miska vody a zrkadlo. Lepším variantom bola teplá voda, pretože zanechávala pokožku jemnejšiu v porovnaní so studenou. Možnosťou bola i návšteva holiča. Cena sa pohybovala približne okolo šesťpency (angl. sixpence).¹⁰⁸ Pravidelná návšteva mohla byť nákladnou záležitosťou aj pre mužov zo strednej vrstvy. Holič najskôr zákazníkom umyl tvár špeciálnym mydlom, namáčaným do teplej vody. Tvár holil taktiež britvami, ktoré sa brúsili pomocou kusov kože alebo plátna. Disponoval najrôznejšími prípravkami na úpravu mužského vzhľadu, či už olejmi – olivovým, mandľovým či citrusovým alebo napr. roztokom Bay Rum (na báze alkoholu s výťažkami z vavrínových listov), ktoré sa nanášali na podráždenú pokožku po holení, aby ju vyživili. Skúsený holič uskutočnil akt holenia v priebehu 30. sekúnd, počítajúc od namočenia tváre.¹⁰⁹

Krásne vyzerajúce ruky a nechty boli pre ženské pokolenie veľmi dôležitými: „Spomeň si na vznešené, ale súmerné črty... a jemné rúčky...“¹¹⁰ Ženy, ktoré vykonávali ťažkú prácu, či už v domácnosti alebo na inom mieste, to mali v tomto ohľade ťažšie v porovnaní s vyššie postavenými dámami, ktorých pokožka rúk bola zväčša jemná, bez známok škvŕn či jaziev. Manuálna práca sa jasne odzrkadľovala v stvrdnutej koži, polámaných nechtoch a škvŕnách na koži. Napríklad časté používanie studenej vody zapríčiňovalo červenanie pokožky, v niekoľkých prípadoch artritídu,¹¹¹ opuchy kĺbov a deformácie

¹⁰⁶ GOODMAN, ref. 45, s. 118, 136–138, 144; NAGY LÁSZLÓ, ref. 98, s. 316.

¹⁰⁷ GASKELLOVÁ, ref. 31, s. 60.

¹⁰⁸ Strieborná minca, v hodnote 6 pencí. REDMOND, Christopher. Sherlock Holmes Handbook: Second Edition. Toronto: Dundurn Press, 2009, s. 195; DRAZNIN, ref. 69, s. 191.

¹⁰⁹ GOODMAM, ref. 45, s. 145–148.

¹¹⁰ BRONTĚ, ref. 39, s. 188.

¹¹¹ Pojem artritída označuje viacero typov chorôb, spôsobujúcich poškodenie kĺbov, ktoré sprevádzajú bolesti a problémy s pohyblivosťou ako napr. osteoartróza (kĺbová chrupka sa začne opotrebovať, mení formu, z čoho vzniká bolestivý opuch, postihuje najmä ľudí nad 60 rokov), reumatoidná artritída (vzniká v pod-

prstov. Pre dosiahnutie jemnej a vláčnej pokožky si ruky preplachovali prípravkami z mandlí a ruží. Veľmi účinným bol tiež krém so zmesou ružovej vody, ovsených vločiek a bravčovej masti. Neželaných škvŕn na pokožke sa zbavovali pomocou citróna.¹¹²

Vtedajšou módou boli nechty oblé, strednej dĺžky, prirodzenej ružovej farby s bielym oblúčikom vo vrchnej časti. Ženy si nechty upravovali pri toaletnom stolíku, na ktorom mali pripravené malé nožničky, misku teplej vody, polovicu citróna, pilník a leštičku na nechty. Najskôr si ponorili ruku do teplej vody, aby im nechty zmäkli, následne použili citrón na vyčistenie a bielenie, potom znovu namočili. Pokračovali zastrihnutím nechtu do požadovaného tvaru. Potom použili leštičku. Na dosiahnutie čo najlepších výsledkov sa odporúčalo leštenie nechtov minimálne päť minút denne. Použitie korundového prášku s prímiesou rumelky alebo karmínu umocňovalo ružovkastý nádych. Na nechty sa nanášalo i malé množstvo krému alebo prírodných olejov, ktoré mali nechtom poskytnúť dostatočnú výživu. Biele škvŕny sa dali ľahko odstrániť pravidelným natieraním vínom alebo gáfrom. Nechty na nohách sa mali strihať na úrovni prstového lôžka a príležitostne leštiť.¹¹³

Vo viktoriánskom období bolo používanie dekoratívnej kozmetiky často odsudzované. Za typický príklad krásneho zjavu sa považovala čistá, bledá pleť, prirodzene červené pery a žiarivé oči s jemnými riasami. Ako príklad možno uviesť opis v spoločnosti obdivovanej slečny Ingramovej v románe Jana Eyrová: „Vysoká... s dlhou pôvabnou šijou, hebkou pleťou, ... noblesnými črtami, očami... veľkými, a čiernymi, a žiarivý-

mienkach, pri ktorých imunitný systém ničí vlastné tkanivá, najčastejšie začne drobnými kĺbmi ako napr. v rukách) a dna (príčinou je hromadenie kryštálov kyseliny močovej v kĺboch). Väčšinu typov sa podarilo identifikovať v priebehu 19. storočia. Do roku 1850 bolo prítomných množstvo nejasností pri klasifikácii jednotlivých foriem, pričom sa pre ne využívalo množstvo rôznorodých názvov. Sir Archibald Garrod, lekár londýnske kliniky, vo viktoriánskom období predstavil termín reumatoidná artritída a vymedzil príznaky daného ochorenia. Reuma je spomínaná i v románe Agnes Greyová, v súvislosti so staršou pani, ktorej dané ochorenie zasiahlo kĺby v nohách. SCOTT, Ian C. – GALLOWAY, James B. – SCOTT, David L. *Inflammatory Arthritis in Clinical Practice*. London: Springer – Verlag, 2015, s. 3–4; PARKER, Steve. *Ludské telo*. Ikar: Bratislava, 2008, s. 52–53; BRONTĚ, ref. 66, s. 97.

¹¹² GOODMAN, ref. 45, s. 107–109.

¹¹³ GOODMAN, ref. 45, s. 108–109; BRINTON – NAPHEYS, ref. 63, s. 157–158, 170.

mi ako jej šperky.“¹¹⁴ Pre mnohých ľudí bola vnímanie ženskej krásy dosiahnuteľné len za pomoci prírodných liečiv, čistej vody, zdravého životného štýlu a vnútornej spokojnosti. Veľmi radikálne vnímala túto koncepciu istá Pani Jamiensová, ktorej listy boli publikované v *The Girls' Own Paper*. Ich obsah tvoril opis ranného umývania výlučne prostredníctvom čistej vody, následne varovanie, že akékoľvek prejavy vášne, špeciálne závidosti, dodávajú pokožke sinavosť. Verila, že ľahká diéta napomôže zbaveniu sa vyrážok, každodenná prechádzka dodá lícam zdravé zafarbenie a vstávaním za úsvitu dosiahnu lesklé a červené pery. Taktiež, že ponocovaním, hraním kariet¹¹⁵ a čítaním románov vo svetle sviečky sa ničí zdravý dievčenský vzťah.¹¹⁶

Spočiatku bolo používanie kozmetiky považované i za hazardné. Povedomie, že pokožkou telo dýchalo a zároveň vylučovalo toxíny nabádalo k presvedčeniu, že by mala zostať čistá. Každý prostriedok, ktorý by mohol zablokovať póry sa považoval za zdraviu nebezpečný. Mnohí ľudia boli tiež názoru, že nosením kozmetiky sa vytvárala ilúzia – skrývala sa pravá krása ženy, ktorá jej bola prirodzene daná. Maľovanie bolo spájané najmä v súvislosti s herečkami, ktoré za vrstvami farieb skrývali pravú identitu, a prostitútkami.¹¹⁷ Je zaujímavé,

¹¹⁴ BRONTĚ, ref. 39, s. 185 – 186.

¹¹⁵ V románe *Cranford* sa často spomína usporadúvanie „kartových večerov“. Ich priebeh opisuje autorka nasledujúco: „Kartové stoly s obrusom zo zeleného súkna boli prestreté ako obvykle...“, „Na každý stôl sa položili sviečky a neotvorený balíček kariet.“ „Ako náhle dorazili prvé tri, usadila sa a hrali Preference (t. j. kartová hra pre troch hráčov).“ „Do stredu každého stola sa položili čajové servisy...“ GASKELLOVÁ, ref. 31, s. 27.

¹¹⁶ GOODMAN, ref. 45, s. 124; MARSH, Medeleine. *Compacts and Cosmetics: Beauty from Victorian Times to the Present Day*. Barnsley: Pen and Sword Books, 2009, s. 21.

¹¹⁷ Počas viktoriánskeho obdobia sa diskusie o prostitútkach objavovali veľmi často v rôznych periodikách, najmä v súvislosti s prenosom pohlavných chorôb – najmä kvapavky (bakteriálna infekcia, ktoré spôsobuje baktéria *Neisseria Gonorrhoeae*) a syfilisu (infekčné ochorenie, zapríčinené baktériou *Treponema pallidum*, efektívny liek *Salvarsan*, bol vynájdený až v roku 1910). Vláda vydala v rokoch 1864, 1866, 1869 Zákony o prenosných chorobách (z angl. *Contagious Diseases Acts*), ktoré umožňovali vykonať lekársku prehliadku ženám, ktoré považovali za prostitútky a zároveň, ak by sa potvrdilo podozrenie na ochorenie, ich umiestnenie v izolácii v nemocničnom prostredí. Kritika daných zákonov, najmä zo strany žien z pracujúcich vrstiev, ktoré považovali dané opatrenia za útok na ženské pohlavie zo strany zákona, napokon viedla k ich zrušeniu v roku 1884. GOODMAN, ref. 45, s. 426, 429, 430; CARPENTER, ref. 41, s. 7, 72; PARKER, ref. 111, s. 229.

že často popisy „ľahkých žien“ v novinách prekvapovali faktom, že kozmetiku príliš nenasili, pravdepodobne z dôvodu, že nedisponovali dostatočnými finančnými prostriedkami na jej zabezpečenie.¹¹⁸

Z vyššie spomínaných dôvodov vyplýva, že používanie kozmetiky v danom období bolo veľmi individuálne. Ak sa žena rozhodla použiť skrášľovacie prípravky, naniesla ich zväčša v nepatrnom množstve, aby zachovala dojem prirodzenosti. Na trhu bolo dostupných len niekoľko kozmetických značiek, produkcia daného druhu tovaru sa zvýšila až ku koncu storočia.¹¹⁹ V románe Cranford sa spomína kozmetika Rowland's Kalydor.¹²⁰ Alexander Rowland and Son patrí medzi prvé značky anglickej kozmetiky.¹²¹

Rozšíreným sortimentom dostupným v drogériách boli roztoky na pleť, ktorých účinkov bol skôr liečivý ako estetický. Boli považované za medicínske produkty, ktoré mali za účel chrániť pleť pred účinkami počasia, tepla i chladu, a podráždenia z používania mydla. Nepatrili k drahému tovaru, predávali sa za pomerne lacnú sumu, takže si ich mohli dovoliť aj napr. ženy s malým finančným príjmom. Najpoužívanejšími zložkami pleťových prípravkov boli extrakty z ruží, mandlí či bazových kvetov, pre ich prirodzený obsah glycerínu¹²². Účinnými boli i prípravky domácej výroby. Možno spomenúť recept z bazových kvetov. Nasypali sa do misky, zaliali horúcou vodou, nechali vylúhovať a roztokom sa ponatierala pleť a kvetmi sa trela pokožka. Po-

¹¹⁸ GOODMAN, ref. 45, s. 125 – 126.

¹¹⁹ MARSH, ref. 116, s. 21; GOODMAN, ref. 45, s. 131.

¹²⁰ GASKELLOVÁ, ref. 31, s. 195.

¹²¹ Alexander Rowland, pôvodne londýnsky holič, sa preslávil produkciou makasarového oleja na vlasy (Rowland's Macassar oil), ktorý na trh predstavil v poslednom desaťročí 18. storočia. Jeho syn, ktorý prevzal rodinnú firmu, rozšíril sortiment o rôzne kozmetické prípravky, vrátane pleťového roztoku Rowland's Kalydor. Daný roztok sa stal najpredávanejším produktom tejto značky. RAPPAPORT, Helen. *Beautiful For Ever: Madame Rachel of Bond Street – Cosmeticsian, Con – Artist and Blackmailer*. London: Vintage Books, 2010, s. 32; STRACHAN, John. *Advertising and Satirical Culture in the Romantic Period*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007, s. 204, 210.

¹²² Organická zlúčenina, tiež nazývaná glycerol alebo propán - 1,2,3 - triol. Využíva sa ako súčasť kozmetických prípravkov vďaka vyživujúcej a hydratačnej funkcii. JUNGEMANN, Eric. Introduction. In JUNGEMANN, Eric – SONNTAG, Norman O. V. (ed.) *Glycerine: A Key Cosmetic Ingredient*. New York: Marcel Dekker, Inc., 1991, s. 1; MAST, Rolf. Function of Glycerine in Cosmetics. In JUNGEMANN – SONNTAG, ref. 122, s. 223.

dobne sa používal i cukor zmiešaný s levanduľou, ovsom či citrónom. Na mastnú pleť boli za veľmi účinné považované tiež odvary z uhoriek či špenátových kvetov. Vyrábali sa taktiež krémy hustej konzistencie, prevažne išlo o zmesi tuku a vody.¹²³

Súčasťou prípravkov na dámskom toaletnom stolíku mohol byť taktiež púder s absorbčnou schopnosťou. Dodával pokožke jemný vzhľad a tiež prekryval nedostatky pleti. Väčšina púdrov bola v skutočnosti len parfumovaný škrob. Používal sa najmä kvôli svojmu bledému zafarbeniu, čo umožnilo ženám dosiahnuť ideál krásy - bledú pleť. Dostupné boli i farebné púdre. Najrozšírenejším odtieňom bol ružový, používaný na líčka. Pleťové krémy prekryté púdom vytvárali efekt podobného charakteru, no omnoho bledšieho zafarbenia, aký nadobudne pleť pri použití súčasného make-upu alebo korektoru.¹²⁴

Očné tieňe sa pravdepodobne nepoužívali, no obočie sa jemne prifarbovalo prostredníctvom tmavej pomády, alebo rovnako účinným z hľadiska sfarbenia, no menej trvácny, bolo použitie ihly, ktorú sa nechalo zadymiť ohňom sviečky, a následne sa sadzou zafarbili chlípky. Podobnú funkciu spĺňali i bazové plody alebo varené klinčeky. Na zhutenie alebo výživu chlípok obočia sa odporúčalo naniesť každý večer do danej oblasti 2–3 kvapky kajeputového oleja (vyrábaného z výťažkov z listov stromov čeľade myrtovité, používaného primárne na liečbu nádchy a prechladnutia)¹²⁵ v smere rastu chlípok. Čo sa týka mihalníc, v mylnej predstave ich niektoré ženy zastrihávali nožničkami, pretože dúfali, že následne začnú rásť hustejšie. Túto procedúru dokonca odporúčali uskutočňovať raz do mesiaca i autori Brinton a Napheys. Na zafarbenie pier sa používala zmes konzistencie podobnej ako súčasné rúže. Chrobáky z čeľade bystruškovité sa zmiešali so zvieracím tukom a voskom a následne sa zmes nanášala na pery i líčka prstami.¹²⁶

Je dôležité spomenúť i zubnú hygienu. Tvar zubných kefiek bol približne rovnaký ako v súčasnosti. Rúčka bola vyrobená z kosti alebo dreva a štetiny z konských vlasov. Na kefkú nanášali zubný prášok. Mnohé sa vyrábali v domácnosti. Tiež boli dostupné i hotové varian-

¹²³ GOODMAN, ref. 45, s. 126–127; MARSH, ref. 116, s. 21,24.

¹²⁴ GOODMAN, ref. 45, s. 127–129.

¹²⁵ FISHER – RIZZI, Susanne. Complete Aromatherapy Handbook: Essential Oil For Radiant Health. New York: Sterling Publishing Company, 1990, s. 195.

¹²⁶ GOODMAN, ref. 45, s. 129–130; BRINTON – NAPHEYS, ref. 63, s. 112.

ty v lekárni či drogérii. Najčastejšie sa využívali prísady ako drvená krieda alebo sépia, ktoré dodávali zubom lesk a jemne ich obrusovali. Taktiež i sadza, či drevené uhlie, gáfor (získaný zo stromov z čeľade vavrínovité), myrha a bezvodný kamenec (prírodný minerál, využívaný i na dezinfekciu vôd). Gáfor a kamenec mali slabé antibakteriálne účinky. Zmienku o gáfri a jeho využití v lekárskom prostredí sa nachádza i v diele Charlotte Brontëovej.¹²⁷ Tieto všetky spomínané ingrediencie sa dali zohnať v lekárni či drogérii. Ľudia im dôverovali, pretože ich bežne využívali na mnoho iných vecí v domácnosti ako napr. čistenie výleviek alebo vaní. Drvená sépia bola jemnejšej konzistencie ako krieda, rovnako aj drevené uhlie. Najjemnejšou z nich je sadza, ktorá odstraňuje povlak i zubný kameň bez ničenia zubov a ďasien. Ďalšie ingrediencie sa museli pridávať s väčšou opatrnosťou. Bezvodný kamenec je žieravina a preto mohol spôsobiť bolesť na citlivých miestach ústnej dutiny. V dnešnej dobe sa preferujú zubné pasty bielej farby, na docielenie bieleho efektu zubov, no je zaujímavé, že vo viktoriánskom období dbali skôr na zdravé sfarbenie ďasien, preto uprednostňovali prášky s ružovým a červenkastým nádychom.¹²⁸

Oddelené kúpeľne a vnútorné toalety boli častým javom v domácnostiach až ku koncu devätnásteho storočia, po tom ako sa postupne v daných oblastiach zaviedlo vodovodné potrubie. Prvé verejné splachovacie toalety boli zavedené v roku 1851 na Fleet Street v Londýne.¹²⁹ Dovtedy sa najčastejšie záchody nachádzali na konci záhrady, ďaleko od domu, z hygienických dôvodov a pravdepodobne kvôli šíriacemu sa zápachu. Mnohí využívali i nočníky, umiestnené zvyčajne v spálni, ktoré následne služobníctvo vyprázdňovalo. Vonkajšie záchody boli zväčša drevené búdky. Na vrchnej časti dverí sa nachádzal otvor, ktorý slúžil na vetranie. Vo vnútri sa umiestnené drevené sedadlo. Steny a strop sa pravidelne bielili, podlaha a sedadlo sa čistili každodenne. Je samozrejmé, že toalety bohatých občanov sa líšili, najmä, čo sa týka dostatočnej zásoby toaletného papiera, často i novín a dokonca prítomnosti vázy s čerstvými kvetmi. Ak sa miesto na odpad zaplnilo, vykopala sa nová jama a drevená konštrukcia sa

¹²⁷ BRONTĚ, ref. 39, s. 91.

¹²⁸ GOODMAN, ref. 45, s. 22 – 25.

¹²⁹ Avšak prvý návrh splachovacej toalety nie je výtobytkom doby viktoriánskej, ale už alžbetínskej, konkrétne z 90. rokov 16. storočia. Jeho autorom je Sir John Harrington. GOODMAN, ref. 45, s. 102.

preniesla na nové miesto. Problém, ale nastal s nárastom počtu obyvateľstva. Kaluže odpadu z nedostatočne veľkých záchodov boli veľmi časté v chudobných štvrtiach, mnohí dokonca vylievali odpad do rieky, čím sa postupne rozširovala nákaza. V roku 1848 bol vydaný Zákon o verejnom zdraví (Public Health Act), ktorý odporúčal, aby každé novovybudované obydlie disponovalo hygienickým zariadením, čo najmä v chudobných štvrtiach nebolo možné. Zlý hygienický stav nebol doménou len týchto oblastí, ale dokonca i rozvinutých miest. Zložitý systém tunelov a šacht, nedostatočne zabezpečených, mal na svedomí taktiež prienik kryš do obydlí.¹³⁰

V dôsledku infekčných ochorení zomrelo v danom období obrovské množstvo obyvateľov. Rast populácie spôsobil, že ulice boli preplnené, v jednej miestnosti žili aj 3 – 4 rodiny a hustá zástavba zabráňovala voľnému priechodu kyslíka. Všetky tieto faktory prispeli k rozšíreniu baktérii, napádajúcich organizmus.¹³¹ Efektívne spôsoby liečenia infekčných ochorení neboli doposiaľ známe. Medici sa snažili predísť rozšíreniu nákazy zaopatrením zásob čistej pitnej vody. Nemeckí vedec Robert Koch napokon ku koncu devätnásteho storočia stanovil postuláty na preukázanie, že jednotlivé baktérie spôsobujú jednotlivé ochorenia. Mechanickými výdobytkami a dômyselnými metódami sa podarilo definovať baktérie, umožnilo precízne študovať ich formy, v laboratórnych podmienkach sledovať ich rast a skúmať charakterové črty. Vyvinula sa nová veda – bakteriológia, ktorá poskytla možnosti na skúmanie efektu baktérií na ľudský organizmus a zároveň nájdenia prostriedkov na prevenciu. Baktérie sa mohli nachádzať všade a preto bola hygiena veľmi dôležitá. Nielen osobná hygiena, ale taktiež celková dezinfekcia životného priestoru – čistenie toaliet, pravidelné vynášanie odpadu, zametanie a umývanie dlážky, pranie oblečenia a pod. Ľudia si začali pravidelne umývať ruky a dokonca ich dezinfikovať. Účinným prostriedkom na to bola karbolová

¹³⁰ GOODMAN, ref. 45, s. 97–98, 101; MITCHELL, ref. 30, s. 80–81, 122; LIŠKA, ref. 29, s. 13; HIGGS, ref. 69, s. n.

¹³¹ Louis Pasteur v roku 1861 pokusmi zistil, že hnilobu a rozklad zapríčiňujú drobné organizmy, neviditeľné voľným okom. Preukázal tak pravdivosť teórie o baktériách, ktorá nebola do toho času overená. MITCHELL, ref. 30, s. 201; GOODMAN, ref. 45, s. 20.

kyselina (fenol).¹³² Predávala sa v lekárňach buď v tekutej či práškovej forme, alebo primiešaná do mydla.¹³³

Tuberkulóza, cholera, týfus sú len niektoré z chorôb, ktoré pomohla bakteriológia objasniť. „*Inokedy som sa vybrala čítať chudobnému robotníkovi, ktorý už bol v poslednom štádiu tuberkulózy.*“¹³⁴ Vo viktoriánskom období bola táto choroba jedným z najčastejších príčin smrti, pričom v rokoch 1830–1840 dosahuje úmrtnosť najvyššie percento. Tuberkulóza sa objavuje v rôznorodých formách, pričom napáda rôzne telesné orgány. Najčastejšou formou je však pľúcna tuberkulóza. V poslednom štádiu je pľúcne tkanivo pokryté malými uzlami, uzatvárajúcimi centrum infekcie. Často sa zvykne označovať ako suchoty. Príznakmi, ktoré ju sprevádzajú sú malátnosť, horúčka, strata chuti do jedla a silný kašeľ, počas ktorého chorý vykašľiava odumreté tkanivo. Na zmiernenie kašľa sa využívalo ópium.¹³⁵ Ochorenie sa vyskytovalo prevažne v mestskom zázemí. Letný opis priebehu tuberkulózy poskytuje určitá časť románu Jana Eyrová. Autorka v ňom popisuje zdravotný stav malého dievčatka, priateľky hlavnej hrdinky, trpiacou daným ochorením. Možno sledovať ako najskôr trpela častým kašľom, silnou bolesťou na hrudi¹³⁶ a postupne sa jej stav zhoršil natoľko, že bola pripútaná na lôžko a napokon zomrela: „... *uvide-*

¹³² Jej dezinfekčné účinky identifikoval Louis Pasteur. GOODMAN, ref. 45, s. 20.

¹³³ CARPENTER, ref. 41, s. 12. FRANKLAND, Percy. *Bacteria in daily life*. London: Longmans, Green and Co. 1903, s. 5, 19; THORNE, Richard Thorne. *The progress of Preventive Medicine during the Victorian era*. London: Shaw & Sons, 1888, s. 15; LUPŠA, ref. 27, s. 12; GOODMAN, ref. 45, s. 21–22.

¹³⁴ BRONTĚ, ref. 66, s. 104.

¹³⁵ Ópiová tinktúra (laudanum – zmes ópia a alkoholu) bola najčastejším liekom, ktorý sa zvykol užívať vo viktoriánskych časoch, dokonca sa dal zohnať aj bez lekárskeho predpisu. Ópium napomáhalo uľaviť od bolesti, tlmilo kašeľ a tiež sa využívalo ako liek na spanie, ktorý bol odporúčaným nielen pre dospelých, ale i deti. Ku koncu storočia začali lekári varovať pred závislosťou z častého požívania, ktorú bolo možno badať na pacientoch, ktorí ho pravidelne užívali na dobrý spánok a postupne potrebovali svoju dávku zvyšovať. Používali sa i ďalšie lieky vyvolávajúce závislosť: chlorodyn (zmes morfia a chloroformu), ďalej kokaín, heroín, či marihuana. Ako príklad známych osobností viktoriánskej éry, trpiacich závislosťou na drogách možno spomenúť poetku Elizabeth Barrett Browningovú či Sira Arthura Conana Doylea, autora príbehov o Sherlockovi Holmesovi. CARPENTER, ref. 41, s. 24; MITCHELL, ref. 30, s. 208; GOODMAN, ref. 45, s. 242, 281–283.

¹³⁶ BRONTĚ, ref. 39, s. 81.

la som jej toár, bledú, prepadnutú... čelo mala studené a líca tiež chladné a priesvitné, a rovnako ruku a zápästie...“, „Helen ovládol záchvat kašľa... potom niekoľko minút vyčerpane ležala...“¹³⁷ Baktéria *Mycobacterium tuberculosis* spôsobujúca tuberkulózu, bola objavená až v roku 1882 už spomínaným Robertom Kochom. Dovtedy sa považovalo toto ochorenie za dedičné, pretože často napadlo viacerých členov rodiny. Príčinou však bol prenos baktérie vzduchom, prachom a dlhodobý pobyt v choroboplodnom prostredí. Krátky kontakt s chorým nebol zväčša nebezpečný. Daná baktéria môže prebývať v organizme, no prejaví sa najmä u ľudí s oslabeným imunitným systémom. Ďalším skúmaným problémom bola spojitosť medzi hovädzou a ľudskou tuberkulózou. Až na počiatku 20. storočia sa podarilo preukázať, že prenos tuberkulózy zapríčiňuje i kontaminované mlieko či mäso.¹³⁸

„Mojí rodičia vraj boli svoji rok, keď otec pri návšteve chudobných vo svojej farnosti vo veľkom priemyselnom meste dostal týfus, ktorý tam bol rozšírený, matka sa nakazila od neho a obaja s mesačným odstupom po sebe zomreli.“¹³⁹ A práve týfové epidémie boli ďalším vážnym problémom tejto doby. Treba však rozlišovať škvrnitý týfus (z angl. typhus) od brušného týfu (z angl. typhoid), pričom symptómy oboch ochorení sú veľmi podobné – nevoľnosť, prudké zvracanie, nadmerné potenie, celková vyčerpanosť a horúčka. Približne v polovici storočia však badať výskumy venujúce sa tomuto problému. William Jenner, profesor patológie a neskôr i osobný lekár kráľovnej Viktórie, v priebehu rokov 1849–1851, publikoval prácu, v ktorej opisoval výskum uskutočnený na 66 osobách, zomrelých na následky týfusu a zistenia, ktoré slúžili na jeho bližšiu identifikáciu. Od roku 1869 sa už tieto dve ochorenia uvádzali v nemocenských štatistikách oddelene.¹⁴⁰ Škvrnitý týfus bol skutočne rozšírený najmä vo veľkých mestách, kde prevládali zlé hygienické podmienky v súvislosti s preľudnením. Trpeli ním najmä chudobní ľudia, ktorí nemali vhodné podmienky na zachová-

¹³⁷ BRONTĚ, ref. 39, s. 92–93.

¹³⁸ CARPENTER, ref. 41, s. 65–66; MITCHELL, ref. 30, s. 199; ROSEN, George. Disease, Debility and Death. In DYOS, Harold James – WOLFF, Michael. The Victorian City: Images and realities. London; New York: Routledge, 1973, s. 642–643, 648; PARKER, Steve, ref. 111, s. 140.

¹³⁹ BRONTĚ, ref. 39, s. 29.

¹⁴⁰ ROSEN, ref. 138, s. 634; HALLIDAY, Stephen. The Great Filth: Disease, Death and the Victorian City. Stroud: The History Press, 2011, s. n.

vanie dostatočnej hygieny – umývania, výmeny a čistenia oblečenia. Spôsovoval infekciu krvi, ktorá sa prenášala z človeka na človeka prostredníctvom ľudských vší. Výskum preukázal, že voš je citlivá na zmeny teploty a preto automaticky opúšťa organizmus trpiaci vysokou horúčkou, alebo naopak umierajúce chladné telá a presúva sa buď do posteľnej bielizne alebo iného organizmu. Brušný týfus je črevný ochorením, ktoré sa šíri prostredníctvom kontaminovaného jedla alebo vody. Zväčša postihoval chudobných občanov, trpiacich nedostatkom, ale objavoval sa i u príslušníkov všetkých sociálnych vrstiev.¹⁴¹ U oboch typov však vidno, že sa jedná o choroby, ktorých vznik je úzko spätý s nedostatočnými hygienickými podmienkami.¹⁴² Opis situácie počas vypuknutia týfovej epidémie, ktorá sa v románe Jana Eyrová objavila v prostredí internátnej školy, poskytuje autorka nasledujúco: „Hladovanie a zanedbané prechladnutia zbavili väčšinu žiačok odolnosti voči infekciám, štyridsaťpäť z osemdesiatych dievčat naraz zaľahlo do postele. Tým zopár ostatným, ktoré sa cítili dobre, povolili takmer voľný režim, pretože zdravotník troal na tom, že pravidelné prechádzky sú pre uchovanie ich zdravia nevyhnutné...“, „... umreli v škole a potichu a rýchlo ich tam pochovali, povaha infekcie totiž vylučovala zbytočný odklad.“, „... v izbách a na chodbách sa vznášal nemocničný zápach a lieky a dezinfekčné dymovnice sa márne pokúšali potlačiť smrtonosné výpary...“, „... choré jedli iba málo...“, „Zápach gáfru a vriaceho octu ma upozornil, že sa blížim k izbe pre chorých...“, „Len čo týfus naplnil v Lowoode svoju devastačnú misiu, pomaly sa odtiaľ vytratil...“, „Nezdravé prostredie, nedostatok a zlá kvalita stravy, páchnuca, skazená voda, používaná na varenie, úbohé oblečenie a ubytovanie žiačok, všetko vyšlo najavo...“¹⁴³ Slovenský preklad daného románu presne neidentifikuje typ opisovaného týfusu. Anglická verzia uvádza ochorenie v podobe „typhus fever“,¹⁴⁴ avšak nemožno ho automaticky podľa tohto slovného tvaru zaradiť medzi škvrnitý týfus, pretože román bol publikovaný pred rokom 1869, a sama autorka si nemohla byť vedomá bližšieho zaradenia.

Spomenúť možno ešte cholery, o ktorej zmienky vo vybraných románoch nie sú, no jednoznačne ju možno zaradiť k najväčším „vra-

¹⁴¹ Na brušný týfus zomrel aj kráľovnin manžel, princ Albert, v roku 1861. CARPENTER, ref. 41, s. 11; STRACHEY, ref. 27, s. 185–186.

¹⁴² ROSEN, ref. 138, s. 631–633; MITCHELL, ref. 30, s. 200; CARPENTER, ref. 41, s. 11.

¹⁴³ BRONTĚ, ref. 39, s. 87–88; 91, 95.

¹⁴⁴ BRONTĚ, Charlotte. Jane Eyre. New York: Carleton Publisher, 1864, s. 86.

hom“ tejto éry. Rozšírená bola najmä v oblasti Indického polostrova, pričom do Británie sa dostala v roku 1831, konkrétne do anglického mesta Sunderland. Ďalšie epidémie cholery vypukli v rokoch 1832, 1848 – 1849, 1853 – 1854 a 1866 – 1867. Smrť mohla prísť rýchlo, v priebehu niekoľkých hodín, alebo po pár dňoch bolesti žalúdka, vracania a hnačiek. Výskumy napokon preukázali, že sa šírila prostredníctvom kontaminovanej vody, ktorú zapríčiňovalo znečistenie vodných zdrojov ľudským odpadom. Dr. John Snow¹⁴⁵ (jeden zo zakladajúcich členov Epidemiologickej spoločnosti v Londýne) preukázal, že zdrojom epidémie cholery v 1854 bola infikovaná vodná pumpa na Broad Street, v londýnskej štvrti Soho. Od toho času bola teória prenosu cholery naďalej skúmaná a napokon v roku 1883 Robert Koch objavil baktériu spôsobujúcu dané ochorenie a nazval ju *Vibrio cholerae*. Šancu na prežitie zvyšovalo podávanie hovädzieho vývaru, ktorý obsahoval prírodné soli a vývaru z krúp, s malým obsahom cukru, v pravidelných dávkach. Kombinácia soli a cukru vo vode poskytla telu potrebnú rehydratáciu, no o tejto skutočnosti neboli zväčša ľudia upovedomení.¹⁴⁶

Na záver

I keď beletristické diela, dejovo zasadené do doby, v ktorej autor žil a tvoril, umožňujú súčasnému čitateľovi nazrieť do pocitov človeka minulosti a v mnohých ohľadoch dokumentujú jej charakter, nie sú pri práci historika často využívaným zdrojom poznatkov. Najmä v obdobiach, akým je i viktoriánske Anglicko, v ktorých literárna tvorba zažila veľký rozmach, vzniklo množstvo literatúry beletristického zamerania, poskytujúcej rozsiahle možnosti na dotvorenie si predstavy o vtedajšom spôsobe života, ktoré by bolo prínosné pri historickom bádani zohľadňovať.

Napriek tomu, že sa automaticky pri beletristických dielach predpokladá obsah fiktívnej zložky, existujú možnosti na vymedzenie

¹⁴⁵ Presadzoval zavádzanie chloroformu, účinného anestetika, pri chirurgických zákrokoch. Chloroform bol prvý krát použitý v roku 1846. Dr. Snow ho podal kráľovnej na utíšenie bolesti počas ôsmeho a deviateho pôrodu. Po tejto skúsenosti ho kráľovná odporúčala a vyjadrila sa, že: „Jeho účinok bol omnoho viac utišujúci, upokojujúci a príjemnejší, než by sa dalo očakávať.“ MITCHELL, ref. 30, s. 201; CARPENTER, ref. 41, s. 151; KAZIMOUR, Ivan. Historie zdravotníctví. Martin Koláček - E- knihy jedou, 2017, s. 310.

¹⁴⁶ MITCHELL, ref. 30, s. 200; LUPŞA, ref. 27, s. 12; CARPENTER, ref. 41, s. 35 – 36; FRANKLAND, ref. 133, s. 63, 102, 106; GOODMAN, ref. 45, s. 20, 271, 273.

fikcie a opisu, založenom na reálnom základe. Je potrebné očistiť literatúru od estetických zložiek, najmä vyhodnotiť, ktoré opisy sú súčasťou metafory, prípadne, aký hlbší význam sa za ňou skrýva. Ďalej je dôležitým pochopiť, v akom prostredí autor tvoril, aké postoje a literárne štandardy v danej dobe prevažovali. Až následne možno skúmať skutočnosti, o ktorých beletria vypovedá a porovnávať ich s výskumom, ktorý prinášajú práce vedeckého zamerania.

Na základe preštudovanej odbornej literatúry, viažucej sa k dejinám viktoriánskeho Anglicka i literárnej teórii skúmajúcej dobovú tvorbu, som dospela k názoru, že vybrané romány majú viacero predpokladov vhodných pre rekonštrukciu každodennosti. Žáner, do ktorého sú diela koncipované – kritický realizmus, má za cieľ predstaviť danú dobu, so všetkými kladmi i záporami. Postoj autorov, a to snaha o zobrazenie čo najreálnejšieho obrazu okolitého prostredia, má úzky súvis so zmenami, ktoré priniesla najmä priemyselná revolúcia a vedecký pokrok v priebehu viktoriánskej éry. Nové podnety objavujúce sa v spoločnosti vzbudili záujem ľudí čítať o svojej dobe. Autorky zobrazujú vo väčšej miere témy, s ktorými sa počas života mohli dostať do styku. O niektorých aspektoch možno dokonca tvrdiť, že sú založené na osobných skúsenostiach, pretože sa zhodujú so životnými paralelami autoriek.

Pri spracovaní témy hygieny a zdravia, som sa zameriavala na poznatky plynúce z daných románov. Porovnávala som ich a rozvíjala v súvislosti s odbornou literatúrou, keďže často išlo o opisy útržkovité, prípadne len zmienky o určitých nástrojoch, používaných v tejto oblasti. Nemožno však tvrdiť, že sa mi podarilo zachytiť komplexný hygienický stav viktoriánskej doby v Anglicku. Opisované skutočnosti, v tomto príspevku, sú skonštruované na základe prezentovaných metód, ktoré popisovali jednotlivé súdobé romány, publikácie a spracované periodiká v rámci súčasnej odbornej literatúry.

Z poznatkov, ktoré som počas vypracovania práce nadobudla vyplýva, že podmienky na vykonávanie osobnej hygieny boli veľmi individuálne, prevažne záviseli od finančných možností osôb a životných podmienok. Medicína sa v priebehu danej epochy neustále vyvíjala, rovnako i prístroje, používané v tejto oblasti. Priniesla výrazný pokrok najmä v oblasti nazerania na príčinu ochorení, ktoré Anglicko, vo viktoriánskom období, najväčšími zasiahli a zapríčinili početnú

úmrtnosť obyvateľstva – týfusu, tuberkulózy a cholery. Existovali rôzne teórie, ktoré sa rozličným spôsobom pokúšali definovať podstatu nákazy. Rozšírenou bola teória o „diabolských“ miasmách, ktoré sú prítomné v ovzduší a ich prítomnosť odzrkadľoval prenikavý zápach. Mnohé výskumy napokon preukázali, že ide o choroby zapríčinené baktériami. Táto skutočnosť umožnila lekárom bližšie študovať ich jednotlivé formy a vyvinúť efektívne liečivá. Tento trend však nesúvisí len s územím Anglicka, ale je charakteristický pre viaceré krajiny, pričom sa jednotlivé výsledky výskumov dopĺňali a navzájom na seba nadväzovali, čo umožnilo vyprofilovať medicínu ako vedu, do podoby približne rovnakej ako v súčasnosti.

V priebehu viktoriánskej epochy badať prvotnú nedôverčivosť v používaní nových hygienických metód. Príkladom je i teória, ktorá pokladala kúpanie sa vodou za možné riziko vzniku ochorení. Podobným spôsobom bolo spochybnované i používanie mydla. Postupne si nové trendy očisty tela ľudia osvojili. Využívali rovnako domáce overené prípravky, odporúčané recepty na prípravu zmesí publikované v periodikách a taktiež i hotové predajné produkty. Účinnosť používaných prostriedkov bola rôznorodá, nie vždy zaručovali očakávané výsledky. Väčšina prísad bola i zdraviu nebezpečná. Mnohé prípravky obsahovali žieraviny, ktoré pri nanesení väčšieho množstva, zanechávali pokožku podráždenú a začervenanú. Príkladom je i mydlo, ktorého základnou zložkou bol hydroxid sodný. Pre viktoriánske obdobie nebolo typickým používanie viditeľného množstva dekoratívnej kozmetiky. Dôraz sa kládol na prirodzenosť. Prílišné množstvo farieb sa pokladalo za klamlivý obraz osobnosti a bolo prisudzované ženám hanlivej povesti. Napriek tejto skutočnosti mali dámy k dispozícii prostriedky a recepty na skrášlenie zjavu a na trhu sa začali objavovať prvé kozmetické značky.

Predložený príspevok poukázal na spôsob, akým sa dajú informácie, ktoré čitateľ prijíma prostredníctvom beletristickej spisby, využiť na vytvorenie si predstavy o určitom historickom období. Verím, že poznatky, ktoré priniesol, aspoň čiastočne zmenia náhľad na beletristické diela súčasníkov viktoriánskej éry, primárne považované za zdroj estetického zážitku, a poslúži k rozšíreniu povedomia o ich využití v oblasti historického výskumu.

NEMECKÉ VOJENSKÉ OPERÁCIE VO VÝCHODNEJ AFRIKE POČAS PRVEJ SVETOVEJ VOJNY

Michal OLŠIAK

Michal OLŠIAK. German Military Operations in East Africa during the First World War. The aim of this article is to make the reader familiar with the German military operations in East Africa during the First World War. The article focuses especially on combat operations in German East Africa during the years 1914 and 1915. It provides an overview of the military operations in East Africa during the First World War, the structure of the German and Entente forces and analysis of specific battles fought during the campaign.

Keywords: Paul Emil von Lettow-Vorbeck; Schutztruppe; German East Africa

Úvod

Medzi najväčšie svetové konflikty v dejinách patrí 1. svetová vojna. Aj v období pred rokom 1914 došlo k niekoľkým konfliktom európskych mocností, ktoré sa odohrávali v zámorí. Príkladom môžu byť sedemročná vojna v rokoch 1756 až 1763, konflikty medzi cárskym Ruskom a Osmanskou ríšou, či Čínou a Japonskom v 19. storočí.

Bojiská 1. svetovej vojny zahŕňali okrem západného a východného frontu aj srbský front. Neskôr pribudli taliansky a ďalšie bojiská v Európe. Mimo nej sa bojovalo v Mezopotámii a neskôr v Palestíne, viedli sa boje proti nemeckým kolóniám v Afrike, Číne a v Pacifiku.

Pohľad slovenskej laickej, ale aj odbornej verejnosti je v prípade 1. svetovej vojny výrazne euro-centrický, čo je pochopiteľné, vzhľadom na bojiská, na ktorých bojovali vojaci slovenského pôvodu.

Boje na ostatných kontinentoch možno medzi sebou zvädzali menšie počty mužov ako na západnom, východnom fronte alebo napríklad na srbskom fronte, stále však boli súčasťou svetového konfliktu a vplývali na jeho vývoj. Dôsledky týchto bojov vidíme v mnohých častiach sveta dodnes, napríklad na Blízkom východe, ale aj pri utváraní súčasných hraníc v strednej Európe. Utrpenie bojujúcich vojakov a civilného obyvateľstva nebolo o nič menšie.

Boje v oblasti východnej Afriky trvali takmer od začiatku 1. svetovej vojny a skončili až po uzavretí prímeria v Compiègne dňa 11. novembra 1918. Veľká Británia, Belgicko a Portugalsko museli presmerovať značné finančné a materiálne prostriedky na boj proti malej skupine nemeckých vojakov a ich afrických žoldnierov. Tieto boje predstavujú ukážku asymetrického vedenia bojovej činnosti. Na jednej strane stál technologicky a početne slabší protivník, ktorý využíval vo svoj prospech terén, počasie a manéver. Na druhej strane bol oveľa silnejší protivník, ktorý mal k dispozícii obrnené vozidlá, ovládal námorné trasy a vzdušný priestor. Na začiatku 1. svetovej vojny nebol rozdiel medzi kvalitou výzbroje nemeckých a dohodových jednotiek až taký výrazný. Rovnako ani počet mužov, ktorý mali protivníci k dispozícii, nebol od začiatku nachýlený tak výrazne na jednu stranu. Postupom času sa však Veľkej Británii, Belgicku a Portugalsku podarilo v Afrike sústrediť značné sily, ktorých hlavnou úlohou bolo poraziť nemecké jednotky v Nemeckej východnej Afrike.

Príspevok sa v prvej časti venuje stavu vojenských príprav Nemecka na obranu Nemeckej východnej Afriky, organizačnej štruktúre *Schutztruppe* (Ochranný oddiel) a prostriedkom, ktorými disponovala. Predstavuje tiež operačný priestor, v ktorom sa vojenské ťaženie odohrávalo, popisuje základné problémy vedenia operácií v tomto priestore a poskytuje stručný prehľad síl Dohody vo východnej Afrike v auguste 1914. Štúdia sleduje prvé dva vojnové roky. Opisujem v ňom pozemné operácie *Schutztruppe* a jednotlivé bojové strety, najmä na severnom bojisku. Sledujem, ako jej veliteľ, podplukovník von Lettow, reagoval na začiatok vojny a ako sa kolónia mobilizovala do vojny. Zaoberám sa rozširovaním *Schutztruppe* a premenám v jej

organizačnej štruktúre. V rovnakom období prebiehali aj námorné operácie v príľahlej oblasti Indického oceánu, preto jedna časť textu sleduje aj tieto operácie. Ide o námornú blokádu kolónie britským kráľovským námorníctvom a tiež o osudy krížnika SMS Königsberg, ktorý sa pred vojnou nachádzal v Dar-es-Salaame a využíval teritoriálne vody patriace ku kolónii ako operačnú základňu.

Operačný priestor

Vojensko-politická situácia Nemeckej východnej Afriky bola zložitá. Na juhu hraničila s Portugalskou východnou Afrikou (Mozambik). Portugalsko bolo na začiatku vojny neutrálnou krajinou a tak aspoň táto hranica nebola bezprostredne ohrozená. Na severe sa nachádzala Britská východná Afrika (Keňa), z ktorej mohli Briti ohroziť prístav Tanga a tiež severnú železnicu, vedúcu z Tangy do oblasti hory Kili-mandžáro. Viac na západ sa nachádzala Uganda, britský protektorát. Oproti východnému pobrežiu, iba 20 kilometrov od Dar-es-Salámu, sa nachádzal ostrov Zanzibar, ktorý bol súčasťou Britského impéria potom, ako bol vymenený za ostrov Heligoland pri nemeckom pobreží. Na západe kolónie sa rozprestierala oblasť Veľkých afrických jazier, na hranici s Ugandou Viktóriino jazero. Väčšinu západnej hranice s Belgickým Kongom (Demokratická republika Kongo) tvorili vody jazera Tanganika a na severe tiež jazero Kivu. Na juhozápade sa nachádzala Severná Rodézia (Zambia), britská kolónia a na východ od nej britský protektorát Nyasaland (Malawi). Hranica tu čiastočne prechádzala vodami jazera Malawi.¹ Problém nebola iba hranica s kolóniami nepriateľských štátov, ale tiež pobrežie Indického oceánu. Prístavom chýbala akákoľvek obrana vo forme pobrežných batérií. K dispozícii neboli ani míny, ktoré by mohli zabrániť vstupu nepriateľských plavidiel do nemeckých prístavov. Keďže nemecké prístavy mohli použiť ako svoje základne lode Cisárskeho námorníctva, ich neutralizácia predstavovala pre britskú Admiralitu primárny cieľ.²

Tesne pred začiatkom vojny sa Nemecku podarilo dokončiť železničnú trať z Dar-es-Salaam do mesta Kigoma na jazere Tangan-

¹ MICHELS, Eckard. Der Held von Deutsch-Ostafrika. Paul von Lettow-Vorbeck. Ein Preußischer Kolonialoffizier. Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh, 2008, s. 120.

² HOYT, Edwin P. Guerilla. Colonel von Lettow-Vorbeck and Germany's East African Empire. New York: Macmillan Publishing Co. Inc., 1981, s. 19.

ka, nazvaná *Zentralbahn* (Centrálna dráha). Bola prepojená úzkorozchodnou železnicou s *Nordbahn* (Severná dráha), ktorá viedla z Tangy, do Nového Moshi na úpätí Kilimandžára. *Zentralbahn* merala 1 252 kilometrov, *Nordbahn* bola oveľa kratšia a merala 352 kilometrov. Väčšina európskeho obyvateľstva žila na severe, pretože miestne podnebie bolo chladnejšie a suchšie a nehrozila tu malária. Táto oblasť bola najrozvinutejšia z celej kolónie. Bolo tu centrum chovu dobytka a poľnohospodárstva s rozsiahlymi plantážami, na ktorých sa pestovali plodiny na export, ako káva, bavlna, sisal a kaučuk. Južné oblasti kolónie boli rozvinuté iba málo. Chýbala tu železnica, cesty a komunikačná sieť. Miestne podnebie napomáhalo šíreniu malárie a spavej nemoci prenášanej muchou tse-tse.³

Obmedzujúcim faktorom pre bojové operácie na celom území Nemeckej východnej Afriky bolo obdobie dažďov. V západnej, severnej a južnej časti kolónie trvá od októbra do apríla. Vo východnej časti kolónie a na pobreží sú dve obdobia dažďov, od októbra do decembra a od marca do mája.⁴

Vojenské sily v kolónii

Schutztruppe vo východnej Afrike vznikol v roku 1889 ako súkromná armáda Nemeckej východoafrickej spoločnosti. Jeho základ tvoril dôstojnícky a poddôstojnícky zbor, ktorý poskytla nemecká armáda a niekoľko vojenských lekárov. Mužstvo bolo tvorené africkými žoldniermi. V Sudáne bolo v roku 1889 naverbovaných 600 vojakov bývalej britsko-egyptskej armády, ktorí boli po potlačení Mahdiho povstania v Sudáne bez práce. Ďalších 100 mužov bolo naverbovaných v Portugalskej východnej Afrike. Dôvodom bola snaha nebyť závislý iba na jednom zdroji regrútov.⁵ Svoje bojové skúsenosti získal v bitkách proti povstaniam domorodcov, najprv proti arabskému povstaniu, potom povstaniu Heheov a napokon proti povstaniu Maji-Maji. Úlohou *Schutztruppe* bolo zabrániť novému veľkému povstaniu v kolónii a v prípade jeho vypuknutia ho potlačiť. Cisárske námorníctvo zastupoval malý krížnik SMS Königsberg.

³ MICHELS, ref. 1, s. 120.

⁴ <https://en.wikipedia.org/wiki/Tanzania#Climate>, 1. 4. 2017

⁵ MICHELS, ref. 1, s. 125.

Askariovia

Hlavnú bojovú silu tvorili tzv. askariovia (swahilský výraz pre vojaka, bojovníka), africkí žoldnieri naverbovaní Nemeckom. Bolo oveľa lacnejšie verbovať vojakov z miestneho obyvateľstva namiesto posádok tvorených vojakmi z Nemecka. O regrútov nebola núdza, pre miestnych mužov to predstavovalo možnosť kariéry a privilegované postavenie voči ostatnému domorodému obyvateľstvu. Ročný plat bol 400 ríšskych mariek. Žold každým odslúženým rokom narastal, čo ďalej zvyšovalo atraktivitu služby. Dlhšie slúžiaci rotný dostával ročne až 1 200 mariek. Pre porovnanie, nemecký poddôstojník dostával 3 000 až 3 600 mariek ročne, plus diéty. Mnohí tak slúžili 10 až 12 rokov, až na hranicu fyzických síl.⁶ Askariovia si dokonca mohli dovoliť vydržiavať vlastných sluhov, tzv. „askariboys“. Na začiatku 20. storočia sa národnostné zloženie jednotiek začalo meniť, pretože Veľká Británia vydala zákaz verbovania vojakov na svojich územiach pre potreby iných štátov. Zuluovia, Sudánci, Etiópčania a Somálci, ktorí pôvodne tvorili väčšinu mužstva, už tvorili iba asi 30 % stavu jednotiek. Zvyšok bol doplňovaný z miestnych etník, ktoré boli považované za spoľahlivé a zároveň vhodné pre vojenskú službu. Boli to hlavne etniká ako Hehe, Sukuma, Ngoni a Nyamwezi. Z niektorých týchto etník sa zároveň regrutovali aj nosiči, ktorí boli tiež dôležitou súčasťou jednotiek.⁷

Vítanými regrútmí boli synovia pôvodných prvých príslušníkov *Schutztruppe* cudzieho pôvodu, ktorí však už vyrástli na území nemeckej kolónie. Kvôli strachu z možných problémov s lojalitou boli vojaci miestneho pôvodu umiestňovaní do oblastí mimo ich kmeňových území a premiešaní s vojakmi cudzieho pôvodu.⁸

Vyslúžili askariovia sa usádzali na území nemeckej kolónie a zakladali vlastné obce. Slúžili tak zároveň ako zdroj rezerv pre prípadnú mobilizáciu a mnohí sa v roku 1914 skutočne prihlásili do služby. V okolí Morogoro napríklad existovalo niekoľko usadlostí vojakov

⁶ FONCK, H. *Deutsch-Ost-Afrika. Die Schutztruppe, ihre Geschichte, Organisation und Tätigkeiten*. Wolfenbüttel: Melchior Verlag, 2011, s. 82.

⁷ MICHELS, ref. 1, s. 128.

⁸ MOYD, Michelle R. *Violent intermediaries*. Athens, Ohio: Ohio University Press, 2014, s. 86.

sudánskeho pôvodu. Neďaleko Kilossy zase existovali štyri dediny askariov z etnika Wanyamwezi s viac ako 1000 obyvateľmi.⁹

Pestré bolo náboženské zloženie vojakov, 67 % z nich sa hlásilo k islamu, 28 % boli animisti a iba 5 % sa hlásilo ku kresťanstvu. Guvernér Schnee vysvetľoval nízky počet kresťanov v *Schutztruppe* pôsobením nemeckých misionárov a ich nechote povoliť im vstup do armády a tak prísť o člena spoločenstva.¹⁰ Islam sa však považoval za vhodný nástroj na udržiavanie disciplíny mužstva, najmä vďaka príkazom o abstinencii, hygiene a disciplíne a nemeckí vojaci boli vyzývaní, aby sa nemiešali do náboženských predstáv svojich podriadených.¹¹

Disciplínu pomáhali udržiavať telesné tresty. Ako v spomienkach píše H. Fonck: *„Najvyšší povolený počet rán v jeden deň bolo 25 úderov. Nebolo možné udeliť viac ako 50 úderov rozdelených na dve časti.“*¹² Vojaci sudánskeho pôvodu mali s telesnými trestami skúsenosti, v britskej armáde neboli neobvyklé ani tresty o 100 až 200 ranách naraz. Pri vážnych trestných činoch bol dotýčaný askari postavený pred vojenský súd, ktorého sa ako porota zúčastňovali aj domorodí poddôstojníci a vojaci. Ako trest hrozila odsúdenému väzba v reťaziach, prepustenie zo služby alebo telesné tresty.¹³

Ďalším dôvodom, prečo sa koloniálne mocnosti spoliehali na domorodých vojakov, bola ich vyššia odolnosť voči tropickým chorobám a nižšie nároky na logistiku. Hlavným prostriedkom pre presun zásob mimo oblasti priamo napojené na železnicu boli nosiči. Bieli vojaci potrebovali podľa zažitých predstáv istý komfort, aby ostali bojaschopní a zdraví. Každý Nemeц mal k dispozícii 12 nosičov a dvoch sluhov, čo kládlo veľké nároky na ich zabezpečenie a zväčšovalo počet nosičov podporujúcich jednotlivé jednotky. Pre jedného askaria bol určený jeden nosič.¹⁴

Celkové straty medzi domorodými vojakmi sa odhadujú na 5 000. Toto číslo zahŕňa padlých aj úmrtia na následky zranení a chorôb.¹⁵

⁹ MOYD, ref. 8, s. 176.

¹⁰ MORLANG, Thomas. Askari und Fitafita. „Farbige“ Söldner in den deutschen Kolonien. Berlin: Ch. Links Verlag, 2008, s. 80.

¹¹ MICHELS, ref. 1, s. 130.

¹² FONCK, ref. 6, s. 83.

¹³ FONCK, ref. 6, s. 84.

¹⁴ MICHELS, ref. 1, s. 128.

¹⁵ MORLANG, ref. 10, s. 92.

Schutztruppe

Nemecká posádka na území kolónie sa na začiatku vojny skladala zo 68 nemeckých dôstojníkov, 60 poddôstojníkov, 132 dôstojníkov zdravotnej služby a podporných služieb, ktorých doplňovalo 184 domorodých poddôstojníkov a 2286 askariov. Žilo tu tiež 1 670 záložníkov a polícia sa skladala z ďalších 55 Európanov a 2160 askariov.¹⁶ Delostreleckú podporu týmto jednotkám mohlo poskytnúť 11,9 cm poľných kanónov C/1873¹⁷. K dispozícii boli aj dva kanóny kalibru 6 cm, tri kalibru 4,7 cm, 11 kanónov kalibru 3,7 cm a štyri viachľavňové, rotačné kanóny rovnakého kalibru.¹⁸

Organizačne sa *Schutztruppe* na začiatku 1. svetovej vojny skladal zo štrnástich *Feldkompanien* (poľných rôt, ďalej len FK), očíslovaných od 1 po 14. Boli rozmiestnené po celej kolónii, aby zabezpečili vnútornú bezpečnosť a pokoj v kolónii. Každá sa skladala zo 16 až 20 nemeckých dôstojníkov, lekárov, špecialistov a poddôstojníkov a 200 askariov, rozdelených medzi tri čaty po 60 mužov, guľometnú sekciu a spojovaciu sekciu. Každú rotu podporovalo 250 nosičov. Guľometná sekcia mala vo svojej výzbroji dva guľomety MG08 a ich obsluhu mali na starosti nemeckí poddôstojníci. Guľomety predstavovali hlavnú palebnú silu každej FK. Dva guľomety na rotu predstavovali značnú palebnú silu. Pre porovnanie, britský prápor na západnom fronte v roku 1914 mal pre štyri roty k dispozícii iba dva guľomety. Keďže FK operovali samostatne v pridelených oblastiach, a neexistovali vyššie vojenské veliteľstvá ako rota, okrem hlavného veliteľstva *Schutztruppe* v Dar-es-Salaame, bolo vhodnejšie prideliť guľomety priamo FK. Problémom boli pušky pre askariov. K dispozícii bolo 597 pušiek Mauser Gewehr 98 a 1 676 opakovacích pušiek Karabiner 98 kalibru 7,92 mm. Tie boli určené pre nemecký personál a úplne nimi bolo vyzbrojených iba šesť FK.¹⁹ Zvyšných osem rôt malo vo výzbroji zastarané pušky Mauser vzor 1871/84 kalibru 11 mm. Boli to jednoranové zozadu nabíjané pušky vyvinuté po skončení prusko-francúzskej vojny v roku 1871. Ich vážnym problémom bolo streľivo na báze puš-

¹⁶ ADAMS, Gregg. *King's African Rifles Soldier versus Schutztruppe Soldier*. Oxford: Osprey Publishing Ltd., 2016, s. 13.

¹⁷ Kaliber diel udávam v centimetroch v súlade s označovaním delostreleckých zbraní v Nemecku v prvej polovici 20. storočia.

¹⁸ ADAMS, ref. 16, s. 21.

¹⁹ ADAMS, ref. 16, s. 19.

ného prachu, ktoré vytváralo značné oblaky dymu a prezrádzalo tak polohu strelca. To v boji s domorodcami vyzbrojenými zastaranými puškami alebo len oštepmi nepredstavovalo až taký veľký problém, ale v boji s moderne vyzbrojeným protivníkom s presnými puškami a guľometmi, ktorý používal novodobú taktiku, to znižovalo šancu vojakov na prežitie.²⁰

Schutztruppe chýbala organizačná štruktúra na vyššej ako rotnej úrovni. Existovala iba výcviková jednotka a intendantúra. Dôstojníci nemali skúsenosti s velením väčších formácií, ako napríklad prápor. Von Lettow neskôr v súlade s nemeckou praxou vytvoril Abteilung (Oddiel), čo bola operačná jednotka skladajúca sa minimálne z dvoch, obvykle troch až štyroch, ale aj viac rôt pod velením jedného dôstojníka. Tieto jednotky vznikali obvykle ako dočasné bojové skupiny. V Afrike však často operovali na dlhodobej báze.

Velenie a vojenské prípravy

Od apríla 1914 zastával post *Kommandeura* (veliteľa) *Schutztruppe* podplukovník Paul Emil von Lettow-Vorbeck, skúsený veterán boxerského povstania, ktorý sa tiež zúčastnil bojov v Nemeckej juhozápadnej Afrike počas povstania Hererov. Do Dar-es-Salaamu pricestoval 27. januára 1914. *Kommandeur* bol zodpovedný za otázky výcviku, udržania bojovej pripravenosti, služobné otázky, správu a plánovanie operácií podľa dispozícií guvernéra.

Jeho priamym nadriadeným bol guvernér Heinrich Schnee. *Schutztruppe* totiž spadal pod *Reichskolonialamt*, čiže Ríšsky úrad pre kolónie. Post zastával od apríla 1912. Tento fakt, predstavoval pre von Lettowa problém. Ako príslušník nemeckej cisárskej armády do tých čias nikdy nebol podriadený civilistovi. Navyše, kým sám bol príslušníkom šľachty, Schnee pochádzal z meštianskeho, akademického prostredia. Jeho otec bol sudca, jeho starý otec pastor. Moc v kolónii bola navyše pevne v rukách civilnej správy. Guvernér mal veliteľské právomoci na úrovni veliteľa divízie, kým veliteľ *Schutztruppe* mal právomoci veliteľa pluku. Guvernér mal konečné slovo napríklad v personálnych otázkach a mohol tak ovplyvňovať umiestnenie jednotlivých dôstojníkov na území kolónie.²¹

²⁰ ADAMS, ref. 16, s. 20.

²¹ MICHELS, ref. 1, s. 123.

Najvyšším námorným dôstojníkom v kolónii bol fregatný kapitán Max Looff, ktorý velil krížniku SMS Königsberg. Ten pre zmenu podliehal priamo veleniu námorníctva a nebol tak viazaný nariadeniami guvernéra. Pre prípad vojny mal vlastné rozkazy, ktoré mu prikazovali, aby napádal nepriateľskú loďnú dopravu v Indickom oceáne.²²

Oficiálnymi úlohami Schutztruppe, podľa jej predpisov, bola ochrana bieleho obyvateľstva pred domorodcami, udržiavanie poriadku a boj proti obchodu s otrokmi. V prípade vojny v Európe sa predpokladalo, že dôjde k rozsiahlym povstaniam afrického obyvateľstva a tento predpoklad bol spoločný pre všetky koloniálne mocnosti. Preto aj v prípade presunov jednotiek do iných oblastí mala aspoň časť jednotiek ostať vo svojej zóne a zabezpečiť tak jej pokrytie. Dokonca sa uvažovalo o preventívnom braní rukojemníkov z radov domáceho obyvateľstva, aby sa predišlo nepokojom.²³

Nemecké elity, či už pochádzali zo vzdelaného meštianstva, vojenských alebo aristokratických kruhov, predpokladali, že veľký ozbrojený konflikt v Európe je nevyhnutný a skôr alebo neskôr vypukne. Od druhej marockej krízy v roku 1911 rástlo napätie medzi mocnosťami. Sociálno-darwinistické teórie, ktoré pomohli mobilizovať vôľu pre získanie kolónií si od vojny sľubovali oživenie národa, zmenu diplomatického status quo a vyriešenie vnútropolitických problémov. Pre von Lettowa bola hlavným protivníkom v takejto vojne Veľká Británia. Tento názor si osvojil počas jeho pôsobenia ako veliteľ 2. práporu námornej pechoty vo Wilhelmshafene. Podľa neho hlavnou hrozbou pre Nemeckú východnú Afriku boli susedné britské kolónie a britské námorníctvo strážiace oceány a nie domorodé obyvateľstvo.²⁴ Odmietal pasívnu úlohu kolónií, či dokonca neutralitu, v zmysle ustanovení konžskej konferencie z roku 1885. Za svoju úlohu pokladal viazať čo najväčšie sily protivníka a donútiť ho, aby do Afriky presunul jednotky namiesto toho, aby ich použil na európskom bojisku. Kolónia mala tiež viazať britské námorné sily a tým poskytnúť priestor pre nemecké námorníctvo a jeho boj proti dohodovým obchodným lodiam. Tým mala *Schutztruppe* prispieť k víťazstvu v Európe. Zdá sa, že von Lettow neveril v krátku vojnu, ktorú Nemecko dokáže vyhrať za niekoľ-

²² HOYT, ref. 2, s. 15.

²³ MICHELS, ref. 1, s. 134.

²⁴ MICHELS, ref. 1, s. 135.

ko týždňov. Práve preto pokladal za dôležité, aby aj nemecká kolónia, v ktorej sa stal veliteľom, prispela k vojnovému úsiliu.

Jeho názor bol v ostrom protiklade voči názorom a očakávaniam nemeckých osadníkov, guvernéra kolónie a v konečnom dôsledku aj štátneho sekretára Ríšskeho koloniálneho úradu, Wilhelma Solfa. Tí všetci dúfali v zlepšenie vzťahov s Veľkou Britániou, prehĺbenie ekonomickej a diplomatickej spolupráce. Na oboch stranách sa napríklad uvažovalo o potenciálnom rozdelení portugalských afrických území medzi obidva štáty.²⁵ Všetci dúfali, že solidarita medzi Európanmi preváži a neutralita kolónií zostane zachovaná. Von Lettow však nebol jediným, kto poukazoval na nedostatky v pripravenosti kolónií na vojnu a odmietal spoliehať sa na neutralitu. Dokument veliteľstva *Schutztruppe* pri Ríšskom koloniálnom úrade z apríla 1912 konštatoval, že predpoklad, že Veľká Británia bude rešpektovať neutralitu kolónií, je mylný. Napriek tomu prevládol názor, že o osude kolónií sa rozhodne v Európe a preto nedošlo k zvýšeniu vojenskej prítomnosti. Dokument odmietol posilnenie pobrežnej obrany, a dokonca zamietol aj návrh na vytvorenie zásobovacích skladov pre prípad vojny. Jedinými realizovanými opatreniami bolo čiastočné prezbrojenie na nové pušky vzor 98 a zvýšenie počtu guľometov na rotu z dvoch na tri.

KdS²⁶ však pripravilo plány pre prípad vojny, ktoré počítali s opustením pobrežia kvôli dominancii britského námorníctva. Zvyšok kolónií mal byť chránený a plán pripúšťal aj obmedzené útoky na územie nepriateľských kolónií. Takáto obranná stratégia mala zabezpečiť, aby do podpisu prímeria v európskej vojne viala nemecká zástava aspoň nad časťou kolónií.²⁷ Samotný nemecký generálny štáb však začal pred začiatkom vojny uvažovať o využití kolónií ako základní pre ofenzívne operácie proti britským kolóniám.

Von Lettow prišiel s vlastnými návrhmi, napríklad žiadal koncentrovať sedem alebo osem FK v oblasti Kilimandžára. Guvernér Schnee tento návrh spolu s ďalšími opatreniami zamietol. Ako dôvod citoval obavy z povstání domorodého obyvateľstva v prípade, že sa *Schutztruppe* stiahne z častí územia kolónie. Von Lettowov plán, spolu s guvernerovými pripomienkami, bol zaslaný do koloniálneho úra-

²⁵ MICHELS, ref. 1, s. 137.

²⁶ *Kommando der Schutztruppe* – Veliteľstvo jednotiek Schutztruppe pri Ríšskom koloniálnom úrade.

²⁷ MICHELS, ref. 1, s. 139.

du na posúdenie. Rozhodnutie zo 17. júla 1914 bolo kompromisom a pripúšťalo podľa situácie ofenzívne operácie. Zároveň však varovalo pred otvorenou mobilizáciou, aby nevznikli obavy na strane Britov, čo by mohlo podkopať snahy o diplomatické riešenie júlovej krízy. Odpoveď nakoniec na radu ministerstva zahraničia nebola odoslaná do východnej Afriky. Panovala obava, že Veľká Británia si tieto plány vysvetlí ako vojenské prípravy, čo nebolo žiaduce z diplomatického hľadiska.²⁸

Rozdiely v prioritách a rôzne názory na zapojenie kolónie do vojenských operácií a úlohe *Schutztruppe* vôbec viedli počas celého trvania 1. svetovej vojny ku konfliktom, najmä medzi guvernérom a von Lettowom. K rozporom sa pridala aj osobná antipatia oboch osobností.

Sily Dohody

Hlavným komponentom pozemných síl Veľkej Británie vo východnej Afrike, boli jednotky *King's African Rifles* (Kráľovskí africkí strelci, ďalej len KAR). Bol to pluk britskej armády regrutovaný z britských kolónií s dôstojníckym zborom tvoreným Európanmi a mužstvom zloženým z afrických askariov. Na začiatku vojny pozostával z celkovo 21 rôt. Existovali tri prápory a niekoľko samostatných rôt. 1. prápor KAR bol umiestnený v Nyasalande a v Ugande, v každej z kolónií sa nachádzali štyri jeho roty. Posádku Britskej východnej Afriky tvoril 3. prápor KAR. Jeho bojovú silu tvorilo päť peších rôt a jedna jazdná rota využívajúca ťavy. Jedna jeho rota bola detašovaná na Zanzibare. Posledný, 4. prápor so siedmimi rotami sa nachádzal v Ugande. Ostatné roty tvorili posádky v odľahlých častiach Britskej východnej Afriky, podobne ako *Schutztruppe*.²⁹ Jednotky sa skladali zo 70 britských dôstojníkov, 3 britských poddôstojníkov a 2 325 askariov. Hoci je to sila porovnateľná so silami *Schutztruppe*, jednotky boli rozmiestnené na oveľa väčšom priestore. Navyše, jednotlivé roty sa skladali iba zo 70 až 80 mužov a každá disponovala iba jedným guľometom. Počtom vojakov a palebnou silou sa tak jedna nemecká rota rovnala dvom rotám jednotiek KAR. Britské velenie sa spoliehalo na jednotky indickej armády, ktoré mali v prípade vojenského konfliktu posilniť jednotky umiestnené v Afrike. Panovala obava, že vyšší počet ozbro-

²⁸ MICHELS, ref. 1, s. 142.

²⁹ RODRIGO, Rafael. Der Erste Weltkrieg in Afrika. Zweibrücken: Schild Verlag, 2016, s. 16.

jených domorodcov s vojenským výcvikom môže byť hrozbou pre britské panstvo v Afrike. Až v januári 1915, pol roka po začiatku vojny, dostal KAR povolenie na rozšírenie svojich stavov o 600 mužov. Proti väčšiemu rozšíreniu početných stavov protestoval britský úrad pre kolónie aj guvernér Britskej východnej Afriky.³⁰

Portugalská východná Afrika nemala na začiatku vojny žiadne domorodé jednotky. Dôvodom bola obava zo vzbury domorodých vojakov. Preto boli v roku 1913 tieto jednotky rozpustené. Až na konci roku 1914 sa portugalská vláda rozhodla znovu naverbovať domorodé jednotky a vytvorila spolu 21 rôt. Každá sa skladala z 15 až 20 Portugalcov a 120 až 200 domorodých vojakov. Nie všetky však slúžili v kolónii. Dve roty boli odvelené do Angoly, jedna do Goy v Indii a jedna do Východného Timoru.³¹

Belgické Kongo na západe nemeckej kolónie malo posádku zloženú z jednotiek *Force Publique*³². Vznikli v roku 1885 na rozkaz belgického kráľa Leopolda II. V roku 1914 sa skladala zo 178 európskych dôstojníkov a poddôstojníkov a 17 000 askariov. Belgické sily boli rozmiestnené po celom území kolónie. Na začiatku 1. svetovej vojny však boli sformované tri pochodové prápory spojením niekoľkých rôt. Každú z nich tvorili 4 Belgičania a 100 až 150 askariov. Neskôr vznikol okrem 1. 2. a 3. aj 11. pochodový prápor. Okrem guľometov disponovala *Force Publique* aj kanónmi kalibru 7,5 cm od firmy Krupp.³³

Vojenské sily Veľkej Británie, Belgicka a Portugalska predstavovali svojim zložením jednotky veľmi podobné nemeckému *Schutztruppe*. Ich hlavné sily predstavovali africkí askariovia. Rozdielna bola však kvalita týchto jednotiek. Kým belgické jednotky predstavovali skutočnú armádu s vlastným delostrelectvom a ženijnými jednotkami s výborným výcvikom a morálkou, jednotky KAR boli iba ľahko vyzbrojené. Navyše mali pomerne malé početné stavy vzhľadom na obrovské priestory, ktoré mali brániť. Najmenej výkonné boli portugalské jednotky, ktoré sa skladali z nových jednotiek s ľahkou výzbrojou a nízkou bojovou morálkou. Šťastím pre portugalskú kolóniu bol fakt, že v júli 1914 sa Portugalsko ešte nenachádzalo vo vojnovom stave s Nemeckom.

³⁰ ADAMS, ref. 16, s. 10.

³¹ RODRIGO, ref. 29, s. 19.

³² Ozbrojené jednotky založené belgickým kráľom Leopoldom I. v roku 1885.

³³ RODRIGO, ref. 29, s. 18.

Posledné dni mieru a prvé boje v roku 1914

Von Lettow sa po príchode do kolónie rozhodol urobiť prieskum svojich budúcich jednotiek a oblasti ako takej. Z Dar-es-Salaamu sa premiestnil loďou do Tangy a odtiaľ po železnici pod Kilimandžáro. Postupne navštívil všetkých 14 FK, stretol sa s miestnymi osadníkmi, robil si poznámky o stave ciest, telegrafnej a telefónnej sieti. Do apríla navštívil severné oblasti kolónie. Po návrate do Dar-es-Salaamu odoslal do Berlína správu, kde žiadal o dodávku nových pušiek vzor 98. Jedným z nedostatkov, ktoré zistil, bola nedostatočná strelecká príprava mužstva. Staré pušky navyše neboli veľmi presné a preto považoval za dôležité, urýchliť prezbrojenie jednotiek. Následne pokračoval v inšpekčnej ceste pozdĺž centrálnej železnice. V kolónii zatiaľ vrcholili prípravy osláv 30. výročia od založenia kolónie, ktoré sa mali konať v polovici augusta. Mali sa tu predstaviť výdobytky kolonizačnej politiky, ekonomické a civilizačné úspechy Nemecka vo východnej Afrike. Vďaka tomu sa v kolónii nachádzala značná zásoba potravín a techniky, ktoré sem boli zaslané z Nemecka pre účastníkov osláv. O európske produkty a potraviny tak na začiatku vojny nebola núdza, napriek budúcej námornej blokáde územia.³⁴

Problémom sa stala komunikácia s materskou krajinou. Podmorský kábel, ktorý v mieri zabezpečoval telegrafné spojenie s Nemeckom, viedol na Zanzibar a Briti spojenie prerušili 3. augusta 1914. Rádiová stanica, ktorá sa nachádzala v Dar-es-Saláme, bola za dobrých atmosférických podmienok schopná prijímať správy, jej výkon však nebol dostatočný na to, aby dokázala odpovedať. Nebola sa schopná spojiť ani s Kaminou v Togu či nemeckou rádiostanicou vo Windhuku v Nemeckej juhozápadnej Afrike. Kolónia sa tak 2. augusta dozvedela o všeobecnej mobilizácii a 5. augusta o vojnovom stave s Veľkou Britániou.³⁵ Guvernér Heinrich Schnee vyhlásil vojnový stav už 3. augusta 1914 potom, ako sa správa o vypuknutí vojny v Európe dostala do kolónie. Priviezla ju zo Zanzibaru arabská loď. Zároveň bola vyhlásená mobilizácia príslušníkov polície, zamestnancov pošty a železnice.³⁶

Prvými vojenskými operáciami boli výpady proti britským kolóniám. Prvé útoky proti britskej ugandskej železnici vykonali nemecké

³⁴ MICHELS, ref. 1, s. 143.

³⁵ MICHELS, ref. 1, s. 145.

³⁶ RODRIGO, ref. 29, s. 39.

jednotky na von Lettowov rozkaz 6. augusta 1914.³⁷ Generál Wahle 5. septembra 1914 viedol útok proti dedine Abencorn v Severnej Rodézii. Jeho sily zložené zo sto askariov a 250 príslušníkov pomocných oddielov však boli odrazené. Dňa 7. septembra zaútočila 5. FK pod velením majora von Langenn-Steinkellera proti Karonge. Aj tento útok skončil neúspešne. Kapitán Baumstarck podnikol koncom septembra výpad proti Mombase. Jeho tri roty (15., 16. a 17. FK) však nestačili na britskú obranu, ktorú posilnili aj tri roty 1. práporu KAR. Po týchto neúspechoch von Lettow na čas zastavil väčšie útočné operácie.³⁸

Von Lettow sa snažil posilniť jednotky. Povolal askariov vo výslužbe a naverboval nových a z nich vytvoril štyri nové FK. Z nemeckých rezervistov a dobrovoľníkov vznikli štyri *Schützenkompanien* (Strelecké roty, ďalej len SK). Na jeho priamy rozkaz bol v auguste vytvorený aj tzv. Arabský zbor, ktorý tvorilo niekoľko stoviek mužov. Jeho vznik mal ale skôr symbolický význam, pretože arabské obyvateľstvo sa považovalo za elitu domorodého obyvateľstva a ich príspevok mal byť akýmsi vzorom pre ostatné etniká. Ich bojová hodnota bola otázná, ako sa to ukázalo v neskorších bitkách. Aby presvedčili arabských regrútov, museli im Nemci sľúbiť, že sa na nich nebude vzťahovať vojenský dril v štýle jednotiek askariov.³⁹

V tomto kritickom čase sa naplno prejavili názorové rozdiely medzi von Lettowom a guvernérom. Von Lettow bol 2. augusta v Kilose, keď ho zastihol telegram, ktorý ho povolával naspäť do hlavného mesta kolónie. Guvernér ho však odoslal už o tri dni skôr. Do Dar-es-Salaamu sa tak vrátil až 3. augusta. Königsberg medzitým opustil prístav a velenie v prístave a jeho obranu prebral kapitán lode Moewe Zimmer. Schnee, na základe vlastných úvah a depeší od štátneho sekretára Solfa, stále veril, že kolónia si bude môcť ponechať neutralitu. V tejto domnienke ho tiež podporoval britský konzul King, s ktorým bol od júna v kontakte. Spolu s ním sa snažili získať od britskej vlády záruky neutrality. Ten po konzultáciách z konca júla vyjadril presvedčenie, že britská vláda je naklonená rešpektovať neutralitu kolónie, hoci nebola ochotná poskytnúť žiadne záruky. Že sa jeho domnienky nekladali na pravdu, dokladá rozhodnutie Komisie pre obranu impéria

³⁷ SCHULTE-VARENDORFF, Uwe. Kolonialheld für Kaiser und Führer. General Lettow-Vorbeck-Mythos und Wirklichkeit. Berlin: Ch. Links Verlag, 2006, s. 30.

³⁸ RODRIGO, ref. 29, s. 44.

³⁹ MICHELS, ref. 1, s. 150.

v Londýne z 5. augusta, ktoré vydalo rozkaz na obsadenie Dar-es-Salaamu jednotkami z Indie.⁴⁰ Guvernérovi sa však podarilo s britským námorníctvom dohodnúť prímerie, vďaka ktorému získal čas na evakuáciu zásob a vybavenia. Mesto bolo vyhlásené za otvorené, bola vyvesená biela vlajka, všetky lode v prístave za britskú korisť. Nemci mali zničiť všetky rádiostanice na súši a na palubách lodí a sľúbiť, že mesto nebudú brániť. Schnee tak realizoval svoj plán na evakuáciu pobrežia a jeho vydanie Britom. Následne nasadol do vlaku do Morogora. Jediným nemeckým úradníkom v meste zostal šéf miestnej polície, radca Methner. S tým von Lettow nemohol súhlasiť. Dňa 4. augusta síce ešte poslušol rozkaz svojho nadriadeného a vyviedol jednotky *Schutztruppe* z mesta. Zastavil sa však 20 míľ od hlavného mesta v Pugu. Tu postavil poľný tábor a čakal na ďalší vývoj situácie. Schnee predtým odmietol jeho návrh na koncentráciu časti jednotiek na severe s cieľom zaútočiť na železnicu v Britskej východnej Afrike a vyhrážal sa mu zbavením velenia. Podľa von Lettowa guvernérovo počínanie hraničilo zo zbabelosťou či dokonca velezradou.⁴¹ Cestou do vnútrozemia sa krátko stretli v Puge. Von Lettow navrhol, že bude brániť mesto a guvernér nič nenamietal. Do mesta sa vrátil 8. augusta potom, ako počul delá britských križníkov. Cestou stretol časť posádky Moewe, ktorá sa rozhodla nepodpísať kapituláciu a pochodovať do Kigomy, prevziať pod kontrolu loď Hedwig von Wissmann a bojovať na jazere Tanganika proti nepriateľovi. Po dni strávenom v meste sa von Lettow rozhodol, že nebude rešpektovať rozkazy guvernéra a rozhodol sa bojovať. Kontaktoval kapitána Thomasa von Prince, s ktorým sa poznal z čias vojenskej akadémie v Kasseli. Ten žil ako osadník na severe kolónie, kde zorganizoval jednotku dobrovoľníkov z miestnych Nemcov a domorodcov.⁴² Jeho úlohou bolo ničiť úseky trate, železničné stanice a telegrafné vedenia. Prvou bojovou akciou proti Britom bol prepad telegrafnej a železničnej stanice v Tavete, ktorú chránila iba malá jednotka, ktorá po krátkej prestrelke ustúpila. Po správach o presunoch britských síl sa von Lettow presunul do Moshi a Korogwe na severe, kde plánoval počkať, kým zistí, kam bude smerovať britský útok. Nasledovali ďalšie nájazdy na britské územie. Pri Tsave sa Nemcom podarilo obsadiť výhodnú pozíciu

⁴⁰ MICHELS, ref. 1, s. 145.

⁴¹ HOYT, ref. 2, s. 19.

⁴² HOYT, ref. 2, s. 21.

a keď sa indické jednotky pokúsili ich odtiaľ vytlačiť, utrpeli Indovia ťažké straty. Útok na stanicu vo Voi sa skončil neúspechom a zajatím viacerých nemeckých dôstojníkov potom, ako sa najprv stratili vďaka nepresným mapám a keď sa im konečne podarilo nájsť cieľ, zistili, že obrancovia už získali posily z Mombasy. Von Lettow sa snažil na seba naviazať čo najviac nepriateľských síl a to sa mu začínalo dariť. Briti najprv presunuli na juh dva prápory od pluku Kráľovských afrických strelcov a po útoku na Tavetu sa rozhodli poslať do Afriky 4 000 mužov z Indie pod vedením brigádneho generála Jamesa Marshalla Stewarta. Do Mombasy priplávali 1. septembra 1914.⁴³ Koncom októbra už boli v oblasti na sever od Kilimandžára a ich úlohou bolo zaútočiť na Moshi. Mali tvoriť druhé rameno klieští, ktoré mali zovrieť *Schutztruppe* a zničiť jej hlavné sily. Druhým ramenom bola indická expedičná jednotka pod vedením generálmajora Arthura Aitkena. Tvorila ju 27. bangalorská brigáda pod velením brigádneho generála Richarda Wapshera a *Imperial Service Brigade* pod vedením brigádneho generála Michaela Tigha. Spolu mal Aitken k dispozícii 8 000 mužov.⁴⁴ Ich cieľom bol prístav Tanga. Ak by sa Britom podarilo obsadiť oba konce severnej železnice, mohli von Lettowa zovrieť medzi sebou a tak jeho jednotky poraziť a zajať. Po dobytí severnej železnice mali pokračovať vnútrozemím do Kigomy a Dar-es-Salaamu. Proti týmto silám mohol von Lettow postaviť asi 3 000 mužov.⁴⁵

Plánovacia fáza skončila 31. októbra a v ten istý deň sa o nepriateľských plánoch dozvedel aj von Lettow od nemeckých agentov v Mombase. Briti nepovažovali protivníka za hrozbu a hrubo ho podcenili. V ich štábe vládlo presvedčenie, že Tanga bude rýchlo dobytá a nebude klásť odpor. Prieskum miesta výsadku sa považoval za zbytočný a fakt, že Nemci mohli z Moshi dopraviť posily do mesta do tridsiatich hodín, ignorovali. Neexistovala snaha utajiť prípravy a Nemci získavali informácie od agentov a sympatizantov a zachytených listov. Vážnym problémom indických jednotiek bola ich bojaschopnosť. Skutočne kvalitnými jednotkami bol iba 2. prápor *Loyal North Lancashire Regiment* a jednotky kašmírskych strelcov. Ďalšie jednotky sa už niekoľko desaťročí nezúčastnili žiadnych bojov. Výcvik bol nedostatočný

⁴³ HOYT, ref. 2, s. 23.

⁴⁴ KÄTTLITZ, Christian. *Pflichterfüllung bis zum Äußersten*. In *Militär & Geschichte*, 2016, 14. Jahrgang, Nummer 6, s. 13.

⁴⁵ HOYT, ref. 2, s. 26.

a väčšina jednotiek bola vyzbrojená zastaranými puškami a mužstvo hovorilo dvanástimi rôznymi jazykmi. Aitken a ďalší jeho podriadení však verili, že: „indická armáda si so skupinou negrov rýchlo poradí.“⁴⁶ Norman King, britský konzul, ktorý do Mombasy prišiel zo Zanzibaru očakával, že Nemci sa nepostavia na odpor. Názor veliacich dôstojníkov ostro kontrastuje s názorom kapitána Meinertzhagena, britského spravodajského dôstojníka. Do denníka si zapísal: „Predstavujú to najhoršie, čo dokáže India poskytnúť a trasiem sa pri myšlienke na to, čo sa stane, ak narazíme na skutočný odpor“.⁴⁷ V Mombase sa šíril strach z nemeckých jednotiek po ich pokuse dobyť mesto, ktorý však von Lettow zastavil potom, ako sa Königsberg stiahol do delty Rufiji. Londýn aj Mombasa požadovali vojenskú reakciu na nemecké aktivity.⁴⁸

Von Lettow sa rozhodol ignorovať príkaz guvernéra o statuse Tangy ako otvoreného mesta a vydal rozkazy mesto brániť. Priamo v meste sa nachádzala 17. FK kapitána Adlera a policajné jednotky komisára Aurachera, ktorý rezignoval na svoj post a ako poručík v zálohe sa pridá na von Lettowovu stranu. Guvernér Schnee sa u von Lettowa informoval, prečo posilňuje posádku mesta. Von Lettow presun jednotiek do Tangy odôvodnil vhodnejším podnebím v meste ako vo vnútrozemí a Schnee presun odobril.

Na rozdiel od Britov von Lettow považoval černošských vojakov za rovnako dobrých ako tých z Nemecka. Mal skúsenosti z bojov proti Namom v Nemeckej juhozápadnej Afrike a vedel, ako vedia využívať terén a ako dobre znášajú africké podnebie.

Imperial Service Brigade sa mala vylodiť v Tange potom, ako krížnik HMS Fox nájde vhodné miesto na vylodenie. Potom brigáda mala obsadiť mesto a zaujať obranu. Bangalorská brigáda mala postupovať z Tangy pozdĺž železnice smerom na Moshi, aby sa stretla s jednotkami generála Stewarta. Plán bol jednoduchý, jeho realizácia sa však ukázala byť zložitejšou. Kvôli predchádzajúcej dohode medzi britským námorníctvom a nemeckým guvernénom, považovala britská strana za nutné oznámiť Nemcom, že dohodnuté prímerie neplatí. Nielenže von Lettow vedel o nadchádzajúcom útoku, protivník mu zámer sám oznámil. Konvoj s inváznyimi jednotkami vyplával z Mombasy pozdĺž pobrežia, takže nemecké jednotky ho neustále sledovali. Navyše, in-

⁴⁶ HOYT, ref. 2, s. 27.

⁴⁷ MICHELS, ref. 1, s. 155.

⁴⁸ HOYT, ref. 2, s. 29.

dickým jednotkám nebolo dovolené ísť v Mombase na breh a oddýchnuť si po dlhej plavbe z Indie. Dňa 2. novembra konvoj zastal 24 kilometrov od Tangy, kde sa k nemu pripojilo 2 000 nosičov zo Zanzibaru. Kapitán HMS Fox, Caulfield, vydal rozkaz na odmínovanie prístavu. Na tento účel slúžil remorkér Helmuth. Neprestával sa obávať mín ani potom, ako v poriadku zakotvil v prístave, aby miestnym úradom doručil výzvu na kapituláciu mesta. Komisár Auracher si po skončení stretnutia obliekol vojenskú uniformu a podal hlásenie o nadchádzajúcom útoku kapitánovi Tafelovi, von Lettowovi a potom oznámil guvernérovi svoju rezignáciu.⁴⁹ Napriek hrozbám nakoniec krížnik nezačal s bombardovaním mesta ani potom, ako Auracher vyvesil na budove nemeckú vlajku namiesto bielej. Po hodine a pol čakania na Auracherov návrat sa kapitán Caulfield rozhodol opustiť prístav a vrátiť sa k dopravným lodiam. Potom opustil loď a premiestnil sa na jeden z remorkérov, aby mohol priamo riadiť odmínovaciu operáciu. Predtým však poslal správu Aitkenovi o udalostiach v Tange. O niekoľko hodín neskôr sa znovu stretli a Caulfield presvedčil Aitkena, aby sa vylodili mimo prístavu, pretože mal pocit, že je to pasca. Dopravné lode sa tak začali premiestňovať na nové miesto vylodenia, Ras Kasone, čo vyvolalo chaos v ich zostave a došlo k premiešaniu lodí. Pôvodný plán vylodenia predpokladal, že jednotky budú na brehu dopoludnia. Prvé jednotky sa však na breh dostali až o pol desiatej večer. Pristáli bez incidentov až na krátke ostreľovanie z guľometu, na ktoré HMS Fox odpovedalo ostreľovaním pobrežia. *Imperial Service Brigade* bola kompletne na brehu až ráno 3. novembra a brigádny generál Tighe vydal rozkaz jednotkám na postup do mesta.⁵⁰

Von Lettow mal teda celý deň na reakciu na vylodenie. Prvými posilami boli 17. FK a 6. FK pod vedením kapitána Baumstarcka, ktoré boli najbližšie k mestu. Okamžite začal aj s transportom jednotiek z Moshi po železnici. Ešte v auguste ju chcel dať preventívne zničiť, čo mu guvernér zakázal. Bez nej by teraz nebol schopný presúvať jednotky do Tangy tak rýchlo a boli by dorazili príliš neskoro.

Prvým stretom bitky bola prestrelka medzi rotou kapitána Tafela a britským predvojom pod velením podplukovníka Stewarta. Ten velil polovici práporu z 13. rajputského práporu s dvomi guľometmi.

⁴⁹ HOYT, ref. 2, s. 34.

⁵⁰ HOYT, ref. 2, s. 36.

Potom ako sa dostali na predmestie, dostali sa pod guľometnú paľbu nemeckých jednotiek. Tá zastavila ich ďalší postup. Hlavné sily indickej brigády sa pokúsili o obchvat po krídle, terén bol však neprehľadný a britskí dôstojníci nemali predstavu o rozmiestnení protivníka. Traja dôstojníci vystúpili na malý kopec, kde ich zabila guľometná strelba. Pokus dobyť jednu z guľometných pozícií skončil neúspechom a celá jednotka zložená z dobrovoľníkov bola zničená nemeckou paľbou. Poručík von Ruckteschell potom vyrazil do protiútok. Indické jednotky stratili nervy, nepriateľ a iba počuli, ale nevideli pre hustý buš. Demoralizované jednotky utiekli od mesta smerom k predmestiu. Brigádny generál Tighe oznámil, že jeho jednotky stáli proti asi 2500 nemeckým vojakom. Stratil spolu asi 400 mužov.⁵¹

Počas noci postupne do mesta pribúdali jednotlivé roty, ktoré von Lettow vyslal z Moshi. Sám do Tangy dorazil 4. novembra o tretej ráno. Z vlakov vysadli 3 míle od mesta. Boli to 7. a 8. SK, pričom 8. SK bola jazdnou jednotkou. Obe tvorili spolu s 13. FK zálohu pod velením kapitána von Princa. Von Lettow nasadol na bicykel a spolu s dvomi dôstojníkmi štábu odišiel do mesta na prieskum situácie. Po prieskume pláží, kde pozoroval vylodenie 27. bangalorskej brigády, sa vrátil na veliteľstvo kapitána Baumstarcka. Von Lettow mu pridelil ako posilu 16. FK a niekoľko menších jednotiek a kapitánovi von Princeovi zveril velenie nad zálohami. Tie sa skladali z 13. FK, 7. SK. a 8. SK. Von Lettow presunul 6. FK, ktorá bola vyzbrojená modernými puškami na okraj mesta. Baumstarck so 16. FK a 17. FK zaujal jej predchádzajúce pozície pri vlakovej stanici.⁵² Von Lettow ešte očakával príchod 4. FK a 9. FK a niekoľkých diel z Moshi. Predpokladal, že nepriateľský útok začne ráno. Útok sa začal tesne po dvanástej hodine. Generál Aitken nepovažoval delostreleckú prípravu za potrebnú a tiež chcel ušetriť budovy v meste a kanóny HMS Fox ostali nečinné. Predvoj tvoril 2. prápor *Loyal North Lancashire Regiment*. Na ich krídle postupoval 63. prápor a 101. prápor granátnikov. Ďalej nasledovali 13. prápor, 98. peší pluk a 61. prápor ženistov. Medzitým sa výrazne zvýšila teplota a mnohí indickí vojaci vypili vodu z poľných fliaš. Nemeckí askariovia dostali rozkaz šetriť vodou, podarilo sa im však uhasiť smäd kokosovým mliekom z paliem z okolia ich postavení. O tretej poobede

⁵¹ HOYT, ref. 2, s. 39.

⁵² HOYT, ref. 2, s. 40.

postúpili jednotky dohody o asi 500 metrov vpred a časť vojakov už začala podliehať horúčave.⁵³ Nemecké jednotky mali dostatok času sa pripraviť, rozostaviť guľomety a umiestniť do korún stromov ostreľovačov, ktorí mali rozkaz zamerať sa na bielych dôstojníkov. Kukurličné polia, kakaovníky, kaučukové stromy a ďalšie vysoké rastliny bránili útočníkom vo výhľade. 63. prápor opäť stratil bojového ducha a pustil sa na útek. Indickí vojaci sa zastavili až na plážach. Na pravom krídle ich nasledovali 13. prápor a 61. prápor ženistov. Gurkhom z pluku kašmírskych strelcov a britskému práporu sa však podarilo dostať do mesta a obsadili niekoľko budov, vrátane hotela Deutscher Kaiser, na ktorý vyvesili britskú vlajku. V malých útočných skupinách dobýjali ďalšie budovy. Dialo sa tak ale pod neustálou nemeckou strelbou. V tom momente von Prince začal na von Lettowov rozkaz protiútok so streleckými rotami. Budovu po budove vytlačili Britov a Gurkhov na okraj mesta, kde držali už iba niekoľko budov.⁵⁴ 101. prápor však stále ohrozoval jeho pravé krídlo. Ústup 63. práporu ponechal ich krídlo odkryté a do tejto medzery von Lettow zasadil o 16:30 poslednú rezervu, 13. FK. Jej guľometná paľba čoskoro zredukovala efektívnu silu 101. práporu na úroveň roty. Očakávaná 4. FK dorazila na bojisko práve v tomto momente a pripojila sa k útoku. Von Lettow teraz začal obkľučovať ľavé krídlo nepriateľa. To prinútilo brigádneho generála Wapshara, aby dal rozkaz na ústup. Čoskoro prišiel aj rozkaz generálmajora Aitkena na generálny ústup. Askariovia ich prenasledovali. V tomto momente sa odohrala epizóda, ktorá dala bitke anglickú prezývku „Bitka včiel“. Vojaci 98. pluku pri svojom úteku narazili na divé včely, ktoré ich napadli. Napadli aj nemeckých guľometníkov a donútili ich stiahnuť sa. Ich hlavný „útok“ však zasiahol práve indické jednotky. Na britskej strane sa po bitke tradovalo, že to bola vopred pripravená pasca a úle so včelami boli zhodené pomocou natiahnutých drôtov. Táto pomoc nemeckým jednotkám však bola úplne náhodná.⁵⁵ Boje pokračovali až do západu slnka, keď sa Aitken konečne rozhodol požiadať o pomoc HMS Fox. To spustilo paľbu na mesto, proti ktorému vystrelili asi stovku granátov. Bohužiaľ, zasiahli nemocnicu, v ktorej sa nachádzali nemeckí a britskí ranení. Väčšina granátov dopadla do britských línii a spôsobila ťažké straty.

⁵³ HOYT, ref. 2, s. 43.

⁵⁴ HOYT, ref. 2, s. 44.

⁵⁵ HOYT, ref. 2, s. 46.

Lancshireský prápor sa ocitol osamotený a bol tiež nútený ustúpiť cez nemecké línie a utrpel ďalšie straty. Záchranu pre Britov nakoniec znamenala chyba jedného z askarijských trubačov, ktorý si myslel, že počul rozkaz na návrat do tábora a zatrúbil na ústup. Kapitán Meinertzhagen signál poznal a informoval Aitkena, čo znamená. Ten však už nebol schopný nemecké zaváhanie využiť. Meinertzhagen sa so skupinkou ďalších vojakov vrátil do mesta a našli ho prázdne. Aitken však odmietol vydať rozkaz jednotkám. Mesto tak bolo celú noc prázdne. Von Lettow bol v tom čase na opačnom krídle a keď si uvedomil chybu, vydal rozkaz na návrat. Kým však znovu vrátil všetky jednotky do pozícií, bolo už ráno. Do mesta sa vrátil 5. novembra o šiestej ráno. Mesto bolo plné ranených a mŕtvych a nemeckí lekári a zdravotníci dostali rozkaz postarať sa o ranených. Na pobreží medzitým prebiehalo nalodovanie jednotiek. Von Lettow váhal s obnovením útoku. Hoci bol nepriateľ otrasený, Briti ho stále početne prevyšovali a Aitken konečne začal konať. Vyslal rádiový signál, ktorý hovoril o príprave útoku a 2. lancshireský prápor podnikol klamný útok smerom do vnútrozemia. Poobede začalo pršať a dážď zakryl výhľad na pláže, takže von Lettow nevidel, že sa nalodujú aj ostatné indické jednotky. Evakuácia sa skončila o piatej poobede. Poslednou jednotkou, ktorá opustila pláže, bol 2. lancshireský prápor.⁵⁶

Kapitán Meinertzhagen bol vyslaný ako parlamentár do Tangy, aby dohodol ošetrovanie a evakuáciu britských ranených. Von Lettow súhlasil s prímerím a kapitán Hammerstein z jeho štábu usporiadal pre britských dôstojníkov večeru. Dokonca si s Meinertzhagenom vymenili adresy, aby si po vojne mohli dopisovať a potom britských dôstojníkov prepustili.

Straty na britskej strane boli 360 mŕtvych, 487 ranených a 148 nezvestných. Niektoré zdroje uvádzajú vyššie čísla. To predstavuje 12,4 % pôvodného stavu. Nemecké straty boli 16 mŕtvych Európanov a 55 mŕtvych askariov a spolu 76 ranených. Z asi 1 000 mužov je to 14,7 %. Na plážach ostala korisť v počte: 16 guľometov, 600 000 kusov munície, niekoľko stoviek moderných pušiek, potraviny, oblečenie a prikrývky.⁵⁷

⁵⁶ HOYT, ref. 2, s. 47.

⁵⁷ HOYT, ref. 2, s. 48.

Bitka pri Tange skončila víťazstvom *Schutztruppe*. K britskému neúspechu prispeli najmä podcenenie protivníka, nedostatočná príprava, absencia prieskumu a nedostatok rozhodnosti britských veliteľov. Nízka bojová hodnota indických jednotiek, ich vyčerpanie po dlhej plavbe a neprehľadný terén dokonali zvyšok. Aitken včas nevyužil palebnú podporu krížnika Fox, ktorú mal k dispozícii. Naproti tomu askariovia prekvapili aj vlastných veliteľov. Väčšina z nich bojovala s plným nasadením, iba v jednom prípade sa vojaci zo 16. FK a 17. FK pustili na útek. Ten sa však rýchlo podarilo zastaviť a znovu obnoviť pozície. Správy veliteľov poľných rôt nešetřili chválou na rozvahu, s akou askariovia bojovali a vyzdvihovali ich bojové nasadenie.⁵⁸ Toto boli dve zo štyroch nových FK a ich vojaci boli ešte neskúsení. Vojenským dôsledkom bitky bola neochota Britov uskutočniť nový pokus o dobytie Tangy pomocou námorného výsadku. Aj pomocný útok na Moshi bol odrazený nemeckými jednotkami v oblasti. Ďalší pokus dobyť Tangu bol už útok po súši. Z politického hľadiska sa upevnila von Lettowova pozícia voči guvernérovi. Dôstojníci a osadníci, ktorí v neho dovedy nemali dôveru, sa postavili na jeho stranu a podporili jeho stratégiu aktívneho odporu. Schnee chápal, že navyše ukázali africkému obyvateľstvu, že sú stále pánmi v kolónii a to pomohlo k upevneniu nemeckej moci. Schnee sa obával povstania domorodého obyvateľstva v prípade priameho útoku na kolóniu a to bol jeden z dôvodov, prečo sa snažil o neutralitu. Ako sa ukázalo, miestne obyvateľstvo buď ešte nemalo vôľu na odpor, alebo sa zomklo na podporu koloniálnej moci. Víťazstvo bolo začiatkom legendy o von Lettowovi a treba uznať, že dosiahol skvelý výsledok s malými silami. Sám si bol vedomý, že riskuje a chápal, že v prípade neúspechu bude musieť niesť všetky následky spojené s porušením rozkazov.⁵⁹ Môžeme iba odhadovať, či by pokračovanie útoku večer 4. novembra zmenilo víťazstvo na úplné, alebo či by sa indickým jednotkám podarilo postaviť na odpor. Von Lettow riskoval, kým podľa neho mal šancu na úspech. Útok proti pláži považoval za príliš vysoké riziko. Ak by jeho delostrelectvo dorazilo skôr, mohol proti pláži zaútočiť s jeho pomocou alebo sa obmedziť na bombardovanie jednotiek na pláži. Delá však dorazili až neskôr, 5. novembra, po vyhlásení prímeria.

⁵⁸ MICHELS, ref. 1, s. 156.

⁵⁹ MICHELS, ref. 1, s. 155.

V Nemecku sa o víťazstve dozvedeli až o niekoľko týždňov. Vo Veľkej Británii bolo na informácie o neúspechu najprv uvalené embargo. Britská verejnosť už počula o ťažkých stratách vo Francúzsku, porážke v námornej bitke pri Coroneli, ktorú im uštedrila eskadra grófa Spee. Navyše Osmanská ríša v tom čase vstúpila do vojny na strane Trojspolku. Ďalšia prehra, hoci sa odohrala ďaleko v Afrike, na podružnom bojisku, bola stále prehrou a mohla nalomiť bojového ducha obyvateľstva a ozbrojených síl.⁶⁰ Pre generála Aitkena mala bitka aj osobné konzekvencie. Degradovali ho na plukovníka s polovičným platom a do konca 1. svetovej vojny mu nebolo znovu zverené velenie žiadnej jednotky.

Bitka o Longido

Indický expedičný zbor C, pod velením brigádneho generála Stewart, zaútočil podľa plánu ráno 3. novembra 1914 s 1 500 mužmi proti nemeckým pozíciám v Longide. Podľa spravodajských dôstojníkov ho malo brániť asi 200 mužov. V skutočnosti tu pod velením majora Krauta bolo umiestnených 686 mužov v troch FK a 8. SK. Von Lettow vydal 2. novembra pre Krauta rozkaz, aby sa presunul do Moshi a odtiaľ vlakom do Tangy. Telegrafné spojenie však nefungovalo a tak Kraut ostal na svojich pozíciách. Šťastie sa opäť priklonilo na nemeckú stranu. Nemecké postavenie bolo na vyvýšenine a ich strelba spôsobila v radoch punjabských vojakov ťažké straty. Tí podnikli protiútok, ale chaos a hluk spôsobili, že väčšina mulíc sa rozutekala a mnohí nosiči ušli. Indické jednotky tak prišli o zásoby potravín a hlavne vody. Tropické slnko každú hodinu zhoršovalo situáciu útočníkov a britskí velitelia sa rozhodli počkať do tmy a potom ustúpiť. Major Kraut trikrát zaútočil. Všetky jeho útoky však Indovia odrazili. S príchodom noci potom jednotky ustúpili späť do bezpečia Britskej východnej Afriky. Stretnutie skončilo víťazstvom *Schutztruppe*, bolo však draho vykupené. Mŕtvych a ranených bolo spolu 109, takmer šestina pôvodného stavu. Väčšinu strát spôsobili Krautove opakované útoky proti silnejšiemu protivníkovi. Indické jednotky stratili asi 312 mužov a množstvo zbraní a vybavenia, ktoré pri ústupe zanechali na bojisku.⁶¹

Domnievam sa, že nemecké straty boli zbytočne vysoké. Majorovi Krautovi stačilo počkať a protivník by sa bol stiahol. Jeho neustále

⁶⁰ MICHELS, ref. 1, s. 160.

⁶¹ HOYT, ref. 2, s. 50.

útoky môžeme asi pripísať nemeckej viere, že útok je lepší spôsob boja ako obrana, ktorej sa držal na začiatku bojov aj von Lettow. Kraut v snahe dosiahnuť rozhodujúce víťazstvo zbytočne útočil proti početne silnejšiemu protivníkovi. Ten, hoci oslabený stratami a nedostatkom vody, bol stále schopný a ochotný klásť odpor. Výkon indických jednotiek v tejto bitke ostro kontrastuje s výkonom ich krajanov pri Tange.

Dar-es-Salaam

Útok na Tangu tiež poskytol von Lettowovi argument, aby zvrátil guvernérovo rozhodnutie nebrániť Dar-es-Salaam. Velenie prevzal generálmajor Kurt Wahle. Tento generál v zálohe sa zhodou okolností v čase vypuknutia vojny nachádzal na území kolónie na návšteve u syna a po vypuknutí bojov von Lettowovi ponúkol svoje služby. Von Lettow ho využil najskôr ako inšpektora pre logistiku, kde sa mu podarilo zvýšiť efektivitu dopravy a zásobovania. K dispozícii tiež dostal dve poľné delá, ktoré dorazili z Moshi. Oprávnenosť tohto opatrenia sa ukázala 28. novembra, keď sa pred brehmi mesta objavilo britské námorníctvo. Veliacim dôstojníkom na palube bojovej lode HMS Goliath bol admirál King-Hall. Kapitán Caufield velil HMS Fox a sprevádzalo ich niekoľko ozbrojených remorkérov. Podľa dohody, ktorú dohodol Schnee, smel vstúpiť do prístavu jeden ozbrojený čln a vykonať kontrolu dodržiavania prímeria. Briti však poslali tri člny spolu s loďami Helmuth a Adjutant a hneď vstúpili na palubu nemeckých lodí König a Feldmarschall. Ich posádky obvinili zo zásobovania krížnika SMS Königsberg a zničili ich motory. Časť posádok naložili do bárak a začali ich prepravovať k britským lodiam. Generálmajor Wahle sa rozhodol zakročiť a vydal rozkaz na streľbu pre kanóny kapitána von Kornatzkého. Britské lode a člny boli niekoľkokrát zasiahnuté, čo vyvolalo britskú reakciu. HMS Goliath spustila paľbu z 305 mm kanónov. Ťažko poškodila obe nemecké lode v prístave a spôsobila rozsiahle škody v meste. Jeden z granátov zasiahol aj rezidenciu guvernéra.⁶² Po tomto útoku sa nálada medzi nemeckým obyvateľstvom definitívne priklonila k názoru, že kolóniu je nutné brániť a bojovať proti Britom. Tí sa vrátili o dva dni neskôr a znovu sa snažili vyjednávať, nedostali však žiadnu odpoveď. Komisár Methner

⁶² HOYT, ref. 2, s. 56.

už medzičasom zložil funkciu zástupcu guvernéra v meste a prihlásil sa ako záložný dôstojník von Lettowovi. Admirál King-Hall sa rozhodol znovu ostreľovať mesto. Paľba zničila pivovar, kasíno, pobočku banky a poškodila guvernérovo palác. Následne však odplávali a ponechali mesto svojmu osudu.⁶³

Bitka o Jassini

Von Lettow sa po víťazstve pri Tange vrátil do Nového Moshi, ktoré si vybral za hlavný stan. Bolo spojené telegrafným spojením s celou kolóniou. Mala vlakové spojenie s Tangou a miestne podnebie bolo vhodné pre dlhší pobyt jednotiek. Navyše sa tu koncentrovalo biele obyvateľstvo a plantáže, na ktorých sa dal dopestovať dostatok potravín. Oblasť bola tiež bohatá na divú zver. Vyriešil tak problém so zásobovaním väčšiny jednotiek. Odtiaľto riadil nájazdy proti ugandskej železnici, ktorú Nemci na viacerých miestach poškodili. Väčšou operáciou bol výpad na sever od rieky Umba. Nemecké jednotky tu vstúpili vo väčších počtoch na územie britskej kolónie a brigádny generál Tighe, ktorý prevzal velenie od Aitkena, poslal 1 800 mužov, aby ich vytlačili za hranice. Britským jednotkám sa podarilo nemecké jednotky zahnať a v decembri 1914 obsadiť mestečko Jassini. Nachádzalo sa hneď za hranicou, 65 kilometrov na sever od Tangy. Jassini bolo možné využiť ako základňu pre pozemný útok na Tangu a bolo nutné zabezpečiť ochranu prístavu.⁶⁴ Von Lettow sa však s reakciou neponáhľal. Január bol najhorúcejším mesiacom v roku a počasie opäť pôsobilo v jeho prospech. Britské jednotky museli byť zásobované pomocou nosičov a karaván, pretože do Jassini nevedla žiadna použiteľná cesta. Zvieratá aj ľudia trpeli vlhkom a horúčavou a následky klímy a malárie sa prejavovali aj na bojových jednotkách. Po prieskume priamo na mieste sa rozhodol pre boj. Z Moshi dorazilo 17. januára 1915 deväť FK s dvomi 7,5 cm kanónmi, jedenásť kilometrov južne od Jassinu.⁶⁵ Útok sa začal na druhý deň. Na pravom krídle velil major Kepler s dvomi FK, na ľavom krídle sa nachádzal kapitán Adler s ďalšími dvomi FK. Severozápadne od nich sa nachádzala arabská rota a 9. FK pod velením kapitána Otta. V zálohe boli tri FK, jedna SK a obe delá.

⁶³ HOYT, ref. 2, s. 57.

⁶⁴ MICHELS, ref. 1, s. 163.

⁶⁵ HOYT, ref. 2, s. 60.

Oproti nim stáli starí nepriatelia. 101. prápor granátnikov obsadil plantáž a jej budovy. Kašmírski strelci pod velením plukovníka Rajbir Singha sa opevnili v kamennom dome, ktorý sa nachádzal 200 metrov od nemeckej línie. Choroby a klimatické podmienky však zredukovali efektívnu silu obrancov na hodnotu štyroch rôť. Budovy im ale poskytlí vhodné obranné postavenia.

Nemecký útok postupoval v troch kolónach. Prvý zaútočil major Kepler a po ňom kapitán Otto. Britská streľba bola účinná napriek tomu, že nemecký postup čiastočne kryla vegetácia. Von Lettow bol ranený do ruky. Jeho pobočníka, kapitána von Hammersteina, stojaceho hneď vedľa neho, zasiahla guľka a zraneniam podľahol. Stratil aj dvoch veliteľov rôť a útok sa na čas zastavil.⁶⁶ Von Lettow ustanovil nových veliteľov a poslal dve roty, aby obkľúčili kamenný dom. Arabská rota, ktorej morálka klesla deň predtým potom, ako jej von Lettow zakázal vziať so sebou do boja ich „boys“, v útoku zlyhala a po niekoľkých výstreloch sa dala na útek. Útok sa tým zastavil, kamenný dom sa však podarilo obkľúčiť. Na obed dobyli Nemci plantáž a vytlačili odtiaľ britské jednotky. Kašmírski strelci začali trpieť nedostatkom vody, pretože boli odrezaní od rieky Sigi, ktorá bola ich zdrojom pitiva. Delá nedokázali poškodiť konštrukciu budovy a ani útoky jednotlivých rôť z jeho zálohy nedokázali dobyť túto silnú pozíciu. Nedostatok vody sa začal poobede prejavovať aj na nemeckej strane. Askariovia si však znovu poradili vďaka kokosovým palmám.⁶⁷ Briti sa pokúsili prelomiť obkľúčenie a celkom trikrát zaútočili cez rieku. Všetky pokusy však skončili v krížovej paľbe nemeckých guľometov a jednotky KAR utrpeli ťažké straty. Bitka tak dospela do patovej situácie, Nemci nedokázali dobyť britské pozície a KAR nebol schopný preraziť k obkľúčeným indickým jednotkám a dostať k nim vodu. Niektorí nemeckí dôstojníci sa začali obávať príchodu britských posíl. Von Lettow však vedel, že obkľúčené jednotky sú na tom oveľa horšie ako jeho vlastní vojaci. Rozhodol sa teda čakať a nechať africké slnko, aby bojovalo namiesto neho. Noc strávili obe strany v bojových pozíciách bez vody a pod náletmi moskytov. S príchodom rána spustili nemecké kanóny znovu streľbu. V reakcii na ostreľovanie bola zvesená britská vlajka a nad kamenným domom zaviala biela vlajka.

⁶⁶ HOYT, ref. 2, s. 61.

⁶⁷ HOYT, ref. 2, s. 62.

Obrancom došla voda aj munícia. Situáciu už nezmenili ani posily, ktoré dorazili počas neskorého rána. Nemecké guľomety ich však odrazili. Navyše už nebolo koho vyslobodiť a tak sa stiahli. Von Lettow prepustil zajatých britských dôstojníkov výmenou za sľub, že nebudú znovu bojovať proti nemu a vrátil im aj ich osobné zbrane.⁶⁸

Obe strany zaznamenali ťažké straty. Na tej britskej bolo 476 mŕtvych, ranených a nezvestných z celkového počtu 1 800 mužov. Straty von Lettowa dosiahli 161 mŕtvych a ranených, z 1 600 nasadených vojakov. Mnohí z mŕtvych boli nemeckí dôstojníci, ako kapitán Hammerstein, ktorých strata bola obzvlášť citeľná. Von Lettow ešte stále mohol verbovať nových askariov. Nemeckých dôstojníkov a vojakov však nemal ako nahradiť. V bitke stratil jednu sedminu aktívnych dôstojníkov.⁶⁹ Toto vojenské stretnutie chcel využiť, aby dosiahol rozhodujúcu bitku v štýle ofenzívnych akcií preferovaných nemeckým generálnym štábom.⁷⁰ Táto bitka však nemohla byť rozhodujúcou. V porovnaní s masovým nasadením jednotiek v Európe bola iba malou prestrelkou dvoch malých jednotiek. Stačilo mu urobiť to, čo nakoniec aj spravil, a to odrezať protivníka a nechať tropické podnebie, aby prinútilo protivníka vzdať sa.

Von Lettow si po stratách, ktoré utrpel, uvedomil, že ak by naďalej pokračoval rovnakým spôsobom, po niekoľkých podobných stretoch by utrpel také ujmy, a *Schutztruppe* by prestala existovať ako bojová sila. Okrem ľudských strát prišiel aj o značné zásoby munície.⁷¹ Bitka však splnila účel. Bitka o Tangu pre Britov predstavovala ďalší psychologický neúspech. Lord Kitchener, britský minister vojny, vydal 22. januára príkaz na zastavenie akýchkoľvek ofenzívnych operácií proti Nemeckej východnej Afrike. Podľa názoru Britov, potvrdzoval výsledok stretnutia jasnú prevahu *Schutztruppe* nad indickými a africkými jednotkami, ktoré sa nachádzali v oblasti.⁷²

⁶⁸ HOYT, ref. 2, s. 63.

⁶⁹ FOGAŠ, Anton. Boj o Afriku. Generál Paul von Lettow-Vorbeck a nemecké vojenské operácie vo východnej Afrike. In *Historická revue*, 2014, roč. 27, číslo 7, s. 45.

⁷⁰ MICHELS, ref. 1, s. 163.

⁷¹ MICHELS, ref. 1, s. 165.

⁷² MICHELS, ref. 1, s. 164.

Nemecká vojenská situácia v roku 1915

Von Lettow dokázal v priebehu roka 1915 dominovať na hlavnom fronte na severe kolónie. Veľká Británia posielala jednotky z vlasti najmä do Francúzska a indické jednotky boli potrebné v Mezopotámii. Nemecká juhozápadná Afrika stále kládla odpor a viazala tak na seba jednotky Juhoafrickej únie. Žiadne väčšie operácie nebolo možné uskutočniť silami britského impéria. Budovanie *Schutztruppe* pokračovalo čiastočne vďaka ukoristeným zbraňam. V apríli 1915 mali Nemci k dispozícii 2 000 Európanov a 8 000 askariov. Strelecké roty boli reformované, ich personál poslužil ako dôstojnícke a poddôstojnícke kádre pre nové poľné roty. V júli už bolo k dispozícii 2 200 Nemcov a 10 000 askariov. K tomu ešte môžeme pripočítať pomocné jednotky tzv. Ruga-Ruga, ktorí slúžili hlavne ako prieskumníci a nosiči v sile 1 500 mužov.⁷³

Hlavné bojové sily *Schutztruppe* boli umiestnené na severe v oblasti Kilimandžára pod priamym velením von Lettowa. Obranu západných hraníc s Belgickým Kongom mal na starosti generálmajor Wahle. Obrane pobrežia Indického oceánu velil fregatný kapitán Loof, ktorý velil bývalým námorníkom a niekoľkým jednotkám *Schutztruppe*. 20. FK bola umiestnená v okrese Lindi na juhovýchode kolónie. Toto bolo centrum povstania Maji-Maji a guvernér Schnee vytrvalo odmietal von Lettowove žiadosti o jej presun na sever, pretože sa stále obával novej revolty. V centrálnej časti kolónie, pozdĺž centrálnej dráhy, sa nachádzali hlavné sklady a spolu s nimi 2 500 mužov, ktorí slúžili ako záloha.⁷⁴ Podarilo sa tiež ukoristiť dostatok koní a von Lettow tak bol schopný vytvoriť druhú jazdnú rotu.⁷⁵

Jednou z výhod *Schutztruppe*, ktorá sa v tomto období naplno prejavila, bola rozvinutá zdravotná služba. Vyspelosťou a vybavenosťou prekonávala zdravotnícku podporu protivníka. Už pred vojnou mala k dispozícii 50 lekárov. Ich rady po mobilizácii doplnila skupina odborníkov na tropické choroby, ktorí pôsobili vo viacerých výskumných stanicích. Tie sa v kolónii venovali výskumu boja so spovou nemocou. Askariovia bojovali na domácej pôde a boli na miestne podnebie zvyknutí. Nemci boli obvykle v kolónii už niekoľko rokov a boli aklimatizovaní a zvyknutí dodržiavať preventívne opatrenia

⁷³ MICHELS, ref. 1, s. 167.

⁷⁴ MICHELS, ref. 1, s. 168.

⁷⁵ HOYT, ref. 2, s. 83

nutné pre ochranu zdravia. Britským, indickým, neskôr juhoafrickým a portugalským jednotkám, chýbala takáto zdravotná starostlivosť a návyky.⁷⁶ Pre porovnanie, v júni 1915 vykazovali nemeckí vojaci na severnom bojisku asi 200 chorých a ranených z celkového počtu 1 000 mužov. Britský 2. prápor *Loyal North Lancashire Regiment* mal v tom čase v priemere 500 až 600 chorých, ktorí vyžadovali liečbu z celkového stavu 900 mužov.⁷⁷

Guvernér Schnee sa zatiaľ snažil predstaviť miestnu ekonomiku a správu na vojnový režim. Kolónia bola odrezaná od Nemecka námornou blokádou. Preto sa hľadali spôsoby ako zabezpečiť zásobovanie potravinami pre obyvateľstvo aj bojujúce jednotky. V Tange bola otvorená továreň na výrobu topánok, ako materiál sa používali byvolie kože. V Morogoro vznikol pivovar a liehovar, ktoré vyrábali alkohol. Korene jedného z miestnych stromov slúžili na výrobu farbiva pre nemecké uniformy. Dva automobily, ktoré mal von Lettow k dispozícii sa podarilo udržať v chode aj vďaka palivu vyrobenému z kokosových orechov a ručne vyrobených pneumatík. Miestny priemysel vyrábala mydlo, sviečky, dokonca aj vlastné značky cigariet a cigár.⁷⁸

Vojenské operácie v roku 1915

Von Lettow sa na začiatku roku 1915 vrátil k pôvodnému plánu. Napádal za pomoci malých oddielov ugandskú železnicu. Výpady podnikali malé jednotky, niekedy iba traja až štyria muži pod vedením nemeckého dôstojníka. Väčšie skupiny so silou asi 30 mužov a dvomi guľometmi podnikali väčšie útoky. Vo februári a marci nemecké jednotky útočili na mosty, ničili nádrže na vodu, telegrafné stĺpy a vedenia. Na koľaje kladli míny, ktoré sa aktivovali po prejazde lokomotívy.⁷⁹ Používali tiež na diaľku odpaľované nálože, ktoré hliadka položila k trati a odpálila v momente, keď okolo prechádzal vlak. Napriek úspechom sa však nepodarilo zastaviť prepravu po železnici. Briti však museli zrušiť nočné jazdy v zóne, ktorú von Lettowove jednotky napádali a počas dňa bola na tomto úseku rýchlosť obmedzená na asi 25 kilometrov za hodinu, aby mali rušňovodiči čas reagovať

⁷⁶ MICHELS, ref. 1, s. 169.

⁷⁷ MICHELS, ref. 1, s. 170.

⁷⁸ HOYT, ref. 2, s. 84.

⁷⁹ HOYT, ref. 2, s. 66.

na prekážky na trati. Každý vlak tiež odteraz cestoval s eskortou.⁸⁰ Briti pozdĺž trate vybudovali vojenské tábory, z ktorých hliadkovali pozdĺž železnice. Tieto tábory sa stali ďalším cieľom nemeckých útokov. *Schutztruppe* proti nim podnikala nočné útoky. Z dôvodu nedostatku munície pre moderné pušky sa na tieto útoky používali staré pušky vzor 1871, pre ktoré bol dostatok munície. Ich hlavný nedostatok v noci nebol prekážkou, tmavý dym sa strácal v tme a protivník nemal možnosť zistiť, odkiaľ prichádzala strelba. Askariovia niekoľkokrát vystrelili, aby sa hneď potom stiahli.⁸¹

Hoci nemecké aktivity nevyprovokovali až takú reakciu, v akú von Lettow dúfal, čiže presun väčších počtov mužov z európskeho bojiska do Afriky, v júni 1915 dostal generál Tighe posily v podobe 25. práporu kráľovských strelcov a 2. rodézsky pluk. Jeho sily sa tak rozrástli na asi 10 000 mužov.⁸² Príchod nových, kvalitnejších jednotiek a snaha britského velenia o aktívnejšie vedenie vojny, umožnila zorganizovať britský nájazd na prístav Bukoba na Viktóriinom jazere. Tighe dostal povolenie vykonať jednu útočnú operáciu, a ako cieľ si vybral práve toto miesto. Pre Nemcov nemalo žiaden väčší význam, nevedli k nej žiadne cesty a zásobovať sa dala iba po jazere z Muanzy. Posádka bola malá, aj keď v okolí sa nachádzalo asi 1 500 nemeckých vojakov. Britskému útoku velil brigádny generál Stewart a začal sa 21. júna 1915. Pod jeho velením sa nachádzal 2. prápor lancashireského pluku, 29. punjábsky prápor, 25. prápor kráľovských strelcov a jeden prápor KAR, spolu 2 000 mužov. Vylodenie malo prebehnúť ešte za tmy, nemecké hliadky však britské lode spozorovali a odpálili signálne svetlice. Stewart sa preto rozhodol s vylodením počkať až do rána. Tak ako pri Tange, ako miesto vylodenia si Briti vybrali jedno z najnevhodnejších miest. Vďaka tomu však nebolo bránené Nemcami a jednotky sa podarilo v poriadku vylodiť. Kým sa im však podarilo zdolať 100 metrov vysoký útes, Nemcom sa podarilo tri kilometre od pláže vytvoriť obranu, ktorá sa opierala o dva kanóny ráže 7,5 centimetra.⁸³ Útočníci mali k dispozícii vlastné delostrelectvo a tomu sa podarilo do poobedia vyradiť nemecké kanóny. Po zotmení *Schutztruppe* ustúpil a podarilo sa aj opraviť jeden z kanónov. Britský

⁸⁰ HOYT, ref. 2, s. 67.

⁸¹ HOYT, ref. 2, s. 69.

⁸² HOYT, ref. 2, s. 86.

⁸³ HOYT, ref. 2, s. 87.

útok znovu pokračoval ráno a napriek odporu sa podarilo mesto obsadiť. Briti ukoristili 60 starých pušiek a zničili miestny vysielateľ. Horšie dopadlo samotné mestečko, ktoré bolo vyplienené. Britské straty boli 7 mŕtvych a 25 ranených, Nemci stratili spolu 15 mužov.⁸⁴ Briti sa následne stiahli a hoci spôsobili *Schutztruppe* isté straty, neboli nijak vážne. Ani význam miestneho vysielateľa nebol taký veľký ako Briti predpokladali. Bol však pre nich vítaným psychologickým úspechom.

Von Lettow v roku 1915 uskutočnil dve významnejšie operácie. Začiatkom júla obsadili nemecké jednotky v sile 800 mužov kopec Mbuyun nad cestou do dediny Voi, východne od Tavety. Vyvýšený terén umožňoval kontrolovať cestu a zároveň pomáhal kryť nemecké úderné jednotky, ktoré vyrážali na sever na sabotážne akcie proti ugandskej železnici. Obsadenie kopca vyvolalo reakciu Britov. Velením v oblasti bol poverený brigádny generál Malleson, ktorý zaútočil proti nemeckým pozíciám ráno 14. júla. Útok viedol jeden indický prápor a prápor KAR za podpory dvoch kanónov. Jednotky sa rýchlo dostali do krížovej paľby nemeckých guľometov, nepodaril sa ani útok na krídlach a poobede začali britské jednotky ustupovať. Von Lettow sa rozhodol využiť situáciu a obsadil aj ďalšiu vyvýšeninu v oblasti, Kasigaw, ktorú obsadil jednotkou tvorenou 40 mužmi.⁸⁵ Výsledkom operácie bola strata 600 mužov, čo bolo približne 10 % pôvodného stavu britských jednotiek a obsadenie terénu vhodného na podporu ofenzívnych operácií proti britskej železnici.⁸⁶

Druhou nemeckou akciou bolo obsadenie hory Oldorobo⁸⁷ v decembri 1915, ktorá ležala blízko britskej vojenskej cesty a vodovodného potrubia. Briti ich budovali ako prípravu pre budúce útoky smerom na okolie Kilimandžára. Von Lettow tak zabránil v pokračovaní prác, pretože kontroloval pohyb v údolí pod horou. Ak chceli Briti zaútočiť cez púšť Serengeti, museli v budúcnosti odstrániť túto hrozbu.⁸⁸

Námorné operácie

Britské krížniky HMS *Astraea* a HMS *Pegausus* napadli 8. augusta 1914 Dar-es-Salaam a zaútočili na vysielateľ. Ten sa im nepodarilo

⁸⁴ HOYT, ref. 2, s. 88.

⁸⁵ HOYT, ref. 2, s. 89.

⁸⁶ RODRIGO, ref. 29, s. 48.

⁸⁷ Používa sa aj meno Salaita.

⁸⁸ HOYT, ref. 2, s. 92.

zničiť. Velitelia oboch lodí však verili, že úlohu splnili. Vysielateľ sa Nemcom podarilo po útoku rozobrať a evakuovať do vnútrozemia. Po krátkom ostreľovaní sa guvernérovi podarilo dohodnúť pokoj zbraní. Schnee sa stále snažil dodržiavať neutralitu kolónie podľa dohôd berlínskeho kongresu. Rovnaká situácia sa opakovala v prístave Tanga, ktorý napadol krížnik HMS Fox.⁸⁹

V hlavnom meste kolónie Dar-es-Salaam sa na začiatku 1. svetovej vojny nachádzal krížnik SMS Königsberg. Loď bola dokončená v roku 1905. Jej hlavnú výzbroj tvorilo 10 kanónov ráže 10,5 centimetra. Výtlak bol 3 814 ton, maximálna rýchlosť 24 uzlov a jej posádka sa skladala z 322 mužov. Jej veliteľom sa 1. apríla 1914 stal fregatný kapitán Max Loeff.⁹⁰ Krížnik predstavoval potencionálnu hrozbu pre britskú námornú dopravu v Indickom oceáne a samotné prístavy Tanga a Dar-es-Salaam mohli slúžiť ako základne pre iné nemecké lode operujúce v Indickom oceáne, napríklad SMS Emden. SMS Königsberg už 27. júla opustila Dar-es-Salaam, potom, ako dostala správy od admirality o náraste napätia v Európe. Britská krížnikova eskadra zložená z HMS Astrea, HMS Hyacinth a HMS Pegasus ho nasledovala. Vďaka jeho vyššej rýchlosti a silnej búrke sa mu však podarilo striasť sa prenasledovateľov. Dňa 4. augusta, v deň, keď Veľká Británia oficiálne vyhlásila vojnu Nemecku, sa už nachádzal v Adenskom zálive. Tu sa mu 6. augusta podaril prvý úlovok v podobe britskej obchodnej lode *City of Manchester*, ktorú potopil potom, ako prevzal jej náklad uhlia. V oblasti operoval do konca augusta vďaka dvom nemeckým zásobovacím lodiam Zieten a Somali, ktoré mu tiež doplňovali uhlie. Pre poruchu na jednom z parných strojov sa kapitán Loeff rozhodol pre návrat domov, aby zabezpečil opravu pohonného systému.⁹¹ Stiahol sa do delty rieky Rufiji na pobreží Nemeckej východnej Afriky. Dozvedel sa však o prítomnosti britských lodí na ostrove Zanzibar. V prístave sa nachádzal HMS Pegasus, ktorý sa sem stiahol kvôli opravám. Námorná bitka pri Zanzibare sa odohrala 20. septembra 1914. SMS Königsberg sa priblížila na vzdialenosť asi 7 000 metrov a spustila paľbu na HMS Pegasus. Dostrel britskej lode bol kratší ako nemeckej a nepodarilo sa jej ani raz zasiahnuť protivníka. Navyše ostala celý čas bez pohybu. Britská loď začala horieť a čoskoro sa

⁸⁹ RODRIGO, ref. 29, s. 39.

⁹⁰ RODRIGO, ref. 29, s. 48.

⁹¹ RODRIGO, ref. 29, s. 49.

potopila. Posádka stratila 38 mŕtvych a 55 ranených. Königsberg ešte poškodila remorkér Helmuth, ktorý sa nachádzal v prístave. Po bitke sa loď vrátila na rieku Rufiji, aby pokračovala v opravách.⁹² Krížniku HMS Dartmouth sa 30. októbra 1914 podarilo loď vystopovať a spolu s HMS Chatham a HMS Weymouth začali s blokadou nemeckej lode. Bitka v delte Rufiji prebiehala niekoľko mesiacov. Briti potopili v jednom z ramien rieky parník Newbridge, aby Königsbergu zabránili v použití tohto plavebného kanálu. Looff sa vzhľadom na situáciu rozhodol ustúpiť hlbšie do delty. Na konci novembra ho ale odhalil letecký prieskum a *Royal Navy* naň zaútočilo pomocou starej bojovej lode HMS Goliath, ktorá bola vyzbrojená 305 mm kanónmi. Loď však mala príliš veľký ponor a nedokázala vplávať dostatočne hlboko do delty, aby zasiahla krížnik. V decembri bola z časti posádky sformovaná pozemná jednotka a na palube ostala iba posádka potrebná pre udržanie bojovej pohotovosti. Dňa 23. decembra 1914 Briti zopakovali pokus o útok, avšak podarilo sa iba potopiť parník Somali, ktorý sa pokúsil doviezť nemeckému krížniku zásoby.⁹³

Nemci sa znovu pokúsili dostať zásoby ku krížniku v marci 1915. Pomocou ukoristeného britského plavidla Rubens, ktoré premenovali na Kronborg. Loď vybavili dánskou vlajkou a jej posádku tvorili vybraní námorníci, ktorí rozprávali po dánsky. S nákladom uhlia, potravín, munície a tiež diel a guľometov sa mala stretnúť s krížnikom. Bola však zachytená krížnikom HMS Hyacinth a potopená v zálive Manza.⁹⁴ Jej náklad sa však Nemcom podarilo vyzdvihnúť. Väčšina z neho bola použiteľná a von Lettow získal 1 500 nových pušiek Mauser Gewehr 98, štyri a pol milióna nábojov, niekoľko poľných diel a muníciu k nim.⁹⁵ K tomu potraviny, lieky a ďalšie zdravotnícke vybavenie, uniformy a 200 stanov. Posádka zničenej lode, ktorá prežila potopenie svojej lode, bola tiež vítanou posilou pre *Schutztruppe*.⁹⁶

Prielom v patovej situácii predstavoval príchod dvoch britských monitorov, HMS Mersey a HMS Severn, vyzbrojených 152 mm kanónmi, ktoré boli stavané ako pobrežné pancierové lode a mali tak nízky ponor, aby boli schopné dostať sa dostatočne blízko k nemeck-

⁹² HOYT, ref. 2, s. 24.

⁹³ RODRIGO, ref. 29, s. 50.

⁹⁴ RODRIGO, ref. 29, s. 51.

⁹⁵ MICHELS, ref. 1, s. 167.

⁹⁶ HOYT, ref. 2, s. 82.

kému krížniku. Tie do oblasti dorazili v júni 1915. Prvý pokus o útok nevyšiel. Na veľké prekvapenie Britov bol nemecký krížnik schopný opäťovať paľbu a dvakrát zasiahol HMS Mersey a vyradil jej zadný 152 mm kanón, čo prinútilo britské lode stiahnuť sa. Napriek podpore štyroch lietadiel, ktoré pomáhali s navádzaním streľby, sa im nepodarilo ani raz zasiahnuť protivníka. Nový britský útok začal 11. júla a pre nemeckú loď sa stal osudným. Po niekoľkých zásahoch a vyradení viacerých diel vydal fregatný kapitán Looff rozkaz opustiť loď. Nemecké straty predstavovali 9 mŕtvych a 45 ranených.⁹⁷

Boj krížnika SMS Königsberg bol asi od začiatku odsúdený na neúspech. V každom prípade ale musíme brať do úvahy, že potopil jeden nepriateľský krížnik a podarilo sa mu na seba naviazať od októbra 1914 do júla 1915 jednu bojovú loď, štyri krížniky, dva monitory a ďalšie menšie plavidlá. Viazal tak značné vojenské sily a zdroje, ktoré nemohli byť použité inde. Oba monitory prišli k Rufiji až z Britských ostrovov, kde sa predtým zúčastnili ostreľovania pozemných cieľov v Belgicku.

Ani potopenie krížnika však neznamenal úplný koniec jeho služby. Jeho desať 105 mm kanónov a ďalšie použiteľné vybavenie jeho posádka odmontovala a poslala do Dar-es-Salaamu, kde päť z nich slúžilo ako pobrežné delostrelectvo, ďalšie dve bránili Tangu. Jeden bol dopravený do Muanzy na Viktóriinom jazere a dva kanóny boli presunuté k jazeru Tanganika, všetky tri slúžili na pobrežnú obranu.⁹⁸ Jeden z kanónov bol neskôr použitý ako výzbroj pre loď Graf von Goetzen, ktorá operovala na jazere Tanganika. Pre ostatné boli neskôr získané poľné lafety a používali sa ako poľné delostrelectvo. Taktiež jeho posádka pokračovala v boji ako súčasť *Schutztruppe*.⁹⁹ Celkovo mal von Lettow po potopení Königsbergu k dispozícii 24 námorných dôstojníkov a 559 námorníkov, ktorí pochádzali tiež z lodí Moewe a Planet, a ktorých posádky sa v dobe vypuknutia vojny nachádzali vo východnej Afrike. K nim treba pripočítať posádku Rubensa a v kolónii sa nachádzalo aj tridsať námorných dôstojníkov v zálohe, ktorí sa usadili v kolónii a 325 ďalších rezervistov z rôznych lodí, ktorým sa podarilo dostať do kolónie.¹⁰⁰

⁹⁷ RODRIGO, ref. 29, s. 51.

⁹⁸ HOYT, ref. 2, s. 106.

⁹⁹ RODRIGO, ref. 29, s. 52.

¹⁰⁰ HOYT, ref. 2, s. 105.

Britská ofenzíva v roku 1916

V júli 1915 sa vojskám Juhoafrickej únie podarilo poraziť *Schutztruppe* v Nemeckej juhozápadnej Afrike. Ich jednotky sa tak uvoľnili pre iné operácie. Premiér juhoafrickej vlády, generál Botha, zastával stanovisko, že Juhoafrická únia by sa mala naplno zapojiť do vedenia vojny a poraziť Nemcov na území Afriky. Pre túto úlohu sa im podarilo naverbovať 20 000 dobrovoľníkov a táto sila vytvorila základ novej inváznej armády. Imperiálna obranná komisia rozhodla o jej vzniku v novembri 1915. Jej veliteľom sa stal generál Smith-Dorien, ktorý predtým velil na západnom fronte. Ten však už cestou do Južnej Afriky ochorel na zápal pľúc a hneď po príchode bol loďou poslaný naspäť do Veľkej Británie. Za nového veliteľa bol vymenovaný generálporučík Ian Christiaan Smuts, blízky Bothov spolupracovník a búrsky generál. Smuts pricestoval do Mombasy dňa 19. februára 1916.¹⁰¹ Je otázne, ako by nasledujúce boje prebiehali, ak by britským silám velil Smith-Dorien. Smuts bol Afričan, bojoval v búrskych vojnách, chápal špecifiká vedenia vojny na tomto kontinente. Plány jeho britského predchodcu predpokladali hromadné nasadenie motorových vozidiel a operácie v štýle európskych operácií, vrátane použitia obrnených jednotiek. Lord Kitchener jeho plán kritizoval, nakoniec však musel ustúpiť tlaku ostatných členov Imperiálnej obrannej komisie.¹⁰²

Bitka pri Oldoboro

Prvou úlohou, ktorá stála pred Smutsom, bolo vytlačiť nemecké jednotky z britského územia a obsadiť Oldoboro a Tavetu ďalej na juhu. Ich dobytie by vytvorilo nástupný priestor pre novú ofenzívu do Nemeckej východnej Afriky. Smuts aj Juhoafričania verili vo svoje schopnosti. Panoval názor, že vojnu vedú medzi sebou skupiny coolies¹⁰³ a kafirov.¹⁰⁴ Príchod bielych juhoafrických vojakov tak mal rýchlo zvrátiť situáciu. Generál Tighe poveril touto úlohou brigádneho generála Mallezona. K dispozícii mal 6 000 mužov, 40 guľometov a 18 poľných diel rozdelených medzi 2. juhoafrickú pešiu brigádu a 1. východoafrickú brigádu, ktorá sa skladala z britských, indických a rodézskych

¹⁰¹ CAMERON, Trehwella. Jan Smuts. An illustrated biography. Cape Town: Human & Rousseau, 1994, s. 72.

¹⁰² HOYT, ref. 2, s. 91.

¹⁰³ Pejoratívne označenie pre Indov.

¹⁰⁴ Pejoratívne označenie pre černochoch.

jednotiek.¹⁰⁵ Letecký prieskum odhadol nemecké sily v okolí hory na približne 300 mužov. Ďalších 600 mužov očakávali v Tavete. V skutočnosti kopec bránili jednotky o sile 1 250 mužov. Velením nad týmito jednotkami poveril von Lettow majora Georga Krauta.

Na nemecké pozície podnikla ráno 12. februára 1916 frontálny útok 1. východoafrická brigáda. Juhoafričania postupovali na krídle, aby obkľúčili obrancov. Delostrelecká príprava však mierila na prázdne nemecké zákopy. Skutočné nemecké pozície sa nachádzali nižšie na svahu kopca. Obrancovia tak delostrelecký útok prečkali bez strát a keď sa útočníci priblížili na asi 1 000 metrov, spustili streľbu z guľometov a dvoch diel. Odrazili najprv východoafrickú brigádu a potom preniesli delostreleckú paľbu na juhoafrické jednotky, ktoré sa snažili zdolať kopec. Juhoafrický útok sa najprv zastavil a po bodákovom útoku askariov sa zmenil na ústup. Ich jednotky sa stiahli pod ochranu 2. práporu lancashireského pluku. Medzeru, ktorá sa ich ústupom vytvorila, sa však, našťastie pre Britov, podarilo vyplniť 130. práporu balúčistanskému pluku, ktorý zastavil ďalší nemecký postup. Tí sa stiahli späť na svoje pozície na kopci.¹⁰⁶ Britské jednotky následne ustúpili naspäť na sever. V boji stratili asi 172 mužov. Pre nemeckú stranu nie sú známe údaje o stratách, predpokladám však, že boli ľahké.

Von Lettowovi sa podarilo zastaviť prvý pokus o dobytie Taveety. S oveľa slabšími silami donútil protivníka k ústupu a získal ďalší čas na prípravu jednotiek pred začiatkom hlavnej ofenzívy protivníka, ktorú už musel očakávať. Britské jednotky podcenili nepriateľské sily, letecký prieskum zlyhal a nesprávne identifikoval hlavné pozície *Schutztruppe*, vďaka tomu sa Nemci vyhli delostreleckej paľbe a útok pechoty tak ľahko odrazili, napriek početnej prevahe britských jednotiek. Spoluprácu ich jednotiek navyše narúšal rasizmus Juhoafričanov, ktorí odmietali ísť do boja po boku indických a černošských vojakov.

Bitka o kopec Latema

Skutočná britská ofenzíva sa začala dňa 8. marca 1916. Smuts mal k dispozícii 30 000 mužov. Jazdeckej brigáde Juhoafričanov velil brigádny generál Jacobus van Deventer, ktorý dostal za úlohu obísť obec Oldorobo a zaútočiť na nemecké pozície zboku. Ich pohyb však prezradili oblaky prachu a von Lettow vydal rozkaz opustiť pozície.

¹⁰⁵ HOYT, ref. 2, s. 94.

¹⁰⁶ HOYT, ref. 2, s. 96.

Opustil aj Tavetu a stiahol sa na nemecké územie. Keď Juhoafričania konečne dorazili ku kopcu, našli ho opustený.

Brigádny generál Stewart postupoval smerom na Longido, na západ od Kilimandžára. Jeho postup bol však pomalý kvôli prívalovým dažďom a nevhodnému terénu. Jeho postup ďalej spomaľovali malé jednotky *Schutztruppe*, ktoré zatarasili chodníky a útočili zo zálohy na postupujúce jednotky. Na 48 hodín dokonca stratil spojenie s nadriadeným, pretože spojári použili nízke telegrafné stĺpy a črieda žiráf strhla vedenie. Skúsené nemecké jednotky používali 6 metrov vysoké stĺpy, pretože s týmto problémom už mali skúsenosti. Nepodarilo sa mu tak včas odrezať ústup von Lettowovým jednotkám, pretože cieľ dosiahol až 12. marca, štyri dni po stanovenom termíne.¹⁰⁷

Hlavné sily 2. divízie pod vedením generálmajora Tigheho o sile 15 000 mužov dosiahli Oldorobo až 10. marca. V tom čase už Nemci zaujali nové obranné postavenia pri kopci Latema. Obrane velil opäť major Kraut. Ráno 11. marca 1916 začal útok britských jednotiek. Prvý útok viedol 130. balúčistanský prápor, 3. prápor KAR a 2. rodézsky pluk s delostreleckou podporou. Postup bol pomalý, Nemci mali dostatok času pripraviť palebné polia pre guľomety a využívali krytie, ktoré im poskytovala vegetácia. Ich vyvýšené pozície im poskytovali prehľad o postupe protivníka. Britské jednotky sa zastavili asi v polovici kopca a útok obnovili až o druhej poobede. Zastavili sa však asi 1 000 metrov pred nemeckými pozíciami. O štvrtej poobede dorazil na bojisko 5. juhoafrický pluk a posilnený týmito posilami sa Tighe znovu pokúsil dobyť kopec.¹⁰⁸ Bodákový útok však bol odrazený nemeckým protiútokom. O ôsmej večer dorazil na bojisko 7. juhoafrický pluk a britský veliteľ sa rozhodol použiť tieto nové jednotky na ešte jeden pokus o dobytie kopca. Ten začal o 21:15 hod. Postup bol znovu pomalý, komplikovaný tmou a neprehľadným terénom. Počas noci dorazil rozkaz od von Lettowa a Kraut sa vydal na ústup. Hrozilo totiž, že postupujúce jazdecké jednotky generála van Deventera odrežú jeho silám ústupovú cestu. Juhoafričania tak v noci obsadili prázdny kopec. Nemcom sa podarilo úspešne odpútať od protivníka a ustúpiť do Kahe, južne od Moshi.¹⁰⁹ Cesta do mesta tak bola voľná a 14. marca ho obsadili jednotky brigádneho generála Stewarta. Po obsadení

¹⁰⁷ HOYT, ref. 2, s. 99.

¹⁰⁸ https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Latema_Nek.

¹⁰⁹ HOYT, ref. 2, s.102.

mesta boli napadnutí jazdeckými jednotkami, ktoré, ako sa čoskoro ukázalo, boli juhoafrické. Tento omyl si vyžiadal niekoľko mŕtvych a ranených.¹¹⁰ Bitka skončila britským víťazstvom. Britom sa podarilo obsadiť ďalšie územie a získali Moshi. Ich straty dosiahli 270 mužov. Nemci stratili asi 70 mužov.

Priebeh tejto bitky bol veľmi podobný bojom pri Oldoboro. Nemci sa zakopali na vyvýšenine, s cieľom spomaliť nepriateľský postup a spôsobiť mu čo najväčšie straty. Hoci sa Britom podarilo obsadiť kopec, nedosiahli hlavný cieľ – obklúčenie síl protivníka.

Von Lettow už pred bitkou inštruoval veliteľov o tom, akým spôsobom mieni viesť ďalšie boje. Hlavnou úlohou už nebolo dosiahnuť rozhodujúce víťazstvo. Chápal, že proti početne silnejšiemu nepriateľovi sa mu to nemôže podať bez toho, aby pri tom nestratil značnú časť svojich jednotiek. Nemecké jednotky na sever od *Zentralbahn* sa mali presunúť do mesta Kondoa a v ústupových bojoch vyčerpávať protivníka.¹¹¹ Sám tak bojoval na vnútornej línii a ustupoval smerom k logistickým základňam. Smuts a jeho jednotky každým kilometrom predlžovali zásobovacie línie.

Dňa 17. marca dorazila do prístavu Lindi nemecká zásobovacia loď *Marie*, ktorej sa podarilo prelomiť britskú blokádu. Priviezla 1 500 ton materiálu, štyri guľomety, 2 000 pušiek, tri milióny kusov munície, šesť ľahkých diel, poľné lafety pre 10,5 cm kanóny z krížniku Königsberg a muníciu pre ne. Zároveň zamínovala záliv Sudi, v ktorom leží mesto Lindi.¹¹²

V tomto období dosiahla *Schutztruppe* najväčší rozsah, von Lettow mal dispozíciu, ako píše Michels: “3 000 Európanov, 12 000 askariov, 2 200 príslušníkov pomocných jednotiek, 96 guľometov a 51 diel rôznych ráží”.¹¹³

Čakali na nich viac ako dva roky ďalších bojov, pokračovanie dohodovej ofenzívy, ústup na juh kolónie a nemecká invázia do portugalského Mozambiku. Do kapitulácie – 25. novembra 1918, sa nemecké jednotky na istý čas vrátili do Nemeckej východnej Afriky, aby odtiaľ podnikli pokus preniknúť do Angoly na západnom pobreží Afriky. Ich anabáza sa skončila v Abercorne v Severnej Rodézii. Do Nemecka sa vrátili až začiatkom roku 1919.

¹¹⁰ HOYT, ref. 2, s.103.

¹¹¹ HOYT, ref. 2, s.103.

¹¹² MICHELS, ref. 1, s. 181.

¹¹³ MICHELS, ref. 1, s. 181.

Záver

Priebeh vojnových operácií vo východnej Afrike počas 1. svetovej vojny predstavuje príklad vedenia boja proti silnejšiemu protivníkovi s nedostatočnými zdrojmi. Operácie komplikovalo podnebie, keď obdobia dažďov periodicky prerušovali rozsiahlejšie boje. Tropické choroby predstavovali oveľa väčšie nebezpečenstvo pre jednotky v poli ako samotný boj. Väčšinu strát na oboch stranách spôsobili choroby, vyčerpanie a podvýživa. Bojové jednotky boli závislé na zásobovacích základniach a karavánach nosičov alebo ťažných zvierat, pre ktoré však predstavovali nebezpečenstvo muchy tse-tse. *Schutztruppe* mala vlastný zbor nosičov, ktorí pochádzali z etník s tradíciou nosičskej práce a boli zvyknutí na telesnú námahu spojenú s nosením bremien. Podobný systém mala vybudovaný aj *Force Publique* a jednotky KAR. Pre jednotky indickej a juhoafrickej armády, ktoré do oblasti prišli v roku 1914, respektíve 1915, chýbal stály zbor nosičov. Spoliehali sa hlavne na zvieratá, železnicu a nákladné automobily. Železnica pokrývala iba obmedzenú časť územia, zvieratá umierali na choroby a nákladné automobily trpeli nedostatkom kvalitných ciest a poruchovosťou v náročných klimatických podmienkach.

Európski dôstojníci, bez ohľadu na národnosť, nepovažovali Afričanov za rovnocenných. Kým na nemeckej strane boli aspoň schopní uznať, že sú to dobrí vojaci, medzi britskými a najmä juhoafrickými dôstojníkmi a veliteľmi prevládal názor, že černošskí vojaci sa nevyrovnajú indickému vojakom a už vôbec nie vojakom z Európy. Briti dlho pripisovali úspechy *Schutztruppe* nemeckej disciplíne, nemeckým kádrom, ktoré viedli jednotlivé jednotky a faktu, že na začiatku vojny boli obsluhy guľometov tvorené výlučne Nemcami. Nízke počty príslušníkov KAR na začiatku vojny môžeme pripísať predvojnovému šetreniu. Dva prápory tejto jednotky boli zrušené v roku 1913. Druhým faktorom bol strach bielych osadníkov a koloniálnej správy z väčšieho počtu ozbrojených Afričanov. Tento postoj sa nezmenil ani po začiatku vojny. K zmene došlo až po skončení juhoafrickej ofenzívy v roku 1916, keď na základe zdravotníckych strát začalo byť všetkým jasné, že najvhodnejšími vojakmi pre východnú Afriku sú práve domorodci. Bez von Lettowa by Briti neboli nútení naverbovať také početné jednotky askariov.

Von Lettowove ciele sa počas trvania kampane menili. Na začiatku bola jeho predstava, že aj kolónie môžu mať význam pre vedenie vojny. Za svoju úlohu považoval viazať na seba čo najviac nepriateľských jednotiek, ktoré následne nemohli byť presunuté na európske bojisko a tak prispieť k víťazstvu nemeckých zbraní vo vojne proti Dohodovým mocnostiam. Dlho sa snažil o dosiahnutie akéhosi rozhodujúceho víťazstva, ktoré by spôsobilo britským vojskám citeľnú porážku a prinútilo ju presunúť do Afriky ďalšie jednotky. Takéto víťazstvo nikdy dosiahnuť nemohol. Afrika predstavovala pre Britské impérium iba vedľajšie bojisko, ktoré nikdy nepredstavovalo prioritu. Briti sem nikdy nepresunuli významnejšie jednotky z Európy. Indické jednotky, ktoré boli použité pri vylodení v Tange na jeseň 1914, boli druhotriedne jednotky zväčša bez bojových skúseností. Na svoju úlohu mali stačiť, pretože britskí dôstojníci očakávali minimálne vzburu askariov a v lepšom prípade dokonca všeobecné povstanie proti nemeckej vláde zo strany domorodcov hneď, ako do kolónie vstúpia cudzie jednotky. Udalosti z povstania Maji-Maji boli však ešte stále živé v pamäti obyvateľstva a hoci došlo k povstaniam menšieho rozsahu, žiadne nedosiahlo podobný rozmer. Tieto indické jednotky nikdy nemali byť nasadené v Európe.

Podobne ani juhoafrické jednotky nebolo z politických dôvodov možné nasadiť v Európe. Búrske vojny sa skončili iba nedávno a môžeme vážne pochybovať o lojalite Búrov voči Veľkej Británii. Dôkazom toho je búrske povstanie z konca roku 1914. Bolo však možné ich nasadiť práve v Afrike. Juhoafrickému prezidentovi Bothovi sa podarilo „predať“ vstup do vojny, ako možnosť rozšíriť Juhoafrickú úniu o ďalšie územia. Nemecká juhozápadná Afrika po vojne pripadla Juhoafričanom. Možnosť zmeny hraníc aj na východe Afriky v prospech Južnej Afriky stála za rozhodnutím mnohých dobrovoľníkov, ktorí neboli ochotní umrieť za Veľkú Britániu, ale boli ochotní bojovať za svoju úniu.

Skutočné počty vojakov, ktoré *Schutztruppe* viazala v Afrike, sa v súčasnosti odhadujú na 160 000. Sám von Lettow v knihách spomienok odhaduje počet nepriateľských vojakov na 400 000 vojakov Dohody. Jeho čísla sú určite prehnané a sú skôr jedným z pilierov povojnovej propagandy o neporazených nemeckých jednotkách v Afrike. Jeho hlavný cieľ, viazať na seba výrazné sily protivníka, sa tak nepodarilo

dosiahnuť. Na druhej strane však donútil Britov regrutovať viac afrických vojakov, ktorí nikdy nemali byť nasadení na európskom bojisku. Neprinútil tak Britov presunúť jednotky z Európy, nútil ich však presunúť zdroje, výzbroj, výstroj a personál na bojisko, ktoré nehralo pre britský imperiálny štáb žiaden význam. Zásobovanie jednotiek vo východnej Afrike si vyžiadalo nasadenie nákladných lodí, ktorých prepravná kapacita chýbala na európskych bojiskách. Že to neboli nevýznamné počty potvrdzuje fakt, že pred významnými ofenzívami na západnom fronte bol počet lodí výrazne znížený, čo spôsobovalo spomalenie britských operácií v Afrike.

Pôsobenie von Lettowa a *Schutztruppe* počas 1. svetovej vojny môžeme z vojenského hľadiska hodnotiť ako úspešné. Podarilo sa mu udržať jeho jednotky bojaschopné a predstavovali hrozbu pre Dohodu až do konca vojny. Na druhej strane dlhé vojenské operácie prišli domorodému, ale aj nemeckému obyvateľstvu, značné príkoria a viedli k ťažkým stratám na civilnom obyvateľstve. Von Lettow bol hybnou silou celej kampane a je celkom isté, že bez jeho vôle, ktorej sa nedokázali vzoprieť jeho podriadení, ani guvernér Schnee, by nemecký odpor skončil najneskôr v roku 1916.

Prílohy

Obrázok č. 1. Politická mapa Afriky pred 1. svetovou vojnou.
Zdroj: <http://www.blackapollopress.com/coffee/chapt19.html>.

Obrázok č. 2. Mapa Nemeckej Východnej Afriky počas 1. svetovej vojny. Modrou farbou: pohyby britských jednotiek. Červenou farbou: pohyby nemeckých jednotiek. Zelenou farbou: pohyby belgických jednotiek. Zdroj: ADAMS, Gregg. King's African Rifles Soldier versus Schutztruppe Soldier. Oxford: Osprey Publishing Ltd., 2016, s. 9.

EXPERIMENTÁLNA STREĽBA Z ARKEBÚZY - RUČNEJ PALNEJ ZBRANE 15. STOROČIA

Matej DROBKA

Matej DROBKA. Experimental Firing from an Arquebus – the Firearm of the 15th Century. This article describes the experimental firing from the firearm – arquebus, a weapon from the second half of the 15th century used as the protective equipment of various forms in that time. From the protective equipment the armor has to be mentioned, while not forgetting also the commonly used quilted coat. The mentioned experimental firing will be set in a historical range and weapons as well as the protective gear used during the experiments are almost identical with their counterparts from the 15th century. Keywords: Arquebus; Experiment; Gunpowder; Firearms

Experiment je výsledkom niekoľkomesačných príprav, počas ktorých som sa snažil pripraviť najlepšie podmienky pre simulovanie doby, do ktorej bola zasadená pokusná streľba. Výsledky experimentu ovplyvnil celý rad nepredvídateľných okolností, ktoré som sa snažil eliminovať. Základným predpokladom bolo, že experiment môže jednak znovu potvrdiť už známe skutočnosti z oblasti stredovekého vojenstva, ale takisto i odhaliť zabudnuté, historickou spisbou opomenuté fakty z daného obdobia. V tomto prípade tie, ktoré sa viazali k ručnej palnej zbrani arkebúze, ktorá sa začala čoraz častejšie objavovať v stredovekých armádach.¹

¹ VENCL, Slavomír. Otázky poznání vojenství v archeologii. Praha: Archeologický ústav ČSAV, 1984, s. 50–52.

Experimentálne strelby zo stredovekých palných zbraní sa na našom území, ako aj v iných štátoch strednej Európy, stále ešte len rozvíjajú. Preto som inšpiráciu v podobných experimentoch nachádzal v dielach západoeurópskych autorov. Z nich je potrebné spomenúť napríklad experimentálne strelby Alana Williamsa, ktorý sa strelbe z píštal venoval v 70. rokoch 20. storočia.²

Ciele experimentu

Cieľom experimentu bol pokus o vykonanie experimentálnych výstrelov z arkebúzy na rôzne typy ochrannej výstroje, používanej v stredoveku, datovanej približne do druhej polovice 15. storočia. Primárnymi cieľmi experimentu bolo zistiť efektívnosť výstrelu projektilu z arkebúzy pri rôznych hmotnostiach strelného prachu na obrneného pešiaka. Obrneným pešiakom sa v tomto prípade rozumela pokusná figurína, ktorá mala na sebe odeté prvky ochrannej výzbroje, akými je kyrys či prešívany kabátec. Simulovať živé tkanivo v rámci experimentu mal bravčový bôčik s kosťou, upevnený na testovacej figuríne. Popri primárnych testoch sa zapisovali aj sekundárne údaje, ako vzdialenosť od cieľa, hmotnosť strelného prachu v arkebúze, typ upchávky, čas nabitia arkebúzy, hmotnosť projektilu. Experiment mal priblížiť efektívnosť strelca z arkebúzy na bojovom poli, resp. pri obrane fortifikácií.

V experimente som začal strieľať zo vzdialenosti 25 metrov od cieľa, no v priebehu experimentu som vzdialenosť upravoval podľa potreby. Arkebúzy na začiatku 16. storočia boli presné približne do 100 m, no je otázne, do akej miery zasiahli projektily požadovaný cieľ.³ O tom, že zasiahnutie cieľa na veľkú vzdialenosť bolo častokrát náhodné, svedčí aj informácia z roku 1465. Počas bojov pri Paríži vypálila francúzska artiléria dve rany do komnaty, kde bol práve ubyto-

² WILLIAMS, Alan. Some Firing Tests with Simulated Fifteenth-Century Hand. In *The Journal of the Arms & Armour Society*, 1974, vol. 8, pp. 114–120. Ako som už spomenul v texte, Alan Williams vo svojom experimente použil píštal, pripnutú na železnej konštrukcii. Skúmal efektívnosť suchého a vlhkého strelného prachu, projektily používal striedavo olovené a oceľové (ložiskové) guľky, a ako testovací cieľ použil len oceľový plech. Je veľkou škodou, že sa v našich experimentoch nenašla väčšia zhoda, rozhodne by niektoré výsledky experimentov stáli za porovnanie.

³ PARKER, Geoffrey. *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*. Cambridge: Cambridge University, 2012, p. 17.

vaný gróf Charroloys a „zabila trubača, ktorý práve niesol tanier s mäsom po schodisku“.⁴ Zároveň som počítal s tým, že počas vykonávania experimentu dospejem k určitým neočakávaným zisteniam a poznatkom, ktoré som sa v práci pokúsil opísať.

Príprava experimentu

K samotnému experimentu viedol sled príprav. Prvotnou úlohou bolo zaobstaranie strelnej zbrane – arkebúzy, ktorou by sa mal celý experiment uskutočniť. Výroba spojená so všetkými potrebnými opatreniami, potvrdeniami a následným doručením trvala približne 6 mesiacov. Dôležitým faktorom bolo, aby na arkebúze bola po vyrobení vykonaná tormentačná skúška, ktorú uskutočnil ešte výrobca na žiadosť kupujúceho. Celkové náklady na výrobu arkebúzy aj s tormentačnou skúškou dosahovali po zaokrúhlení sumu 420 €. Zároveň sa od výrobcu požadovalo, aby boli zachované rovnaké rozmery zbrane (predovšetkým dĺžka a priemer hlavne) v porovnaní s originálom, ale tiež aby spĺňala dnešné normy STN, určené pre repliky ručných strelných zbraní (Obrázok č. 1). Arkebúza bola kovaná z ocele triedy 13, no presný postup výroby si kováč nechal pre seba (výrobné tajomstvo).

Ďalšou z primárnych úloh pre priekročenie k experimentálnej streľbe bol prenájom strelnice. Išlo o strelnicu v Martine – objekt č. 23, ktorý sa nachádza v bývalých vojenských priestoroch nad kasárňami v Podháji. Pre vysoký nájom za prenájom priestorov strelnice bolo nutné, aby sa nazbieralo dostatok ľudí, ktorí mali záujem o streľbu zbraňami typu D. V tomto prípade sme sa za celodenný nájom strelnice, predstavujúci čiastku 400 €, poskladali desiat. Na strelnici tak mohol počas celého dňa každý z nás testovať svoje zbrane. Po prenájme strelnice a ustálení presného dátumu (15. 10. 2016) mohla začať priama príprava na streľbu.

Príprava zahrňovala objednávku projektilov, ktoré sa do arkebúzy používali. Na počiatku vývoja ručných strelných zbraní bola guľa jediným možným tvarom strely, preto bolo o tvare projektilu dopredu rozhodnuté. Vďaka svojmu súmernému tvaru má guľa, nezávisle na svojej polohe, letovej dráhe a rotácii, stále rovnaké zaťaženie a počas letu na guľku nepôsobia žiadne priečne sily. Pokiaľ sa guľka počas letu otáča kolmo okolo svojej osi, vzniká tzv. Magnusonov jav.⁵

⁴ CONTAMINE, Philippe. *Válka ve středověku*. Praha: Argo, 2004, s. 243.

⁵ KNEUBUEHL, Beat P. *Balistika*. Praha: Naše Vojsko, 2004, s. 144 – 145.

Uprednostnil som olovené guľky pred cínovými, železnými či kamenými. Olovo som zvolil kvôli jeho dostupnosti. Navyše, oproti železu sa s ním lepšie pracuje za horúca, čo znižuje náklady na výrobu. Teplota tavenia olova je 327,5 °C, naproti tomu teplota tavenia železa je až 1 535 °C.⁶ Zároveň sa olovo pri tavení neznehodnocuje, ako je to napríklad pri cíne, ktorý pri častom tavení stráca svoje fyzikálne vlastnosti. Kamenné guľky som zavrhol aj pre ich pomerne dlhý a nákladný výrobný čas jedného projektilu. Zároveň olovené projektily boli v stredovekom vojenstve najčastejšie používané pre svoju tvrdosť, čím sa zamedzilo aj deformácii projektilu.⁷

Projektily mali v priemere \varnothing 16 mm, vážili v priemere 25 gramov (+/- 1 – 2 gramy) a boli vyrobené v počte 33 kusov u Miroslava Kostru (Obrázok č. 2). Po doručení bolo nutné projektily upraviť mechanickým pilníkom do guľata, pretože po odliatí na každej guľke ostala stopka, ktorá mohla spôsobiť uviaznutie v hlavni, resp. inú nešpecifikovanú nepríjemnosť počas experimentu.

Pre rýchlejšie nabíjanie pri testovacích streľbách som si dopredu pripravil navážené uzatvoriteľné nádoby strelného prachu s presnými hodnotami (na podobnom princípe ako apoštoli používané v 17. storočí, v druhej polovici 15. storočia sa už apoštoli mohli vyskytovať no dátácia je veľmi zložitá). Výrobcom odporúčané hodnoty pre dávkovanie strelného prachu bolo 10 % z celkovej hmotnosti projektilu. Preto hmotnosť navážených nádobiek nepresahovala viac ako 4 gramy. Pre strelecké pokusy som navážil 20 týchto nádobiek v rozmedzí 2,5 – 4 gramy, ale preventívne som si váhu zobral aj na experimentálnu strelbu. Arkebúza bola tormentovaná a schopná zvládnuť až 12 gramov strelného prachu.

Ako zátku do hlavne som sa rozhodol používať ľanovú látku a vatú. Pri látke je potrebné si uvedomiť hlavne to, že pri výstrele úplne nezhorí a kúsky zvyknú ešte tlieť desiatky sekúnd na mieste dopadu. Preto pri použití látky existuje riziko požiaru. Treba dať pozor, aby kúsky nedopadli k predmetom, ktoré majú tendenciu vzplanúť. Vatú som zvolil aj preto, že pri výstrele zhorí a nezostávajú po nej žiadne tlejúce kúsky v okolí. Najčastejší materiál používaný v nesko-

⁶ KOLEKTÍV AUTOROV. Chemické tabuľky. Bratislava: Vydavateľstvo STU v Bratislave, 1994, s. 50 – 92.

⁷ KNEUBUEHL, ref. 5, s. 145 – 146.

rom stredoveku na utesnenie guľovej strely bývala ľanová alebo koprná látka, ale využívali sa aj zemina, seno, lístie a tráva.⁸

Pre potreby experimentu boli použité tri druhy strelného prachu. Čierny prach sa ideálne skladá zo 75 % liadku (dusičnan draselný KNO_3), 15 % dreveného uhlia (C), 10 % síry (S).⁹ Počas pokusnej streľby som použil značku Explosia – čierny prach Vesuvit LC, táto značka strelného prachu je priamo určená pre historické strelné zbrane. Najväčšie množstvo spotreboval strelný prach, ktorý bol sypaný do hlavne. Jednalo sa o hrubý strelný prach, ktorého zrnká boli v priemere 1 – 2 mm. Na panvičku sa pre lepšiu odpal používal jemnejší prach, zrnká mali v priemere 0,60 – 0,80 mm. Keďže v deň experimentu mohlo byť akékoľvek nepriaznivé počasie, zbral som strelný prach, ktorý sa v dnešnej dobe bežne používa a vzplanie aj vo zvýšenej vlhkosti. V tomto texte ho budeme slangovo nazývať tzv. „rýchlopál“. Už z názvu sa dá odvodiť, že dokáže rýchlejšie vzplanúť, a to aj vo vlhšom prostredí. Treba si uvedomiť to, že podobný druh strelného prachu „rýchlopál“ v dobe stredoveku pravdepodobne neexistoval. Ale počas skúšobných streleckých pokusov však nesmiem dopustiť akékoľvek zlyhanie a zmarenie experimentu.

Predmety experimentu

Arkebúza je jedna z prvých druhov ručných strelných zbraní, vyvinutá z hákovnice. Vo svojej dobe vzniku bola nazývaná aj „delo s hákom“. Je stredného kalibru, na odpaľovanie strely využíva luntový mechanizmus zámky a používaná bola pechotou približne od 15. do 17. storočia. V porovnaní s mušketa je kratšia a ľahšia.¹⁰

Arkebúza používaná v experimente je replikou ručnej palnej zbrane z druhej polovice 15. storočia (Obrázok č. 1). Podľa slov výrobcu arkebúzy, kováča Jána Aksmana z Prahy: *„Jej hlaveň by sa typologicky dala zaradiť do druhej polovice 15. storočia až prvej tretiny 16. storočia. Čo sa týka zámku na odpaľovanie, tak rovnaký mechanizmus nachádzame už v roku 1440 v Švábskom almanachu. Pravdepodobne sa bude jednať o zbraň stredoeurópskej proveniencie.“*

⁸ LETOŠŤÁK, Ľudovít. Delostrelectvo čierneho strelného prachu. Ružomberok: Vydavateľstvo EPOS, 2003, s. 115 – 116.

⁹ KNEUBUEHL, ref. 5, s. 39.

¹⁰ KRŽÍZEK, Leonid. Zbraně & Zbroj. Libice nad Cidlinou: Vega L, 1994, s. 3. KOLEK-TÍV AUTOROV. Lexikon zbraně. Praha: Svojtka & Co., 2003, s. 8.

Podľa Slovenskej Technickej Normy (STN 39 5002) sa replikou ručnej palnej zbrane rozumie:

presná funkčná kópia ručnej zbrane, pričom

- tvary a rozmery jednotlivých súčastí sú zhodné s pôvodnou zbraňou,
- materiál súčastí nemusí byť zhodný s materiálom súčastí pôvodnej zbrane,
- technológia výroby súčastí nemusí byť zhodná s technológiou výroby súčastí pôvodnej ručnej strelnej zbrane.¹¹

Na spodnej časti arkebúzy sa objavuje hák, tak ako to bolo u hákovníc. Aj keď je to v porovnaní so svojimi predchodcami (hákovnica, hradbová puška) typologicky modernejšia zbraň, stále si udržala svoj archaický tvar. Spomínaný hák na zachytenie sa nachádza v prednej časti – 9 cm od hlavne. Pažba arkebúzy je vyrobená z dreva, v ktorej je nitom prinitovaná hlaveň. Zbraň sa nabíja spredu, preto sa hovorí o tzv. „predovke“. Osemhranná hlaveň je dvakrát zosilnená pootočením uhlov s prstencom pri ústí. Dvojité zosilnenie hlavne má svoje praktické dôvody – tlak prachovitých plynov je pri výstrele väčší a tým je materiál viac namáhaný.¹² Súčasťou arkebúzy je aj drevený nabíjak, ktorý sa používa na ubítie (zatlačenie) strely do hlavne.

Na odpaľovanie strely sa používa jednoduchý mechanizmus zátku v tvare písmena „S“, ktorý sa nazýval aj serpent (had), pretože svojím tvarom pripomínal skrúteného hada.¹³ U ručných palných zbraní sa zdokonaľovanie pridaním mechanizmu na odpaľovanie striel (serpent) začalo zavádzať okolo roku 1450.¹⁴ Záмок zo strany, z ktorej sa odpaľuje, je rozdelený do písmena „V“, aby sa v ňom lepšie udržal horiaci lunt. Na konci pažby sa nachádza otvor, ktorým sa lunt, ak je dostatočne dlhý, dá prevliecť. Panvička so zápalným kanálikom je kruhového prierezu a je umiestnená 2,5 cm od začiatku hlavne.

Pretože sa na arkebúze nachádza tento mechanizmus, uprednostnil som odpaľovanie striel pomocou luntu. Mal som ešte na výber odpaľovať projektily nažhaveným kusom železa (kutáčom), ktorý sa

¹¹ STN 395002. Zbrane pre civilnú potrebu. Civilné strelné zbrane a strelivo. Všeobecné termíny a definície.

¹² MALEČKOVÁ, Katarína. Palné zbrane: Zbierkové fondy Slovenského múzea – Múzea Bojnice. Bojnice: Slovenské národné múzeum, 2005, s. 8.

¹³ PÍREK, Michal. Palné zbraně. Praha: Ottovo Nakladatelství, 2014, s. 20.

¹⁴ CONTAMINE, ref. 4, s. 175.

prikladal na panvičku a používal sa ako predchodca luntu. Ale nutnosť udržiavať odpaľovacie železo počas experimentu stále žeravé mi prišla nepraktická.

Zámok, ktorý je umiestnený zhora na zbrani, úplne znemožňuje akékoľvek presnejšie mierenie. Rozmery zbrane: celková dĺžka 86 cm, dĺžka hlavne 46,7 cm, dĺžka pažby 83,8 cm, priemer hlavne 1,7 cm. Dĺžka vývrtu hlavne je 43,8 cm a priemer hrúbky hlavne je 6,7 mm. Váha arkebúzy je 3 700 g.

Keďže ide o repliku historickej strelnej zbrane, tak priamo spadá pod Zákon o strelných zbraniach a strelive a o zmene a doplnení niektorých zákonov, č. 190/2003, § 3 – Rozdelenie zbraní a streliva. Podľa tohto paragrafu sa zbrane delia na štyri kategórie - A až D. Zákon preto vymedzuje pojmy, podľa ktorých určuje zaradenie zbrane do určitej kategórie. Tieto pojmy sú v prvej časti zákona pod § 2. Povolené zbrane patriace do kategórie D definuje zákon v § 7.

§ 7 Zbraň kategórie D:

(1) Zbraňou kategórie D je

- a) palná zbraň určená na streľbu nábojmi typu flobert s energiou strely na ústí hlavne najviac 7,5 J,
- b) plynová zbraň, pri ktorej kinetická energia strely na ústí hlavne dosahuje najviac 15 J,
- c) expanzná zbraň a expanzný prístroj,
- d) mechanická zbraň, ktorej napínacia sila je väčšia ako 150 N,
- e) historická zbraň,
- f) paintbalová zbraň a airsoftová zbraň,
- g) narkotizačná zbraň,
- h) znehodnotená zbraň,
- i) rez zbrane,
- j) neaktívne strelivo,
- k) iná zbraň neuvedená v kategóriách A až C.

(2) Držiteľ zbrane kategórie D je pri manipulácii s touto zbraňou povinný mať pri sebe doklad totožnosti 12) a nesmie ju viditeľne nosiť alebo prepravovať; na držiteľa zbrane kategórie D sa primerane vzťahujú ustanovenia § 28 ods.1 písm. a), i), j) a n).¹⁵

¹⁵ Zákon č. 190/2003 Z. z. – Zákon o strelných zbraniach a strelive a o zmene a doplnení niektorých zákonov.

Ďalšie sekundárne predmety, ktoré boli použité pri prevedení experimentálnej strelby: Stôl (výška 80 a 68 cm), špagát, stojany 2 ks, tyč v tvare T – 2 ks, kladivo, drôt, váha a lepiaca páska. Zároveň sa používali aj bezpečnostné pomôcky: ochranné okuliare, zápchy do uši a slúchadlá proti hluku.

Testovacie predmety

Pre experiment som sa snažil vybrať inventár testovaných predmetov tak, aby koexistovali s približnou dobou, kedy sa mohla vyskytovať aj replika arkebúzy. Preto sa v rámci experimentu pohybujú testované predmety, ktoré sa používali približne v druhej polovičke 15. storočia. Samozrejme, pri týchto predmetoch ide o repliky a napodobeniny, ktoré boli vytvorené pre potreby experimentu. Preto niektoré predmety svojím tvarom presne nepripomínajú predmet, z ktorého som vychádzal pre experiment. No funkčnosťou by sa mali vyrovnávať svojím predchodcom.

A. Primárne:

Kyrus – prsný pancier, zhotovením sa má kyrus priblížiť k nemeckým vrcholným gotickým ochranným brneniam v 15. storočí. Pozostáva z dvoch častí o celkovej sile (hrúbke) 1,5 mm. Obidve časti (horná a dolná) sú k sebe spojené nitmi v strede brnenia. Na vrchnej časti brnenia som vyvítal po dve diery, aby sa kyrus mohol lepšie upevniť na figuríne.

Prešívany „kabátec“ – ochranná vrstva pod kyrus pozostávala z plste a látky zabalenej vo vrecovine. Prešívany kabátec bol vytvorený tak, že medzi kusmi prešívanej látky bola vtesnaná plsť. Ochrannú vrstvu som vyrobil tak, aby sa dala jedna časť počas experimentu odpojiť, a tak mohla vzniknúť tenšia verzia prešívaneho kabátca. Celková hrúbka prešívaneho kabátca bola 49 mm, po jej stenčení mala 18 mm.

Hovädzia koža – hrúbka kože bola 5 mm.

Testovacia figurína – išlo o figurínu ženskej postavy, používanú na prezentáciu odevov v maloobchodných predajniach. Materiál – pravdepodobne laminát, celková výška figuríny bola 177 cm.

Bravčový bôčik – pre lepšie simulovanie pôsobenia strely do „živého“ som testovaciu figurínu obalil spredu bravčovým bôčikom s kosťou. Celková hrúbka bôčiku aj s kosťou bola 6 cm.

B. sekundárne:

Štít, taras – drevená ochrana obitá kožou o hrúbke (sile) 31 mm (drevo 26 mm, hovädzia koža 5 mm). V rámci experimentu má simulovať ochranný predmet, ako mohla byť pavéza, tarasa a pod.

Sada cieľov – predmety určené na prvé strelecké pokusy. Prostredníctvom týchto predmetov sa bude testovať predovšetkým presnosť arkebúzy, aby sa zistilo, koľko metrov (ďalej m) od cieľa treba stáť pre zasiahnutie cieľa. Celkovo tieto predmety boli dva, jeden sa skladal z drevotriesty, ktorá bola okovaná železom. Druhý – tento predmet sa skladal z laminátu, ktorý bol okovaný raznicovou oceľou.

Väčšiu časť predmetov, ktoré som používal počas pokusnej streľby ako kyrys, strelný prach, lunt, arkebúza, testovacia figurína a dodávka mi boli zapožičané od SHŠ Taurus Ater z Martina, za čo majú moje veľké poďakovanie. Ostatné predmety som buď musel zakúpiť, alebo som ich musel vyrobiť.

Systém nabíjania

Nabíjanie bolo počas celého experimentu jednou z kľúčových častí. Každá streľba dostala svoje poradové číslo a zapísali sa všetky potrebné údaje. V priebehu nabíjania sa zapisovali nasledovné údaje: čas celého nabitia po pripravenosť k výstrelu (t. j. od vsypania strelného prachu do arkebúzy až po zasunutie horiaceho luntu do mechanizmu odpaľovania), váha strelného prachu (ide o kľúčovú informáciu, strelný prach dodával potrebnú silu, pri malom množstve by mala byť zbraň presnejšia, ale zároveň aj menej nebezpečná. Na druhej strane, pri veľkom množstve je zbraň menej presná, ale následky jej výstrelu – ak zasiahne cieľ – sú fatálnejšie. Zároveň zvýšenou hmotnosťou strelného prachu vzniká riziko roztrhnutia hlavne zbrane), typ zátky (počas celého experimentu sa používali dva druhy, a to ľanová látka a vata, pritom kvantita zátky pomáhala vytvoriť potrebný tlak v hlavni, príliš veľa tejto upchávky by mohlo spôsobiť uviaznutie guľky v hlavni či aj jej roztrhnutie). Poslednými bodmi zápisu bola vzdialenosť, z akej sa strieľalo na cieľ a informácia, či guľka zasiahla alebo nezasiahla cieľ.

Proces nabíjania arkebúzy: do hlavne som nasypal strelný prach (pre rýchlejšie nabíjanie som mal strelný prach dopredu nameraný v uzavretých nádobkách), použil som hrubý strelný prach (Obrá-

zok č. 3), ktorý som ubil nabijakom (Obrázok č. 4). Následne som vložil zátku (počas experimentu som striedal obidva typy zátok, ako ľanovú látku, tak aj vatú) (Obrázok č. 5), znovu som ju utlačil pomocou nabijaku. Nasledovala guľka, guľka by v hlavni nemala mať žiaden priestor pre pohyb (Obrázok č. 6). Preto sa preventívne zvykne ešte obaliť do látky. Počas experimentu som projektíl do látky neobaľoval, ale použil som viac upchávky. Nakoniec som vložil poslednú vrstvu upchávky, ktorú som znovu utlačil. Po týchto úkonoch je už hlavneň arkebúzy pripravená na strelbu (teoreticky by už mohla vystreliť, keby sa vo vnútri vytvorila iskra a vznietil by sa prach).

Na panvičku som nasypal jemnejší strelného prachu (Obrázok č. 7). Keď bolo potrebné, tak som na hornú vrstvu jemného prachu nasypal aj „rýchlopál“ (to sa stávalo v prípadoch, že strelný prach ani pri kontakte s luntom nevzplanul). Akonáhle už bol na panvičke jemný strelný prach, stačilo malé naklonenie alebo závan vetra, aby sa prach dostal mimo panvičku a tým sa znemožnilo akékoľvek odpálenie projektílu. Konečným vložením tlejúceho luntu (Obrázok č. 8) do odpaľovacieho mechanizmu a jeho správnym nasmerovaním bola zbraň pripravená k výstrelu. Už len stačilo pritlačiť mechanický záмок ku pažbe, ktorý priložil horiaci lunt ku prachu na panvičke. Tým sa zapálil strelný prach na panvičke, ktorý sa preniesol cez kanálik do hlavne (Obrázok č. 9). Tlak plynov vzniknutých pri horení strelného prachu následne odpálil (vymrštil) projektíl z hlavne.

Experiment

Pre lepšie pochopenie skratiek v texte som vytvoril ich zoznam skratiek, ktoré sú umiestnené na konci textovej časti, hneď pod skratkami sa nachádza aj tabuľka celého experimentu (Tabela č. 1). V nej je stručne rozpísaný každý strelecký pokus a výsledky ďalších meraní, ako napríklad vzdialenosti, váha náplne strelného prachu, čas potrebný k nabitiu atď.

Experimentálna strelba sa odohrávala 15.10.2016 v Martine, mestskej časti Podháj, na súkromnej strelnici menom Objekt 23. Pred 10.00 hod. prebehla registrácia účastníkov, ktorí v tento deň prišli strieľať a zároveň prebehlo vzájomné rozdelenie si streleckých dráh. Pre svoj experiment s arkebúzou som vybral dráhu, ktorej celková dĺžka nepresahovala 50 m. Počítal som s faktom, že z arkebúzy sa ne-

bude dať dobre mieriť a experimentálne streľby sa budú odohrávať v rozmedzí vzdialenosti 10 – 25 m.

Počasie bolo v deň experimentu priaznivé. Bolo jasno, teplota okolo obeda dosahovala v priemere 20 °C. Pokusnú streľbu miestami prekazil silný nárazový vietor, ktorý dokázal svojou silou vyfúknuť strelný prach z panvičky. Pre nepriazeň vetra musela byť streľba zakaždým pozastavená.

Po vybratí dráhy bolo nutné vyložiť všetky predmety z dodávky a vozidlo zaparkovať mimo objekt strelnice (ako bolo spomínané, počas experimentu som na strelnici nebol sám a okolo mňa boli ďalšie skupinky ľudí, testujúcich historické strelné zbrane a dopredu za svoju funkčnosť a presnosť neručili). Po vyložení všetkých vecí, roztriedení a ich uložení som pristúpil k stavbe „táboru“. Toto miesto sa nachádzalo za železobetónovým pilierom a to kvôli tomu, ak by sa pri pokusoch mojich streleckých „susedov“ niečo nepodarilo, aby som bol krytý. Zároveň to bol bod, odkiaľ bolo presne 25 m od miesta, kde som rozostavil svoje pokusné predmety. Na tomto strategickom mieste som mal rozložený kompletný inventár, ktorý som mal v pláne použiť počas experimentu. Z tohto miesta som viedol prvé pokusné streľby, zakaždým som sa vrátil na toto miesto nabíjať arkebúzu. Zároveň to bolo miesto, kde som mal odložené všetky meracie a zapisovateľské potreby (Obrázok č. 11).

Pred začiatkom experimentálnej streľby som postavil plošinu, na ktorú som ukladal prvé testovacie ciele. Predmety boli umiestnené na 80 cm podstavci. No samotný podstavec ešte stál na schodíku, mohol byť cca 30 cm vysoký. Tým pádom testovacie ciele, ktoré boli položené na plošine, boli vo výške minimálne 110 cm. Treba ešte počítať s tým, že každý tento testovací cieľ bol vysoký minimálne 50 cm. Z toho vyplýva, že v prvých testovacích pokusoch sa strieľalo na ciele, ktoré boli približne vysoké ako strelec (174 cm).

Keďže možnosti mierenia na arkebúze boli značne obmedzené, potreboval som sa uistiť, z akej diaľky bude najvhodnejšie viesť experimentálne streľby. Ako východiskovú vzdialenosť som si určil začať na 25 m a postupne sa približovať ku cieľu po 5 m. Tiež som menil aj strelecké polohy (streľba zo stoja aj z pokľaku) (Obrázok č. 9, 10). Pri niektorých pokusoch som využil to, že arkebúza má na svojej spodnej časti hák a tak som ju zahákol o prenosný stôl. Počítal som s tým, že

ak budem viesť strelbu z rovnakého bodu, tak projektily budú viesť do rovnakého bodu na cieľi. Táto moja teória sa nepotvrdila, pretože som zabudol zohľadniť fakt, že každá strelba je jedinečná a pri každej bolo použité rozdielne množstvo strelného prachu, ako aj rozdielne množstvo upchávky.

Prvá testovacia strelba bola vedená z diaľky 25 m na testovací objekt G. Do hlavne som nasypal 3 g strelného prachu a ako zátku som použil vatú. Nabíjanie mi trvalo 101 sekúnd. Na margo času nabíjania musím pripomenúť, že nepatrím medzi cvičených strelcov z arkebúz a testovanú zbraň som nabíjal po druhýkrát v živote. Preto sa počas prvého, ale aj počas nasledujúcich nabíjaní mohla prejaviť určitá laická nešikovnosť a spomalenosť. Hoci to bol prvý strelecký pokus, podarilo sa mi zasiahnuť cieľ. Projektil sa od objektu odrazil bez toho, aby urobil nejakú väčšiu škodu.

Aj keď bol prvý strelecký pokus úspešný, nasledujúci druhý strelecký pokus som sa rozhodol viesť z diaľky 20 m. Pre túto streleckú skúšku som použil 3,5 g strelného prachu, ako zátku som použil vatú a ako strelecký cieľ som určil objekt H. Pri tomto experimente sa mi nepodarilo získať údaj času, ktorý bol potrebný pre nabitie a vystrelenie. Narazil som totiž na prvý problém spôsobený počasím – nárazový vietor. Ten úspešne dokázal sabotovať pokusy o strelbu tým, že vyfukoval pripravený strelný prach z panvičky. Až po ustálení poveternostných podmienok sa dalo ďalej pokračovať v pokusoch. Druhý výstrel rovnako zasiahol cieľ. Podobne, ako výstrel pred tým, aj v tomto prípade sa projektil odrazil od terča a na plechu zanechal malú priehĺbinu po náraze.

Pre tretí strelecký pokus som použil objekt B, ktorý predstavoval hrubší štít, resp. pavéza, taras a pod. Pre doteraz úspešné strelby som sa rozhodol pokračovať v strelbe zo vzdialenosti 20 m. Strelecký pokus č. 3 až č. 5 minul svoj cieľ. Tieto strelby však nevyšli navnívoč, pretože počas meraní som sa dopracoval k niekoľkým novým zisteniam. Nabíjanie zbrane mi oproti prvým streleckým pokusom trvalo o niečo kratšie: časy nabitia v minútach 1:30 a 1:12.

Po prvýkrát v rámci experimentu som použil ako upchávku ľanovú látku. Podľa môjho názoru je ľanová látka ako upchávka lepšia pre vytvorenie vyššieho tlaku v zbrani. S jej používaním sa však spájajú aj isté riziká: pri použití väčšieho množstva je tu nebezpečenstvo,

že látka upchá hlaveň, resp. pri utesňovaní môže uviaznuť v hlavni (po každom výstrele totiž zostávali určité nánosy vo vnútri hlavne). Ak by sa hlaveň poriadne nevyčistila, pri jej ubíjaní by mohlo väčšie množstvo látky uviaznuť v polovici hlavne.

Ďalší faktor, ktorý dokázal zamedziť vystreleniu, bol lunt. Pri stlačení zámku sa má zapálený lunt dotknúť panvičky, na ktorej je strelný prach a tým odpáliť celú strelu. No stačí, aby bol zapálený lunt trošku pokrivený alebo povytiahnutý zo zámku a už sa mohlo stať, že pri pokuse o výstrel by sa lunt ohol, čím by sa vyhol dotyku s panvičkou. Človek následne musí lunt zo zámky vytiahnuť a lepšie umiestniť, resp. vyrovnať. Počas pokusnej streľby sa stal aj taký prípad, že lunt sa spojil s panvičkou a zhorel len strelný prach na panvičke. V tomto prípade môže dôjsť k takzvanej „zlyhávke“. Vtedy stačí na panvičku znovu nasypať jemný strelný prach. Ďalšou z možností je, ak arkebúza vystrelí s oneskorením, resp. kanálik na panvičke je zanesený a treba ho prečistiť.

Po niekoľkých výstreloch sa na panvičke a okolo nej vytvorila čierne mazľavá hmota, ktorá sa v týchto priestoroch hromadila, upchávala kanálik a znemožňovala vystreliť. Pravdepodobne išlo o pozostatky zhoreného strelného prachu. Preto bolo nutné po každom druhom až treťom výstrele panvičku a privádzací kanálik prečistiť. Na zoškrcanie hmoty na panvičke som použil necht (bolo to najrýchlejšie a najjednoduchšie riešenie problému), na prečistenie privádzacieho kanáliku som používal ihlu (viac ku čisteniu a údržbe je v časti venovanej údržbe).

Šiesty strelecký pokus bol naďalej mierený proti objektu B. Pre problém zasiahnúť cieľ bola upravená vzdialenosť z predchádzajúcich 20 m na 15 m. Do arkebúzy som nasypal 3 g strelného prachu a ako upchávku som použil vatú. Nabitie mi trvalo 1:28 min. Projektil následne zasiahol objekt a odrazil sa do priestoru. Na koži síce guľka zanechala odtlačok po strete, no na dreve sa nenachádzali žiadne viditeľné znaky po náraze (Obrázok č. 12).

Pre siedmy strelecký pokus som použil objekt A. Zložením je podobný ako objekt B, len je v hrúbke dreva o niečo tenší. Pri tomto pokuse som znova nemal šťastie a na cieľ som musel vystreliť trikrát, aby som ho zasiahol. Všetky tri strelecké pokusy boli zhodné. Tri g strelného prachu som sypal do hlavne arkebúzy, nabíjanie mi trvalo

v rozmedzí od 1:30 po 1:34 min. Ako upchávku som použil v prvých dvoch nezdarených pokusoch ľanovú latku. Pri úspešnom pokuse o zasiahnutie som použil vatovú zátku. Objekt A som zasiahol do hornej časti, kde bol podľa mňa najslabší a možno aj preto guľka ním na skrz preletela. Po týchto streleckých pokusoch som sa rozhodol, že pri nasledujúcej pokusnej streľbe už prejdem k primárnym experimentálnym streľbám na figurínu.

Príprava figuríny: po postavení a zakotvení figuríny som do brušnej oblasti a hrude upevnil pomocou látkovej lepiacej pásky bravčový bôčik (Obrázok č. 14). Do týchto častí tela som mal v pláne viesť všetky pokusné strely. Následne som na vrstvu, kde bolo mäso, pripevnil prešívany kabátec, cez ktorý som prevliekol kyrys. Kyrys som pevne uviazal okolo tela, aby som zamedzil zbytočnému pohybu počas prenášania.

V poradí už desiatu pokusnú streľbu bola vedená na figurínu I. (označenie v tabele ako Figurína I.), ktorá mala na sebe okrem mäsa hrubý prešívany kabátec (49 mm, označenie Fa) a kyrys. Po predchádzajúcich streľbách som sa rozhodol zvýšiť hmotnosť strelného prachu sypaného do arkebúzy na 4 g. Nabíjanie som zvládol za 71 sekúnd, čo bolo najrýchlejšie nabitie zbrane počas celého experimentu. Ako zátku som použil ľanovú latku. Na figurínu som strieľal z 15 m vzdialenosti. No guľka minula svoj cieľ. Následná pokusná streľba (č. 11) bola svojím zložením identická ako predchádzajúci pokus. V tomto prípade guľka zasiahla figurínu priamo do hlavy, konkrétne do nosa. Po zásahu na mieste nosa nezostala ani stopa, ale projektil do figuríny nevnikol. Dvanásť strelecký pokus bol rovnaký ako predchádzajúci s jediným rozdielom, že som do arkebúzy nasypal 5 g strelného prachu. Projektil znovu minul figurínu.

Trinásť strelecký pokus: po menších neúspechoch som sa rozhodol zameniť upchávku do hlavne a v nasledujúcich experimentoch som sa prinavrátil k vate. Znovu som nabil 4 g strelného prachu a zo vzdialenosti 15 m som viedol streľbu. Tentoraz sa mi podarilo zasiahnúť ničím nechránené stehno, projektil sa od stehna odrazil a na lamináte zostala viditeľná stopa. Štrnásť strelecký pokus bol vystrelený s rovnakými parametrami. Podarilo sa mi zasiahnúť miesto, kde pretŕčala vrecovina, v ktorej bola zašitá prešívaná ochrana (Obrázok č. 13). Zasiahnuté bolo aj mäso na mieste, kde bolo upevnené ku fi-

guríne. Pri 4 g strelného prachu sa projektil do mäsa nezavrtal, no zanechal na mieste dotyku priehľbinu. V zasiahnutej časti bôčiku sa nenachádzali ani kosti, takže neviem či by strela dokázala vnútorne polámať rebrá.

Pri pätnástom streleckom pokuse mi nabitie trvalo 1:35 min. Rozhodol som sa ďalej štatistiku času nabitia neviest'. Z desiatich meraní som mal dostatok informácií pre vytvorenie si určitého priemeru o dĺžke nabíjania zbrane. Kvôli tomu, že som znovu minul cieľ, usúdil som, že pre získanie lepších výsledkov bude vhodné, keď sa priblížim ku figuríne na 10 m.

Šestnásty strelecký pokus som viedol zo vzdialenosti 10 m. Do arkebúzy som nasypal 5,5 g strelného prachu a ako upchávku som použil vatú. Po prvýkrát sa mi podarilo zasiahnuť figurínu na mieste, kde je kyrys. Guľka zasiahla kyrys do ľavého boku (z pohľadu strelca). Projektil v mieste nárazu preliačil brnenie a guľka po zrážke pravdepodobne pozmenila smer a ďalej pokračovala v lete (Obrázok č. 14). V tomto prípade brnenie dobre ochránilo svojho vlastníka a táto rana by isto nespôsobila vážnejšie zranenie, ktoré by mohlo útočníkovi znemožniť ďalšie činnosti.

Po predchádzajúcom úspešnom pokuse som navýšil hmotnosť strelného prachu v arkebúze na 6 g, pre dosiahnutie ešte väčšieho deštrukčného rozsahu. Aj v tomto prípade sa mi podarilo zasiahnuť kyrys (Obrázok č. 15). Náboj zasiahol brnenie do nitu, čo spája hornú časť kyrysu s dolnou časťou. V tejto časti je kyrys najhrubší a najpevnejší, má približne 3 mm. Tak ako predtým, aj teraz sa projektil v mieste nárazu odrazil a letel ďalej smerom za figurínu. Na mieste zrážky nedošlo ani k preličeniu plechu, ako to bolo pri predchádzajúcom streleckom pokuse.

Pre nasledujúcu skupinu pokusov som z figuríny odstránil kyrys a ako ochranu som nechal len hrubšiu formu prešivaného kabátca (49 mm, označenie Fa), (terč má označenie ako Figurína II.). Keďže som zistil, že kyrys pri 6 g strelného prachu dokáže ochrániť svojho majiteľa, chcel som skúsiť, aká bude ochrana bez brnenia a len s prešivým kabátcom. Prvý strelecký pokus (celkovo osemnásty v poradí) som viedol už z overenej vzdialenosti 10 m. Rovnako ako pri streľbe na kyrys som nabil 6 g strelného prachu. Ako upchávku som použil vatú. Prvý pokus na Figurínu II. šiel mimo cieľ. Následný pokus bol

pozmenený, miesto vaty ako upchávky som použil látku. Projektil zasiahol figurínu priamo do stredu prešívaneho kabátca (Obrázok č. 16). Na vonkajšej strane zostala diera vo vrecovine po vniknutí projektilu do prešívaneho kabátca. Vďaka hrubej látke guľka už neprešla ďalej a zostala zatlačená v prešívanom kabátcí.

V rámci dvadsiateho streleckého pokusu som sa rozhodol pre zníženie vrstiev u prešívaneho kabátca, čím sa vytvoril „tenší“ prešívany kabátec Fb o hrúbke 18 mm (terč má označenie Figurína III.). Oproti ostatným experimentom som zostal pri vzdialenosti 10 m, hmotnosť strelného prachu sypanej do hlavne som navýšil na celkovú hmotnosť 7 g a ako zátku som použil vatu. Experimentálny výstrel v tomto prípade zasiahol cieľ a išlo o úplný prestrel skrz cez celú figurínu (Obrázok č. 17). Guľka pri tomto pokuse prerazila približne 2 cm prešívaneho kabátca, prešla cez bravčový bôčik, ktorý mal hrúbku 6 cm a vyšla z chrbtovej časti figuríny (pravdepodobne ešte ďalej pokračovala v lete) (Obrázok č. 18). Dovoľm si tvrdiť, že táto pokusná strelba by bola pre figurínu smrteľná.

Pri dvadsiatom prvom streleckom pokuse som sa znovu rozhodol vrátiť na figurínu kyrys, na figuríne som nechal aj tenší typ prešívaneho kabátca Fb (hrúbka 18 mm), (terč má označenie Figurína IV.). Chcel som využiť najväčší potenciál arkebúzy a získať čo najsilnejšiu strelu, preto som sa rozhodol do hlavne nasypať 10 g strelného prachu (teoreticky by hlaveň mala podľa výrobcu a tormentačnej skúšky vydržať až 12 gramov strelného prachu). Ako upchávku som použil aj väčšie množstvo ľanovej látky. Prvý strelecký pokus išiel mimo cieľ. V porovnaní s predchádzajúcimi pokusmi bolo cítiť pri výstrele, že zbraň dosahuje svoj maximálny potenciál (hlaveň po výstrele bola horúca, zároveň spätný náraz vyžadoval pevnejšie zovretie, aby mi arkebúza neušla z rúk). Po vychladnutí som experiment opakoval s rovnakými hodnotami. Tentoraz sa mi podarilo zasiahnuť figurínu priamo do stredu kyrysu (Obrázok č. 19). Projektil prerazil brnenie, rovnako tak aj vrstvu prešívaneho kabátca a zastavil sa až na mäse, na ktorom guľka zanechala silný odtlačok (Obrázok č. 20). Guľka na mieste, kde bola zastavená kožou bôčiku, polámala 3 rebrové kosti, bez toho, aby projektil prenikol dnu. Išlo o úspešný strelecký pokus, kedy projektil dokázal preraziť všetkými ochrannými vrstvami až na bravčový bôčik. Z môjho úsudku by mohla byť táto strela pre protivníka likvidačná.

Posledný strelecký pokus, ktorý sa mi podarilo uskutočniť, bol znovu na objekt B. Chcel som zistiť, či by rovnako silná strela dokázala preraziť hrubý drevený štít (resp. pavézu, taras). Znovu som nabíjal arkebúzu 10 g strelného prachu a ako upchávku som použil vatú. Rutinne som na prvý strelecký pokus cieľ nezasiahol, až pri druhom identickom pokuse sa mi cieľ už podarilo zasiahnuť. Projektil prestrelil kompletne celý štít, guľka ešte ďalej pokračovala v lete, prestrelila vrecovinu a zavítala sa do nohy figuríny, o ktorú bol štít opretý (Obrázok č. 12).

Údržba

Ako som už spomínal v predchádzajúcej kapitole, údržbu som musel vykonávať aj počas experimentu, približne každú druhú až tretiu pokusnú strelbu. Bolo to zapríčinené usadzovaním pevných splodín zhoreného strelného prachu, ktorý zostával usadený na panvičke a na stenách hlavne. Tieto usadeniny sa počas experimentu hromadili prevažne na panvičke a privádzacom kanáliku, čím mi úspešne znemožňovali vystreliť. Na čistenie privádzacieho kanáliku som používal ihlu. V minulosti sa používali podobné ihly – špáradlá na prečistenie prírodného kanálika.¹⁶ Toto čistenie som vykonával ešte pred nasypáním strelného prachu do hlavne a na panvičku.

Keďže hlaveň arkebúzy bola zo železa, tak začala podliehať korózii. Zároveň v okolí panvičky boli usadeniny po zhorení strelného prachu. Od týchto usadenín zhoreného čierneho prachu vplyvom atmosférickej vlhkosti začali vznikať kyseliny, ktoré spôsobovali koróziu.¹⁷ Hlaveň som vyčistil od usadenín a korózie pomocou extrémne jemnej brúsnej hubky. Dbal som hlavne na to, aby som pri čistení nezošúchal vyrazené čísla tormentačnej skúšky a znak výrobcu arkebúzy.

Pri čistení vnútra hlavne som použil vyterák. Počas horenia strelného prachu vznikajú okrem žiadaných plynov, ako sú oxid uhličitý (CO_2) a dusík (N_2), aj nežiadúce – síran draselný (K_2SO_4), uhličitan draselný (K_2CO_3) a sulfid draselný (K_2S). Tieto látky tvoria pevné nespálené zvyšky, ktoré spôsobujú vznik veľkého množstva dymu pri výstrele a znečisťujú vývrt hlavne. Podiel nespálených pevných častíc čierneho strelného prachu tvorí približne až 60 % pôvodnej hmotnosti prachovej náplne.¹⁸

¹⁶ LETOŠŤÁK, ref. 8, s. 119–120.

¹⁷ LETOŠŤÁK, ref. 8, s. 168.

¹⁸ KNEUBUEHL, ref. 5, s. 39.

V porovnaní s vyterákmi, ktoré sa používali v stredoveku a rannom novoveku, mal vyterák, ktorý som použil na čistenie arkebúzy, tvar okrúhlejšej železnej kefkы. Vyteráky, používané v dobe, ktorú som skúmal, boli skonštruované tak, že v časti na konci rukoväte bola umiestnená barania koža so sršťou, resp. koniec bol ukončený dreveným valcom s konskými vlasmi, ktorým hlavne čistili.¹⁹ Existovala ešte jedna možnosť čistenia hlavne. Do hlavne sa naliala mydlová voda (od kolegov strelcov mi bola odporúčaná horúca mydlová voda, v literatúre som zas našiel len dažďovú vodu). Tá sa naliala do hlavne a to sa opakovalo, kým voda neodstránila všetky usadené splodiny.²⁰ Nakoniec som hlavne arkebúzy ošetril konzervačným olejom na zbrane.

Hodnotenie a rekapitulácia experimentu

Experiment na strelnici trval približne 5 hodín (od 10:00 hod. do 15:00 hod.), počas ktorých som z arkebúzy vystrelil 24 pokusných výstrelov, pričom cieľ som zasiahol v 13 prípadoch, čo znamená 54.1666667 % úspešnosť zasiahnutia. Približne polovičná úspešnosť svedčí o tom, že testovaná arkebúza nepatrí medzi najpresnejšie, no je pochopiteľné, že v druhej polovici 15. storočia patrila medzi najmodernejšie ručné palné zbrane a za úspech sa považoval zásah nepriateľského húfu protivníkov a znemožnenie im ďalšieho postupu. Rýchlosť nabíjania bola meraná v desiatich prípadoch, najrýchlejšie nabitie trvalo 71 sekúnd, pričom priemerná rýchlosť nabíjania trvala 88 sekúnd. V tomto prípade treba pripomenúť, že niektoré merania nemohli byť uskutočnené pre silný vietor, ktorý dokázal vyfukovať strelný prach z panvičky. Je viac než pravdepodobné, že rovnaký problém museli mať aj predchodcovia z palných zbraní v 15. storočí, čo značne znižovalo efektivitu strelcov. Meteorologické podmienky preto mohli mať prevažujúce slovo pri vedení bitiek, v ktorých by niektorá zo strán chcela nasadiť palné zbrane. Zaujímavé poznatky by mohol priniesť aj rovnaký experiment, ktorý by sa uskutočnil pri mínusových teplotách.

Na experimentálnych streľbách bolo približne minúté 125 g strelného prachu. Toto číslo je len informačné, presný počet môže byť ešte o pár gramov vyšší. Pokusné streľby začínali na výrobcom odporúčaných 3 g strelného prachu, pre dosiahnutie lepšieho výkonu arkebúzy

¹⁹ LETOŠŤÁK, ref. 8, s. 117.

²⁰ LETOŠŤÁK, ref. 8, s. 168.

sa gramáž navýšila až na 10 gramov. Projektily pri malých hodnotách strelného prachu mali problém preniknúť brnením, ako aj bravčovou kožou, príkladom môžu byť pokusné streľby č. 14, 16, 17, 19. Pri zásahu do odhaleného miesta (streľba č. 14) sa projektil odrazil od bravčového kože. To, či by protivník bol na nejaký čas neschopný žiadnych aktivít, zostáva diskutabilné (dobře ilustrované na obrázku č. 24). Zároveň je otázne, či zásahy, ktoré neprenikli ochrannou vrstvou, by tlakom nárazu projektilu o brnenie dokázali vyradiť protivníka z boja. Rovnako bolo zaujímavé sledovať aj to, že hrubá vrstva prešivaného kabátca dokázala ochrániť svojho nositeľa pred projektilom, tak ako to bolo pri streľbe č. 19. S odstupom času ma mrzí, že som rovnaký pokus neskúsil pri 10 g strelného prachu.

Pri navýšení hmotnosti strelného prachu nad 7 g, čo je približne dvojnásobok odporúčanej dávky, arkebúza dokázala kompletne prestreliť testovaciu figurínu (streľba č. 20). Tá mala na sebe približne 2 cm hrubý prešivaný kabátec a bravčový bôčik. Pri 10 g (streľba č. 22) už arkebúza dokázala prestreliť kompletne kyrys aj s prešivaným kabátcom a na mäse zanechala silný odtlačok. Podľa môjho názoru by takáto strela dokázala vyradiť obrneného pešiaka, ak nie úplne, tak aspoň na určitý čas. Pre ľahko obrneného vojaka by mohol byť takýto zásah likvidačný. Pokusmi som teda zistil, že ak by chcela arkebúza súperiť a mať určitú výhodu proti súperovi v zbroji (kyrys a tenší prešivaný kabátec), strelec by musel nabiť okolo 10 g strelného prachu.

Na porovnanie: v diele Franceska di Giorgio Martini, ktoré bolo napísané medzi rokmi 1487–1492, sa dá získať približná predstava o tom, aký pomer váhy bol medzi hmotnosťou prachu ku váhe projektilu. Za predpokladu, že ide o arkebúzu, ktorá používa olovené projektily, je pomer strelný prach/váha projektilu – 50/100. Keby som chcel počas experimentu dávkovať strelný prach rovnako, ako sa dávkovalo v poslednej tretine 15. storočia, tak pri 25 g projektiloch by som do arkebúzy sypal 12,5 g oproti terajším 10 g. Musím ale podotknúť, že čistota liadku a síry, ktorá sa používala v dobe, kedy vznikol spis, je nám neznáma. Recept na zmes strelného prachu, ktorý používal Francesco di Giorgio Martini do arkebúz, sa už približuje k dnešným hodnotám (jeho zloženie 73,7 % liadku, 15,8 % síry a 10,5 % dreveného uhlia²¹)

²¹ CONTAMINE, ref. 4, s. 234–235.

no stále to nebola ideálna receptúra.²² Zároveň zostáva otázne, akú silu a pribojnosť mohli mať podobné stredoveké arkebúzy pri 12,5 g oproti arkebúze, ktorá bola použitá v experimente. Komparáciou týchto zistení som sa dostal na skoro rovnakú hmotnosť strelného prachu sypaného do hlavne, ako to bolo v poslednej tretine 15. storočia, pričom s určitosťou viem prezentovať následky, aké zanecháva projektil v dnešnej dobe pri 10 g strelného prachu.

Zaujímavý je aj pohľad na testovaný bravčový bôčik (Obrázok č. 24). Z celkového počtu 4 striel, ktoré ho zasiahli, dve ho prestrelili a dve sa od kože odrazili. Pokusné streľby č. 14 a 22, po ktorých sa projektil odrazil zanechali na koži podliatiny. Po strele č. 22, som počas pitvy odhalil aj 3 zlomené rebra. Je diskutabilné, či by strela č. 22 bola smrteľná, ale isto by vyradila bojovníka z bitky. Pri streľách, ktoré prestrelili bôčik, už netreba uvažovať o tom, či by boli pre svojho majiteľa smrteľné. V tomto prípade ide o strelu č. 20, ktorá prešla skrz celou figurínou. Ďalší priestrel spravila mušketa, o ktorej sa ešte zmienim v nasledovnej časti článku.

Podľa projektilov, ktoré sa mi podarilo objaviť v častiach zbroje a v okolí figuríny, môžem vysloviť hypotézu, že na guľku pravdepodobne pôsobil tzv. Magnusov jav. Usudujem to z dvoch projektilov, ktoré sa dostali do kontaktu s kyrysom (pravdepodobne išlo o projektily, ktoré zasiahli kyrys v pokusnej streľbe č. 16 alebo 17 a 22) (Obrázok č. 21). Na oboch projektiloch je viditeľné miesto, na ktoré tlačil tlak plynov zhoreného strelného prachu pri vystrelení z hlavne, tak aj miesto prvého kontaktu s kyrysom. V oboch prípadoch je viditeľný posun projektilu. Predovšetkým na projektele zo streľby č. 22 je viditeľný niekoľkomilimetrový posun, od miesta kde prerazil kyrys a postupoval cez prešívany kabátec ku koži (Obrázok č. 21). Rotáciu gule však mohol zapríčiniť aj iný faktor, ako: zle ubitý strelný prach, zlé vyváženie gule či pozostatok stopky, čo zostal po odlievaní na projektele.

Použitie zátky na upchanie strely boli dve a počas experimentu som ich striedal. Z mojej skúsenosti, lepší žiadaný účinok dokázala vytvoriť ľanová látka oproti vate. Keďže sa mi nedarilo omotať projektil ľanovou látkou pri vkladaní do arkebúzy, používal som systém, keď po nasypaní strelného prachu do hlavne som utesnil hlaveň zátkou, následne som vložil projektil a znovu som vložil upchávku a ubil na-

²² CONTAMINE, ref. 4, s. 172–173.

bijakom. Vatu som v experimente použil celkovo 14-krát, pričom cieľ sa mi podarilo zasiahnuť v 10-tich prípadoch. Lanovú látku som použil 10-krát, pričom cieľ som trafil iba v 4 pokusoch. Pravdepodobne to bude zapríčinené tým, že pri látke sú plyny lepšie utesnené a neunikajú okolo strely počas jej pohybu hlavňou. Tým sa aj násobil tlak v hlavni a strela získala potrebnú prieraznosť, zároveň sa však znížila presnosť strelby.²³

Efektivitu výstrelu v niektorých prípadoch znemožňoval aj lunt. Keď nebol dobre umiestnený v odpaľovacom zámku, tak pri stlačení páky nezasiahol priamo panvičku so strelným prachom, ale priestor okolo nej. Bohužiaľ, uhol, pod akým by som mal lunt správne vložiť do odpaľovacieho zámku, sa nedal presne odskúšať, pretože v tom momente, keď som do zámku vkladal horiaci lunt, sa už na panvičke a vo vnútri hlavne arkebúzy nachádzal strelný prach. Musím podotknúť aj to, že lunt som nenamáčal do octanu hlinitého a neviem o tom, že by to urobil výrobca luntu predom mnou. Problémy spojené s horením luntu som ale nepostrehol. Pri výstrele z arkebúzy sa však stávalo aj to, že tlak plynov vychádzajúci z panvičky rozstrapatil lunt, čo malo za neskorší následok jeho nerovnomerné tlenie.

Bolo dobré, že počas vykonávania experimentu som mal pri sebe pár známych, ktorí mi pomohli predovšetkým s dokumentáciou a drobnými pomocnými prácami. Osobne si myslím, že pre experiment podobného rozsahu je dobre mať pri sebe minimálne 3 ľudí. Na začiatok treba spomenúť človeka, ktorý má experiment na starosti. Má naštudovaný program celého experimentu a vytvorený približný harmonogram. Pozná systém nabíjania, vie, čo chce skúmať, čo by si mal zapisovať, má určité skúsenosti s podobnými experimentmi. Je to človek, na ktorého popud sa experiment uskutočňuje, pri experimente musí byť flexibilný a pripravený na rôzne situácie, ktoré počas neho môžu nastať. Druhou osobou by mal byť akýsi „pomocník“ – človek, ktorý je predĺženou rukou iniciátora a realizátora experimentu. Takýto asistent je schopný priniesť, odložiť, vymeniť, podať potrebné pomôcky, skrátka zabezpečiť hladký chod celého pokusu. Posledná osoba je tá, ktorá sa venuje dokumentácii multimediami zariadeniami (ak je to potrebné). Pochopiteľne, je to môj názor, ako by mala

²³ LETOŠŤÁK, ref. 8, s. 115 – 118.

skupina ľudí v experimente koexistovať a toto odporúčanie je ovplyvnené vlastnými skúsenosťami.

Popri výkone vlastného experimentu na vedľajšej streleckej dráhe testovala ručnú palnú zbraň iná osoba. Dotyčná osoba bola *reenactor* zo skupiny, ktorá sa venuje Americkej vojne za nezávislosť (1775 – 1783), čomu zodpovedala aj replika jeho palnej zbrane. Po vzájomnej dohode došlo k otestovaniu jeho zbrane pomocou dvoch streleckých pokusov na figuríne (Figurína IV.). Výsledok bol demonštráciou toho, akým technologickým vývojom prešli ručné palné zbrane pri porovnaní testovanej arkebúzy z 2. polovice 15. storočia, ktorá využíva na odpálenie strely pákový mechanizmus, oproti muškete zo 70. rokov 18. storočia, ktorá už využíva na odpaľovanie strely z hlavne kresadlový zámok. Do muškety už používal projektily vo vrecúškach, v ktorých mal dopredu nameranú hodnotu strelného prachu a pred vložením do hlavne ho len prerezal a vysýpal dnu. Priemer projektilu (guľového) bol 16 mm a nabíjal približne 3 až 4 g strelného prachu. Obidve testovacie strely dokázali preraziť kyrys, rovnako tak aj prešivany kabátec. Jeden strelecký pokus minul miesto, kde bol bravčový bôčik a projektil sa dostal do vnútra figuríny. Druhý, ktorý zasiahol aj mäso, kompletne prešiel cez kyrys a zastavila ho až figurína (Obrázok č. 24). Mušketa už teda pri menšej hmotnosti strelného prachu dokázala preraziť zbroj, s ktorou arkebúza zápasila s 10 g strelného prachu. To je možné pripísať na vrub dlhšej hlavni, v ktorej sa lepšie kulminoval strelný prach a tak guľka dosiahla väčšiu prieraznú silu. Je pochopiteľné, že títo bojovníci sa na bojisku nemohli stretnúť, no test ukázal, že ochranná zbroj by pri danej muškete nemala žiadnu šancu.

Keďže som bol jediný na strelnici, ktorý disponoval figurínou, ktorá mala na sebe ochranné prvky, tak som sa rozhodol po skončení svojho experimentu ju darovať ďalším členom na ich experimentálne streľby. Tak sa stalo, že do figuríny sa strieľalo z pištole Tokarev TT (1930), tu musím pripomenúť to, že náboj nedokázal prejsť kyrysom a zanechával iba odtlačky. Viac obohacujúce boli experimenty, kedy sa na figurínu strieľali kartáčové strely z húfnice (replika, 15. storočie) a následne kamenné gule z bombardy (replika, 14. storočie). Pri týchto pokusoch som sa už zúčastnil len ako pozorovateľ. Na figurínu sa z húfnice strieľalo približne z 30 m. Počas týchto experimentov už

na figuríne nebolo mäso, nechal som tam len kyrys a prešiváný kabátec. Bohužiaľ, z týchto pokusov nemám dobrú fotodokumentáciu. Prvá prišla na rad húfnica, do hlavne sa sypalo 25 projektilov. Kyrys dokázal odolať všetkým guľkám, až na sled tých, ktoré prerazili kyrys v dolnej časti. Ostatné projektily nemali problém preraziť laminát, ani testovací objekt typu A, ktorý bol opretý o figurínu. Veľmi zaujímavé bolo sledovať pokusné streľby z bombardy. Na zasiahnutie figuríny bolo určených 5 pokusov. Projektily mali priemer 150–160 mm a boli vyrobené z kameňa. Do hlavne sa nasypal strelný prach o váhe 250 g. Figurínu sa podarilo zasiahnuť dvakrát, prvý raz ju strela jemne zasiahla o bok, kde na kyryse zanechala silný otláčok. V druhom prípade sa podarilo zasiahnuť figurínu do pravého pleca, čo malo za následok to, že sa kyrys v tom mieste odtrhol od celku a testovací panák bol rozmetaný po celom okolí.

Zo všetkých merateľných veličín som ako kľúčovú vždy bral hmotnosť strelného prachu. Práve strelný prach dodával strele potrebnú silu a prieraznosť. Bohužiaľ, väčšia hmotnosť strelného prachu zapríčinila aj to, že strela nebola presná. Riešil som to tým, že som sa postavil bližšie k cieľu (ako som spomínal, experiment som začal na 25 m a skončil na 10 m od cieľa), ale ani to nezaručovalo, že trafím cieľ. Musím taktiež podotknúť, že pri maximálnej hmotnosti strelného prachu (10 g), ktorú som počas experimentu sypal do hlavne, mala arkebúza silný spätný ráz, preto som musel zbraň pevne držať v rukách, aby mi nevyletela z rúk. Záverom sa dá konštatovať, že arkebúza zvládla zaťaženie, ktorému bola vystavená a počas konania streleckých pokusov nikto neutrpel žiadne väčšie zranenia.

Zoznam predmetov použitých počas experimentu a ich značenie:

- Objekt A – celková hrúbka 23 mm – (drevo 18 mm + hovädzia koža 5 mm)
- Objekt B – celková hrúbka 31 mm – (drevo 26 mm + hovädzia koža 5 mm)
- Objekt C – replika kyrysu 1,5 mm oceľ
- Objekt D – hovädzia koža 11 mm
- Objekt E – hovädzia koža 5 mm
- Objekt Fa – prešívaný „kabátec“ hrubý 49 mm
- Objekt Fb – prešívaný „kabátec“ hrubý 18 mm
- Objekt G – cieľ I. 19 mm – drevo (drevotrieska) + oplechovanie
- Objekt H – cieľ II. 18 mm – laminát + oceľ
- Objekt I – bravčový bôčik s kosťou, hrúbka 60 mm
- Objekt Figurína I. – laminátová figurína, ktorá má na sebe navlečený bravčový bôčik (Objekt I), hrubý prešívaný kabátec (Fa) a kyrys (Objekt C).
- Objekt Figurína II. – laminátová figurína, ktorá má na sebe navlečený bravčový bôčik (Objekt I) a hrubý prešívaný kabátec (Fa)
- Objekt Figurína III. – laminátová figurína, ktorá má na sebe navlečený bravčový bôčik (Objekt I) a ľahký prešívaný kabátec (Fb).
- Objekt Figurína IV. – laminátová figurína, ktorá má na sebe navlečený bravčový bôčik (Objekt I), ľahký prešívaný kabátec (Fb) a kyrys (Objekt C).

Tabela 1.

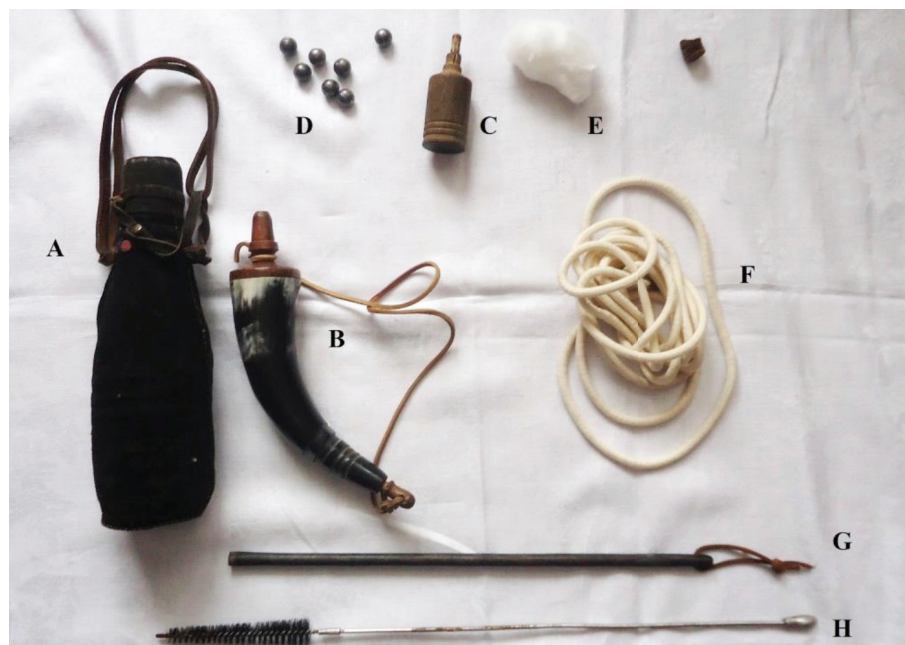
Poradie streľby	Vzdialenosť k cieľu v metroch (m)	Hmotnosť strelného prachu v gramoch (g)	Upchávka	Čas nabíť v minútach	Terč/ objekt	Zasiachnutie	Poznámka
1.	25 m	3 g	Vata	1:41	G	Zásah	Projektíl odrazený, drevotrieska popraskala
2.	20 m	3,5 g	Vata	-	H	Zásah	Projektíl odrazený
3.	20 m	3 g	Vata	1:30	B	-	
4.	20 m	3 g	Látka	-	B	-	
5.	20 m	3 g	Látka	1:12	B	-	
6.	15 m	3 g	Vata	1:28	B	Zásah	Projektíl sa odrazil
7.	15 m	3 g	Látka	1:30	A	-	
8.	15 m	3 g	Látka	1:34	A	-	
9.	15 m	3 g	Vata	1:32	A	Zásah	Projektíl prerazil
10.	15 m	4 g	Látka	1:11	Figurína I.	-	
11.	15 m	4 g	Látka	1:25	Figurína I.	Zásah	Figuríne zasiahol tvár - nos
12.	15 m	5 g	Látka	-	Figurína I.	-	
13.	15 m	4 g	Vata	-	Figurína I.	Zásah	Figuríne zasiahol nohu
14.	15 m	4 g	Vata	-	Figurína I.	Zásah	Figurínu zasiahol na mieste, kde pretŕčala len vrecovina a bôčik. Vrecovinu prestrelil a projektíl sa od mäsa odrazil
15.	15 m	4 g	Vata	1:35	Figurína I.	-	

16.	10 m	5,5 g	Vata	-	Figurína I.	Zásah	Kyrys odrazil
17.	10 m	6 g	Vata	-	Figurína I.	Zásah	Kyrys odrazil
18.	10 m	6 g	Vata	-	Figurína II.	-	
19.	10 m	6 g	Látka	-	Figurína II.	Zásah	Projektíl neprešiel cez kabátec
20.	10 m	7 g	Vata	-	Figurína III.	Zásah	Projektíl na „tutovku“ preletel figurínou - čistý priestrel
21.	10 m	10 g	Látka	-	Figurína IV.	-	
22.	10 m	10 g	Latka	-	Figurína IV.	Zásah	Figuríne prestrelil kompletne celý kyrys a prešívany kabátec. Projektíl sa zastavil až bôčiku na ktorom nechal silný otlačok
23.	10 m	10 g	Vata	-	B	-	
24.	10 m	10 g	Vata	-	B	Zásah	Úplný priestrel

Obrazová príloha

Obrázok č. 1. Porovnanie originálu arkebúzy (súkromná zbierka, anonymný majiteľ) datovaného do druhej polovice 15. storočia až prvej tretiny 16. storočia (hore) a jej repliky (dole). Fotografia: horný obrázok - zdroj: <<http://peashooter85.tumblr.com/image/76075234363>>; dolný: autor.

Obrázok č. 2. Inventár používaný počas experimentu: A, B, C – prachovnice, D – projektily, E – upchávka (vata), F – lunt, G – nabíjak, H – vyterák. Fotografia: autor.

Obrázok č. 3. Systém nabíjania: Vysypanie strelného prachu do hlavne. Fotografia: autor.

Obrázok č. 4. Systém nabíjania: Ubitie strelného prachu nabijakom, tento proces som opakoval aj po vložení projektilu a upchávky.
Fotografia: autor.

Obrázok č. 5. Systém nabíjania: Vloženie upchávky (ľanovej látky) do hlavne. Upchávku som vkladal aj po vložení projektilu do hlavne.
Fotografia: autor.

Obrázok č. 6. Systém nabíjania: Vloženie projektilu do hlavne.
Fotografia: autor.

Obrázok č. 7. Systém nabíjania: Nasypenie jemného strelného prachu
na panvičku. Fotografia: autor.

Obrázok č. 8. Systém nabíjania: Vloženie tlejúceho luntú do „kohúta“ pákovej zámky. Fotografia: autor.

Obrázok č. 9. Systém nabíjania: Následné namierenie a streľba na cieľ. Fotografia: autor.

Obrázok č. 10. Mierenie na cieľ. Spätný ráz je minimalizovaný pomocou háku, umiestneného v spodnej časti hlavne.
Fotografia: autor.

Obrázok č. 11. Miesto kde sa zapisovali hodnoty získane počas experimentu. Rovnako tak sa tú aj vážil strelný prach, ktorý sa sypal do hlavne arkebúzy. Fotografia: autor.

Obrázok č. 12. Porovnanie dvoch zásahov na Objekte B (celková hrúbka 31 mm, drevo 26 mm + hovädzia koža 5 mm). Streľba č. 6 (3 g) projektil sa odrazil verzus streľba č. 24 (10 g) úplný prestrel.
Vpravo detail na miesto priestrelu. Fotografia: autor.

Obrázok č. 13. Streľba č. 14, detail zásahu Figuríny I, ktorú zasiahol projektil na mieste kde pretŕčala len vrecovina a bôčik. Vrecovinu prestrelil a projektil sa od kože odrazil. Fotografia: autor.

Obrázok č. 14. Strelba č. 16, detail po odraze projektilu od kyrysu pri 5,5 g strelného prachu. Fotografia: autor.

Obrázok č. 15. Strelba č. 17, detail po odraze projektilu od kyrysu pri 6 g strelného prachu. Fotografia: autor.

Obrázok č. 16. Strel'ba č. 19: projektil pri 6 g síce prešiel cez vrstvu vrecoviny, no neprešiel cez prešívany kabátec (hrubý 49 mm).
Fotografia: autor.

Obrázok č. 17. Strel'ba č. 20: projektil pri 7 g prestrelil prešívany kabátec (hrubý 18 mm), bravčový bôčik (hrubý 60 mm) a ďalej pokračoval v trajektórii za Figurínou III. Fotografia: autor.

Obrázok č. 18. Strelba č. 20: detail na priestrel Figuríny III.
Fotografia: autor.

Obrázok č. 19. Strelba č. 22: projektil Figuríny IV. prestrelil kyrys (hrubý 1,5 mm) a prešívavý kabátec (hrubý 18 mm). Projektil sa zastavil až bôčiku na ktorom nechal silný otláčok. Fotografia: autor.

Obrázok č. 20. Streľba č. 22: detail zásahu, na mieste kde bôčik zastavil projektil sa zlomili 3 rebra. Fotografia: autor.

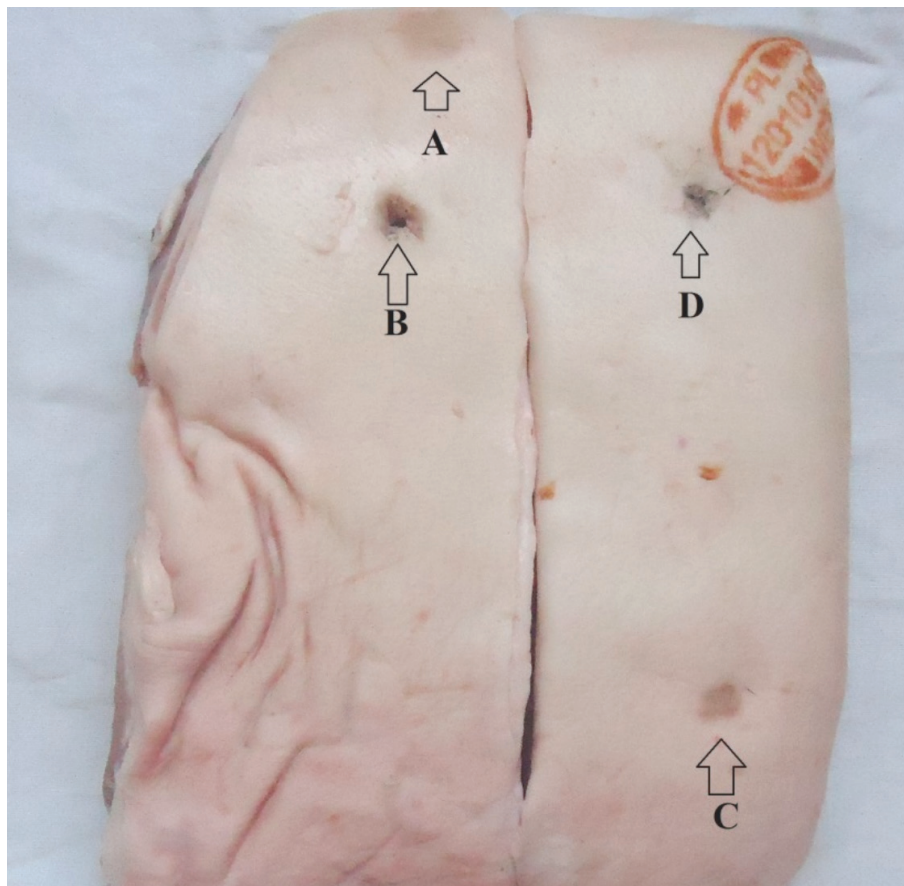
Obrázok č. 21. Projektily zo streľby č. 19 (vľavo) a zo streľby č. 22 (vpravo). Fotografia: autor.

Obrázok č. 22. Ďalšie projektily nájdené, v okolí figuríny a v prešivanom kabátci. Fotografia: autor.

Obrázok č. 23. Pohľad na figurínu po streľbe z arkebúzy, muškety a pištole Tokarev TT. Fotografia: autor.

Obrázok č. 24. Miesta zasiahnutia na koži. A - odraz projektilu zo streľby č. 14. B - priestrel po streľbe č. 20. C - odtláčok po streľbe č. 22. D - diera po zásahu z muškety (replika, 70. roky 18. storočia).
Fotografia: autor.

Vox discipuli historiae VI.

Zostavovatelia:

Mgr. Zuzana Hasarová, PhD.

Mgr. Miroslav Palárik, PhD.

Sadzba, grafická úprava a návrh obálky:

Mgr. Peter Horváth

Vydavateľ:

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre

Tr. A. Hlinku 1, 949 74 Nitra

www.ukf.sk

Náklad: 120 ks

Vydanie: prvé

Rok vydania: 2018

ISBN 978-80-558-1284-7

ISBN 978-80-558-1284-7

9 788055 812847